

Шарқ Юлдузи

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ
АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОЙНОМАСИ

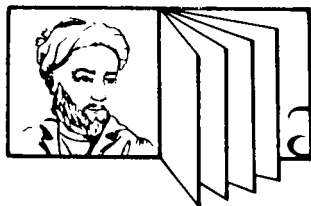
10 ' 1991

60-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Неъмат АМИНОВ
Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(*бош муҳаррир ўринбосари*)
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИҲ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(*масъул котиб*)
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ГУЛОМ

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ГУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

Қудрат Дўстмуҳаммад

Улуғбобо шахсиятлари хусусида

Алишер Навоийнинг табиатлари ул зоти шариф ёзиб қолдирган асарлардан, замондошларининг хотираларидан ҳам аён.

Улуғ инсонлар ҳақида айтилиши мумкин бўлган ҳамма гаплар маълум маънода қимматга эга, деган ўй билан Улуғбобо (шундай атасам гуноҳ бўлмас? Навоийнинг ўзлари ҳам буюк устозларининг, ҳурматли инсонларнинг номларини тилга олишдан истиҳола қилиб, «мавлано», «алар», «ул ҳазрат» каби сўзлардан фойдаланганлар ва албатта «лар» қўшимчасини ишлатганлар. Ўша давр маданияти шундай бўлган, ҳамма илмли кишилар шундай хат битганлар. Биз эса, афсуски, бундай гўзалликдан узоқлашиб қолдик) шахсиятларини руҳшунослик илми нуқтаи-назаридан баҳоли қудрат таҳлил қилишга журъат камарини боғладим. Бу нозик ишга бир томондан руҳшунослик илмини, иккинчи томондан улуғ Навоий асарларини мустақил ўрганишим туртки бўлди.

Қадимдан маълумки, руҳшунослик фани одамларни тўрт тоифага (мизожга) ажратади: хафақон (меланхолик), сержаҳл (холерик), совуққон (флегматик), хушчақчақ (сангвиник). Хўш, Алишер Навоий қайси мизожга мансуб эдилар, деган савол ҳар бир ўзбекни қизиқтирса керак, деб ўйлайман.

Эҳтимол, ҳурматли ўқувчилардан айримлари: «Адиблар асарларида ўзларини ёзмайдилар, одамларнинг, халқнинг дилидагини топиб тасвир этадилар, образлар яратадилар», деб ушбу уринишларга эътироз билдиришлари мумкин.

Тўғри, шундай ҳам бўлади, аммо, менимча, бу борада ёзувчи билан шоир ўртасида катта фарқ бор. Ёзувчи ўз шахсиятини кўпдан-кўп образлар, тасвирлар орасига яшириб кетиши мумкин, бунга имконият кўп. Масалан: «Тинч оқар Дон», «Очилган қўриқ» романларини ўқиб, М. Шолоховнинг «мен»ини топиш қийин, лекин «Асрга татигулик кун», «Қиёмат» романларида эса, Чингиз Айтматовнинг «мен»и анча билиниб туради. Шеърин асарга келсак, шоирнинг «мен»и билинмасдан иложи йўқ, муаллиф уни яширадиган бўлса, шеър ёзишиям даргумон чоғи.

Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, Алишер Навоий шахсиятларини таҳлил қилиш учун аларнинг асарлари кифоя қилади, деб ўйлайман.

* * *

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «мизож» сўзи «кишининг ўзига хос табиати, хулқ-атвори», «киши организмнинг ўзига хос талаби» деб, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да эса, «табиат, хулқ, атвор», «ҳолат, аҳвол» деб тушунтирилган.

Иzzат Султон домланинг «Навоийнинг қалб дафтари» китобларида мизожнинг маънодоши сифатида «сажня (табиат)» ишлатилган. Инсон табиатини ўзига хос услубда изоҳлаб берадиган қадимий «тўрт унсур» тушунчаси ҳам мана шу «мизож»га тўғри келади.

Руҳшунослик илмида мизож — феъл-атвор (ўрисча айтганда — характер) эмас, лекин уни белгилаб берувчи, шакллантирувчи хислатлар мужассамдир. Хислат бўлгандаям, онгнинг эмас, асаб тузилишининг хислати!

Инсон дунёга келган пайтида феъл-атворга эмас, асаб тузилишига эга бўлади ва у табиат томонидан қай тарзда тузилганига қараб, ташқи таъсирларга турлича жавоб қилади. Битта таъсирга тўртта мизож тўрт хил жавоб қайтаради. Ўз навбатида, жавобига яраша бошқа таъсир олади, яна ўзига хос жавоб беради ва ҳоказо, шу тахлитда феъл-атвор шаклланади.

Мизож ҳеч қачон ўзгармайди, шунга қараганда, «пешонага ёзилгани» деган гапни эслатади. Одам ўз мизожининг хислатларини ирода кучи билан босиб, бузиб, ўзгартириб, сиртдан қараганда, бошқача мизожли бўлиб кўриниши мумкин. Бу ҳолат доим, тез-тез қайталаниши ҳам мумкин, лекин, барибир, табиат ато этган мизожни ўчириб ташлаб бўлмайди. Шу боисдан, Муҳаммад пайғамбаримиз ўз ҳадисларидан бирида Кўҳи Қофни бошқа жойга суриб кўйдим, десанглар ишонаман, аммо бир одамнинг феълни ўзгартирдим, дейишларингга ишонмайман, деганлар.

Мизож билан феъл-атворни бир-биридан фарқлаш учун кишининг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари онгсиз тарзда кечяптими ёки онгли равишдами, мана шуни аниқ билиб олиш лозим. Агар стихияли бўлса, бу мизождан дарак ва шунда битта имо, битта сўз ёки ҳаракат орқали ҳам киши мизожини аниқлаш мумкин. Мабодо, ҳаракат, гап-сўз онгли тарзда кечган бўлса, улар феъл-атворни билдиради ва кўпинча мизожни ниқоблайди. Бундай пайтда мизожни аниқлаш учун махсус андазалар (тест) қўлланилади.

* * *

Хафақон одамнинг асаб тузилиши мувозанатлашмаган, кучсиз. У ҳиссиётга тез берилади, асаб тузилиши мисоли сезгир япроқ, енгил шабадага ҳам дилдираб кетади. Бироқ, ташқи таъсирларга тез жавоб беролмайди, чунки асаб тузилиши кучсиз, қўзғалишлари ўз-ўзидан тўхтаб қолади. Унинг хафагарчилиги кўпинча ичида қолади, ташқарига тезда чиқа қолмайди, шунинг учун ҳам хомуш юради.

Хафақон, одатда уятчан, тортинчоқ бўлади, одамларга аралашмасдан ёлғиз юришни яхши кўради, ҳар қандай янгилик олдида ҳадиксираб туради. Таниш вазиятларда эса, ўзини яхши тутиши, муваффақият билан фаолият кўрсатиши мумкин.

Хафақон одам кучли қўзғовчиларга қийинчилик билан жавоб қайтаради, диққатни бир нарсага узоқ вақт ва кучли жалб этиш унинг фаолияти пасайишига ва сўнгра, бутунлай тўхтаб қолишига сабаб бўлади. Унинг ҳар бир гап-сўзи, хатти-ҳаракати заминида мустаҳкам эътиқод, ўзига ишонч ётади. Атрофдагилар маъқулласа—маъқулламаса, бир нарсага ишонч ҳосил қилгач, ундан қайтмайди.

Юзаки қараганда, хафақон — босиқ, оғир табиатли одам (совуққон)га ўхшайди, аслида эса, унинг ичи «вайрон» бўлиб юради: жаҳли ичида, асаблари қақшайди, аммо жавоб беролмайди, чунки гоҳо нима дейишини билмаса, гоҳо фурсатни бой берган бўлиб чиқади. Шунинг учун кек сақлайдигандек кўринади. Бир марта асаби бузилган ё хафагарчилик ҳолати қайталангудек бўлса, илгариги аламини ҳам қўшиб, тўкиб солади. Кайфияти жуда муқим бўлади.

Хафақон одам раҳбарликка кўтарилса, ўзини эркин тутганидан, мансабига ишонганидан ёки одатий, таниш ҳолатлар рўй берса, бақириб-чақириб, уришиб муомала қилишга мойил бўлади, шундан у сиртдан сержаҳл кўринади. Унинг иши бир текис, силлиқ кечмайди, «портлаш»лар бўлиб туради. Бу ҳол у қабул қилган қарорларда салбий из қолдириши мумкин. Хафақон одам кўп ишларни ҳиссиёт остида қилади. Ҳиссиёт эса, бўрон вақтидаги денгизни, депсиниб турган асов отни эслатади. Бундай денгизга чиққан кема ёки отга минган суворий ҳаёти доим хатарда бўлади.

Умуман, хафақон одам тез аксиламални (реакция)ни талаб қиладиган ишлар билан шуғулланмагани маъқул. Ундан яхши мутахассис, интизомли ишчи-хизматчи чиқади, адабиёт ва санъатда катта ютуқларга эришиши мумкин. Н. В. Гоголь, П. И. Чайковский, И. П. Павлов шундай мизожли инсон бўлганлар.

Хафақон мизожни кутилмаган вазиятларда юзидаги қўрқув, ҳадиксираш

аломатларидан, фавқулодда ҳолатларда эса ўзини йўқотиб қўйишидан ҳам сезиб олиш мумкин. У кўпчилик олдида сўзга чиққанида қаттиқ ҳаяжонга тушади. Феъл-атвори жиҳатидан кўп куладиган бўлиши ҳам мумкин, лекин бундан, у хушчақчақ мизож, деган хулоса чиқмаслиги керак. Бундай хушчақчақлик ҳаётда орттирган соф тажрибадан бошқа нарса эмас. Синчиклаб қараган одам табиий хушчақчақлик билан тажрибанинг фарқига боради.

* * *

Сержаҳл одамнинг асаб тузилиши ҳам хафақон мизожга ўхшаб кетади: мувозанатлашмаган, бироқ кучли. У ҳам тез ҳиссиётга берилади. Фарқи шуки, ташқи таъсирларга тез жавоб беради, асабга боғлиқ қўзғалишлар ўз-ўзидан тўхтаб қолмайди. Жаҳли тез чиққани билан тез тушадиям. Жанжал, низога мойил, қўрқмайди, кайфияти ўзгариб туради. Ҳиссиётини жиловлаб ололмаганида зардаси қайнаб, қизишиб кетади, ўзини бошқара олмай қолади, қатъийлик, сержаҳллик ва ўзини тутта билмасликка йўл қўядики, натижада бошқаларнинг хатти-ҳаракатини холис баҳолай олмайди ва жамоатчиликда қаттиқ ихтилофли вазият туғилади. Ҳаддан ортиқ дағаллик қилади, кўнгилга қаттиқ тегадиган сўзлар ишлатади.

Сержаҳлнинг кечинмаларини имо-ишоралари: юз пайлари, кўз, қош, қўл ҳаракатлари ва бошқалардан билиб олиш мумкин. Муомалада воқеликни бўрттириб кўрсатади, майда нарсаларни ҳам катталаштириб юборади. Ишни иштиёқ билан бошлайди, тез ва чаққон ҳаракат қилади, қийинчиликларни енгиб, завқ билан ишлайди, бироқ асаб тузилишининг қуввати тез тугаб, фаолияти бирдан пасайиши мумкин, сўнгра ғайрати ва илҳоми, кайфияти бирданга ўзгариб, ёмонлашади.

Сержаҳл киши хатти-ҳаракатларининг бош сабаби, кўпинча, ташқи таъсирлар бўлади. У бир нарсага қатъий ишонса-да, агар теварақдагилар айбитадиган бўлсалар, ундан қайтади, ўша ишни қилмайди. Шу хислати, тез аксиламали ҳамда одамлар билан тез тил топишиб кетиши билан сержаҳл одам хушчақчақ мизожга ҳам ўхшаб кетади. Сал нарсага жаҳли чиқиши, хафа бўлиши билан эса, хафақон одамнинг табиатини эслатади. Табиати жиҳатидан совуққон одамга ўхшамайди, фақат феъл-атворини бошқариш эвазига ўзини совуққон кўрсатиши мумкин, лекин, барибир, ичида зардаси қайнаб қўяверади.

* * *

Хушчақчақ — асаб тузилиши мувозанатлашган, кучли тоифа саналади. Ҳаракатчан, шароитга тез ва осон кўникади, одамлар билан тез тил топишади ва қисиниб-қимтиниб ўтирмайди. Аксиламали тез, кўпчилик орасида қувноқ, оддий воқеаларда ҳам кулгили ўринларни топади ва бу табиий чиқади. Бирор ишни бошлашда шиддат билан киришиб кетади-да, кейин асабий қувватининг аксиламали сўниб қолади, натижада бир нарсага узоқ вақт диққат ажратолмайди, кўнимсизлик қилади. Агар ташқи таъсирлар тез ўзгариб, янгилек, таассуротлар давом этиб турса, хушчақчақда фаол қўзғалувчанлик ҳолати (фаол аксиламал) пайдо бўлади ва у ўзини ишчан, ғайратли киши сифатида намоён этади. Агар таассуротлар давомли ва бир хил кечса фаол қўзғалувчанлик ҳолатини сақлаб турмайди, хушчақчақ ишга нисбатан қизиқишини йўқотади, уни бепарволик, зерикиш, ланжлик ҳолати чирмаб олади.

Хушчақчақда қувонч, қайғу, ёқтириш ва ёқтирмаслик, меҳрибонлик ва нафрат ҳислари тез пайдо бўлади, бироқ бу хислатларнинг намоён бўлиши беқарор, улар тез туғилиб, тез сўнади, давомийлиги ва теранлигидан қатъий назар, бошқалари билан алмашади. Уларда ҳис-туйғулар, одатда, ташқи кўринишларда ёрқин акс этади: маъноли мимика (имо-ишора), равшан имо-ишора, тез ҳаракатлар қилиш, тез гапириш, беқарорлик, ҳаракатчанлик, чаққонлик. Буларнинг ҳаммаси хушчақчақ одамнинг ишга фаол пайтида, айниқса, сезилиб туради. Унинг кайфияти тез ўзгаради: гоҳо хурсанд, бепарво, гоҳо эса қайғули ва ташвишланган, бироқ одати бўйича, яхши кайфиятда бўлади, киши рўҳини эзадиган ва ёқимсиз нарсаларнинг ҳаммасидан тез қутулади.

Хушчақчақ бир ҳисобда сержаҳлга, бир ҳисобда совуққонга ўхшаб кетади. Зардаси қайнамаслиги, жиззакилик қилмаслиги совуққон мизожни, кайфияти-

нинг тез ўзгариб туриши, аксиламалнинг тезлиги, атрофдагиларнинг таъсирига қараб иш тутиши эса, сержаҳлни эслатади.

* * *

Совуққон мизожли одамнинг асаб тузилиши мувозанатлашган, кучли. У ниҳоятда бепарво, ювош, бамайлихотир, ҳаракатлари салмоқли, асосли, йўлаб иш юритади, бошлаган ишини охирига еткази.

Совуққонда барча руҳий жараёнлар суст кечади. И. П. Павлов бундай одамларни «ҳаётнинг ювош, доимо бир хилдаги меҳнаткашлари» деб атади.

Совуққоннинг ҳиссиётлари зоҳиран кучсиз бўлиб, равшан эмас. Бунинг сабаби асабий жараёнларнинг мувозанатлиги ҳамда кучсиз қўзғалишидир. У одамлар билан муносабатда ҳар доим бир хил, осойишта, меъёрига қараб аралашади ва кайфияти ҳамини барқарор бўлади. Унинг хотиржамлиги ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларга муносабатида ҳам зуҳур этади. Бундай кишиларнинг жаҳлини чиқариш ёки ранжитиш анча қийин.

Совуққон киши оғир ва босиқлиги, камгап ва бировларга кам аралашуви ҳамда эътиқод қўйиб иш тутиши билан хафақонга ўхшаб кетса, асабининг муштақамлиги билан ушчақчақни эслатади. Ўз фаолиятида бўшанглик, бепарволик, сусткашлик қилиши табиий. Бундай пайтда совуққон мизожли раҳбар ишни бажаришнинг турли йўллари кўриб турса-да, тажрибада синалган, одатий андазаларга амал қилади, янгича иш усулини асослаб, танлаб олиш унга малол келади.

Совуққон мизожли раҳбар гоҳида майдакашлик, ўта расмиятчилик қилиб, биронта қарор қабул қилишдан аввал ҳамма вариант, йўллари миридан сирингача текширавериб, қўл остидаги ходимларни безор қилиб юбориши, пировардида, вақтни йўқотиб, ишнинг пачавасини чиқариб қўйиши мумкин.

Совуққон мизож ҳам бировнинг кўзидан ёш чиқариб юборадиган даражада таъсирчан гапларни айтиши, айни пайтда эса, ўзининг асаб «толаларидан» биттасиям «қилт» этмаслиги мумкин.

* * *

Энди, Алишер Навоий ғазалларига, олимларимиз, адибларимиз, алар ҳақида айтган гапларга мурожаат этиб, Улуғбобо мизожларини аниқлаб кўрайлик.

«Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим», «Қимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим», дея фақат дилига етган озорни ичига ютиб кетадиган, кейин, ёлғиз қолганда дардини қоғозга тўкиб соладиган одамгина айтиши мумкин.

Ёки:

Телба кўнглум топсангиз, эй ёр кўйи итлари,
Тўш-тўшидан тишлабон парканд-парканд айлангиз,—

байтидаги «итлари»га эътибор беринг-а! Ғанимларини итлар, деб аташ учун улардан озмунча озор етган бўлиши керакми! Ҳазрат Навоий бу ғанимларига ўз вақтида муносиб зарба бериб, кўнгилларини бўшатиб олганларида эди, бу тахлитдаги ғазални ёзишга зарурат ҳам сезмаган бўлардилар. Демак, етган озор жавобсиз қолиб, Навоий бобомиз дилларига ёмон ўрнашиб қолган.

Ҳазрат Навоий «итлар» сўзини кўп ғазалларида ишлатганларига қараганда, аларга озор берувчилар ҳам кўп бўлган. Ҳатто, ғазалларининг бири бошдан-оёқ «итлар» радифи билан тугалланади:

Бошимга кўйида ҳар дам ғулув қилур итлар,
Гар ўлмасам бу ғулуви ноғулув қилур итлар.

Навоий узра ҳужум айласа рақибларинг
Не тонг, гадога ҳамини ғулув қилур итлар.

Ойбек домланинг «Навоий» романларидаги бир лавҳада Астрободга, Навоий ҳазратларига хизмат қилиш баҳонасида Абдусамат исмли бир шумний келганида мулозимлари Шайх Баҳлулга қарата шундай дейдилар: «Ҳар қадамимни пойлаган итлар, мазмуни, озлик қилибди, шекилли!» (роман тарихий воқеаларга асосланиб ёзилгани учун ундаги воқеаларни ҳам айни ҳақиқат деб қабул қилсак, хато бўлмайди).

Олим Иззат Султон айтишларича, Алишер Навоийнинг «ҳаёт йўли жуда

мураккаб... кўпинча мушкулликларга тўла, баъзан эса — фожиали равишда оғир» («Навоийнинг қалб дафтари», Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1969 й, 7-бет). Бу фикрнинг далили сифатида қуйидаги сатрлар келтирилади:

**Зор жисмимга анолар келди,
Телба бошимга балолар келди.
Чарх ёғдирди менга тийғи ситам,
Балки даврон ҳаму даврон эли ҳам.**

Дарҳақиқат, Навоийнинг кўп ғазалларидан инсоний номукамалликлардан норозилик, ҳаётнинг адолатсизликларидан ҳасрат, фарёд ҳисси уфуриб туради. Уларни ўқиган одам ўша заҳоти ўз бошидан ўтган ситамларни эслаб, Навоийнинг руҳий ҳолатларини англаб олади ва ўзи ҳам ўша кўйга тушади. Бир ҳисобда шунинг учун ҳам Навоий ғазаллари севиб ўқилади ва қўшиқ қилиб айтилади.

«Шарқ юлдузи»нинг «Навоийхонлик» фаслида шоир ғазалларига мунтазам бериб борилаётган таҳлиллар ҳам ул зотнинг мизожларини яққол кўрсатиб турибди. Масалан, шоиримиз Эркин Воҳидов «Жунун водийсиға...» деб бошланадиган ғазални таҳлил қила туриб, шундай ёзадилар: «Шоир дунёдан шунчалар кўнгли қолган, совуганки, оқибатсиз одамлардан шунчалар меҳри қайтганки, бу ҳаётдан ҳеч бир нишонсиз йўқ бўлиб кетишни тилайди. Инсон жисми-ку хоки ғубор бўлмоққа маҳқум, лекин шоир истаги:

**Фалак бедодидин гарчи мани хокий ғубор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёликка ғуборимни.**

Яъни, золим одамлар мени тириклигимда ҳўрладилар, қадримга етмадилар. Вақт келадики, менинг одамларга кўргузган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг қадримга етарлар, мазорим хокини кўзларига тўтиё қилар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўкинмоқлари бенаф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун ғуборимни топмағайлар!» («Шарқ юлдузи», 1990 йил, 1-сон).

Ёки олим Абдурашид Абдуғафуров «Бало дашти аро...» деб бошланадиган ғазалга атаб битганларини ўқийлик. («Шарқ юлдузи», 1990 йил 7-сон): «Ғазалдаги деярли ҳар бир мисра эрк-ҳуқуқлари, ғурур-шарафи топталган, ҳам маънан, ҳам жисман эзилган покиза ва ҳалол инсоннинг чуқур изтиробини, айни замонда, чексиз қаҳри билан йўғрилган. Ғазал бағридан ёвуз кучлар тарафидан оғир азоб-уқубатлар гирдобига улоқтирилган толеи паст ва унутилган қалбнинг дарднок туғёни уфуриб туради, бундай аянчли, адолатсиз ҳолат билан асло келиша олмаслик, норозилик оҳанги баралла эшитилади...

**Тунум дайжур, ўзум ранжур, ичим ғамноку бағрим чок,
Тилим лолу таним беҳол, ишим афғон, сиришким қон!**

...Кечам тим қоронғу, безиё («дайжур»), дейилади байтда, ўзим ранжу озор, мусибат остидаман («ранжур»); ичим ғам-ғуссага тўла («ғамнок»); бағрим эса тилка-пора («чок»); тилим тутилган, таним заиф, ҳолсиз, ишим оҳу фиғон чекишу кўзимдан қонли ёш оқишиш...»

Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, Алишер Навоий хафақон мизожли инсон бўлганлар. Мабодо, мизожлари бошқа бўлганида эди, бундай асарлар дунё юзини кўрмас эди. Ҳатто туркий тилни улуғлаб бутун дунёга намойиш қилишлари ҳам худди шу — хафақон мизож билан боғлиқ, десак хато бўлмайди, чунки ул зоти шариф ўз она тилларига нисбатан айтиладиган камситишларни жуда оғир қабул қилганлар ва бундай адолатсизликка қарши зўр бир иш қилмасликлари мумкин эмас эди. Уларнинг ўринларида сержаҳл одам бўлганидами, озор етган заҳоти бир-икки зарда билан ҳовуридан тушарди. Худди шундай пайтда хушчақчақ одам бир-икки ҳазил-мутойиба, заҳарханда кулги билан вазиятни юмшатиб, ғанимларини ноқулай аҳволга солиши муқаррар эди. Совуққон одам учун эса, кўпинча барибир! Тилни камситиши ё бошқа адолатсизликми, ҳаммасига бардоши етади.

Фараз қилайлик, Алишер Навоий бобомиз сержаҳл мизожли инсон бўлганлар. Юқорида айтганимиздек, бундай одамнинг жаҳли тез чиқади ва тез

тушади, шунинг учун дилга етган озор қалам-қоғозга етиб бормаёқ унути-
либ ё сусайиб кетади. Ундан ташқари, сержаҳлнинг дилига озор етказаве-
р-ш хавфли, чунки жавоби яшин тезлигида кечади ва зардалироқ бўлади.
Шоимизни эса, ранжитувчилар, ранжитган нарсалар бисёр топилган.

«Навоий» романидаги баъзи лавҳалар, «Навоийнинг қалб дафтари»
китобидаги айрим маълумотларга қараганда, Навоий ҳазратлари сержаҳл
кишидек туюладилар. Лекин ундай эмас. Бу ўринда бир нарсага эътибор
бериш лозим. Хафақон одам жаҳл қўзғайдиган ҳодисага аввалдан тайёр
бўлсагина ғазабни ташига чиқаради. Масалан, Навоий ноўрин савол берган
хизматкорга ёки таомни еб тугатиш билан ҳе йўқ, бе йўқ жўнаб қолган меҳ-
монларга нисбатан тўсатдан, илк дафъадаёқ жаҳл қилмаган, худди шундай
иш бир неча марта такрорланган бўлиши керак.

Умуман олганда, «Навоий» романидаги шоир образларида хафақон ми-
зож асосан, тасдиқланиб турибди. Мисоллар келтирамиз. Ҳусайн Бойқаро
исёнчи Ёдгор Муҳаммадни қўлга олиш учун кўрғонга пинҳона бостириб
кирганида навкарлар қўрқиб турадилар, шунда Навоий биринчи бўлиб, қи-
лич яланғочлаб, йўл бошлайдилар. Мана шу ҳолатни таҳлил этиб кўрайлик.
Навкарлар ўзининг энг муҳим вазифасини бажаришдан қалтираб туришидек
хунук бир ҳолат Навоийнинг асабини мувозанатдан чиқариб юборди,
жаҳлларини қўзғади, лекин уларга ҳеч қандай жавоб қилмадилар. Шунинг
учун бўлса керак, кетма-кет яна бир мувозанатдан чиқиб, ўзларига муносиб
бўлмаган ишни қилдилар — қилич яланғочладилар. Аммо Навоий диллари-
даги некбинлик билан яланғочланган қилич бир-бирига зид келиб, яна му-
возанат бузилди: шоир қилични ҳасса қилиб, илгари кетавердилар.

Бундай вазиятда Навоийнинг ўринларида сержаҳл одам бўлганида тах-
минан шундай иш тутар эди, лекин совуққон ёки хушчақчақ одам қилич
яланғочлаб олдинга интилмасди, яланғочлаган тақдирда, уни ҳассага айлан-
тирмасди.

Романда айтилганидек, Навоий баъзан ҳаяжон билан, баъзан титраб гапи-
ришлари, Мажиддиннинг кинояларини жавобсиз қолдиришлари ҳам хафа-
қон мизожга тўғри келади.

Романда ишониш қийин ҳолатлар ҳам бор. Бир ўринда шундай дейилган:
«Навоий яширин, ичидан хўрсинди. Подшоҳнинг ўжарлигини синдириш учун
жасур оҳанг билан деди...» («Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1985, 76-бет.)

Тўғри, хафақон одам хўрсилади, жасур оҳанг билан ҳам гапира олади,
лекин бу ҳолатларнинг иккиси бир вақтнинг ўзиде келмайди. Ичдан хўрсинган
одам сустгина қаршилиқ кўрсатиши мумкин, аммо бу вақт жасурлик қилол-
майди. Ёки, жасурлик қила олиш ҳолатида турган одам ичидан ҳам, ташидан
ҳам хўрсинмайди.

Бошқа мисол. «Навоийда ўз кучига, ўз ҳақиқатига ишонган кишининг
қатъий сокинлиги барқ урарди» (Ўша китоб, 255-бет).

Бу жумла Биноий туркий тилга ҳақоратомуз сўз айтгандан сўнг (қуйироқда
маълум бўлишича, Биноий ҳазиллашган экан) келтирилган. Мажлис аҳлидан
баъзилари «изтироб билан қисилиб ерга» қарайдилар, баъзилари «ғазабига
чидолмасдан, эшикка чиқиб» кетади. «Ёлғиз икки киши бепарво қолади». Бири
овқатни бемалол тушираётган Биноий, иккинчиси қатъий сокинлик билан ўтир-
ган Навоий.

Ҳамма ғазабга келган, изтиробга тушган пайтда, ёлғиз Навоий (Биноийни
ҳисобга олмаймиз) сокин қолишларининг сабаби, алар Биноийнинг ҳазиллаша-
ётганини сезиб турганларида, деб изоҳлаш мумкин, акс ҳолда, Навоий ҳам
жунбушга келган бўлур эдилар.

Ҳусайн Бойқаро Навоий ҳазратларини кутилмаганда вазирликдан бўшатиб,
Астрободга ҳоким этиб тайинлаганидан сўнг айтилган мана бу гапга ҳам ишо-
ниш қийин: «Навоий ҳар вақтдаги каби сокин ва дадил боқди» (263-бет).

Кутилмаган кўнгилсизлик хафақон одамни кучли ҳаяжонга солади ёки
бўлмаса, асабининг кучсизлиги туфайли бирмунча вақт бутунлай бефарқ қилиб
кўядики, ташқаридан қараганда, у одам сокин, беғам кўринади. Шунинг учун
ҳам «ҳар вақтдаги каби сокин ва дадил» жумласи шубҳа уйғотади.

Фаразларни давом эттириб, Навоий хушчақчақ мизож бўлганлар, дейлик.
У ҳолда дардчил, ғамгин ғазаллар, бу дунёнинг «тийғи ситам»ларидан нолиган

байтлари ўрнига шўх, қувноқ, ўйноқи сатрлар яратиларди. Навоийнинг бундай асарлари йўқ, демак, мизожлари хушчақчақ эмас.

Навоийнинг ўзлари айтишларича, Атоий хушчақчақ (мунбасит) киши бўлганлар («Навоийнинг қалб дафтари»). Баъзи белгиларга қараганда, Жомий ҳам шу мизожга мансуб бўлган кўринадилар.

Энди, совуққон мизожни фаразлаб кўрайлик. Бу ҳам Навоий шахсиятларига тўғри келмайди. Совуққон кишининг ҳиссиёти суст бўлади, уни қўзғаш учун кучли ва муттасил ташқи таъсир бўлиши керак, шунинг учун улар Навоий каби дардли ғазалларни ёзиши мушкул. Демак, Навоий совуққон бўлмаганлар.

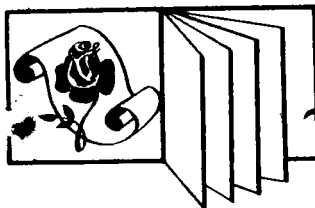
* * *

Мизож киши ҳаётида шунчалик катта аҳамият касб этадики, биз буни билмай қоламиз ёки ҳаёлимизга келтирмаймиз ёнки мизожнинг кўринишларини феъл-атворга йўйиб, айбни шахснинг тарбиясига, дунёқарашига ағдариб қўя қоламиз. Ҳаётда гоҳо шундай бўладикки, саводсиз, қаллоб, муттаҳам, аммо совуққон бир одам ўзининг босиқлиги, руҳий мувозанати орқасида донишманд, олим, қўли гул хунарманд, аммо руҳий мувозанатлашмаган хафақон ёки сержаҳл одамга қараганда эл-юрт орасида кўпроқ эътибор топади. Мана, мизожнинг киши онгига, феъл-атвориغا боғлиқ бўлмаган аҳамияти! Буларни бизнинг мафкурамиз ҳалигача тан олмайди. «Инсон ўз тақдирини ўз қўли билан яратади. Инсондаги табиий хислатларни тарбия воситаси билан ўзгартириб юбориш мумкин» қабилдаги гапларга кўп ишониб кетиш натижасида ўз наслимизни соғломлаштириш имкониятларига эътиборсиз бўламиз. Ваҳоланки, оила қуришда мизожга ҳам эътибор берилса, аввало, оила мустаҳкамлигини, қолаверса, бўлғуси авлоднинг табиий хислатларини яхшилаш имкони кўпаяди.

* * *

Руҳшунослик илмидаги маълум тўрт мизож инсон табиатини тўла-тўқис ёритиб беролмайди, албатта. Ҳали аралаш мизожлар бор, инсониятга маълум бўлмаган руҳий ҳолатлар бор, бир ёқда феъл-атворнинг минг қирраси бор. Шунинг учун одамларга узил-кесил баҳо бериш анча мураккаб иш, баъзан умуман мумкин эмас. Нима бўлгандаям, минг йиллардан бери одамзод тўплаб келган тажриба ва ҳозирги руҳшунослик илми тасдиқлаб берган хулосалар аждодларимиз қиёфасини улардан қолган ёзма маълумотлар, бадий асарлар асосида ўрганишда, тасаввур қилишда, бўлажак бадий асарларда ҳаққоний образлар яратишда дастуриламал бўла олади. Одамнинг дастхатида феъл-атвори муҳрланиб қолгани каби адибнинг ҳар қандай асарида унинг мизожи акс этиб туради ва ҳар бир адиб ўз мизожи имконлари қадар ёзади.

Саъдулла Ҳаким

ЎТЛИ ХОТИРАЛАР ЁРИТАР РУҲИМ

Нотинч куз фаслига чорлайди яна
Маъсум болаликнинг тоза дамлари.
Ёзги чорбоғдаман.
Ёнғоқзор дара,
Тош уй этагида жилдирар ариқ.

Қорайган уфқдан қуйилар салқин,
Шамол хазонларни сочиб югурар.
Яқинда кўмилган тоқзорда санқиб
Қўй-қўзи ризқини ахтариб юрар.

Тонгданоқ куйманиб уй эгалари,
Қишки ҳовлиларга кетдилар кўчиб.
Кимсасиз уй каби ҳувиллаб бағри,
Тош ўчоқ ётибди олови ўчиб.

Сукланиб боқаман бўм-бўш уйга жим,
Бағрида улғайган умридан рози.
Ўтли хотиралар ёритар руҳим
Ва янграр ўсмирнинг тиниқ овози.

Ана у, харсангни от қилиб миниб,
Ёд ўқир Бойчибор саргузаштларин.
Гўё Алпомишга туғишган ини,
Гўё янгасидек яқиндир Барчин...

Қайтаман.
Епилар муқаддас китоб,
Ҳур дилим дафъатан тортади хомуш.
Ойбарчин ой каби юксалар шитоб,
Асрлар қаъридан боқар Алпомиш...

Эй ёр

Ҳоқон карамига муҳтож эмасмен,
Ўз тахтим шоҳига ўз тожлигим бор.
Фақат кўнгил уйи обод демасмен,
Эй ёр, меҳрингизга муҳтожлигим бор.

Сиз борар йўллар қақшаблар ётур,
Писиб неча маккор миршаблар ётур.
Нечук бу йўлларга назар солмайсиз,
Эй ёр, тупроқ ўпиб Машраблар ётур.

Мен сизни соғиниб суйиб бўлганмен,
Фироқ ўтларида куйиб бўлганмен.
Бу не таом эрур ўтмас томоқдин,
Эй ёр, соғинчга ҳам тўйиб бўлганмен.

Ҳоқон карамига муҳтож эмасмен,
Ўз тахтим шоҳига ўз тожлигим бор.
Фақат кўнгил уйи обод демасмен,
Эй ёр, меҳрингизга муҳтожлигим бор.

Ўзбек боласи

Минг йиллик чинордир ўзбек боласи,
Кўкўпар минордир ўзбек боласи.

Изида гул унар, бағрида баҳор,
Заминга даркордир ўзбек боласи.

Бир этак муроди бўлмаса ҳосил,
Суйгани бекордир ўзбек боласи.

Юпунга чопонин ечиб-да бергай,
Карим-хокисордир ўзбек боласи.

Хиёнат шайласа қаторин ҳарбга,
Диёнат қатордир ўзбек боласи.

Вале ихтиёри ўзидан айро,
Андоқки, бемордир ўзбек боласи.

Бирови тождордир, бирови бождор,
Бирови афгордир ўзбек боласи.

Бири халқин йўлар, бири халқумин,
Бири ётга ёрдир ўзбек боласи.

Навоий онаси, эй табаррук зот,
Меҳрингизга зордир ўзбек боласи.

Тасалло топурумиз ёд этиб сизни,
Ёди устивордир ўзбек боласи.

Қалбингиздан тирик бир ёғду, шукур,
Алал-абад бордир ўзбек боласи.

Адашган одам

Паноҳ тутсам йўқмиди ўз кўрғоним,
Менгзамасми юртим Каъбатуллога?
Топинсам йўқ эдимиз ўз Қуръоним,
Сочдим сирим нечук ўзга имлога?

Чекин, ғафлат, занжирларни уз, забон,
Кўксимни тил, баҳоримнинг чақмоғи!
Ўз элимда тополмасам қаҳрамон,
Куйлаб ўтай энди унинг аҳмоғин!..

Ойдин кеча

Ярим тунда кўз очсам,
Енимда ётибди ой.

Томирида қон эмас,
Гурас-гурас оқди нур.

Сочлари тарам-тарам,
Юзлари тиниқ ширмой.

...Ойга қаранг, юзида
Бўса изи кўринур.

Тасаввур

Буям бир хаёл-да. Уйлайман гоҳо:
Дарахтга айланса агар ҳар одам,
Ҳосил йиққанлари бўлармиди кам,
Мевасизлари кўп бўлар эди ё?

Чинорлик гаштини улўғлар сурар:
Мева қилмаса-да, анордай авло,
Олис-олисдан ҳам кўриниб турар,
Остида соялар неча бир авлод.

Узумлар япроққа яшириб юзин,
Чарос нигоҳ ила боқса иболи,
Тасаввур қиламан ҳар ўзбек қизин,
Кўз ўнгимдан ўтар ўзбек аёли.

Мачит пойидаги қайрағоч эса,
Баъзи амалдорни ёдга солади:
Кўкариб олса, бас, теварагига
Бир ўрмон бутани йиғиб олади.

Пахтакор нисбати янгилик эмас,—
Бошида гоҳ қуёш, гоҳ қора булут,
Дунёга кийгазиб ял-ял хонатлас,
Узи бамисоли каллакланган тут.

Биз не бўлар эдик? Оддий фуқаро —
Навқардай сафланган терак бўлардик.
Биздан йўнмасдилар туғдаста, бироқ,
Бузилган кўприкка керак бўлардик.

Узим лол турибман ўз хаёлимга,
Гилосжон, исирға тақибсан ақиқ.
Шу туришинг бўлса, терак ҳолимга,
Одамга айланиб кетардим аниқ.

Икки отлик

Тун ва кундуз жанги этади давом:
Қоп-қора соқолли, қора отлик Тун,
Вижир-вижир учиб юрган сулув қушларни
Қамаб қўяр турфа тўрқовоқларга.

Тун ва кундуз жанги этади давом:
Тилла ранг соқолли, оқ отлик Кундуз,
Тўртбурчак, кўпқават тўрқовоқларни
Очиб юборади, қушлар чуғурлаб
Учишар далалар, боғлар оралаб,
Тирикликнинг боқий уруғин сочиб...

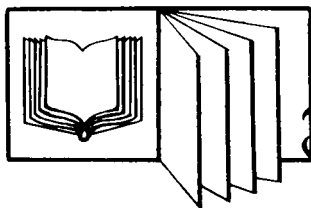
* * *

Ер остидаги тупроқ
Бош устида тож бўлар.

Уйғон, эй ер остида
Ухлаб ётган дур ботир!

Шох учидидаги япроқ
Оёқ остида сўлар.

Нур талашиб япроқлар
Бир-бир тўкилаётир!..

Шойим Бўтаев

Романдан боблар

I

Убайдулла чавандознинг тўпиғидан пасти бот-бот зирқираб оғрийдиган бўлиб қолди. Умри бино бўлиб дард кўрмаган одамга бу бало қачон, қаерда ёпиши — ўзи ҳам билмайди. Кўчага чиқса, бозорга борса, учраган таниш-билиши билан ҳасратлашса пеш қиладиган гапи — ана шу оёқ оғриғи. Биров ундай, биров бундай дейди. Аллақандай курортларни рўқач қилишади. Тоғни урса талқон қиладиган кишилар бебилиска топган пулларини совуриб юришларини чавандоз яхши билади. У бундай пайтда аччиғланади, одамларнинг юзидан парда кетганлигига лаънат ўқиб, гаплашмай кетади. Балчиққа боринг, дейди яна бошқаси кўпириб, баайни ўзи балчиқда ҳузур қиладигандай. Оёғи оғриб юрадиганлар у билан ҳамдард, бу ҳақда гаплашмаган гаплари, санаб чиқмаган дори-дармону малҳамлари қолмайди. Дори-дармонларнинг ҳам хили кўп экан: суртиладиган, ичиладиган, игна билан юбориладиган — буни ҳаётида дўхтирларга иши тушмаган чавандоз энди билди. Майли, деди у, барчасига ихлос қўйди: ичди, суртди, укол қилдирди, нафи тегмади. Кейинкейин, э, бор-э, дея қўл силтади, оқ халатли одамларни четлаб ўтадиган бўлди.

Бир хил кишиларга ҳайронсан. Ўбдон сўраб-суриштиришади, кимларга қаратганлигию қайси дориларни ичганлигигача қолдиришмайди: бай-бай, деб бош чайқашади, «узр, шундоқ бўлганлигини, яъни оёғингиз оғриб қолганлигини эшитиб боролмадик, тирикчилик ташвишлари орадан меҳр-оқибатни кўтарди», дея мусалламлик ҳам қилишади.

— У-ҳў, Убайдулла ака-а! Ўзингизмисиз?!— деб хитоб қилишарди унинг бетоблигини орқаворотдан эшитиб, ўзини кўролмай юрганлар тўқнаш келганда.— Рангингиз ўчиб кетибди-ку! Қани у савлат-салобат? Қани, у жўшиб-ёнишлар?! Ҳа-ей, Убайдулла ака-а, кўнгилни кенг қилинг, ҳаёт шу экан-да!

Урозмат акага ўхшаган яқин кишилари эса, юз-кўзларида табассум:

— И-е, яхши бўлиб қолибсиз-ку!— дея далда беришарди.— Кўринишингиз дуруст, дуруст! Ҳеч ким сизни оёғи оғрийдди, деб ўйламайди.

Дилга оғир ботувчи, юпатувчи гап-сўзлар ўз йўлига. Оёқ оёқлигини қилади барибир. Ҳавога булут чиққан кезларида, наинки тоққа чиқиш, бир-икки қадам босиш ҳам амри маҳол бўлиб қолади. Шу боис, ҳаво айнийди, деган сўзни эшитса, Убайдулла чавандознинг юраги зириллайдиган бўлиб қолган.

— Оёғимни бод чалди,— дерди унинг ўзи.

Бир-икки марта кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Қариндош-уруғлари, ёру биродарлари тугун кўтариб кўргани келишди. Чавандознинг кўнгли кўтарилди.

«Ҳар замон-ҳар замонда одам ётиб олиши ҳам керак экан,— деб ўйлади у,— кадр-қиммат, дўсту ағёр шунда билинаркан...»

Убайдулла чавандоз баъзи-баъзида зимдан остонага термилади, бошқа ровнинг ҳам келишини кутади. «Наҳотки эшитмаган бўлса?— дея ўйлайди — Йўқ-э, Бешқайнардан ҳам бир-икки жўралар келишди, эшитган чиқар-ов!..»

Кимдир:

— Утган ҳафта бозорда укангизни кўргандим. Акангизнинг ётиб қолганларини эшитдим, энди бормоқчиман, деб айтдим,— деди-ю, чавандознинг бутунлай тарвузи қўлтиғидан тушди.

Вайдулла араз қилибди. Ота бир, она бошқа оға-ини эди улар. Ука акага қудачилик таклиф қилди. Чавандоз рози бўлмади. Шу-шу, ука тўнини тескари кийган. «Ўгай ўгай экан-да!»— деган ўй чавандознинг миясидан кечди, ҳузурига қақриб: «Аҳмоқ, бу нима қилганинг, ака-уканинг болалари ҳам ака-сингилда, шуни ўйламайсанми?»— деб, уришиб қўймоқчи ҳам бўлди. Аммо шаштидан қайтди.

Яккаш ёлғизлигига куюнди.

Тўғри, аёли, ўғил-қизлари, ёру дўстлари бор — бироқ, ака-уканинг, отанинг ўрни бўлакча экан. Чавандозни ҳоритган ҳам шу хаёллар эди. «Сени нима жин урди-я, баччағар!— дея оёғига қарата хитоб қиларди у.— Ҳолинг шуми? Уял-э, уял! Ҳеч панд бермасдинг-ку! Қаттиқ, иложсиз кунларда бироз эътиборсиз қолдирган бўлсам, қолдиргандирман, шунга шунчами, туппа-тузук одамни ўзинг билан андармон қилиб ётаверасанми?! Кўпқариларда э-ҳэ, сиқувларда қолардинг — ўша азобларнинг касофати урдимикан? Ҳатто бир гал узангидан (дайдибадал хаёл сабаб!) чиқиб кетиб, қонлари қайнаган улоқчилар орасида қолганингда амаллаб тортиб олгандим — ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетгандинг! Мунча нозиклашиб қолдинг? Дала-туз, тоғ-тошларни нечун тусамайсан? Бўлдими? Юрар йўлланинг поён топдими — одамни мудҳиш, қаро ер қаърига судрамоқчимисан? Э, йўқ, унақаси кетмайди, сени ортингдан эргашигша вақт эрта ҳали...»

Дарвоқе, бу яқин ўртада чавандознинг оёғидан бақувват, унинг қўлидан чайир қўл... яратганнинг ўзи кечирсин-у, ҳеч кимда йўқ эди. Кўпқарилардаги торт-тортларда бармоқлари бир неча марта бўғимидан чиқиб, дўмбирадек шишиб кетган. Кумуш биби уларни яна ўрнига солиб қўяверган... Кумуш бибининг муолажасидан сўнг албатта бирор асорат қолади, оғримаса ҳам шаклу шамойили бузилади — чавандознинг бармоқлари нақ чангакнинг ўзи эканлиги шундан.

У куёв эмас, ўз фарзандидай кўрувчи Муртазонинг олдида оёғига мурожаат-хитоб қилишни яхши кўради. Бундан кўзлаган мурод-муддаоиси битта: мана кўр, чол бўлатуриб оғриқни тан олмайман, ёш одам чақиндай чақнаши керак-да, деган «қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит» қабилидаги ўғит.

* * *

— Болани қачонгача қоғозга ўроғлиқ қанддай асраб ўтирасиз, айланай?!— Муртазонинг пиқиллаб йиғлаётган аясига тасалли берарди қўшни аёл.— Ўғлингиз эр етибди, ишга кирибди, қувонинг-да, йиғи-сиғи қилиш ўрнига.

Онаизор бу сўзларни эламас, сатин кўйлаги остидан зўр-базўр билиниб турган елкалари силкинар, бетиним оқаётган кўз ёшлари ажинли юзини юварди. Қойишлари заррача таъсир қилмай, сухани елга учганидан қўшнининг бурун парраклари пирпиради, жаҳли қиқди:

— Ҳо-ой, хотин!— деди ранги-қути ўчганича.— Йиғласангиз йиғланг-у, эви билан-да, охи! Ким йиғлапти — Хатча йиғлаптими, ўғли беш йилдан буён шаҳарда! Норвиш йиғлаптими — боласи бир ўриснинг этагидан тутиб, хотин қилиб, аллақайларга кетиб қолди...

Она базўр тин олди. Алами келиб, тилга кирди:

— Қўшнижон, билмай гапирманг! Уларнинг йўриғи бошқа. Хатчаниям, Норвишням болалари эшикдан қувласанг, тешикдан кириб, ҳақларини топиб кетишади.

— Ажаб қилишади...

— Муртазом... Ундай эмас-да!

— Нима қипти Муртазога?

— Елғиз ўғил бўлгани учунми, бўш-баёв. Апчаларигаям ¹ сира-сира ўхшамайди. Тавба дейман, холос.

— Ҳечқиси йўқ,— ғўлдиради қўшни аёл.

У Муртазонинг ҳақиқатдан ҳам оғзидагини чайнаб ютолмаслигидан боҳиб бар. Қўшни-да! Бир гал, ҳайит кунимиди, эри Исмат жўжаҳўрозлардан бирини ушлаб, култепа ёнига сўйишга олиб чиққанди. Унинг бўйнига эндигина пичоқ тортмоқчи бўлиб турганида пахса деворга туташ томда кимдир жонҳолатда қичқириб юборди:

— Амакижон, товуқни қўйиб юборинг!

У Муртазо эди. Том четига келиб, қўлини чўзганча турарди.

— Бу товуқ эмас, хўроз,— илжайди Исмат.— Ҳушёр бўл, томдан йиқилиб тушасан. Бирор гап юз берса, ота-онангнинг балосига қолмай. Кошки, сени моҳ-моҳлаб елкаларига чиқариб олишмаган бўлса...— Кейин, бепарво ўз ишида давом этаркан, сўради.— Хўш, нега энди хўрозни қўйиб юборар эканман?

— Қўйиб юборинг, сўйманг!..— Муртазо изиллаб, ялиниб ёлборарди.

— И-е, и-е...— ўзини астойдил ҳайрон бўлаётганга солди Исмат.— Ана, холос! Нега ахир? Сабабини тушунтир, балки сизларникидир?

— Йў-ўқ...

— Э-ҳа, топдим! Буни сўйсам балки сени товуқларинг тухум туғмас? Ҳа-ҳа-ҳа!..

Унинг гапига ҳам, беўхшов кулгисига ҳам тушунмаган Муртазо ўзининг фикри-ўйида кезинаётган, ҳовлиқтираётган гапларини айтиб юборди:

— Сўйсангиз, қон чиқади...

Бу гапни эшитгач, Исмат баттар кулди. Энгашиб, тиззасига шапатилаб-шапатилаб қотиб қолаёзди.

— Оббо, сен-эй, тескари қараб туравермайсанми!— Кулгининг зўридан кўзларидан ёш оқиб, жўжаҳўрознинг бўйнига пичоқ тортиб юборди.

Қўшни аёл ҳозир ўша воқеани эслаб илжайди-ю, қаерда ўтирганлиги, вазият қай ҳолатда эканлиги ёдига тушиб, рапидадай юзига жиддий тус берди. Кап-катта йигитчанинг эсанкираб қолганлиги эриш туюлганди унга.

«Эсим қурсин,— ўйлади қўшни аёл.— Бечоранинг ташвиш чекканича бор. Товуқ-повуқ нима бўпти. Муртазонинг тенг-тўшлари ҳўкизларниям куллуқлаб ташлашади, бу замонда. Бу эса, бировнинг хўроз сўяётганини кўриб, юраги тарс ёрилиб ўтирибди. Аммо-лекигин, ота-онасидаям айб йўқ эмас. Йигит кишини шунақа нарсаларгаям ўргатиш керак-да, охи!»

У ҳеч пайсалга солмай, шу бугуноқ, ҳали мактабга бормайдиган ўғлига товуқ-хўроз, ўнг келса эчки-улоқ, қўй-пўй сўйишни ўргатишни дилига астойдил тугди. Шундай қилса, бора-бора ҳўкизу отларниям ҳеч ҳайиқмай сўяверади. Энг муҳими, йигит бўлиб етилади!

Ўғлини забардаст, ҳақиқий эркак қилиб тарбиялашга ўзида имкону фурсат бисёрлигидан терисига сиғмай кетган қўшни аёл ҳаяжонини зўр-базўр босди, ичидагини сиртига чиқармади. Яхши қилди: оғиз кўпиртириб паҳлавонини мақтайдиган бўлса, ўғлининг тақдирини ўйлаб, эзилиб ўтирган ён қўшни-жон қўшнисига дилозорлик қилади...

— Муртазоям шундай санамараста, зўр йигит бўлсинки, кўрганнинг ҳаваси келади ҳали!— деди у. Ичида эса: «Э, шўрликнинг пешонасига биттаю битта ўғил битган-у, шўям удли-шудли эмас-да!..» деб қўйди.

Кўз ёш тўкаётган аёл хўрсиниб, йиғидан тўхтади:

— Илоё айтганингиз келсин!..

Пешайвонда, шолча устида оёғини чалиштириб ўтирган Муртазонинг ранги бўздек оқарган, ичкаридаги гап-сўзлар, аясининг куйиб-ёнишлари, йиғисигиси уни гангитиб қўйганга ўхшар эди.

* * *

Нафсиламрини айтганда, Муртазога қодир худо ато этган феъл-атвор

¹ Апча — опача, опа.

чавандозга маъқул. Лекин, начора, қизининг бахт-саодатини ўйлаганда унинг чўрткесар, зарбли бўлишини истайди.

Убайдулла чавандоз бани башарнинг ҳаёт тарзи бир хил эмаслигидан уяди: бу нечук қабоҳатки, муҳаббат ва нафрат, ёмонлик ва яхшилик қоришиб кетган; бу нечук зулматки, у мудом шуълага ёприлган?!.

Чавандознинг хаёли яна Муртазога қочди.

* * *

Ўғли Саноқул билан Муртазо дўст эдилар. Ораларидан қил ўтмасди. Иккаласи ўн йил бир партада ўтириб, ўрта мактабни тугатишди. Термизга — пединститутга ҳам бирга боришди. Бўлмади. Иккаласиям конкурсдан ўтишолмади.

Муртазо билан Саноқул шўлтайиб кириб келишди-ю, Ўрозмат аканинг дову дунёси қоронғулашди, боши қотди. Энди болаларнинг тақдири қандай кечади, алам устида ўзларини бир нима қилиб қўйишмасайди, деган ўйда Убайдулла чавандозникига йўл олди. Чавандоз унчалик парвойига келтирмаганини кўриб тафти босилди. Ўйлаган ўйини босиғи билан тушунтиришга, ҳарқалай маслаҳат сўрашга жазм этди.

Ўзи отбоқар бўлгани билан, эл аро Убайдулла чавандоз деб ном чиқаргани бежиз эмасди, ошнасининг. Гурунг-гаштакларда кўп ўтирган, халқнинг тўй-азасида бош бўлган, кимларни қорақозонлик қилган... Бундай одамлар бир эмас, бир нечта қишлоққа ақл берадиган фаҳм-фаросатга эга.

Ҳозир ҳам ундан жўяли гап чиқиб қолди.

— Ўрозмат ака,— деди гапни узокдан бошлаб.— Сиз бир кетмончи, мен отбоқарман. Улларимиз «Ўқиш бўлмади» деб беҳуда сандироқлаб юришмасин. Кўча кезишни катталарнинг арзандаларига чиқарган. Аслида бу — уларнинг ота-оналариниям, ўзлариниям шўри. Сиз билан менинг тупроғимиз энгил. Элу юрт гапига қолмай, келинг, яхшиси болаларни Кўктошдаги қурилишга ишга қўяйлик...

— Кўктошда қанақа қурилиш борки, уларни ишга қўямиз?— Ўрозмат ака бу ҳақда эшитмаганди, ҳайрон бўлиб сўради.

— Э, омон бўлинг-э!— Чавандоз қаҳ-қаҳлаб кулди.— Тумшуғингиз остида нималар кечаётганини кўрмайсиз-а? От заводини янгитдан, каттайтириб қуришяпти.

— Ҳозиргисини нима қиларкан?

— Уёқ-буёғини ямаб-ясқаб хизматчиларга бошпана қилиб беришармиш.

— Ана буниси зўр бўпти! Бу ишларнинг барини ҳукумат қиялпими?

Ўрозмат ака «ҳукумат» деганда улкан, энгилмас қандайдир бир вужудни тасаввур этар, у қанчалик ҳайбатли бўлмасин, бунчалик кўп ишларни қилиб юборишига ақли бовар қилмас эди. Нега деганда, ҳукумат отлиқ бу кимарса яқингинада Регарда¹ алюминий заводини, Ёвонда² химия заводини қуриб битказган, айтишларича у ерларга ўзининг ақли ўткир болаларини ҳам юборган эмиш... Улар ишнинг кўзини билишармиш. Ҳовлисидаги бир парча ерга тузуқ-қуруқ экин экиб ололмаган ўртақайнарликлару бешқайнарликлар улар қилган ишнинг мингдан барини ҳам қилолмасмиш. Тўғри-да, мана, ўзини олсин. Иккита қўли, иккита оёғи бор. Кетмону белдан, ўроғу паншаҳадан бўлак яроғи йўқ. Қирчанғи эшаги ёнқозиқ бўлгани билан, қанча уринмасин, на иши унади, на бири икки бўлади. Шундай экан, нимаям қила оларди? Қўлидан нима ҳам келарди?

— Қойи-ил!— деди Ўрозмат ака.

Аммо бу хитоби кимга қаратилганлиги — шунча нарсаларга ақли етиб, ҳеч нарса билмагандай хокисор юрган Убайдулла чавандозгами, дасти Кўктошни тутган ҳукуматгами ёки яратилганча қолган ўзигами — номаълум эди.

— Бу гапларни қўйинг, Ўрозмат ака,— деди чавандоз унинг чалғиб кетганига ортиқ чидамай.— Ҳалиги фикрим қалай? Бажоми?..

— Ҳм-м...— ўйланқираб қолди Ўрозмат ака.

— Ишлашсин, яхши-ёмонни кўришсин,— Убайдулла чавандоз Ўрозмат

^{1,2} Регар, Ёвон — Жанубий Тожикистондаги туманларнинг номлари.

аканинг ҳамон иккиланаётганидан жаҳли чиқса-да, буни билдирмади.— У ёғи бир гап бўлар! Нима дейсиз? Бажоми?

— Бажо!— Бу сўз андак ўнғайсизланган Урозмат аканинг қурт еган тиши орасидан уваланиб тушгандай эди. Убайдулла чавандозни қаноатлантирмади.

— Сиз пича узоқлигини ўйламанг! Ҳар ҳафта келиб туришади. Ўзим ҳаё ўша ердан. Нима, уларнинг иссиқ-совуғидан хабар олиб туришга чавандознинг чоғи келмайди, деб ўйлайсизми?

— Йўғ-э! Мен айтгандимки...

— Нима дегандингиз?— чавандоз мезбонлигини ҳам унутиб, гапни чўрт кесди:— Айтинг! Маъқулми?

— Маъқул... маъқул...

— Бу бошқа гап!

Убайдулла чавандоз ҳорғин тин олди. Қаноатланди. Таклифи Урозмат акага энди етганди.

* * *

Убайдулла чавандоз ётиб қолмасидан бурун Муртазони қабатида олиб юрди. Тойчоқлигидан «Гулбодом» деб эркалаб-парваришлаган, бадани қизғиш тусда товланувчи чиройли дўнанны минди қилиб берди.

— От — йигитнинг қаноти,— деди у. Бу нарса Урозмат акага унча хуш келмади. Бир йилдан бери боғлаб боқаётган новвосни сотиб, пулини ўғлининг қўлига тутқазди:

— Ма, муни қайнотанга бериб кэ, отнинг пули дегин,— деди.— Миннати бўлмасин!

Муртазо отасининг айтганидай қилганди, чавандознинг фиғони фалакка ўрлади:

— Мен сени ўз болам деб юрсам, бу нима қилиқ?.. Гулбодомни сотадиган бўлганимда минг тиллогаям бермасдим!

Муртазо бу гапларни оқизмай-томизмай отасига етказганида, Урозмат ака ҳам ҳеч нарса демади, қовоғини солганча нималарнидир ўйлаб кетди.

Муртазо ҳовли ўртасига йўғонроқ ёғочдан отқозиқ ўрнатди.

Ёз тунларида улар пешайвон остидаги ер супада ётишарди. Сомон йўлига, ғуж-ғуж порлаган юлдузларга, ойга термулиб ётиш Муртазога болалигидан қолган одат, Энди уларнинг сафига Гулбодом ҳам қўшилди: у тунги кўриқчидай ҳовли ўртасида қаққайиб турар, ҳар замон-ҳар замонда олдинги оёғи билан ерни «тап-тўп» тепиб кўяр эди.

Бир дафъа ярим кечада унинг тап-тупидан Муртазо илкис уйғониб кетди. Кўзи дастлаб қаршидаги пастак томнинг шундоққина бурчагида турган ёп-ёруғ, баркашдай ойга тушди — беихтиёр юраги ортга тортди. Ой, баайни унинг олдига тушиб, аллақарларга опкетишни жазм қилгану улгуролмай қолган, уйғонар маҳалида том лабига чиқиб олгандай туюлди. Кўзларини шоша-пиша уқалаб яна қаради: у том лабидан ҳам юксакроққа кўтарилибди, кичрайибди.

Гулбодом депсиниб, пишқириб қўйди.

Муртазо ён-верига қараб, ухлаб ётишган хотинию ўғлини кўриб, юрагидаги ваҳмни нари ҳайдади. Шунда ҳам негадир ҳадиксираб осмонга тикилди: бу гал ойни одатдаги жойида, кўк тоқида кўрди. Лекин, у одатдаги ҳолатида эмас, атрофини юлдузлар қуршаб олишган эди.

Муртазо кўрғонланган ойни энди кўриши эди. Шу боис, узоқ вақт унга термилиб ётди, ўзига тегишли бошқа нарсаларни ўйлаб кетганини сезмай ҳам қолди — уйқуси батамом қочганди...

* * *

Убайдулла чавандоз хаёлига туйқус келган фикрдан ўзи ҳам қувониб кетди: «Э, бўлди, бўлди! Ёнимизда юриб Муртазо тоғнинг боду ҳавосини олди. Ўрнимизга — тоғбегиликка шунини ўтказсак, хўп бинойи бўларди. Ўзингдан чиққани яхши-да!» Лекин ўрмон хўжалиги бошлиғи нима деркин? Тепа сочи тик бўлса-я? Ўрнингизга куёвингизни ўтказасизми, бу отангиздан қолган

меросмиди, деса-я? Майли, деса десин. Ағрайиб қараб ўтирмайди. Талашиб тортишади: «Ҳа-да, ота-бобомдан қолганки, мундан сўнг неварачевараларимга қолади. Бегоналар эгалик қиладиган бўлса, бу тоғу тошларга ичим ачиб, «қнинг бошига етиб ўтирармидим», дейди.

Бунда бир гап бор, деб ўйлайди одатдагидек хўжалик бошлиғи. У ўйлашни аслида ёмон кўради — чунки, ўй касофат нарса, одамни кўрқитади, юракка ваҳм солади, деб билади.

У баъзида нималардандир домангир бўлар: «Ва-аҳ, сизлар ҳам тоғбеги, дунёда ҳар учар, юлдузни бенарвон урадиган одамлар борки, бу ишга ўшаларни қўйса, қойилмақом қилиб ташлашади», дер эди.

Унинг Убайдулла чавандоз билан ора-чира бўлиб қиладиган суҳбати ҳам ҳаммавақт бир тарзда кечарди.

— Айтинг-чи, чавандоз, ана шу Ўртақайнарингизданми, Бошқайнарингизданми ёш-яланглар шаҳарга бориб қолишса нима қилишади?

— Билмади-им... Қизларга қарашса керак...

— Бэ-э... Биламан, улар буни ёлчителишмайди...

— Кинога тушишади...

— Балли! Демак, ёшлар шаҳарга боришса кинога тушишар экан. Аёллар-чи?

— Аёллар у томонларга жа-а кам боришади...

— Омади гап-да!..

— Омади гап бўлсаям, кўпинча эркакларини юборишади...

— Энди-и, жа-а кам боришсаям боришаркан-ку...

— Ҳа-а... У чоғда магазинга киришади.

— Балли, балли! Илмингиз дуруст, ёмон эмас. Улфатларнинг ҳам шаҳарга тушганини кўрганмисиз?

— Кўрганда қандоқ? Улар чойхонада чордона қуришади-да!

— Ана илму мана илм! Энди айтинг-чи, тоғбеги шаҳарга бориб қолса нима қилади?

— Тоғбегилик ўзимиздан қиёс... Бечора киногайм, магазингайм киролмайди. Бирор жойда оёқ ёзиб ўтиролмай бозор-ўчар қилади-да, ўртоқ Алиматуф!..

— И-и-и!— чўзиқ хитоб қилади «ўртоқ Алиматуф».— Шунча илм йиғиб, бежо гапни гапирманг-да! Тоғбеги шаҳарга борса, аввал «ТИР»га кириши керак!

— Тирингиз нимаси, ўртоқ Алиматуф!— ўсмоқчилайди Убайдулла чавандоз.

— Ие-е, ие-е!— Алиматуфнинг тепа сочи тик бўлади.— Сиз шундай чанги савол берсангиз уёт-ку! Уйинчоқ милтиқ билан кўрчоқларни отади-ку?..

— Бўлди, бўлди!— унинг сўзини кесади чавандоз.— У ерга болалар киради-да!

— Тоғбеги деган ўйинчоқ милтиқда бўлсаям, болалар қатори бўлсаям, отишни машқ қилиб туриши керак...

Ўртоқ Алиматуф баъзан эзмачуруклик қилар ва шу бемаъни хаёлларини ҳам қонун даражасига кўтарувчи одам. Муртазо унинг дидига ўтиришадими, йўқми — буёғи чавандозга ноаён эди.

Тўғри, Муртазонинг нигоҳи сўнгги пайтларда анча дағаллашиб, қаттиқлашиб қолди. Бироқ, ундаги бу ўзгариш на Ўрозмат акага, на дўсти Саноқулга, на қайнотасига сезилди. Ҳамма гап — фикрда, фикр янгиландими, одам боласининг мутлақо тескари томонга ўзгариб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. У эса, шунингларда кўпинча ичидагини билдирмай, дамдуз бўлиб юрар, бир қараган одамга ўша-ўша Муртазо бўлиб кўринаверар эди.

Ундаги ўзгаришларни фақат бир киши — хотини Мавлуда сезарди. У эрининг бу ҳолатини ҳазм қилолмас, аммо унга қарши бирон-бир амалий чора кўришдан ҳам ожиз эди. Аламини вақти-вақти билан пана-панада ўтириб кўз ёшидан оларди. Қизлигида хаёлини банд этган йигит шу эканлигига ишонгиси келмасди. Уни яна ўша ҳолатда, ўша ҳалимликда кўришни, гапираётганида юзлари лов-лов ёниб кетишини орзу қиларди.

Муртазо энди гапирганда ҳам илгаригидек чайналиб ўтирмасди, кескин сўзлар, чўрт кесиб қўя қоларди. Қайнотасининг олдига, ёввойи табиат кўйига чиққанида эса, ўзини жуда эркин ҳис этар эди. Гоҳида битта-ярим оқ бўкан овлаш илинжида кўнгли тоғни тусаб чиққанлар билан сўкишиб-жанжаллашиб қолишгача борарди. Убайдулла чавандоз бундай пайтларда куёвим эр йигитга ўхшаяпти, унинг юрагида яхши нарсалар туғиляпти, деб қувонарди. Муртазо гоҳ оёғи синибми, касалланибми ётиб қолган бўканлардан отга ўнгариб олиб келган пайтлари ҳам бўлган. Бундай пайтда Убайдулла чавандоз:

— Яхши қипсиз, ўғлим!— дерди баайни Муртазонинг виждони қийналяпти-ю, шу гапни айтиб қўйиш ўзи учун фарздай.— Бай-бай, зўр-базўр юряпти экан, денг. Ҳа-а, барибир одам бўлмасди, хўп қипсиз!

Аввалига Муртазо қайнотам мени койиб, уришиб-сўкса ҳам керак, майли, нима деса деяверсин, без бўлиб туравераман, деб ўйларди. Бора-бора, аслида шундай бўлиши керакдай, тасаллиларга кўникиб кетди.

Агар бошқа биров шундай қилганида-ку, қаттиққўл тоғбеги аяб ўтирмасди-я! Тўппа-тўғри кимсан, ўртоқ Алиматуфнинг олдига судраган бўларди-я! Алиматуф-а!.. Унга, айниқса, бўйнингда гуноҳинг бўла туриб тўқнаш келгандан кўра Азроилнинг нақ ўзи билан ҳисоб-китоб қилиб қўя қолганинг осонроқ кўчади. Бошлиқ бисотида неки қабиҳ сўз бор, тўкиб солади, дўқ-пўписаларни учига чиқаради — қонингга ташна қилиб юборади.

Дарвоқе, Алиматуфнинг олдига бориш керак. Бир ўзи эмас, уч-тўрт киши бўлиб...

2

Уша куни Ҳусния кампир деган, тўқсон яшар бир кампир қазо қилганди. Убайдулла чавандоз эшақда, Урозмат ака яёв йўлга тушишди.

— Яхши кампир эди,— деди Убайдулла чавандоз.

— Ҳа-а, яхши кампир эди,— қўшилди Урозмат ака.

Боришлари билан Убайдулла чавандоз эшагининг нўхтасини чопони устидан белбоғ қилиб боғлаб, дўппи кийиб олган, таёқ ушлаган бир болакайнинг қўлига тутқазди. Ўзи Урозмат ака билан эшик ёнидаги даврага қўшилди. Ичкарида хотин-халажлар чуввос солиб, айтиб-айтиб йиғлашарди. Уларнинг йиғисини эшитган ҳар бандаи мўмин: менинг ҳам жанозамда шундай айтиб-айтиб, чуввос солишиб, юз юлишиб, ўкрашиб йиғлашармикан, дея орзуланади.

Маросим тугагач, қудалар яна йўлга тушишди.

Ўрмон ҳўжалиги биносини чоққина олхўризор боғ деса бўлади. Шукур тоға бу ерда қоровуллик қилаётганига йигирма йилдан ошди. Олхўри ниҳоллари негадир ҳали жуда ёш эди. Убайдулла чавандоз аҳамият бермаган экан, синчков Урозмат ака шуни ҳам эътибордан қочирмади. Қўлида кетмон, кайфи чоғ, димоғида аллақандай куйни хиргойи қилиб юрган Шукур тоға билан салом-алик қилишгач, Урозмат ака бунинг боисини сўраган эди, қоровулнинг мўйлови офтобда қуриган икки тутам ўтдай шалпайиб тушди.

— Хўжайин олхўрини яхши кўрадилар,— деди-ю, жим бўлди.

Убайдулла чавандоз мийиғида кулиб қўйди. Урозмат ака ҳайрон бўлиб сўради:

— Хўжайинингиз олхўри эктирмасларидан олдин қанақа дарахтлар бор эди?

— Дарахт йўқ эди.

— И-е, ўртоқ Алиматуф, савоб иш қилган эканлар-ку! Ўзингиз...

— Эккандим, эккандим!..— Шоша-пиша Урозмат аканинг оғзидан гапини илди Шукур тоға.— Қоровулликка келганимда ўзимизга ўхшаган бир одам бошлиқ эдилар. Эшнӣёз ака, дердик у кишини. Ҳамма гапга кўнардилар, гапимизни қулоқ бериб эшитардилар. Ҳатто, маслаҳат ҳам сўраб қўярдилар. Шу киши билан, шу Эшнӣёз ака билан бамаслаҳат сархил кўчатлар экдик. Олма, дейсизми, олча дейсизми, нок дейсизми — бари ўсиб, мева бера бошлади. Кейин, Эшнӣёз акани ишдан бўшатишди. Хафа бўлиб, руҳлари тушиб, хайр-

маъзур қияпдилар қарасам. Эшниёз ака, кўнглингизни кенг тутинг, ортингиздан боғ қолаяпти-ку, дедим. Ҳа-а, шундайку-я, дедилар...

Индамадилар. Уринларига ўртоқ Мурзаеф келдилар. Боғча у кишига аяқул тушгандай эди. Ҳатто, тузук-тузук дея бош силкиб ҳам қўювдилар. Кен аҳмоқ жим кетавермайманми? Бу савобли ишларнинг барини Эшниёз аканинг маслаҳатлари билан қилдик-да, дебман. Анову гилосларни ўз қўллари билан экканлар, шу мевани хуш кўрардилар, дебман... Ўртоқ Мурзаеф аввалига индамай юрдилар-у, кейин Эшниёз акадан сўз бошладим дегунча тутқиб кетавердилар. Шундай пайтларнинг бирида кўрсаткич бармоқларини боғ томон нуқиб: «Гилосларни йўқотинг!» дея амру фармон бердилар.

Ўзлари ҳам узоққа бормадилар. Кетдилар. Кўп ўтмай ўртоқ Иваноф бош бўлиб келдилар. У кишим боғни кўриб аввалига «яхши-яхши» деб юрдилар. Анча вақт ўтгач, менга нималарнидир тушунтира бошладилар. Гапларидан англадимки, бу дову дарахтларни қўпориб ташлаб, ўрнига бошқа нарса экиш керак экан. Ўртоқ Иванофнинг сазалари ўлгунча ҳўкизнинг бўйни узилсин, дедик-да! Аммо, қанча қулоқ тутсам ҳам нима экиш кераклигини, рости гап, англамадим. У киши қўлларини силкий-силкий хуноб бўлдилар-да, эртасига бир қучоқ кўчат опкелдилар. Мева бермайдиган. Биласизлар, бизда уни ҳеч ким экмайди.

— Ўша кўчатларни экдингизми?— ишонқирамай сўради Ўрозмат ака.

— Илож қанча?— қўлларини ёзиб, афтини бужмайтирди Шукур тоға.

— Қизи-ик!...— чўзиб хитоб қилди Ўрозмат ака.

— Қизиғи ўртоқ Иванофдан кейин чиқди,— хўрсинди Шукур тоға.— Ҳабарларингиз бор, ундан кейин ўртоқ Тангриқулиев деган туркман оға келди. Негадир у киши нуқул сўкинар, олис маконга ишга тайин қилишганидан норози бўлар эди. Кела солиб, қилган иши — менга зуғум қилиш бўлди. Унинг дунёда энг ёмон кўргани ана шу совуқ ўлкаларда ўсадиган мевасиз дарахт экан. Икки кун ўтмай текислаттириб ташлади. Бундай дарахт ўсганидан кўра атроф чўлу биёбонга айлансин, деди...

— Ё тавба!— Ўрозмат ака ёқасини ушлади.

Убайдулла чавандоз эса, барча гапдан хабардор бўлгани учун ҳикояни жилмайганча жим ўтириб эшитарди.

— Дунё қизиқ экан-да!— хўрсинди Ўрозмат ака.

— Шундай экан-да!— деди ҳамон жилмайганча чавандоз.

Бирпасдан сўнг иккиси ҳам бирданига:

— Каттакон шу ердами?— деб сўрашди.

— Эртамаатандан районга тушиб кетганла, ўртоқ Алиматуф,— деди Шукур тоға ва Убайдулла чавандозга қаради.— Ҳа, оёққа нима қилди?

— Бод чалди,— деди чавандоз, одатдаги жавобини қайтариб.

Улар сербар йўлак орқали бориб, қуюқ соя ташлаб турган тол остидаги пастаккина тахта сўрига чиқиб ўтиришди. Шукур тоға кетмонини ерга ётқизиб қўйиб, ичкаридан бир чойнак чой билан иккита пиёла кўтариб чиқди. Сўри қирғоғига омонат чўкди.

— Қалай, аёлингиз қишлоқ удумига ўрганиб кетдиларми?— сўради Ўрозмат ака. У бу одамнинг яқинда кимгадир уйланганини, уйланганда ҳам шаҳри азимдек бир жойга ўзи маҳрам излаб борганини эшитганди.

— Урганиши нимаси?!— деди Шукур тоға, ўзини бироз хафаҳол кўрсатиб.— Ўзи асли қишлоқлик-ку! Худовандининг чалкаш-чулкаш кўчалари кўп экан — бир вақтлар бориб қолишган-да! Шўрлик саришта, бадастур аёл — келган куниеқ оёғи олти, қўли етти бўлганча хизматга киришиб кетди. Ҳовлижойни ёғ тушса ялагудек супуриб-сидирди...

— Дуруст-дуруст!— Убайдулла чавандознинг юзида аллақандай шўх ифода пайдо бўлди.— Сабрнинг туби сариқ олтин деб шунга айтадилар-да! Бу-у... Болаларнинг ғаш-паши келмаяптими?..

— А-а, йўқ! Фақат, кенжатоимиз сал-пал қовоқ-тумшуғини осилтириб юрибди. Янгангиз, уйлантирсак тафти босилиб қолар, деяпти...

— Зора...

Шукур тоға ҳам беихтиёр бош силкиб қўйди.

Бу орада чавандоз айтган одамлар бирин-кетин: ассалому алайкум, деган-

ча кириб келишаверди. Урозмат ака ҳайрон қолди. Убайдулла чавандоз ҳаммаси билан бир-бир кўз уриштириб ўтираверди.

Келганлар Шукур тоға билан очилиб-сочишиб кўришишди. Қоровул ҳам ўз навбатида уларнинг атрофида гирдикапалак бўлиб сўрига бошлади.

— Қалай, янгамиз хизматни қилиб юрибдиларми?— сўради Дарозбой юзига жиддий тус бериб.

— Куллук, куллук!— кўлини кўксига қўйди Шукур тоға.

— Кўп ҳам эгилаверманг-да! Биз сизга Абдусаттор газетчи эмаски, ёлғон ваъдани бериб, думни тутқазмай кетадиган. Айтдикми, бажарамиз! Тўғрими?

— Тўғри!— маъқуллашди бошқалар.

— Бу савоб ишга аслида чавандоз сабаб бўлдику-я,— дея томоқ қирди Дарозбой.— Ушанда ўртоқ Алиматуф Шукур акани бизга қўшиб юбормаганида, у киши эса, ўзларининг дард-ҳасратларини тўкиб солмаганларида хотиржам юраверардик-да...

Чой ичиб, гангур-гунгур суҳбатлашиб ўтиришди. Ниҳоят, қўлида гул, ўртоқ Алиматуф келди. Утирганларнинг саломларига шоша-пиша бош ирғаб, хонасига йўналди. Унинг кайфияти хуш-нохушлигини башарасига қараб билиш бениҳоя мушкул эди.

Бироз фурсат ўтгандан сўнг сўридагиларнинг ҳаммаси ўринларидан туриб, бир-бирларига йўл бериб, бир-бирларининг иззат-ҳурматларини жойига қўйиб, бошлиқнинг хонасига олдинма-кетин кириб боришди.

— Битта-битта!— деди ўртоқ Алиматуф.— Сизларнинг ҳаммаларингиз билан бир ўзим қандай гаплашаман?

— Ҳаммамизнинг айтадиган гапимиз бир.

— Хўп, хўп! Лекин ғовур кўтарманглар! Битталаринг кириб айтинглар, ўша гапни.

— Йўқ-йўқ!— мактаб болаларидай шовқин солишди вакиллар.— Бизнинг ҳаммамиз бир оғиздан сўзлаймиз, билиб қўйинг. Ҳеч кимни ёлғизлатмаймиз, яккалатмаймиз. Ҳаммамизга дўқ-пўписа қор қилмайди, калтак ўтмайди. Утсаям билинмайди.

— Бўлди-бўлди!— ўртоқ Алиматуф кўлини кўтарди.— Майли, ҳаммаларинг киринглар, пақат битта-битта сўзланглар, пақат бошни қотирманглар...

— Бўпти!— деди Дарозбой ва давом этди.— Чавандоз пенсияга чиқмоқчи. Унинг ўрнига кўзлаб қўйган одамимиз ҳам бор.

— Ким экан?— талмовсираб сўради бошлиқ.

— Танийсиз, танийсиз!— энди қудуқчи гапга аралашди.— Урозмат аканинг ўғилчалари — Муртазо бор-ку!..

— И-и-и... И-е, и-е!— Урозмат ака типирчилаб қолди.— Бизга бир оғиз айтиб қўймайсилармики...

Халқ вакилларининг сўзлари ҳамиша бир жойдан чиқар эди. Бу ғайритабиий ҳолни тезроқ бартараф этиш учун Дарозбой яна гап жиловини қўлга олди.

— Гапни вақтида айтадилар-да! Мана, энди айтдик.

Бошлиқ уларга эътибор бермади. Муртазони у яхши танирди. Ҳамиша Убайдулла чавандознинг ёнида ёнқозикдай юргач танитай нима қилсин! Ҳатто, йигитчанинг аллақайсидир жиҳатлари унга ёқинқирагандай ҳам эди-ю, буни эътироф этишга негадир чўчинқирарди.

— Сал бўшангроқ эмасмикан?!— деди у ва жиддий хаёлга берилди.

— Йўқ-йўқ!— шоша-пиша гап қилди Дарозбой.— Ўзи шундай кўринади. Бўшанг эмас.

— Шаҳарга тушиб турадимми?

— Тушиб туради.

— Шаҳарда энг аввал қаерга боради?

— «ТИР»га боради ўртоқ Алиматуф. Ушатта баъзан эрталабдан кечгача ҳам қолиб кетади,— Убайдулла чавандоз умрида илк бор ёлғон гапирди. Бироқ, буни ҳазил тариқасида айтгани учун унчалик ўнғайсизланмади.

Бошлиқ эса, чин маънода тушунди.

— Дуруст, дуруст!— деб қўйди.

Ибод учга тўлди. Қошу кўзи, тугмадеккина бурни, бошининг юмалоқлиги Бобосига тортганди. «Бобосига ўхшаяпти!» деган сўзни эшитган Ҳрозмат ака боши кўкка етиб ўйларди: «Одам боласи туғилдимми, ўлмас экан-да!..» Ҳар қалай, замонлар эврилиб, Ҳрозмат акаларнинг неча-неча минги бу ёруғ оламга қайтиб келар, аммо келажак заминига ўз томир-ришталарини бақувват суқмаган одамнинг умридан не маъни?!.

Ибод, шубҳасиз, оила аъзоларининг барчаси учун суюмли. Бироқ, Ҳрозмат ака уни бошқалардан қизғанармиди-ей, уни бошқаларга ишонмасмиди-ей... Хуллас, ёнидан бир қадам жилгани қўймасди. Камгап-камсуқум одам сабий норасида билан шундай ғужур-ғужур тиллашиб кетардики, киши кўриб ҳайрон қоларди. Уларнинг ҳолатларига мабодо бирор шоирнинг назари тушиб қолганида, у, бу киши ўз болагига билан сўзлашаётибди, дерди.

Чол-камбирнинг уйчалари ҳовлининг чеккасида эди. Уйнинг бор жиҳозлари токчалардаги уч-тўртта сопол, чинни идиш-товоқдан, мис обдастаю эски сўзанадан иборат эди. Фотима ая сўзанани авайлаб асрайди. Уни тикиш учун бир қишлоқ аёлларининг бир неча кун овора бўлганини доимо сўзлаб юради. Уйнинг болорлари орасида васса ўрнида ташланган шох-шаббалар осилиб турар, дераза ўрнига эса, қалин яхлит ойна қўйилиб, унинг атрофи сомонли лой билан сувалган эди. «Чолнинг уйи чарвидан, камбирники қоғоздан»— дея ҳазиллашиб кўярди, ҳар замон-ҳар замонда Ҳрозмат ака.

Муртазо билан Мавлуда яшайдиган уй ҳам ундан фарқ қилмасди. Фақат, бу уйда Мавлуданинг келинлик сеплари осиглиқ турар, либослардан аллақандай муаттар бўй келар, киши умрининг интиҳоси ҳақидаги гапларни афсонага чиқарувчи нимадир бор эди. Муртазо билан Мавлуда ухлаб қолган Ибодни кўтариб, бу уйга ярим тундагина ўтишарди. Эрталаблар эса, намозини ўқиб бўлган Ҳрозмат ака, ҳали кўр солинмаган совуқ танча бурчагида кўрпани иягига тортиб, қунишганча ўтирарди. Унинг нигоҳи доимо эшикда бўларди. Ибоднинг келишини кутарди. Ниҳоят, фанер эшик ҳам енгилгина очилар, туртиниб-суртиниб Ибод кириб келар эди. Ҳрозмат ака дарҳол уни бағрига оларди, чопонининг барига ўрар, муз бўлиб кетган қўлчаларини куҳ-куҳлаб иситарди.

Иссиқ кунларда-ку, Ҳрозмат акани ҳоли жонига қўймасди. Енгидан тортқилагани-тортқилаган, бидирлагани-бидирлаган эди.

— Бобо, юйинг магазинга, юйинг!

— Магазинда нима қиламиз, болам?!

— Йимонод ойиб бейинг, йимонод!

Ҳрозмат ака эринмасди. Уни етакларди. Ибод пилдираганча эргашарди.

— Неварангни олиб келяпсанми, Ҳрозмат,— дерди магазин ёнидаги тупроқ супачада ҳайкалдек қотиб ўтирган Нуъмон қиртиш.

Ҳрозмат ака Нуъмон қиртишни азалдан, айниқса, ўша Улғай энанинг боғига оғиз солганидан буён унчалик ёқтирмасди. Лекин, Нуъмоннинг томоғидан яқинда қандайдир яра чиқди. Бўқоққа ўхшармиш. Бир ойдирки, бу яра тинмай қонаб туради. Шу боис, Нуъмон қиртиш ҳар доим бўйнига кир-чир латталарни боғлаб юриш билан биргаликда қўлтиғига ҳам икки-учтасини қистириб олади. Бўйнидаги тоза латта қонга ботса, қўлтиғидагини ўрайди. У шу дардга чалинганидан бери Ҳрозмат аканинг муносабати негадир ўзгарган. Ачинади, яхши гапиргиси келади, лекин илгаритдан хушламагани учун сўз тополмайди.

— Шу, бола-да,— деди Ҳрозмат ака.— Лимонад олиб беринг дейди, холос.

— Олиб, бер Ҳрозмат,— дейди Нуъмон қиртиш, ҳамон ботаётган кунга қараб турганича, бўйнини қайиролмай.— Шу эсида қолади.

«Бало, бунга бир ой ичида катта ақл кирибди»,— дея ўйлайди Ҳрозмат ака, лекин сиртида мутлақо тескари гапни гапирарди:

— Қизиғакансиз, эсида қолди нима-ю, қолмади нима, Нуъмонбой?!

— Барибир, қолгани яхши-да!

«Ҳа-а, эсида қолгани яхши! Жуда яхши!»— Ҳрозмат ака ҳузурланади, Нуъмон қиртишнинг кўнглидаги гапларни айтаётганини тан олади ичида. Шундай бўлса ҳам, унинг атрофида кўп куймаланмайди, билдирмайгина лимонад

надни олиб, жўнаб қолади. Уйга боргач, лимонадни косага ағдаради. Ибод ичимлик билан андармон бўлиб турганида шисани кўтариб яна магазинга жўнайди.

— Неварангни ташлаб келяпсанми, Ҳрозмат?— дейди Нуъмон қиртиш худди қулоғида ҳам кўзи бордек, унинг келаётганини пайқаб.

— Шисани олиб келяпман, шисани!

Ҳрозмат ака Нуъмон қиртишга белбоғининг қатидан мева-чева чиқариб беради. У эса, ейшдан аввал кўли билан кўз олдига келтириб узоқ томоша қилади. Негадир бош чайқай-чайқай:

— Эсиз!..— деб кўяди.

Унинг шу ҳолати, кўнглидагини ёлғиз ўзию худодан бўлак ҳеч ким англамайди.

Ибод Ҳрозмат акага қандай ширин бўлса, Убайдулла чавандозга ҳам шундай ширин. У даставвал қизнинг фарзанди шунчалик ширин бўлишини хаёлига келтирмаганди. Энди эса...

— Ўб-бо, қизталоғ-ей!— деб кўярди.

— Кап-катта эркак, ёш болага шу гапни айтгани уялмайсизми?— дерди аёли.

— И-е, и-е!— ўзини ҳайрон бўлганликка соларди Убайдулла чавандоз.— Мен сўкканим йўқ-ку, мақтадим-ку!

— Мақтаганингиз қурсин...

Бироқ, Убайдулла чавандоз хотинининг гапларига парво қилмайди, яна Ибодга тармашади:

— Дадангни яхши кўрасанми, аянгними? Ё меними?— деб сўрайди.

Ибод қайси бирини айтсам экан, дегандай кўзларини тикиб туради-да, чавандоз тилга олган одамлардан ҳеч қайсисини айтмай, кутилмаган жавобни беради:

— Бинафсани яхси кўяман...

Убайдулла чавандознинг ҳалиги мақтовини такрорлашига оз қолади:

— Ўб-бо, қизи... Жиннивой-ей!..

4

Кечқурун Муртазо вақти хуш уйга қайтди. У хуржунга бир эмас, биратўла иккита нимталанган оқ бўканини жойлаб келганди. Зил-замбил хуржунни эгардан базўр елкалаб олди, ошхонагача етти букилиб, инқиллаб кўтариб келди-да, гурс этказиб ерга ташлади.

Энди сўкиниб, ҳо-ой, қаёқдасан, дейишга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, уйдан Мавлуданинг ўзи чиқди. Эрининг музлаб, қатирма бўлиб кетган ёқасига, қиров боғлаган соқолига, қизаринқираган кўзларига ҳам ачиниш, ҳам норозилик кайфиятида назар солди.

— Нега қоққан қозикдай қаққайиб турибсан, илиқ сув келтир,— деди Муртазо қовоғини уйиб.

Мавлуда ўчоқда қайнаб ётган қумғонни олиб, совуқ сув билан чапиштирди-да, эрининг кўлига сув қуя бошларкан, ҳайқибгина:

— Уйда ҳали гўшт кўп эди,— деди.

Муртазо бирдан қаддини тиклади:

— Тўйиб қолдингми?

Мавлуда нима деярини билмай тилини тишлади. Эрининг қитиқ патига тегадиган гап айтиб юборса, у тутаб кетади, кўлидаги сувни Мавлуданинг бетига сочиб юбориши, жанжал кўтариши ҳам ҳеч гап эмас. У оғир-босиқ йигитнинг бундай ҳолатга тушганидан ҳайратда эди. Қандай сўлим, фариштали эди-я, илгари!

— Одамларнинг хотинига ўхшаб, келтирилган нарсаларни саранжом-сарашта қил,— Муртазо баттар авжланди.— Уйда гўшт кўп эмиш... Ҳозирги замонда ким шу гапни айтади, эсинг жойидами? Жуда ошиб-тошиб кетган бўлса, сот. Кўни-қўшниларга... Килосини уч сўмдан дэ, икки сўмдан дэ. Барибир, қўй гўштини ҳам шаҳарга тушиб фалон сўмдан олиб келишади-ку?!

Мавлуданинг ичидан нимадир қадалиб келиб, томоғига тикилди, кўзлари-да ёш филтиллади:

— Қилмаган ишим шу қолувди...

Йўқ, у бундай демоқчи эмасди, мутлақо бошқача сўз айтмоқчийди. Қанақалигини ўзи ҳам аниқ-тиниқ идрок қилолмайдими-ю, ҳарқалай айтган сўзи Муртазога таъсир этиши, унинг сўнган туйғуларини бедор этиб, жунбушга келтириши керак эди. Энди кеч — айтилган сўз, отилган ўқ!

— Қандай ишни қойиллатгандинг, нима қилиб қўювдинг?! — Муртазонинг фиғони фалакка ўрлаб, ўшқира кетди. — Бойвучча хотинлардай қўлингни совуқ сувга уришни истамайсан-ку? Гўшт сотишга орланасанми? Майли-майли, ор қилиб ўтиравер, шаҳарга бориб кооперативчилар билан гаплашиб келдим, улар бир кунда мингта бўлсаям оқ бўкани опкетамиз дейишди. Қўй гўшти ўрнида кабоб қилиб сотишади — қандларини уришин! Сен эса, ўтиравер! Устига устак дадагинангнинг гапларига куяйми?! Эртаю кеч ўғлингни тўй қил, юртга ош бер, дегани деган. Кимсан тоғбегининг тўйи деб у ёғи Сурхондарё, бу ёғи — лақайлару қарлуқлар — ҳаммалари йиғилиб келишади. Сармоя тўп-лаш керак. Қаердан топанан?!

— Во-ой, одам тўйни шунақа ўтказадими?! — Мавлуда бошқа гапларни ҳам айтмоқчи эди-ю, ўзини тийди. — Кучимиз етса қиламиз, етмаса — йўқ...

— Қилмай кўр-чи?! Отанг ўзини осар!

Мавлуда чидаб туролмади. Бирдан ҳиқиллаб йиғлаб, қумғонни ерга қўйди. Алам, алам... Яна нималардир бўғзини куйдирди. Шу асно ҳализамон шунча ўйлагани билан тополмаган, миясининг аллақайси пучмоғини қачонлардан бери банд этган фикр кутилмаганда тилига кўчди:

— Наҳотки, сиз шундай одам бўлсангиз?! Мен сиздан... Сиз бунақа эмасдингиз-ку?! Бунақа эмасдингиз-ку, Муртазо ака?!

Супа қирғоғида энглари шимарилиғча турган Муртазо қўлларини қаерга қўйишни билолмасди. Юраги сиқилди. Аксига олиб ҳаво ҳам тунд, оғир эди. «Кэ, Мавлуда, ке, қўй, кўз ёшларингни тийиб ол,— дегиси келди. — Сен нима десанг, шу-да! Ҳақиқатан ҳам кимлигимни англолмай қоляпман. Баъзан, сезмаган ҳолда олисдан ўзимга назар солаётгандай бўламан. Ажаб, бошқа одамман. Бу нимадан эканлигини ҳам билолмайман...»

Бу ҳориқулудда фикрларни унинг кўнглига асл Муртазо — эндигина мактабни битирган, Мавлуданинг номини эшитгандаёқ юраги ажиб ҳисларга лиммо-лим тўладиган Муртазо солди. У супа қирғоғида бир калима сўз қудрати билан пайдо бўлди. Бироқ, бу — умрбод бадар кетган одамнинг ортига бир қур ўгирилиши эди, холос. Бу — яна қачонлардир умрининг ажиб лаҳзаларини гулга бурканган водийда ўтказиб, ўшал маъсум чоққа қайтиб боришини умуман илоҳи йўқлигидан изтиробга тушган кўнглининг нола тўла саси эди, холос. Кўп ўтмай у яна баайни самоватга учган фариштадай — бани одам насли нурдан бино бўлиб, нурга сингишининг исботи ўлароқ, кўздан ниҳон бўлди. Орадаги масофа жуда яқин — атиги бир-икки одимгина ва жуда узоқ — кўз илғамас эди. Замонлар эврилишини кўрингки, бир дамги таржимаи ҳолда инсониятнинг тарихи, ибтидо ва интиҳоси жамулжам эди. Ҳар қандай ҳодисанинг ибтидоси табиийлиги жиҳатдан қадрли ва унинг интиҳоси ана шу табиийликнинг заволга юз тутишидир.

Бирдан Муртазога Мавлуданинг йиғиси, унинг айтган сўзлари бениҳоя ношудликдек, норасидаликдек бўлиб туюлди-ю, супа четида турган қумғонни пастга, ҳовли ўртасига қараб улоқтириб юборди. Унинг миясини ғиж-биж чирмаган ўй-хаёлларнинг барига гўё шу қора ҳулё ҳукмрон, нуқул алам билан: «Мен қанақа эдим?! Бошқача эдимми?! Бўш-баёвлигим, аллақайдаги исқиртдан калтак еб юрганим учун ҳам яхши эдимми? — дея ўйларди. — Йўқ, бу бировлар учун яхши бўлиши мумкиндир, бироқ, менга эмас. Мунақа эмасдингиз эмиш-а!..»

Одамлар гапиришармиш!

Уларнинг гапириш-гапирмасликлари билан неча пуллик ишим бор? Ҳаммаси бир-биридан баттар, бу одамлар! Урмон хўжалиги бошлиғига ҳафта-ўн кунда бирор нарса тутқазмасанг қовоқ-тумшугини осилтириб олади. Қурилишда-чи?! Лаванглигимдан гап эшитиб, ўлиб кетишимга оз қолди. Раҳмонга бировмиқ этмасди-ку?! Ҳозир бригадирмиш... Ажаб қипти...»

Дунё кўзига тору танг кўринди.

Муртазо разъездни йўл-йўлакай ҳам кўрмаганди. Раҳмон, Абдумутал уччаласи боришди. Тахта, шпаллар сочилиб: кўмир, қум, тупроқ уюлиб ётарди. Ҳар хил қиёфа, кийимдаги одамлар у ёқдан-бу ёққа ишбилармонлик билан кезинишар, бир-бирлари билан тортишишар, сўқинишар, одам боласига хос тириклик тарзларини ҳам ботинан, ҳам зоҳиран намоён этишар эди.

Муртазо олақуроқ кийинган одамларга оғзи очилганча қараб қолди.

— Ҳо-ой, оғайни, ағрайма!— танбеҳ берди Раҳмон.— Оғзингга пашшамашша кириб кетмасин тағин!

Муртазо тишини тишига қўйиб базўр чидади. «Яна ҳаддидан ошса қайириб ташлайман»— деб ўйлади. Бироқ, бундай қилолмаслигини, бу жуда қийинлигини, Раҳмоннинг овозини эшитиши биланоқ безгак тутгандек қалтираб қолишини яхши билади.

Разъезд атроф-яқинида яшовчи бир гуруҳ ҳар хил ёшдаги одамлар тахланиб ётган юклар олдига бориб куймаланишар, юриш-туришларидан ўзларини бу ернинг хўжайинларидан асло кам тутмасликлари сезилар эди. Юк поезди келиб тўхтади, дарров улар ўша ерда ҳозир унозир.

— Қанақа юк олиб келдинг, оқсоқол?

Машинастлар елка қисишади: ким билсин? Дарвоқе, уларга юк-пукнинг қизиғи йўқ — Мағрибдан Машриққа бетиним бориб-келишаверса бас. Машриқ томонга поездлар елдай учади, Мағрибга оғир, ҳарсиллаб-ҳансираб қайтади. Ҳаракат бир зайлда давом этаверади.

Узун гудок бериб, юк поезди тўхтади.

— Цемент ана шу поездда келаяпти,— деди паст бўйини калта почапўстин сал бинойлаштирган энгаги тор киши ва худди бу матоҳни у томондан ўзи жўнатгандек қўшиб қўйди.— Яхши цемент! Рози қилсаларингиз, ҳужжатларингизда ёзилганидан ортиқча олиб беришим мумкин. Цемент ҳамма вақт асқотади — қидириб юрмайсизлар.

— Э, бошимизга урамизми, ортиқча цементингни,— деди ўзича шивирлаб Абдумутал. Сўнгра, у Муртазога кўз қисиб, бу наҳс босган одамдан нарироқ кетишга даъват этди.

— Бораверинглар, ҳозир орқаларингдан етиб оламан!— деди корчалоннинг сўзлари боис туйқусдан кўзларига бежо ўт туташган Раҳмон.

Абдумутал унга олайиб қаради.

— Қўй, тинч кетайлик, муни гапига учма,— деб қанчалик қистамасин, Раҳмат, бораверинглар, бораверинглар, деганича қолди.

— Лаънати,— сал узоқлашгач, Абдумутал тупурди.— Шу ердан ҳам бирор нима ундириб кетмоқчи.— У Муртазога ўгирилиб жиддий деди:— Ҳужжатда ёзилган олтмиш қопни машинага ортамитиз, ортиқчасига қўл тегизмаймиз!

Муртазо қурилишга фақат олтмиш қоп цемент олиб боришлари кераклигини Абдумуталнинг ана шу сўзларидан кейин билди. Тасдиқ ишорасида бош силкитди.

Кўп ўтмай, ҳаллослаганча Раҳмон етиб келди. Унинг аъзойи бадани терга ботган, кўзлари ола-кула эди.

— Қитмирлар!— деди ҳансираб.— Йигирма қопга зўрға кўндирдим. Отасининг омборидан берадигандек қилишади-я! Ичлари ачимайди-ку-я, кўрқисади! Хайрият, керак бўлади деб киши пул олиб келгандим. Арзонга тушди. Ҳовлига элтиб ташлайман. Ишлатсам ишлатаман, йўқса, эгаси қимматига олиб кетади...

Абдумутал билан Муртазонинг гап-сўзларини ёқтирмай тинглашаётганини кўриб, Раҳмоннинг жаҳли кўзиди.

— Ҳа-а, ёқмаяптими?— деди дабдурустдан ғўдайиб.— Ўзи ҳаммаларинг шундайсан: борни кўролмайсанлар, йўқча беролмайсанлар!..

Бу орада шофёр юк машинасини орти билан вагоннинг ланг очик эшигига тўғрилади. Бироқ, ўртада энсизроқ йўлак бўлгани учун машина вагонга жипс келолмади. Орага кўприк вазифасини ўтовчи тахта қўйишга тўғри келди. У лопиллар, айниқса, елкада қоп билан юрган киши юрагига ваҳм солар эди. Йигитлар бир-икки кўтариб ўтишганидан сўнг шу «пулсирот»га ҳам кўникишди.

Абдумутал билан Муртазо қизишиб кетганларидан ҳаммаёқларидан шар-

рос тер қўйилаётганига ҳам қарамай олтмиш қопнинг барини ташиб бўлиш-магунча дам олишмади. Оғиз очиб бир-бирларига сўз ҳам қотишмади.

Раҳмон вагонда қопларни уларнинг елкаларига ортмоқлаб турарди.

Олтмиш қоп вагондан машинага олиб ўтилди.

Абдумутал кафтларини бир-бирига уриб қоқди:

— Бўлди! Иш тамом!

Раҳмон унга еб қўйгудек ўқрайиб қаради. Бироқ, ўзи шу чоққача осон ишни бажариб тургани учунми, индамади. Муртазо ҳам вагон бурчагига ўтириб, ёқаси тугмаларини бўшатди, ўзини елпий бошлади. Раҳмон овқатлангани кетган шофёр қайтгунча ўзимнинг йигирма қопимни ҳам ортиб бўлсам яхшийди, деган ўйда Муртазога қичқирди:

— Оғайни-и! Бу ёққа кэ!..

Муртазо бораими, бормайми, дегандек Абдумуталга қаради. Абдумутал айни лаҳзада ўзи билан ўзи машғул эди, унинг қарашини сезмади ҳам.

Муртазо ўрнидан турди.

— Йигитнинг кучи шарнинг дами, деган гапни эшитганмисан, оғайни!— деди Раҳмон лоқайд товушда, унга ҳатто ўгирилиб қарамай.

Муртазо индамади.

— Энди эшитяпсанми? Ўб-бў! Майли-майли! Елкани тут, яна йигирма марта бориб келсанг бўлди, жин ҳам урмайди сенга...

Раҳмон хунук ишшайди. Худди ана шу ишшайиши, охирги сўзлари кўнгли ийиб турган Муртазонинг тўнини тескари кийишига сабаб бўлди. Яна қўшни аёл... яна Тўнка ҳақидаги ҳикоя... яна Доти мирохўр... кўз ўнгидан лип-лип ўтди.

— Болани қийнама,— деган овоз эшитилди. Муртазо ҳам, Раҳмон ҳам бирдек ўгирилишди. Бу Абдумутал эди.

— Қийналмайди!— деди Раҳмон Абдумуталнинг ўз ишига аралашаётганлигидан норози бўлганини яшириб ўтирмай.— Керак бўлса юз қоп ҳам ташитираман.

Бу гап, унинг аччиқ оҳанги Муртазони адои тамом қилди, юрагидаги тугун тарс-турс ечилди-кетди:

— Керак бўлса, ўзинг ташиб ол!

Раҳмон аввал анграйганча қолди, сўнг қизарди, алал-оқибат пахтадек оқариб кетди.

— Нима?!— Кўзлари қинидан чиқиб, важоҳат билан бўқирди.— Нима дединг?!

Ва ёввойи чўчка сингари Муртазо томон отилди.

Орадаги масофа уч қадам эди.

Абдумутал ўрнидан туриб, улар томон югурган бўлса-да, Раҳмоннинг йўлини тўсишга улгуролмади. Гурзидек мушт Муртазонинг қаншарига тегиб, уни эшик томонга коптокдек улоқтирди. Абдумутал Раҳмоннинг ортидан келиб, уни маҳкам қучоқлаб олмаганида, Муртазонинг жони дорилбақога муддатидан анча олдин равона бўлиши ҳеч гап эмасди.

— Тилинг чиқиб қолдимми-а!— ҳансирарди Раҳмон.— Улдираман! Керак бўлса ташиб ол эмиш-а! Тилингни кесиб оламан!..

Муртазо судралиб машинага ўтди, ундан судралиб ерга тушди. Унинг афти-ангори моматалоқ, шишган, қонаган... Усти-бошига ҳам, башарасининг не кўйга тушганига ҳам эътибор бермади. Ҳозир ёлғиз қалбига қулоқ соларди. Таажжубки, умри бино бўлиб туймаган бир фароғатни туйди: бу ҳис ярачақасига малҳам бўлгулик, оғриқ азобини енгиллатгулик эди... Еру осмон — дарахтлар, гиёҳлар, ою қуёш... табиатнинг барча неъматини уники эканлиги аён бўлди. Шу тоғу тошлар, дашту далалар ҳам уники. Наинки булар, ҳатто Мавлуда ҳам уники!

Уники, уники, уники!..

Боши оққан томонга йўл олди.

— Тўхта Муртазо, тўхта!— дея бақираётган Абдумуталнинг товушини ҳам эшитмади. Эшитган тақдирда ҳам қайрилиб қарамас, қўл силкиб кетаверар эди. Йўл-йўлакай муштларини тугиб, ичида ҳайқирарди:

— Ҳали кўрасанлар, қараб тур бари-и-инг!.. Қараб тур се-ен!..

Бу нафрат Раҳмонга, алдамчи ҳаётга қаратилганди.

Баъзан эл-улус, ота-она катта ниятлар қилиб, эрка фарзандларидан кўп нарсаларни кутиб юришади. Бироқ, улар улғайиб, қўлидан ҳемири иш келмайдиган қуруқ савлатга айланадилар. Баъзан эса, ҳеч кимнинг эътиборини тортмаган, эътиборини тортгандай ҳам кўнглида ўзига нисбатан ачинишга ўхшаган аллақандай ҳис уйғотувчи шўринг қурғурлар кутилмаганда бир-икки қойилмақом иш қилиб, барчанинг ҳурмат-эътиборини қозонади-қўяди.

Максим-Махсум келганида қишлоқ аҳли кўзига ана шундай ношудлар тоифасидан бўлиб кўринганиди.

* * *

Абдусамад эл қатори аскарликка борди. Қайтишда сочларни қўйиб, атирларни сепиб, «твоя-моя»лаб маржа етаклаб келди. Нафсиламрини айтганда, Абдусамад лакотнинг ўзига ҳам у ернинг нуқси урибдими, кўнғир сочлари худонинг қудрати билан сарғиштоб тортган, қўй кўзлари мовийга мойил эди. Чол-кампир ноилож: уям худонинг бандаси, майли, қурумсоқ онаси лозимсиз юборган экан, битта эмас, тўрт-бешта лозим топиб кийдиришга қурбимиз этади, тинч яшаб кетишса бўлди, дейишди. Биноийдек тўй қилишди.

Тўй харидидан анча-мунча нарсалар ортиб ҳам қолган. Икки-уч кун ўтибди ҳамки, келин қараса, ҳаммаёқ нозу неъматга тўла: қозонлар қайнаяпти, гўшт-ёғ, чучвара-сомса, қатлама-маҳай!...Дарров онасига хат ёзипти: «Мама, приезжай, здесь хорошо, утром мясо, обедом мясо,ужином мясо» деб. Онаизор тадоригини кўриб, беш-олти кунни ўтказиб, энди йўлга отланаётса, яна хат борибди: «Мама, не приезжай! Здесь... утром чапати, обедом чапати,ужином чапати, и...»

Келин шу ерда яшаб қолди. Хатни ёзган-ёзмагани номаълум. Абдусамад лакотга тегажоғлик қилиб битта-яримтаси ўйлаб топган бўлиши ҳам мумкин. Шу денг, Маржахоннинг онаси келмади-ю, бошига шапкасини қийшиқ кўндириб, увадаси чиққан костюмни елкасига ташлаб укаси Максим кириб келди. Уртақайнарликлар билан тезда эл бўлиб кетди. Ҳатто унга ўзбекча ном ҳам топилди — Махсум...

* * *

Ўшанда поччаси Абдусамад лакот тугул ҳатто ўз опаси ҳам бу ерда яшаб нима қиласан, кетгин, ўша жойларда бир кунинг ўтар, дея уч-тўрт бор қистади. Опаси ҳар ҳолда анча-мунча қишлоқчиликка, анча-мунча ўзбекчиликка кўникиб, ўрганиб қолган, ён-веригаги қўни-қўшнилар унинг иззат-ҳурматини жойига қўйишар, келинг-келинг, олинг-олинг қилишар, ўз келинларидан зиёда кўришар эдики, кам кўришмасди. Шундай экан, унинг бу исқирт, устига устак ўлғудай ароқхўр укадан ор қилишга ҳақ-ҳуқуқи бор эди. Бора-бора кўрдик, Максим-Махсумга анча-мунча гап таъсир қилмайди, эти ўлиб, бамисоли қашқатаёқ бўлиб кетган. Эри — Абдусамад лакот иккаласи баҳамжиҳат, Махсумни қувиб чиқариб юборсак бўлмас, деган мулоҳазага боришди. Ҳовлининг этагида эскигина кўйхона бор эди. Кўйхонанинг ич-ташидаги охурларни сомонли лой билан яхшилаб сувашди. Қарасангиз, туппа-тузук токча. Қўй қийлари уст-ма-уст босилаверганидан икки қаричча қилинлашибди. Почча демаган эрталабдан кун қиёмга етгунча пишиллаб чалма чопди. Ўзи ҳам чалмамисан чалма — қоп-қора сақичдай. Ҳовлининг ярим саҳнини эгаллади. Онаси ҳовлидаги чалмаларни кўриб, хўп суюнди, ўз-ўзича сўзланди:

— Во-ой, болагинам барака топсин! Қаранг-а, қиш ғамини ҳозирдан ебди...

Кампир ўғлининг шаънига сийлов гапларни айтишга айтди-ю, кейин рўмонининг учини тишлаганча ўйланиб қолди. Неча йилдирки, худо қарғаган бу ўғил чалма тугул тараша ёриб бермайди — шундай экан, бу хатти-ҳаракатларда бошқача, кампирнинг қишда қийналиш-қийналмаслигига боғлиқ бўлмаган сир йўқмикан?!

¹ Маҳай — (шева) қаймоқ солиб пиширилган чалпак.

У бу сирнинг тагига етиш учун кўп ҳам ўйланиб, қийналиб ўтиргани йўқ. Ёдига куни кеча эру хотин тўсатдан ташвишга тушиб қолишгани — телик-тешикларга лой чаплаб, охурларни сувагани тушди. Бу барча ўзгаришларнинг асл сабабчиси Махсум эканлиги ойдек равшан эди. Кампир энди уни алқай кетди:

— Илоё умридан барака топсин, Махсумжон! Бу ичи қораларнинг гапига кирмай, кетишга унамай, шу ерда қолиб хўп иш қилибди-да! Шу баҳона Худонинг ўзи қўллабди.

Кампир гапира-гапира бир нарса илкис ёдига тушгандек шошилиб ўй томон кетди.

— Махсумжонга ачиққина шовла пишириб қўяй...

Хулласки, қувончининг чеки йўқ эди.

Максим-Махсумнинг кейинчалик Абдусамад лакотдан ҳам, лакот нари турсин, мана-ман дея кўкрагига урганлардан ҳам обрўлироқ, зўрроқ бўлиб кетишига, балки, айнан шу дуои фотиҳалар сабаб бўлгандир!

Ким билсин. Ҳар ҳолда, Максим-Махсум кулбага қадам ҳам босмади. У машина-трактор гаражидан бери келмасди. Кечалари ҳам ўша ёқда ётиб қолар, баъзан битта-яримтаси меҳмон қилгани уйига олиб кетар эди.

Ўртақайнарга бир бор қадам ранжида қилган кишининг умр бўйи сўлакайи оқиши шу — меҳмондорчиликдан. Бироқ, меҳмон бошқа ёқдан жилла курса икки-уч қишлоқ наридан бўлмоғи лозим. Меҳмоннинг қиёфасида, турқитароватида гап йўқ. Борди-ю, тили, урф-одати бошқача бўлса, у ҳолда дастурхонга жон ҳам қўйилади деяверинг.

Максим-Махсум гаражда куймалангани-куймаланган, ёнида беш-олти ёш-яланг, соқоли кўксига тушган техника иштиёқмандлари унинг касби-корининг пайҳовасини олишар эди. Гараж ҳовлисининг саҳнида сочилиб ётган қисмлардан уч филдиракли трактор ясади. Ҳайдаб кўрди — бинойидек, ҳамма ҳайратда қолди.

Ибод тракторчи ҳам оғзини ланг очганча қолди. Унинг табиати қизиқ: шаънига ёмон сўз эшитса мушт ўқталади, мақтовга жонини беради. У Максим-Махсумнинг янги тракторини томоша қилиб турди-да, қойил қолганидан бош чайқай-чайқай, кетди. Индини айни тушда Максим-Махсумнинг олдига келди.

— Махсумжон, икки йилдан буён раисга ялинаман, трактор бермайди, — деди у, гапни узоқдан бошлаб.

— Ўзи йўқ-да! — деди Максим-Махсум, чала-чулпа ўзбек тилида.

— Нима йўқ? — Ибод ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Нима йўқ бўларди, трактор-да!

— Э-ҳа! — Ибод тиржайди. — Тўғри, тўғри! Раис трактор яшашни билмайди. Бошқа ёқдан олиб келишга қўли калталиқ қилади. Лекин, сен бало экансан.

— Э, мен толка собират қилдим. Бу осон.

— Осон бўлса, ана шу собир тракторингни менга сот!

— Шундай бераман! — тантилиқ қилди Максим-Махсум.

Ибод унга ишонқирамай қараб турди-да, сўнгра бирдан сеvingанидан ҳамсуҳбатини шарт белидан ушлаб кўтарди, чир-чир айлантирди.

— Яша, жўра! Энди чин жўрам бўлдинг. Икки йилдан бери раис ваъда қилиб, топиб беролмаган тракторни сен ясаб бердинг. Бу трактор энди ўзимники! Хоҳласам сомон ташийман, хоҳласам гўнг!..

— Хватит, хватит! — Максим-Махсум юлқиниб, унинг қўлидан қутулишга интиларди.

Ибод тракторчи шундай қилиб тракторлик бўлди. Максим-Махсум эса, катта обрў-этибор қозонди.

* * *

Наврўз яқинлашаётган кунлар эди. Максим-Махсум кўчада Муртазо билан тасодифан тўқнаш келиб, унга жуда қуюқ салом берди. Муртазо алик олиб, ўтиб кетмоқчи эди, бунга қўймади. «Биздиям уйчани кўринг, биздиям гаражди кўринг», дея уни ўз хонасига етаклади. Хона шунчалик шип-шийдам эдики, илк қадам қўйган одамнинг энсаси қотарди. Ўртадаги қўпол, чала-чулпа рандаланган тахтадан ясалган стол усти йиғиштирилмаган — қурум босган чойнагу нон ушоқлари, уч-тўрт чақмоқ оқ қанд сочилиб ётар эди. Оёқ остида эса, ҳеч

қанақа тўшама йўқ, пол тахталарининг ҳам титиғи чиқиб кетган. Ҳаммаёқда папирос қолдиқлари.

Муртазо ёғоч курсига омонатгина чўкди. Хонадон соҳибини чойга уннашга қўймади.

У ёқ-бу ёқдан гаплаша бошладилар.

Бора-бора Максим-Махсумнинг қулфи дили очилаверди. Бунга сайин хонадаги қусур-камчиликлар ҳам устига ҳулла тортилгандай билинмай-кўринмай кетди.

Максим-Махсумнинг айтишича, холаваччасими, амакиваччасими — ишқилиб, бир юртдоши хотини билан бу ёққа сайру томошага келаётган эмиш. Зерикишибди эмиш. Максим-Махсумни қора қилиб, бу ёққа сафарни ихтиёр этишибди...

Муртазо бу гап-сўзларнинг ўзига нима алоқаси борлигини билолмай, индамай ўтираверди. Ҳамсуҳбати даромадни узоқдан бошлаган эдики, сўзининг ниҳоясида унинг шу нияти англашилларди: улар тоғу тошларни кўришса яхши бўларди. Мен гараждан бир кун ҳам чиқолмайман, у ёқ-бу ёқни кўрсатсангиз... нима қилганда ҳам тоғларнинг каттаси, хўжайини ўзингиз...

Муртазога, айниқса, унинг қисиниб, ботинмайроқ гапирётгани ёқди. Хузурланиб, ўтирди-ўтирди-да, ҳеч қутилмаганда шарт ўрнидан туриб:

— Бўпти, келишаверсин-чи, бу ёғини тўғрилаймиз,— деди нимани тўғрилашни ўзи ҳам аниқ-тиниқ билмай.

Максим-Махсумнинг қувончи еру кўкка сиғмасди. «Ўтирсангиз-чи, ўтирсангиз-чи,— дерди нуқул,— бир магазинга ўтиб келай, юзта-юзта олайлик, озиб-ёзиб қадам ранжида қилибсиз...»

Муртазо унинг гапларига ортиқ қулоқ солмай, чиқиб кетди.

Максим-Махсум ташвишини чекиб юрган қариндоши хотинини қўлтиқлаб айна наврўз куни етиб келди. Абдусамад лакотники нақ томошахонага айланди. Қўшни кампирлар, хотин-халаж йиғилишган, гап деган вадаванг: «Келиннинг қариндошлари қанақа экан? Нималарни опкелишибдийкин? У ёқларда сим-сим қўйлак, чойнак-пиёла арзон дейишади... Калишни ҳеч ким киймаганидан дўконларда чанг босиб ётармиш...»

Қўлтиқларига иккита-иккита чапати қистириб чиқаверишди. Абдусамад лакотнинг онасини узоқдан мазор босиб келган меҳмонлар билан қутлаб, муборакбод этишди. Галма-галдан: бизникига ҳам бир сари қадам қўйсалар, бир пиёла сариқ сувимизни, бир бурда қоқ нонимизни баҳам кўрсалар бошимиз кўкка етарди, дейишди. Бу гапларни манзират учун эмас, чин кўнгилдан айтишди.

Лекин уларнинг ҳалиги... нима десак экан... совға-саломлар борасидаги тахминларининг бари пуч бўлиб чикди. Меҳмонлар, негадир улар ўйлаганчалик, қишлоқда анқонинг уруғидан ҳам қадрлироқ нарсаларни кўтариб келишмаган экан. Фикри ожизимизча, жуда тўғри қилишган. Ахир, улар бу ерга меҳмондорчиликка, қолаверса тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олгани келишган-да!

Абдусамад лакот уялганидан қаёқдандир битта улоқни қарзга етаклаб келди. Меҳмонларнинг оёғи остига қон чиқазмаса оғзига кучи етмаганлар гап қилишади. Қолаверса, дастурхоннинг кўрки учун ҳам шундай қилишга мажбур. Хотинига холаваччами, амакиваччами — ишқилиб, энди унга ҳам қариндош бўлмиш йигит нафси баъдлик қилиб хийлагина гўшт тушириб қўйди. Пичадан сўнг, ранги оқариб, мазаси қочди. Уй ортидаги «тиллахонага» физ-ғиз қатнайверди. Кейинчалик оғзига кучи етмаганлар шуни ҳам гап қилишди:

— Ҳе-е, Абдусамад лакот одам бўлмайд ўлсин,— дейишди бир хиллар,— Келиб-келиб эчки сўйса-я...

— Асли насли паст...

— Қўйинглар-э, ўшаниям гапириб ўтирасизларми, зап одамларингни топибсанлар,— дейдиганлар ҳам топилди.

Бу гап-сўзлар албатта кейинчалик бўлиб ўтди. Ҳозир эса, меҳмоннинг бу қатнаши кўпчиликни, айниқса тайёр жойга кўчиб келмаган Максим-Махсумни анча хижолатга қўйди. Чорасини кўп нарсаларни кўравериб пишиб кетган кампир топди. У ҳавончанинг ичига қотган-қутган нонларни солиб туя бошлади. Кўп ўтмай талқон тайёр бўлди.

— Капалаб-капалаб е, болагинам, давоси шу,— деди коса тўла талқонни меҳмоннинг олдига қўйиб.

Ҳақиқатан ҳам давоси шу экан, Меҳмон йигит кўп ўтмай ўзига келди. Рангига қизиллик югурди. Дарддан фориг бўлганига суюниб, кулди, кампирнинг елкасидан қучоқлаб, унга ўз тилида нималардир деди. Раҳмат айтди, чамаси. Сўнгра меҳмонлару мезбонлар тепаликка йўл олишди.

Наврўз кунини ҳеч ким қишлоқдан бирор қадам ҳам нари жилмасди. Бу кун сафарга кетганлар ҳам, узоқда ишловчилар ҳам, бошқа ёқларга бутунлай кўчиб кетганлар ҳам қишлоққа йиғилишиб келишарди. Тепаликда ўтириб, марҳумларни эслашарди, болалар келтирган бойчечакларни кўзларига суртишарди. Рангон тоғ ҳақида Зокир булбул янги тўқиган қўшиқларни гоҳ шодланиб, гоҳ хазин хаёлларга кўмилиб эшитишарди. Кампирлар сопол товоқларга солиб чиқишган сумалакларни ялашарди, тип-тиниқ осмонга боққанча ўтган дамларни эслашарди. Инсоннинг инсонийлик фазилатларини сақламоқ учун неки зарур бўлса, уларнинг ушбу кундаги хатти-ҳаракатларида ўз тажассумини топарди. Ҳаммадан ҳам чиройлиси, ҳаммадан ҳам умрбод ёдда қоладигани келинчаклар сайли бўларди. Қишлоқ аҳли этакдаги чимзордан гулдасталар оқимидек оқиб ўтаётган — жуфтлари билан қовушганига энди бир йил тўлган ёки тўлмаган, ё кунини кечагина «тилла остона»лардан ҳатлашган — келинчаклар оқимини мароқланиб томоша қиларди. «Эслаяпсизларми? Эслаяпсизларми?» деяётгандек бўларди келинчаклар.

— Эслаяпмиз, эслаяпмиз!..— пичирлашарди тишлари тўкилиб битган кампиршолар, оқ соқоллари кўксиларини безаган чоллар оғир тошдек юмалаб тушаётган кўз ёшларини пайқамай, жилмайган кўйи.

— Ана-я, янгам, янгажоним,— ирғишлаганча қичқириб қоларди болакайлардан бири келинчаклар орасидан янгасини топиб олганига хурсанд.

Сочларига толбаргак таққан жажжигина қизалоқ рўмолининг учини тишлаганча қолган аясининг этагидан тинимсиз тортқилайди.

— Ая, ая!

— Нима дейсан, она қизим?

— Катта бўлсам мен ҳам келинчак бўламанми?

Аясининг лабларига табассум ёйилади, жажжи қизалоғини уришмайди, сўкмайди — ахир қизалоқ-да, бундан бўлак эзгуроқ, бундан бўлак буюкроқ армон бормидики, уни койиса?

Қушлар ҳам маслаҳатлашиб, йиғилишиб келгандай кўринадилар. Тепалик узра чарх уриб ўйнайдилар, қанот селпишлари қулоққа чалинади.

Икки киши — эру хотин меҳмонларгина ҳайратдан ҳанг-манг бўлиб қолишган, етти ухлаб тушларига кирмаган бу томошанинг боисини англолмай ҳалак эдилар. Аёл меҳмон Анна беихтиёр ўзи билан келинчакларни солиштириб кўрди ва ич-ичидан нимадир узилиб кетгандек бўлди. Охири беҳузурлана бошлади. Бу ерни тезроқ тарк этиш истагида эрига нималардир деди. Бироқ, йигит тикилганча қолган, кетгиси йўқ эди. Анна ёлғиз ўзи Абдусамад лакотникига қараб жўнади. Унга ҳеч ким эътибор бермади, бирон киши эътибор берадиган ҳолатда ҳам эмасди. Бундан Анна бениҳоя ранжиди. Туни билан мижжа қоқмай, тўлиқиб чиқди...

Муртазо Максим-Махсумнинг сазаси ўлмасин, деб, боз устига қиладиган тайинли иши ҳам бўлмагани учун меҳмонларни эртаси кунини Абдусамад лакотникидан Рангон тоққа бошлаб кетди. Ҳар эҳтимолга қарши халтасига чапати, яхна гўшт, чака қатиқ ҳам солиб олди. «Томошалатиб, чуқури-пуқури териб берсам, хурсанд бўлишадими-да!»

Қишлоқдан анча нарида пастак-пастак тепалар бошланди. Муртазо мактабда рус тилидан ёмон ўқимаган эди. Аммо ҳозир гаплашишга ийманарди. Битта-яримта хато гапириб юборсам, устимдан кулишди, деган ўйда пича олдинроқ, деярли индамай кетаверди. Анна кеча келгандаги усти-бошини буткул ўзгартирган, ҳозир жинси шим, кросовка кийиб олган эди. Бу кийим ўзига жуда ярашган, ўзи ҳам бугун хушчақчақ кайфиятда эди. Бир-икки тепаликдан ўтишганидан сўнг, у эрини ортда қолдириб, анча йироққа кетиб қолар, баъзи-баъзида ердан бирор ўт-ўланни юлиб олиб келиб, Муртазодан:

— Марат, бу ўтнинг номи нима?— деб сўрар эди.

Шунда Муртазо кўп ўтларнинг номини ўзи ҳам билмаслигига иқрор бўл-

ди. Кўп ўтмай, бу машғулот Аннанинг ҳам жонига тегди шекилли, бошқа сўрамай қўйди. Лекин у, бирор қалтисроқ жойдан ўтиш керак бўлса, атай Муртазонинг келишини кутиб турар, Муртазо етиб бориб, у ердан ўтгач, табассум билан унга қўлини чўзарди. Бир гал каттароқ ариқдан сакраб бутун гавда билан Муртазога урилди. Унга суянганча бир муддат туриб қолди, Муртазо ҳам қимир этмади.

Максим-Махсумнинг қариндоши орқада мутлақо лоқайд, бепарволик билан қадам ташлаб келарди.

Яна пича юришгач, Аннанинг эри ҳарсиллаганча уларга етиб олди-да: — Мен чарчадим, шу ерда қоламан,— деди хотиржамлик билан.

Муртазо анграйиб қолди, қулоқларига ишонмай қайталаб сўради:

— Нима дедингиз?

— Чарчадим, Марат, кеча ҳақиқатдан ҳам мазам қочган экан.

Аннанинг юзига туйқусдан қизиллик югурди. Қандайдир шодон ифодалар барқ уриб ўтди чеҳрасидан. Бироқ, недандир истиҳола қилди чоғи, дарров аввалги ҳолатига қайтди.

— Во-ой, сени қара-ю!— дея эрига меҳрибонлик кўрсата бошлади.— Начора, толиқмаганингда жуда ажойиб жойларни кўрардинг. Ҳалиям юра қолсанг-чи!

— Анна, тушунсанг-чи,— эри унга мўлтираб қаради.— Ҳолимни кўриб турибсан-ку! Ўзларинг бораверинглар, мен шу ерда ўтиратураман...

— Майли-майли, жоним!— Анна эрининг бошини силади.— Анави чўққиларни жуда-жуда кўргим келяпти-да, йўқса ҳозироқ қайтиб кетардик.

— Йўқ-йўқ!— деди эри, аллақандай саросима товушда.— Томоша қил. Халақит беришим инсофдан эмас, ахир, Анна!

Анна эрининг юзидан шўхчанлик билан енгилгина ўпиб қўйди ва Муртазога бош ирғаб, кетдик, ишорасини қилди.

Муртазонинг юраги қандайдир тушуниб бўлмас, кишига хуш ёқувчи, айни замонда асов ҳислардан ҳаприқди. У боши гарангсиб, қаққайганча тураверди.

— Нима, сен ҳам бормайсанми?— деди Анна.— Сен ҳам ҳолдан тойдингми, Марат? У ҳолда ким менга йўл кўрсатади?

— Марат, илтимос, сен Аннага хоҳлаган жойларини кўрсатиб кел.— Максим-Махсумнинг қариндоши, Муртазо Аннага йўлбошловчилик қилмаса бунга ўзи мажбур бўладигандек хавотирланди.— Менга нонингдан озроқ қолдирсанг бас, осмон чиройли экан, томоша қилиб ётаман...

Муртазо беихтиёр бошини кўтариб, кўкка қаради. Дарвоқе, само кўм-кўк, шиша сингари тиниқ, у ер-бу ерда парча-парча оқ булутлар сузиб юрар эди. Қуёш найза бўйи кўтарилган, теварак-атрофга, жамики тирик жонга сахийлик билан ҳароратини улашмоқда. Муртазо шоша-пиша қопчиғидан битта чапати, гўшт, қатиқ чиқазиб, уларни бўз устига қўйди-да, индамай Аннанинг ортидан эргашди.

Унинг эру хотиннинг бу тарздаги муомалаю муносабатларига ақли етмас, Анна билан бораверсамми, эри нима деб ўйларкан, деган хаёллар қуршовида қолган эди. Аммо нимадир, ўзи англамаган қандайдир иштиёқ уни Аннанинг ортидан эргаштишга мажбур қиларди.

Анна янада енгилроқ қадам ташлай бошлади. У учмоққа шайланган каптардек харсанг тошлар устига чиқиб, қўлларини кенг ёзар, ўзича нималарнидир куйлар, кўриб улгурмаган нарсаларини кўришга шунчалик ошиқар эдики, баъзан Муртазо катта-катта одимлар билан ҳам унга етолмасди. Оғзи тинмасди. Тоғу тошларнинг чиройли эканлигига, ҳавонинг тозаллигига қойил қолар, бу ерда яшаган одамлар мингга кирса керагов дея ҳазиллашар, бирданига бу мавзудан чекиниб, Муртазонинг ҳаётига қизиқиб қолар, гоҳ-гоҳ маҳрамона сирлардан ҳам сўз очишгача борар, хуллас, ўзи учун кутилмаган боду ҳаволарданми, бошқа нарсаданми — масту мустағриқ эди.

Охири юра-юра, гапира-гапира ҳолдан тойди чамаси, секинлаб, Муртазога тенглашди. Фақат тенглашиб олганда майли эди-я, унинг қўлтиғидан қўлини ўтказиб, билагига осилиб олди. Муртазони совуқ тер босди. Дунёда бордай-йўқдай қадам ташлар, Аннанинг саволларига базўр жавоб берар эди.

Хаёлини чалғитишга уринди.

«Наҳотки, мен буларнинг маданиятини, самимий муносабатини шундай

қабул қилсам,— дерди у ўзига-ўзи.— Бундай нарсаларни ўйлашимни Аннани томошалатиб келишимни илтимос қилган эри билганида ўша ердаёқ танимни нимта-нимта этмасмиди? Муртазо, ўзингни бос! Оқ қорли анаву чўққилар ҳаққи-хурмати, мовий осмон ҳаққи-хурмати, эндигина бош кўтараётган турфа гиёҳлар ҳаққи-хурмати, Муртазо, ўзингни бос!..» Аммо, қизиги шундаки, у ўзини қанчалик коймасин, тиймасин, вужудини шунчалик сархушлик эгалларди.

— Марат, ғорга ҳали узоқми?— унинг хаёлини бўлди Анна. Товуши анчайин хаста, сирли эди.

— Анча юқорилашимиз керак,— деди Муртазо, унинг юзига қарамай, қовоғини уйиб.— Чарчаб қоларсиз, дейман...

— О, йўқ-ўқ...— қўлларини кенг ёзиб, хитоб қилди Анна.— Мен ҳали чарчамадим. Биласанми, мен сен билан юраверсам, юраверсам... Кундузлар кеча бўлса, кечалар кундуз бўлса... Анаву қоялардан ҳам ошиб ўтсак, кенг, ямшиил ўтлоқларга етсак...

Муртазо унинг сўзларидан мутаассир эди. Ялт этиб, завқ-шавқ билан сўзлаётган аёлга қаради. Анна ҳам туйқусдан тўхтади. Кўзлари ёнганча Муртазога тикилди. Иккови бир нафас бир-бирларига сўзсиз қараб қолдилар.

Аннанинг кўзларидаги ёлқин юзларига ҳам урган, икки ёноғини лов-лов ёндиради эди. Унинг кўзларида ҳаётга ташналик, муҳаббат, қонмаган эҳтирослар бўрони — бари-бари барқ уриб турарди. У Муртазонинг сувратдай қотганини кўриб, шарақлаб кулиб юборди-да, зипиллаганча олдинга ўтди, бу ерларни илгаритдан биладигандек дадил одимлай кетди.

Улар ғорнинг «оғзи»га, улкан арча остига бир соат деганда зўр-базўр етиб келишди. Кела-келгунча Муртазо анча-мунча чуқури териб чиқди. «Тош босди» чуқурилар, айниқса, серсув бўлади, кишининг иштаҳасини беҳад очиб юборди. Муртазо атай шунақаларини қидириб, анча вақт кетказди.

Арча ости худди қўл билан ясалган кенггина супадай жой эди. Улар шохлар остидан энгашиб кириб, ана шу супачага ёнма-ён ўтирдилар.

Кун қиёмига етган эди.

— Пастдан яқин кўрингани билан анча йўл экан,— деди Анна, роҳатланиб чуқури чайнаркан.

— Унчаликмас,— деб қўйди Муртазо, қопчиғидан емишларни олаётиб.

— Анаву қорларга кечгача базўр етсак керак-а, Марат?— деди Анна оғзини очмай нон чайнаркан, баайни у чўққиларни ҳам бугуннинг ўзидаёқ забт этишга чоғлангандай.

Муртазо кулди.

— У ёққа етишимиз учун кам деганда икки кун йўл юришимиз керак. Аёл кавшанишдан таққа тўхтаб, кўзларини катта-катта очганича ҳайратланиб сўради:

— Шунчалик олисмий-я?

— Ҳа-а, олис,— Муртазо арча танасига суянди.— Мен ҳали уёқларга бирор марта ҳам чиқмаганман.

— Қўл узатса етгудек кўринади-ку,— Аннанинг ҳафсаласи пир бўлиб, Муртазога тикилиб турган кўзлари сузилди.

— Кўзни алдайди бу тоғу тошлар,— деди Муртазо бепарвогина.

— Қизи-иқ...— деди Анна чўзиб ва қолган-қутган нарсаларни қопчиғига жойлаётган Муртазога яқинроқ сурилиб ўтирди ва қўшиб қўйди.— Ишқилиб, тоғликлар алдамайдимми?

Муртазо нима деярини билмай кифт қисди.

— Чарчаганим энди билиняпти,— деди Анна Муртазонинг кўксига беозоргина бош қўйиб, кўзларини юмаркан.— Илтимос, қимирламай ўтир, пича мизғиб олмоқчиман...

Унинг бу сўзи ортиқча эди. Муртазо шусиз ҳам қимир этишга ботинолмас, Аннанинг майин, қўнғироқ-қўнғироқ сарғиш сочларидан димоғига урилаётган муаттар бўй уни арча танасига тамоман михлаб ташлаган эди.

Анна ухлаб қолди.

Муртазонинг қалби ажиб туйғулар билан лиммо-лим. Юрагини ҳаприқтирган хаёллар ҳам қайгадир маҳв бўлган. У ҳозир ҳеч нарсани ўйламасди — ўзини ҳам, Мавлудани ҳам, ҳаттоки Ибодни ҳам.

Узоқдаги оқ сочли қоялар қўл етгудек яқинлашганлар... Юзлаб йиллар-

нинг бўруну довулларига дош берган, шохлари тарвақайлаб кетган улкан арча сархушлик оғушида мудраётгандек эди...

Муртазо қимирламайди.

Аннанинг боши тиззасидан сурилиб, пастга тушиб кетавергач, Муртазонинг қўлтиғидан қучоқлаб, кўтариб туришга мажбур бўлди. Шу пайт аёл тўлғаниб, бошини туйқусдан Муртазонинг тиззасига қўйди. Угирилди. Кўзларида ҳалиги оташ, аланга... Ва узун-узун бармоқлари Муртазонинг уч-тўрт кундан бери соқоли олинмаган, изғирин ялайвериб дағаллаштириб юборган ёноқларида сийпаланди.

Оқ сочли қоялар...

Кекса арча...

Форнинг «оғзи»...

Бари-бари хири туманлик ичида қолди ва бу туманлик бағрига Анна билан Муртазо ҳам сингишиб кетди... Анча фурсат ўтгач арчанинг шохлари орасидан қуёш юз кўрсатди... Анна аввалги самимиятини йўқотмаган, аксинча хушхандон кўринар, Муртазо эса, бошини ердан кўтаролмас эди.

Аёл унинг бу ҳолга тушишини тушунолмади ва қоп-қора қалин сочларидан сийпалаб:

— Хафа қилиб қўйдимми?— деди меҳрибонлик билан.— Ёки бошинг оғрияптими?

Муртазо шундагина тўсатдан содир бўлган воқеани ҳис этди.

Тўлиқиб бош силкиди.

Атроф гавжумлашмоқда эди.

— Кетайлик,— деди у ўрнидан тураркан, энди Аннани сенсирашга ўтиб,— Буткул қоронғи тушса, юриб бўлмайди. Бу ерда қолиб кетсак, у ёқда эрингнинг ҳоли не кечаркан?

— Марат, кэ, бу кеча шу ерда қолайлик,— деди Анна, унинг бўйнига осилганча илтижоли товушда.— Эримнинг ташвишини қилма. У кутиб туради. Ишон, финг демайди.

Муртазо Аннани аста ўзидан нари итарди:

— Йўқ, эрталабгача қутолмайди, совуққа қотиб қолади.

Улар Максим-Махсумнинг холаваччасими, амакиваччасими ётган тепаликка етишганда кўкда бирин-кетин юлдузлар чарақлай бошлаганди.

— Мен олдинроқда юраверай, сизлар ортимдан эргашасизлар,— деди Муртазо.

— Бирга юраверайлик,— деди Анна норози оҳангда.

— Уни кўргим келмаяпти,— деди тоғбеги кўрсаткич бармоғи билан кувёбола ўтирган томонга ишора қилиб ва орқа-олдига қарамай шитоб билан кетаверди. У эр-хотиннинг ортда қолиб кетишганини, адашиб сарсонун саргардон бўлишлари мумкинлигини ўйламас, яккаш ичида: «Менга деса ўлиб кетмай-дими», дея такрорлар эди.

6

Ўт-ўланлар тиззадан келиб қолди. Баъзи бир гиёҳлар қийиқ тиллари билан тошларни ҳам ёриб чиқишга журъат этди. Муртазо от устида ўй-хаёлларга фарқ бўлганча борарди. Чамаси, қаёққа кетаётгани уни қизиқтирмас, аҳамияти йўқ эди. Гулбодом эгасининг кайфиятини ҳаммиша зийраклик билан илғаб олади: мабодо Муртазо ошиқиб-шошиқаётган бўлса, у елдек учади. Ҳозиргидек дамларда бир текис одимлайди, эгасининг ўй-хаёлларига каманд ташламайди.

Кимдир салом берди. От қулоқларини чимириб, пишқиргандан кейингина Муртазо бошини кўтарди. Уч-тўрт қадам нарида Мазбут муаллим турарди. Ёнида яна уч киши бор: ориғу семиз, пасу баланд, кийинишлари ҳам бир-бирларига монанд эмас, «Буларнинг муаллимга қандай алоқаси бор экан?»— ўйлади Муртазо.

— Мазбут ака, бу ерда нима қилиб турибсиз?— сўради меҳмонларга атай эътибор бермай.

— Уч чолга чиқмоқчийдик, Муртазо...— чайналди муаллим.

— Чукуригами?— Муртазо бу саволни, сенларнинг бундан бошқа нима ҳам дардларинг бор бу тоғу тошларда, дегандай, кесатиброқ берди.

Муаллим самимий қабул қилди.

— Чукуригаям... Кегин ўзимиз, шундай, айланганиям...

— Ҳм...— Муртазо ўтиб кетмоқчи эди, сўнгра индамай кетишни ўзига эп билмай, уларга кичикроқ бўлса ҳам бир яхшилик қилишни истагандай:— Сойнинг нариги бетига ўтиб олинглар, Мазбут ака,— деди.— Йўл ўнғай!

— Уша ёққа ўтолмай ҳалакмиз-да, Муртазо...

Муртазонинг энсаси қотди:

— Ана, сизларга ўхшаган малимлар ўтсин деб кўприк қуриб қўйибмиз-ку, кўтарса керак...

Нафсиламрини айтганда, бу кўприк Муртазо ҳали эсини танимасданоқ бор эди. Устидан юрганда оғочлари тоб ташлаган чиғирдай ғичирлашидан завқланган Мазбут муаллим болалигида жўралари билан гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга ўтгани ўтган эди. Ҳозир у Муртазонинг «қуриб қўйибмиз-ку» дея даб-дурустан катта кетишига ажабланди, одамлар кўзингга тик қараб туриб ёлғонни қандай гапиришаркин, деб ҳайрон бўлди, аини маҳалда баттар хижолат чекиб, эсанкиради.

— Кўтаради, кўтаради!— деди шоша-пиша.— Фақат манави тихирлик қилиб бошни қотирыпти-да!— Мазбут муаллим устига майда-чуйда, ашқол-дашқоллар солинган хуржун ортилган эшакни кўрсатди.

— Э-ҳа!— Муртазо қийқириб кулди.— Сизни ким тоғлик дейди, Мазбут ака! Бунинг йўли осон-ку?!

Муаллимнинг йўлдошлари бу дидахира эшакни нариги томонга ўтказишнинг осон йўли борлигига ақллари бовар қилмай Муртазога анграйганча қараб қолишди. Дарвоқе, улар кўп нарсаларни оғиз кўпиртириш билан ҳал қилишар, амалий фаолиятга келганда гангиб қолишар эди.

— Мининг тулпорингизга!— буюрди Муртазо Мазбут муаллимга, тоғу тошларнинг асл фарзанди эканлигини кўрсатиб қўйишга имкон туғилганидан суюниб.— Кўприкнинг ёнига ҳайданг! Их денг, их денг!

Муртазо сойнинг у бетида ўтлаб юрган эшаклардан бирини олдига солганча қувиб келди. Туйқусдан Мазбут муаллимнинг ҳангисига ҳам жон кирди. У Муртазо ҳайдаб келган эшакка қараб ҳангради. Яйдоқ жонивор эса, устига тўқим урилган қардошидан орланибми, ёинки нафси ҳаққалак отиб ҳанграшидан кўрқиб кетибми, ишқилиб, ўз тўдаси томон шаталоқ отди. Муаллимнинг эшаги ҳанграш баробарида устидаги энгасини ҳам унутди, ўтишга юраги дов бермай турган кўприк ҳам кўзига кўринмай қолди — зинфилаганча сойнинг нариги ёғига йўрғалади.

Меҳмонлар бу ҳодисага аввал жиддий қиёфада қараб туришди. Мезбон сойнинг у бетида эшагининг жиловини бир амаллаб қайириб олгач, азбаройи ўзларига нашъа қилганидан тиззаларига ура-ура, қотиб-қотиб кулишди.

— Қойил! Қойил!..— деган хитоблар янгради.

Мазбут муаллим Муртазога раҳмат айтди. Не боис раҳмат айтаётгани ёдига тушди, кизариб кетди. Гапни буриб, иложини топиб Уч чолга чиқинг, булар менинг курсдошларим, кўрган-билган воқеаларингиздан айтиб берасиз, деди. Нимаики, сиз эл орасида юрган одамсиз: юрган — дарё, ўтирган — бўйра, кўп нарсаларни биласиз, деб қўшиб ҳам қўйди.

Муртазога шуниси ёқди. У, мен кўрган-билган воқеалардан буларга нима фойда, деб ўйлаб турганди, муаллимнинг сўнги гапи аини муддао бўлди. «Майли, Мазбут ака, сизлар бемалол ўтираверинглар, мен фурсат топиб албатта чиқиб бораман», деб ваъда берди.

Мазбут муаллим меҳмонларни Уч чол томон бошлади.

Муртазо от жиловини ортга бурди.

У ўрмон хўжалиги идорасига кириб чиқмоқчи эди.

Хивичдан ясалган эшикча оғзида Шукур тоға кетмон дастага суянган кўйи нима қиларини билмай бош қашиб турган экан.

— Ассалому алайкум Шукур тоға, ҳардамхаёлроқ кўринасиз? — деди Муртазо, этигининг кўнжигга қамчи билан шапиллатиб ураркан.

— Ваалайкум ассалом... Шу дарахтларнинг остига нима эксам экан, деб ўйлаб турибман-да, болам...

— Беда-да!— шуниям ўйлайдиган жойи бор эканми, дегандек Муртазо қўл силтади.

— Жиминг!... Оғзингизни юминг-э!— Шукур тоғадек босиқ одам бирданига шошиб қолди.— Бу ниятингизни ўртоқ Алиматуф эшитмасинлар!

— И-е, нега?

— И-е, деманг, и-е деманг! Бу кишидан олдинги бошлиғимизни билмайсиз. Сиз у пайтларда бу ерда ишламасдингиз. Ҳавони тозалайди, деб теваракатрофга нуқул беда эктирардилар. Ёз кунлари хоналарига кирмасдан бедазорда ёнбошлаб ётардилар. Алиматуф у кишини ана шундайчанги одатлари борлигини эшитганларидан кегин, шу-шу, беданинг ҳидидан ҳам хунибийрон бўлаверадилар...

Муртазо, тушундим-тушундим, дегандай бош ирғаб, Шукур тоғанинг гап-сўзларига эътибор бермай, ўз хаёлларига андармон бўлганича илгарилади.

Алиматуф ўша-ўша ўтиришида — баайни хонадаги энг зарур буюмларнинг биридек кўринарли жойини ишғол этгани. Муртазога бир зум тикилиб турди-да, сўнгра истехзо аралаш:

— Келинг, бек!— деди.

Унинг бу тарзидан Муртазо малолланди.

— Бек деманг!— деди шартта.— Қулоғимизга азон айтиб қўйилган исми-миз бор.

— Исмингиз дуруст,— деди Алиматуф ўзини яйраётгандек кўрсатиб.— Бироқ, беклик ҳам яхши-да! Хизматда қўллар, ҳарам тўла жононлар... У ёқ-бу ёққа қарашнинг ҳам ҳожатай йўқ,— Алиматуфнинг асл муддаоси аён бўла борди.— Тоғбегилик чикора! Тезроқ кеч кирса-ю, ҳалиги нотаниш жононнинг қучоғига кирсам деган орзу-хаёл...

Муртазо ғижинди. Битта-яримта қаттиқ гап айтиб юбормаслик учун лабини тишлади. Фақат:

— Қаёққа қарабман?— деди тумшайиб.

— Арчаларни одамлар кесиб кетаяпкан эмиш... Ўз уйларидагидек эмин-эркин юришганмиш, ҳукумат инсон оёғи тегишини ман этган жойларда..

— Улар кўкариб турган арчаларни кесишгани йўқ,— деди Муртазо босиқлик билан.— Қуриган шох-шаббаларни олиб кетишяпти. Утин бўлмагандан кейин шуям ҳарна-да!

— Уларнинг ўтин-пўтинини биз кафилликка олмаганмиз,— тўсатдан қичқириб қолди Алиматуф, чамаси, жаҳли ёмон чиқди.— Ёз бўйи далада тезак уюлиб ётади, териб олишсин!..

— Бўпти-бўпти!— Муртазо, ғалва-ғашаваларинг билан жонга ҳам тегиб кетдинг-ку, дегандек қўл силтади.— Одамларни энди ўтингаям қўймайман...

— Қўйманг лаънатиларни!..

— Нима?!

— Утингаям қўйманг уларни! Хўжалигимизга қарашли тоғнинг тошигаям тегишмасин! Ҳар қандай хўжалик нима билан кучли эканлигини биласизми? Билмайсиз! Чунки, сиёсат билан шуғулланмайсиз, ҳурматли раҳбарларимизнинг доно сўзларини эшитмайсиз. Раҳбарларимизнинг доно сўзларини эшитмайсизми — ғафлатдасиз. Улар ҳар қандай хўжалик интизом билан кучли дейишяпти. Бизнинг тоғу тошларимизда ҳам ана шундай темир интизом бўлмоғи керак!

Муртазо кўнглида: «Ҳэ, энангни... Қачондан сенинг тоғинг бўлиб қолди?»— деб ўйлади-ю, бу фикрини сиртига чиқармади — илож қанча: юртда одам қолмагач, тўнғиз тепага чиқади, дейишган-ку! Бунинг ўрнида ўзи бўлганида билиб ишини қиларди. Ҳар кимга истаганича эркинлик берарди. Боринглар, тоғу тошларда улоқиб кетасизларми, бошқа иш қиласизларми — ўзларинг биласизлар, дерди.

У бошлиқнинг олдидан нохуш кайфиятда чиқди.

Шукур тоға тахта зинапояннинг бир четида ўйланқираб, омонатдай ўтирарди. Муртазо аввалига бу кишининг нима қилиб юрганлигини хийла вақт эслолмади. «Э, қоровул эди-я!— пичирлади сўнгра, ўзининг ҳолатига ўзи ҳайрон қолиб, кўнглининг бир четида эса,— ишқилиб эс-ҳушимни йўқотиб қўйдиммикин», деган ўй кечди.

Шукур тоғанинг олдидан ўтиб кетаётиб:

— Картошка экинги!— деди, баайни бошлиқнинг олдидан шу масалани ҳал қилиб чиққандек.

Шукур тоға Муртазога анграиб қараб қолди. Башарасини синчиклаб кўзатгач, бошлиқ билан бу масала хусусида бир оғиз ҳам сўзлашмаганига ишонч ҳосил қилди. Бирдан безовталаниб қолди.

— Жи-иминг! Оғзингизни юминг-э!— деди қатъий огоҳлантирувчи оҳанг-да.— Ўртоқ Алиматуф эшитсалар хафа бўладилар. Дуруст эмас... Дуруст эмас!

— Алиматуф нега хафа бўлар эканлар?— кифтини қисди Муртазо.

— Сиз Иваноф деган одамнинг бошлиқ бўлганини, манави олхўрилар ўрнида ўрис дарахтлар гуркираган замонларни эшитганмисиз?

— Эшитганман, эшитганман!..

— Ўша Иваноф, падари қусурнинг жиндаккина очиқ ерга кўзи тушдими, бас, картошка эктирарди. Сунбула, мезон ойларида менга атай олов ёктирарди. Қўрга картошка кўмдирарди, нафсингга ўт тушгур... Қўрда пишган картошка Иванофнинг жон-дили эди, ҳеч тўйдим демасди, ҳеч кўрдим демасди, баъдига урмасди. Алиматуф у кишининг ана шундайчанги одатлари борлигини эшитганларидан кегин...

Шукур тоғанинг қолган гапларига Муртазо эътибор бермади. Анча нарига ўтлаб кетган Гулбодом томон юрди.

Муртазо отнинг сағрисиغا енгилгина қамчи урди. Ҳаво шунчалик тоза, мусаффо эдики, бундай чоғда киши ўзини эмин-эркин қўйиб юборгиси, тўлиб бораётган юрагини кимгадир ёргиси келади. Муртазо уйдан чиқдими — тамом, Мавлудани ҳам, ҳатто Ибодни ҳам ўйламайди. Ўзини ёлғиз ҳис этади: тоғларда тентиб юраверса, юраверса... нималарни ахтаради, нималарни истайди — номаълум.

Боши Уч чол чўққиси томон оғди. Тоғларда ҳар бир гиёҳнинг, харсангнинг, чўққининг ўз тарихи бўлади. Бу чўққининг Уч чол аталишига асос бўлса керак, албатта. Бироқ, уларни эслаб ўтиришга, афсонаю асотирларга қулоқ тутишга бу замонда кимнинг ҳам хоҳиши бор дейсиз! Аксинча, минг бор тавбалар бўлсинки, ҳамма ҳали тузуқ-қуруқ яшамаёқ, таваллуд лаҳзаларини истисно этганда, бир марта кўзёш тўкмаёқ, ўзининг тарихини, бисотини яратмоқ билан овора...

Мазбут муаллим жўралари билан сой бўйида ўтиришган экан. Улар ҳадеб хохлашар, бир-бирларига нималарнидир уқдиришар, алоҳа, бу ерга отаболаридан қолган қандайдир меросни бўлиб олишга келгандай оғизларидан кўпик сачратишар эди. Муртазо ноқулай аҳволда қолди: «Бемаврид келдим-да!» дея ўйлади. Бир кўнгли, қайтиб кетмоқчи ҳам бўлди-ю, ўтирганлар гапдан бўшашмаса-да, уни пайқашгани иккилантирди.

Келганлар хонтахтага ўхшаган ялпоқ тош устига рўзнома тўшаб «дастурхон» тузашган, унда уч-тўртта чапати, парраклаб тўғралган яхна гўшт, саримсоқпиез, бир даста чуқури бор эди. «Дастурхон»нинг ўнғайлиғи, созлиги шу ерда эдики, киши энгашиб унинг устидан ул-бул олиши ҳам, шу асно олдиқочди нарсаларни ўқиши ҳам мумкин эди. Яримлаб қолган ароқ шишасининг бу иккинчиси ёинки учинчиси эканлигини Муртазо пайқади. Нега деганда, оғайниларнинг кайфлари хийлагина ошиб, баъзилари қизаришган, баъзилари бўзаришган, гап-сўзларини ҳам унчалик равон деб бўлмасди.

Муртазо отдан тушишга улгурмагани, Мазбут муаллим ўрнидан дик этиб туриб, унга пешвоз юрди. Қолганлар ақалли қимирлаб ҳам қўйишмади, қайрилиб ҳам қарашмади. Бу ҳол Муртазонинг кўнглига оғир ботди.

— И-и-и, келинг-келинг!— Мазбут муаллим уни анчадан бери кутаётгандай мулозимат қилди.— Об-бо, Муртазожон-ей!

Бу муомала кўнглини анча ийитди.

Меҳмонларга салом бериб:

— Қимирламанглар, кўрганимиз кўришганимиз!— деб, давранинг бир четига, Мазбут муаллим кўрсатган жойга омонатгина чўкди.

У ҳамма билан бир-бир сўрашиб чиқмади. Қовоғини уйиб, ерга тикилиб ўтираверди. Мазбут муаллим ташвишланиб, дарров бир пиёла ароқ қўйиб узатди.

— Ичмаганман,— Муртазо бош чайқади.

— Олинг-олинг!— муаллим пиёлани унинг нақ тумшугига келтириб,

қисталанг қилди.— Буни ҳаммамиз ҳам ҳар куни ичиб юрганимиз йўқ. Гоҳо шунақа бўлиб қолади-да!

— Тўппа-тўғри!— меҳмонлардан бири Мазбут муаллимнинг гапини тасдиқлаб, бош ирғади.

— Мен-ку, ичмайман, ароқхўрнинг ароқдир шеваси, менга бўлса бас, бир яшик жигуловский пивоси, деган экан шоир,— деди бошқаси.

Хиринглашди.

Муртазо беихтиёр пиёлани қўлига олди. Шундан кейингина Мазбут муаллим меҳмонларни Муртазога, Муртазони меҳмонларга қайтадан, ўзининг ибораси билан айтганда, яхшилаб таништирди.

Кимлардандир ва нималардандир малолланиб ўтирган оқсоч киши даҳрий экан. Аллақайси институтда ишлармиш. Институтлари ҳам ғалати, неча-неча савлатли тепакаллар худодан нуқс қидириш билан андармон эмиш. Хўппа семиз, ўрта ёшлардаги киши болалар газетасида ишларкан. Ҳайвонлар ҳақида шеър ҳам ёзиб тураркан. У анчайин сархуш эди.

— Эй номард, бўй-бастимга яраша нечун менга рўмонлар ёзадиган талант бермадинг?!— дея табиатдан домангир бўлди ва ҳаммани кулдирди. Унинг очиккўнгил эканлигига шак йўқ эди.

Ундан пастроқда, оёғини бемалол узатиб ётган қовунбош, қисиқ кўз меҳмоннинг кўриниши номи улуғ, супраси қуруқ маҳкама кишиларининг савлатларидан кам эмасди. У тамаки фабрикасида ишлашини намойиш этаётгандек чиройли қўтидаги олий нав сигаретдан пешма-пеш тутатар, кулганида жағ тишларигача қорайиб кетганлиги аён кўринар, бу кашандалиги билан бошқа бирор жойда ишлаб кун кўришини тасаввур этишнинг ўзи мушкул эди.

Муртазо уларнинг касбу корларию ишлайдиган жойларига мутлақо қизиқмаса-да, шунчаки бош тебратиб қўя қолди.

— Танишиб ҳам олдиларингиз,— деди Мазбут муаллим мамнун оҳангда.— Қани, энди оқ қилинг!..

Муртазо пиёлани кўтарди. Оловдай бир нарса томоғини ёндириб ўтди. Кўзига лоп этиб оташ урилди. Боши айланиб кетаёзди. Зум ўтмай ўзида аллақандай ёқимли ҳолат туйди. Шу боис, иккинчи пиёлани йўқ демай олди.

— Ароқнинг кучи зўр,— деди кайфи анча ошиб қолган шоир.— Шу ҳақда бир ривоят бор, эшитганмисизлар?

— Қани, қани!— ўнғайроқ ўтириб, қулоғини шайлади даҳрий.

— Эски ашула,— беписанд қўл силтади кашанда.— Айтмоқчи бўлсанг, қисталанг қилавермай шарт-шарт айт-қўй-да!— гапининг оҳангидан унинг шорига яқинлиги яққол сезилиб турарди.

— Бир пошшо дорилсалтанатда шароб ичишни таъқиқлаб қўйган экан. Кимки бир томчи нўш этса, боши кетади, дея фармон чиқарган экан. Пошшо ўз номи билан пошшо, фармон ўз номи билан фармон — бани одамни не кўйларга солмайди, бу икки нимарса. Алалхусус, вазирга мамлакат аҳли бу буйруқни ижро этаётгани-этмаётганини назорат қилишни топширибди. Анча фурсат ўтгач, ундан ҳисобот талаб қилибди.

«Мамлакатнинг деярли барча фуқароси шароб ичишни бас қилди»,— дея сўз бошлаган вазир, аллақандай андишага бориб чайналиб қолибди.

«Гапиравер!»— буюрибди пошшо.

«Фақат бир кўр, бир чўлоқ ва бир кар ҳамон ичиб ётишибди...»

«Ҳукми олийни бажаришмаётганликларининг боиси не экан?»

«Бу ёғи бизга қоронғу, шоҳим».

«Учаласини ҳам саройга келтиринглар,— буюрибди пошшо,— хосхонага хонтахта тузаб, қирқ йиллик шаробдан қуйинглар. Улар ичишдан қандай маъни топишларини бир кўрайлик-чи?!»

Учовлон — кар чўлоқни елкасида кўтарган, кўрни ортидан эргаштирган — саройга кириб келишибди. Хонтахта атрофида чордона қуришибди. Чўлоқ косагул, май нўш этишга киришибди. Пошшо уларни махсус туйнукдан кузатиб тураркан. Охири учовлон маст-аласт, бир-бирларига гал бермай суҳбатга киришибди.

«Бай-бай,— дебди кўр.— Шоҳимнинг саройларини пештоқлари ял-ял ёниб, кўзни қамаштиради-я!»

«Ташқарига қулоқ тутинглар,— дебди кар сергакланиб,— боғдаги булбулларнинг чаҳ-чаҳи эшитилаётибди».

«Беҳуда гапларни бас қилиб, шаробдан қуйинглар,— дебди чўлоқ.—Йўқса иккаланиги ҳам тепиб-тепиб ҳазратимнинг саройларидан қувиб чиқараман!..»

Даврадагилар қаҳ-қаҳ отиб кула бошлашди, айниқса, даҳрий ҳаяжонини босолмай, нуқул:

— Зўр, зўр!— дея такрорларди.

— Майнинг кучи ана шунақа,— ўз ҳикоясига якун ясади шоир.— Одамнинг танасида кўмилиб ётган булоқларнинг кўзини очиб, уни яйратиб юборади. Қани, олдикми?

— Олдик!

Муртазо тишининг оқини ҳам кўрсатмай пиёланинг тубигача сипқорди. У шоир нималар деганини ҳатто эшитмади ҳам, қулоғига узук-юлуқ чалинган гапларнинг фаҳмига ҳам бормади. Буни пайқаган даҳрийнинг гаши келди. Муртазога юзланиб:

— Тоғбеги ука, таркидунё қилган одамга ўхшамай, мунда-ай кулишиб ўтиринг,— деди.

Муртазо унга очиқ нафрат билан қаради: нега, нима учун куларкан? Кулиш-кулмаслигига нега бу оқсоч худосиз хўжайинлик қилар экан? Унинг тишлари ёғир бўлиб кетди. Пиёлани чангаллаб, унинг башарасига отмоқчи эди, Мазбут муаллим билагига маҳкам тармашиб олди.

Даҳрийнинг ранги бўздай оқарди, бошқалар ҳам вазиятни чигаллаштириб юборишдан қўрқишиб, миқ этмай қолишди.

— Менга аввал димоқ билан қарашган художўйлар ҳам кейин салом беришган.— Даҳрий, тили базўр айланиб, негадир даврага ҳеч қандай алоқаси йўқ гапни айтди.

Муртазо индамади. «Одам боласи токи қалбидаги худонинг жамолига етишмас экан, уни на қонун-қоидалар, на танбеҳ-дашнолар тўғри йўлга бошлайди», дерди Зокир булбул. У ҳозир шуни эслади ва даҳрийга қараб тўнғиллади:

— Сизга салом беришадими? Сизга-я?!

— Албатта, менга-да!— Муртазонинг сўзлаш оҳангидаги кесатиқдан ичидан зил кетган даҳрий ўзини анқовликка солиб қўя қолди.— Шундай сиқдимки... тақиб юрган туморлари учун ҳам беш-олти кунлаб жавоб беришга мажбур бўлишди... Мачитларда намоз ўқиш тўхтатиб қўйилди. Шуларнинг барини ким қилди? Мен — Тўққизбоев! Хўп, баланд-баланд минбарларда сўзланган нутқларга ким факт етказиб берди? Мен — Тўққизбоев! Чекка вилоятларнинг бирида зарбимга дош беролмаган райком котиби ҳам марказга «лайчаларингизни йиғиштириб олсаларингиз олинглар, акс ҳолда истеъфо беришга мажбур бўламан», деб ёзибди. Уша котибни онасининг қирқини ўтказаетганда қўлга туширган ким? Мен — Тўққизбоев!

Даҳрий ҳалитдан бери Муртазонинг кўзига жуда ғариб, бечораҳолдай кўринаётганди. Бирдан ҳақиқий қиёфаси очилди-қолди. Бу «фазилатлари»дан шоир ҳам, чамаси, беҳабар эди. У хомушланиб, кифтини қисганча хаёлга толди ва туриб-туриб, томдан тараша тушгандай:

— Зиндиқ!... зиндон сўзига яқин экан,— деб қўйди.

Муртазо индамай ўрнидан турди-да, хайр-хўшни ҳам насия қилиб, Гулбодом томон жўнади.

— И-и-и Муртазо, қаерга?— Мазбут муаллим каловланди.

— Ҳали тузуқ-қуруқ гаплашолмадик ҳам-ку?!— шоирнинг сўзида самийлик мавжуд эди.

Даҳрий ҳам нималардир дея ғудранди.

Муртазо эшитмади. Боши ғувиллаб, кўз ўнгидаги нарсалар чир-чир айланди-ю, эгарга беҳол суяниб қолди. Гулбодом кишнади — эгасидан анқиган нохуш ҳид уни безовта қилганди.

Муртазо бир илож қилиб эгарга минди. Отни аста ниқтади, зеро, қаттиқроқ ниқташга унинг ҳоли ҳам йўқ эди. От устида чайқалиб бораркан, бутун борлиғини ваҳшат эгаллаб борар, тишлари орасидан:

¹ Зиндиқ — худосиз.

— Ҳеч ким йўлимни тўсолмайди... Ҳеч ким!— деган узук-юлуқ сўзлар тўкилар эди.

Шу лаҳзада яна хаёлига Раҳмон, ўзининг мўмин-қобиллиги келди.

— Энангни!..— деб сўкинди.

Гулбодомнинг сағрисига аччиқ қамчи ботди.

От елдай учди.

«Анна!»— пичирлади у. Жувоннинг қўнғироқ сочларини, эҳтиросли талпинишларини ҳамон унутолмас, бу юриш-туришларида, хатти-ҳаракатларида ҳеч қандай маъни йўқдай эди.

Кўнгли ағдарила-ағдарила уйига зўрға етди. Отни боғлашга ҳам ҳоли келмай, аёлини ўғлининг номи билан чақирди:

— Ибо-од! Ай-й, Ибо-од!..

Тўзиган сочларини дуррасининг остига тика-тика Мавлуда калишчан юғриб чиқди. Эрининг оёқда зўрға турганини кўриб, эсхонаси чиқиб кетаёзди.

— Сизга нима бўлди, Ибод?— дея олди.

— Отни боғла-а!— оғзидан Мавлуданинг димоғига гуп этиб қўланса ҳид урилди, кўнгли ағдарилиб, юзини четга бурди.

— Вой шўрим-эй...

— Ҳа-а, ёқмадимми?— пишиллади Муртазо.— Ичдим! Ичиб келди-им...

Мавлуда индамай Гулбодомни таблага етаклади. Муртазо чайқала-чайқала уйига кириб кетди. Этигини базўр ечиб, кўрпа устига узала тушдию тарракдек қотди.

Аёл отни боғлаб, охурга бир қучоқ қуруқ хушбўй беда ташларкан, тўлиқиб келаётган кўз ёшларини тиёлмади. Унинг кўз ёшлари юзини тутган, кафтлари орасидан сизиб чиқар, мўъжаз елкалари силкинар, Гулбодом катта-катта кўзларини йилтиратиб унга қараб-қараб қўяр эди.

Мавлуда кўз ёшларини арта-арта уйга кирди. Уст-бошини ҳам ечмай ётган Муртазога раҳми келди. Нега энди у ўзини шу кўйга соляпти? Қанийди, кўнглидаги борини кўзлари айтиб турса... Худди илгаридегидек... Илгаридегидек... илгаридегидек...

Ёноқларидан ёш думалаб, эрининг устки кийимларини зўр-базўр ечиб ола бошлади.

Муртазо уйқусираганча уни силтаб ташлади, қовжираган товуш билан:

— Сув келтир!— деб буюрди.

Муртазо сув ичаркан, илкис чўчиб тушди. Ҳозир кўриб тургани — ўша, қиш куни булоқдан сув олиб чиқаётган Мавлуда эди! Юзлари ловиллар, яхшироқ ўраниб олинг, деяётгандек бўларди. Муртазо ўша Мавлудани аниқ кўрди, бироқ, ўзига қайтолмади, зум ўтмай:

— Нималарни ўйлаб ўтирибман...— дея ғудрандию ютоқиб-ютоқиб сув ичгач; яна тарракдек қотиб қолди.

Мавлуда тиззаларини қучоқлаб анча ўтирди.

Сўнгра унинг ҳам кўзи илинди.

Муртазо уйғонганида ярим тун эди. Бўлиб ўтган воқеаларни бир-бир эслай бошлади. Қандайдир қора хаёллардан безовталаниб туриб кетди. Зирқираб оғриётган бошини чангаллаганича тўшак устида ўтириб қолди. Мавлуда Ибодни бағрига босганича ухлаб қолган, нафас олаётгани ҳам сезилмас эди.

Шу лаҳза Муртазога деразанинг раҳида кимдир биров ўтиргандек туюлди. Бошини туйқусдан кўтариб қаради-ю, қўрққанидан юраги қинидан чиқиб кетаёзди.

Дераза раҳида, дарҳақиқат, от юз, қирра бурун, кўзлари чақчайган бир кимса бемалол ялпайиб ўтирарди. Унинг усти-боши ҳам, чамаси, қуюқлашган зулматдан бичилган, кўзга ташланмас, гавдасини тун билан қориштириб юборгандек эди. Муртазонинг нафаси ичига тушиб кетди. Унинг бу ҳолига син солиб турган ҳалиги кимса оппоқ тишларини кўрсатиб, илжайди:

— Қўрқма, Муртазо,— деди унинг номини атаб, шу билан бирга кўнглига таскин берувчи аллақандай бир оҳангда.— Юрагинг чиқиб кетишини ўйламаган эдим.

— Кимсан?— Муртазонинг тили базўр айланди.

— Исмоилман!

— Қайси Исмоил?

— Сенинг ҳамкасбинг, овчи Исмоилман. Наҳотки, одамлардан эшитмаган бўлсанг? Биров Она Бўканга ўқ узган деган, биров тўнғиз пайҳонлаган деган, биров кўчаларда телбаёна иштонсиз изғиб юрибди деган ўша Исмоил-да!..

— Бошимни қотирма,— деди энди сал-пал ўзига келган Муртазо. Тентак бўлиб ўлганмисан, тўнғиз пайҳонлабми — неча пуллик ишим бор? Билганим шуки, сўзларинг ҳеч ҳам бир-бирига тўғри келмайди...

Номаълум кимсанинг кўзларида ёвуз бир заҳарханда зуҳур эди.

— Ишонавер,— деди у, иблисона табассум билан.— Тўнғиз ҳақидаги гап-сўзлар, қўлимга патта беришгани, Она Бўканинни отганим ҳам — бари-бари рост!..

— У ҳолда нега бу ерда ўтирибсан?— Муртазо ўзини Исмоил деб та-ништирган-кутилмаган меҳмоннинг тахтакачдек юзини қоплаган чуқур-чуқур ажинларгача аниқ-тиниқ кўра бошлади.

— Шубҳанг ўринли,— деразанинг эни базўр бир қарич келадиган раҳига янада ўрнашиброқ ўтириб олган киши бу сафар ниҳоятда осойишта, одамнинг кўнглидан ҳар қандай шубҳа-гумон, ҳадикларни қувиб юборадиган бир оҳанг-да сўзлай бошлади.— Тўғрироғи, мен Исмоилнинг вужудида вақтинчалик маскан тутган Ёвузлик Руҳиман...

Ҳукмдай янграган сўнги жумла Муртазони сескантириб юборди. Гап нимада эканлигини қалбининг бир четида ғира-шира англаётган бўлса-да, индамасликка қарор қилди.

— Юрагингдаги хуфёна ниятларингдан анчадан буён хабардорман,— учирик қилди Ёвузлик Руҳи.

— Менинг юрагинда ҳеч қандай хуфёна ният йўқ,— тўнғиллади Муртазо, унинг беандишалигидан жаҳли чиқиб.

— Шошма, шошма,— деди Ёвузлик Руҳи бамайлихотир.— Мен ҳам ошиқ-қанга ўхшайман. Дарвоқе, юрагингдаги тош бўлиб ётган нарсанинг нима экан-лигини ўзинг ҳам яхши билмайсан-ку?! Бироқ, ҳамма сенга бўйсунганини иста-шингни, шаънингга айтилган бир оғиз ҳам ортиқча сўзни кўтаролмаслигингни тан олмай иложинг йўқ...

— Мен...— Муртазо энди оғиз жуфтлаётган эди, у гапиргани қўймади. Қоқшол қўлини кўтариб уни тўхтатди.

— Сен бўйсунганининг, буйруқларнинг, ортиқча сўзларнинг жаврини ҳўп тортгансан. Айниқса, Раҳмон...

— Раҳмонни ҳам танийсанми?— Муртазо ҳайратдан ҳанг-манг бўлиб қол-ган эди.

Ёвузлик Руҳи хириллаб кулди. Унинг кулгиси ёғли оғочга солинган арра-нинг товушига ўхшаб чиқди.

— Нега танитай?— деди ажаблангандек кифт қисиб.— Сенинг тақдирин-га уни йўлиқтирганим учун мендан миннатдор бўлишинг керак.

— Аблаҳ!..— Муртазонинг тишлари ғичирлаб кетди.

— Э-ҳа! — деди пихиллаб Ёвузлик Руҳи. — Раҳмону Раҳмонга ўхшаган-лар сингари сен ҳам бунчалик майда, пасткаш бўлмасанг. Мен улардан фақат ўз ниятимга эришиш йўлида фойдаланман, холос. Бу сенга ғалати туюлар. Ғалати, а?! Нима дединг? Лекин, тузукроқ ўйлаб кўрсанг, ҳеч қандай ажабла-нарли томони йўқ. Бундай робиталарда юрак бўлмайди. Менинг номим қанча-лик мудҳиш бўлмасин, юраксизларни сариқ чақага олмайман. Э-ҳе... не-не султон-салотин, ҳоқон-ҳавоқинларни измимда тутганман, уларни буюк ишларга ундаганман. Сени қара-ю, қандайдир Раҳмон туфайли мендан аччиғланиб ўтирибсан...

Муртазо ўйланиб қолди. Қайгадир маҳв бўлган кўрқув ҳисси бу оғир сукунат аро яна унинг юрагини тумандай чулғай бошлади.

— Мендан нима истайсан? — сўради овози қалтираб.

— Сенинг вужудинг ва юрагинг ҳориқулда куч-қудрат билан йўғрил-ган, — Ёвузлик Руҳи баралла муддаога кўчди. — Буни қисқа муддат мобайни-да анча-мунча муваффақиятларга эришганингдан ҳам билса бўлади... Кечагина саломингга алик олмай, назар-писанд қилмай юрганлар бугун соянгга салом беришяпти. Бунинг боисини наҳотки англамасанг? Буларнинг барчаси юрагинг-да ниш урган ёвузлик туфайлидир! Ёвуз бўл, ёвуз бўл, ёвуз бўл!.. Янада қуд-ратвор юксакликлар маснадингга айланажак! Замин, зироат, ҳаттоки, само

пойнингга тўшалажак! Хотининг ва ўғлинг юрагида меҳр-муҳаббат, шафқат шунчалик тўлиб-тошиб ётибдики, ростини айтсам, ҳатто менинг уларга раҳмим келади. Кучсиз муҳаббат ва шафқатнинг кули кўкка соврилиб кетмаслиги учун ҳам ёвуз бўл... Бора-бора улар ҳам сендаги улуғ ҳаёт нашидасидан сура болайди. Ушанда кун билан туннинг, оқ билан қоранинг, яхши билан ёмоннинг, эгри билан тўғрининг фарқи қолмайди. Ахир, нима кераги бор бундай фарқнинг? Тўғримасми? Баъзан мунаввар қуёш порлаб, мен зулматга эриб кетаётгандай бўламан. Уша лаҳзаларда тўкин-сочин шуълалардан масту мустағриқ кимсалар аслида бунинг сароблигини қайдан билишсин?..

Унинг қатъият билан айтаётган сўзларини эшитишга Муртазонинг ортиқ тоби тоқати қолмади.

— Шошма, — деди унинг кўнглидагиларни ўз вақтида илғаб олаётган Ёвузлик Руҳи. — Мен бошинг устида қузғундай кезаётган бало-қазоларни даф айлагувчи бир гап айтаману кетаман.

— Айт айтарингни...

— Сен ўзингдан, илгариги занчалиш, эзмачурук Муртазодан ўч олиб яшасангина ҳаётинг маълум мазмун касб этади. У эмасми, қўшни хўроз сўйганида зор қақшаган, у эмасми, Раҳмонга хору зор этган, у эмасми, мактабда Нусрат авбошнинг ўрнига қўлингни кўтартириб қўйган, у эмасми?!.

— Тўғри, тўғри! — хитоб қилди бирдан Муртазо, тунги меҳмоннинг ниҳоясиз далиллари қаршисида лол қолиб. — Бари-бари тўғри, бироқ, сен буларнинг ҳаммасини...

Муртазо оғзидаги гапини тугатишга улгуролмади. Уйғониб кетган Мавлуда беихтиёр чинқирди. Уни эрининг ойнинг заиф шуъласи тушиб турган деразага қараб тинимсиз сўзлаётгани, ҳеч қандай овоз эшитилмаса-да, баъзан қулоқ солаётгани ҳаддан ташқари кўрқитиб юборган эди.

Муртазо сапчиб тушиб, ўгирилди.

— Нега додлайсан? — деди зўрғатдан, томоғи қуруқшаб.

— Кўрқиб кетдим.

— И-е, нимадан кўрқасан?

— Ўзингиз билан ўзингиз... гаплашаётибсиз...

— Босинқирабман, — деди қаҳр билан Муртазо. — Шунга шунчами?

Шундай дея, дераза раҳига бебилиска кўз қирини ташлади.

Ҳеч ким йўқ эди.

Тунги меҳмон зулматга сингигандай маҳв бўлипти.

Дераза рўпарасига келиб қолган ой хонага мўл-кўл шуъла сочарди.

Муртазо бошини ёстиққа ташлаб, кўзларини юмди. Юраги кўксини ёриб чиққудек тепарди.

Бир зумдан сўнг у қаттиқ уйқуга шўнғиди.

Туш-пуш кўрмади.

Ҳаммадан ҳам ажабланарлиси, эртаси куни тунги меҳмон ҳам, у билан бўлиб ўтган суҳбат ҳам ёдидан буткул кўтарилиб кетди.

7

Қиш охирлай бошладими, бас, Рангон тоғнинг ортидан маччойилар тепаликлар оша сурув-сурув қўй ҳайдаб келаверишади.

Маччойилар¹ ўз урф-одатларини, удумларини қаттиқ ушлаган, таваллуд топган юртларидан бир қадам ҳам жилишни хаёлларига келтирмайдиган халқ. Қизиқ-да! Баъзи тоифаларга бу нарсанинг фарқи йўқ: занжи билан десанг занжи билан, оқ билан десанг оқ билан ҳам дориломон кун кечириб кетаверишади. Маччойилар ундай эмас. Тоғ ёнбағирликларидаги девори тошдан тикланган, томига чим бостирилган ғарибгина кулбаларда туғилиб, бандаликни ҳам шунда бажо келтиришади. Йўқ, уларни ўз ҳаётларини яхшилашга интилмайдиган дангаса, худо урганлардан экан-да, деган хулосага бормаслик керак. Бир гал, маччойиларга ҳам сон тегсин, бундай одамга ўхшаб яшасинлар, дебми, уларни чўлга — пахтакор районларга кўчирадиган бўлишди. Кўп

¹ Маччойилар — мастчоҳликларнинг бузиб талаффуз этилиши. Мастчоҳ — мачити чоҳ, яъни пастдаги, қуйидаги мачит деган маънони англатади.

андишаю мулоҳазалардан сўнг маччойилар бу таклифга базўр кўнишди ҳам. Лекин, барибир, кўпчилик иссиқ ўрниларини совутишмади. Чўлга бир қисмгина одам кетди.

Чўлда одамларнинг қайси юртданлиги, расм-русумлари сезилмайди. Ҳўкумат қуриб берган оппоқ бинолар, ҳовлилар бинойидек эди. Маччойилар аввалига бу ғамхўрликлардан жуда мутаассир бўлишди, умрлари ит ётишу мирза туриш билан ўтган айримларининг ҳатто кўзларига ёш ҳам қалқди. Силлиқ деворларни қўллари билан пайпаслаб кўришди.

Лекин... икки-уч кун яшагандай бўлишди. Тўртинчи кун улардан номнишон ҳам қолмади. Тош кулба бўлса ҳам, совет ҳукуматининг муборак пойқадами тузук-қуруқ етиб келмаган бўлса ҳам киндик қонлари тўкилган ёнбағирликлар тузук экан. Оч қолишмайди: қўй боқишади, мол туёғини кўпайтиришади — кунларини бир амаллаб ўтказишади. Энг, муҳими, кўнгиллари тўқ. Фарзанднинг кўз олдидалиги тузук-да! Ахир, ота-онасидан тириклай ажраган фарзандга бу тирикликнинг сариқ чақалик аҳамияти қолармиди?!

Зокир булбулдан тингланг: —

Юрт рози — отанг рози,

Отанг рози — юрт рози...

Бу — виждон, эътиқод, ахир! Ана шу виждон тинчлигисиз кишининг бошига қўнган бахт қуши уни саодат сари элтолмайди. Қайда ул — саодат?! Бахт-иқбол?! Бу нарсалар одам боласига туғилган онидаяқ тақдим этилар... Таассуф, минг-минг таассуфларки, у ўз бахт-саодатини беҳуда манзилларда сарсари излайди, бунга эришганида яна таваллуд лаҳзасига қайтганини ҳис этади.

Маччойилар икки-уч кишилашиб Бошқайнар, Ўртақайнар, Яккабулоқ, Галабулоқ, Кўрбулоқ... деб юритилувчи адирдаги қатор қишлоқларга йилда бир марта сотгани қўй-қўзи олиб келишади.

Ўртақайнарга ҳар гал Шомамат ва Шосайд исмли йигитлар келишарди. Уларнинг ёшлари ҳам бир-бирларидан фарқ қилмас, чамаси, ўттиз бешларни оралашган эди. Қовоқларининг чуқур-чуқурлиги, ёноқларининг ичга ботганлиги ҳам ўхшаш. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам оғиркарвон, ҳар иккаласи ҳам кетмоннуса соқолларини беҳад ғовлатиб юборганларидан қирқ-қирқ бешларни уриб қўйгандай кўринишарди. Убайдулла чавандоз тоғбегилигида уларнинг қўйларини одамларга сотиб берар, уйга олиб бориб меҳмон қилар эди. Улар ҳам тантилик қилардилар — чавандознинг унамаганига қўймай, текинга иккита-учта қўзи ташлаб кетишарди. Э, нимасини айтасиз, баъзилар шуни ҳам гап қилишди: эмишки, Убайдулла чавандоз маччойилар билан ҳуда-беҳуда ошқатиқ бўлмас эмиш, еган оғиз уялармиш...

Бу юримсак миш-мишларнинг айримлари қулоғига етиб келса ҳам чавандоз унчалик парво қилмайди. Шомамат ва Шосайдлар билан борди-келдиларини қайтанга кучайтиради.

Бир гал Муртазони олиб, уларнинг қишлоғига меҳмондорчиликка борди. Шомамат ва Шосайдларнинг уйлари ёндош, боз устига қариндошликлари ҳам бор экан, бир-бирларига холавачча бўлишаркан. Ўртақайнарликлар-ку, меҳмондан жонларини ҳам аямасликлари маълум. Шундай бўлса ҳам, маччойиларнинг меҳмондўстлик одат-удумлари Муртазони тамоман ҳангу манг қилиб қўйди. Улар меҳмоннинг ёшию насл-насабини фарқлаб ўтиришмас, ким бўлмасин уйнинг тўрига, қалин кигиз-гилам устига ўтқазиб, ўзлари ундан пастроқдан жой олишар эди. Бу удумни соқоли кўксига тушиб, ёши юздан ошган маччойи ҳам бузмасди, меҳмон чеварасининг тенг-тўши бўлса ҳам, ундан пастда ўтирарди. Мабодо, борди-ю, қавму қариндошларидан битта-яримтаси сал ҳаяллаб келиб қолса, мезбонларнинг ҳаммаси ўрниларидан туришиб, унинг қаршисида — пойгаҳда тик тизилишади. Шунда ҳам меҳмоннинг кимирлашига йўл қўйишмайди. Мезбонлар икки букилишиб: «Хўш кўрдик, азиз меҳмон!» дейишганидан сўнггина ҳаяллаброқ келган киши меҳмон билан қўшқўллаб кўришади.

Уша борганларида Убайдулла чавандоз билан Муртазони Шомамат ва Шосайднинг қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлари уй-уйларига судрашиб, бир ҳафтагача қўйиб юборишмаган эди. Улар кўп гапирмас, диққат билан индамай тинглашар, чамаси, шу жиҳатлари билан бошқа қавмлардан ажралиб туришар

эди. Элнинг улуғлиги унга мансуб одамларнинг сони билан белгиланмаслиги эҳтимол шундандир.

...Муртазо тоғбеги бўлганидан буён Шомамат билан Шосайд энди қўй ҳайдаб келишлари эди. Қўйларини тоғ этагидаги эски қўтонга қамашди. Қўй-лоқдан ҳаш-паш дегунча гуруҳ-гуруҳ одамлар чиқиб кела бошлашди. «Беш олтита қўчқор бўладиган қўзилардан олиб қўйсам зиён қилмас, — ўйлади Муртазо. — Янаги йил Ибоднинг тўйига асқотади. Оқ бўканлар гўштидан маърака қозонига солиб бўлмас. Оғзига кучи етмаганлар шуни ҳам гап қилишади».

Шомамат саккизта қўзи ажратиб берди. Қўзиларни кўриб, Урозмат ака хурсанд бўлди.

— Бу ишинг дуруст, — деди юзидаги мамнунлик ифодасини яшириб ўтирмай. — Оқ бўканларни энди отмасанг ҳам бўлади.

Кейинги сўздан Муртазонинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди.

— Мен отмасам... Барибир, бўрилар қийратиб кетишади, — деди тўнғиллаб.

— Сен бўри эмассан-ку! — Урозмат ака ўйиб олди. — Бўрининг насибаси одамга ризқ бўлолмайди.

8

Муртазонинг нияти катта эди: у эски-туски, олдинма-кейин қурилганидан бир-бирига ёпишмай, кўзга хунук кўриниб турган уйчаларни бузиб, ўрнига учтўрт хонали, пешайвонли, киройи кўрса кўргулик уй солишни мўлжаллаганди. Бу ҳақда отасига сўз очганди, Урозмат аканинг туси ўчди.

— Сенинг кўзингга хунук кўринаётган уйларни минг азоб билан тиклаганман, — деди у. — У вақтларда бу ерга сув чиқмас эди, эшакмиядан бўлак ўсимлик ҳам ўсмасди. Булоқдан меш билан сув ташиб, лой қорганман.

Муртазо буни биларди, аммо, айна дамда, отасининг муддаоси не эканлигини англолмади. Энди оғиз жуфтлайман деганди, Урозмат ака ўзининг кўнгидаги нарсани бир оғиз сўз билан айтди-қўйди:

— Тиклаган иморатимнинг вайрон бўлишини кўриш мен учун оғир...

Муртазонинг фиғони фалакка ўрлади:

— Ибоднинг тўйини шу каталакларда ўтказаверамизми? — деди шанғиллаб. Бу сўзлар Урозмат акага қанчалик оғир ботишини ўйлаб ҳам ўтирмади.

Урозмат ака кўкариб кетди:

— Ўзинг қайси кошонада туғилиб, бир думалаб одам бўлиб қолгансан? — деди бўғиқ товушда. — Тўйни таомил бўйича уйда эмас, кўча-кўйда ўтказиш керак аслида.

— Бир камим шу қолувди.

— Чамаси сен тўйдан ҳам кўра қўноқларга уйингни кўз-кўз қилиб қолишни истаяпсан.

— Ҳа-а, ҳа-а, шуни истаяпман! — Муртазо бақириб юборганини сезмай қолди.

— Бас!

Урозмат аканинг кескин товуши уни тўхтатди. Йўқса, ким билади, оқибати нима билан тугарди.

— Янги уй солмоқчи бўлсанг, солавер! — Урозмат ака ваража тутгандай қалтиради. — Ана-а, ҳовли кенг, жой етади... Лекин, иморат дегани оғизнинг ҳоври билан битадиган иш эмас. Ҳали ёғоч керак, ҳали тош керак... Уста ҳам бир-икки айтган билан келавермайди, нархи ҳам осмонда.

...Муртазо аллақаяқлардан ит азобида бир-икки мошин ёғоч топиб келди. Пойдевор учун тоғдан тош келтириш ҳам осон кўчмади. Соқоллари ўсиб, кўзлари киртайиб кетди. Ёноқлари ўпирилиб тушди.

— Ҳа-эй, болам, ўзингни аягин, — дерди Фотима ая куюнганча. — Кўпчилик бўлганларингда ҳам бошқа гап эди, ёлғиз ўзингсан, бу йил ул-булларини олиб қўй, янаги йил...

— Янаги йил тўй қиламан, тўй! — бақириб берарди Муртазо. — Ўттиз йилдаям тузукроқ бирорта уй солиб қўймаганларингдан сўнг, албатта, мен қийналаман-да!..

Фотима аянинг кўзлари катта-катта очилиб кетди. У ўғлининг қалбини

ўзига ҳам, эрига ҳам нисбатан мудҳиш бир хаёл чулғганини элас-элас ҳис этди. Ўзи ҳам қандайдир ўйга мустағриқ бўлди.

Муртазо бир-икки ҳафтадан сўнг уста Аҳмадникига борди. Бу устанинг ўзига яраша инжиқлиги, устига устак мужмаллиги Муртазога беш қўлдай аён эди. Начора?! Уртақайнарда бундан бўлак қўлига теша ушлаб, ақалли битта миҳни ёлчитиб қоқадиган мардумни кундуз куни чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмайди. Бу касбу корнинг этагидан тутаман деганлар албатта уста Аҳмаднинг оқ фотиҳасини олмоқлари даркор. Уста Аҳмад қурғурнинг тилидан эса, фотиҳа ўрнига ҳамиша қандайдир сўкиш ёғилади. Шу боисданми, бировнинг этагидан тутишга эҳтиёжмандлар ундан қочишади.

— Бу лаънатиларнинг қуйруғи бир тутам, — тутақади шунда уста Аҳмад. — Тутқазмайди, тутқазмайди! Сал қийнасанг қорасини кўрсатмайди. Булутнинг сояси юк бўлиб, остона тепа бўлиб кўринади-ёв, бу лаънатиларга! Ҳе-е, сени туққанни...

Уста Аҳмад — якрав.

Бошқа қишлоқнинг усталари Уртақайнардан халфаликка одам олгудай бўлишса, уста Аҳмад атай боради. Бора-боргунча чарчайди, асаблари ҳам обитобига келиб бузилади, шундан сўнг бағри кенг устознинг энасини нақ Учқўрғондан кўрсатиб юборади.

Уста Аҳмаднинг худситонлиги бор.

Ҳали айтганимиз — бошқа қишлоқнинг усталари Уртақайнарга уй солишга келишолмайди. Келишади-я, келишади! Қани, келишсин-чи!.. Уста Аҳмад бўз тепага чиқиб олиб, баайни Мутал жарчидек овозини баралла қўяди:

— Қишлоғингда нон топилмадими, энағар, бегона жойга келасан!

У овозини пешлашни ҳовлисида ҳам давом эттиради.

— Уста Аҳмаднинг бетига оёқ қўйганча ўл, сийнингни...

Айюҳаннос солавериб ахийри ўзи ҳам ҳолдан тояди. Келганларни ҳам қочириб юборади.

У Муртазо кириб келганида кафтдеккина ҳовли ўртасида, эшак олма ёстидаги сўрида ўмровига қўш болишни тортиб, кўк чой ичганча ёнбошлаб ётарди.

Салом-алиқдан сўнг Муртазо таклифни ҳам кутиб ўтирмай сўри четига омонатгина чўқди. Гапни чўзмай, индаллосига кўчиб қўя қолди. Уста Аҳмад, кутилганидек, Муртазога ҳам одатдаги нозини қилди.

— Устадан кўпи борми, мунча менга ёпишасизлар, ука-а, — деди кўзини подадан қайтган сигир кириб келаётган дарвозадан узмаган ҳолда. — Ҳо-ой, лаънатилар, сигирни боғлаб қўйингла-ар!

Унинг бу хитобига уйдагилари парво қилишмагач, Муртазо ҳам унинг нозу истиғноларига бепарво қарашга аҳд қилди.

— Йўқ, Аҳмад ака, сизга уй солдираман дея ният қилиб юрувдим, — деди. Кўнглидан эса «сендай итга куним қолиб ўтирибди-я, водариф!» — деган фикр кечди.

— Ҳм-м... — деб қўйди Аҳмад, башараси тиришиб. — Сизлар шунақа, устанинг вақти бор-йўқлигини ҳисобга олиб ўтирмайсизлар, ўзларингча ният қилиб қўяверасизлар!

Муртазонинг вужудига ўт туташиб кетгандай бўлди. Бироқ, начора — ўзини босишга мажбур!

— Ўзингиздан қолар гап йўқ энди-и, Аҳмад ака, — деди Муртазо бамаъни-бамаъни гапларни гапиришга уриниб. — Биз ҳам қараб турмасмиз, бирор оғир кунингизга ярармиз...

Уста Аҳмад унга олайиб қаради:

— Аввалоси, у кунлар келмасин, ука, келсаям худога шукр, ярайдиганлар бор, — дея сасигач, сал-пал юмшагандай бўлди. — Одамни ҳоли-жонига қўймайсизлар-а!..

Муртазонинг чеҳраси ёришди.

— Айтинг, асбоб-анжомларингизни олиб кетаверай, — деди ўрнидан туришга чоғланаётиб.

— Ҳо-ой, лаънатилар, халтани олиб чиқинглар, — деб қичқирди уста Аҳмад.

Ўн икки ёшлардаги рангпаргина бола теша, ранда, арра ва яна қандайдир ашқол-дашқоллар солинган халтани анча ҳаяллаб судраб чиқди.

— Олиб кетавер! — деди уста Аҳмад Муртазога халтани кўрсатиб. — Эрталаб оқ чой¹ни сеникида ичамиз.

— Албатта-да, албатта-да! — деди Муртазо халтани кўтараётиб.

Унинг бу тарзи уста Аҳмадга ёқинқирамади.

— Насиб этса! — деб қўйди қовоғини уйиб.

Хайрият, эртаси куни келди.

Ишни бошлаб юборди.

Э, унинг иш бошлаганиям қурсин. Ҳаммани сил қилиб юбораркан. Сал чарчадимми, ёинки кайфияти бузилдимми, қўлидаги тешани бир четга улоқтиради.

— Бу қанақа ёғоч ўзи? — дея хунибийрон бўлади. — Молхонагаям етмайди буларинг, уй нари турсин!

Ёғочларнинг кўпи серкўз эмиш, сал тузук кўрингани эса, серёғ, серкўз эмиш...

— Серкўз бўлса нима? — деб юборди бир куни Муртазо бехосдан, жаҳл устида.

— И-е? — уста Аҳмад ажаблангандай унга қараб қолди. — Буни ахир рандалаш керак, кома чиқариш керак...

— Маҳоратли уста ҳар қандай ёғочдан нақш ясай олади дейишган-ку, Аҳмад ака!

Муртазо шу гапни айтмаса бўларди. Буни ўзи ҳам шу заҳотиёқ пайқаб, тилини тишлаб қолди-ю, бироқ энди кеч эди. Уста Аҳмад ранда борми, арра борми, исканаю парма борми — аламини шулардан олди: дуч келган томонга улоқтириб, бир тупурди-ю жўнаб қолди.

Шу кетганча бир ҳафта араз уриб, уйдан эшикка чиқмай ётди.

Муртазо: «Айб мендан ўтди, мен — беноват» дея тавба-тазарру қилиб борганди, афтингни кўрмай, дея қувиб солди. Унинг шу қилганига Муртазо нариги дунёдан бўлса ҳам бошқа уста топиб келиб ишлатмоқчи эди, Ўрозмат ака йўлдан қайтарди.

— Биринчидан, удум бўйича ҳеч қайси уста аввалгисининг розилигисиз чала ишни давом эттирмайди, — дея Муртазони ўтиргизиб қўйди. — Иккинчидан, бошқа бировга оғиз солганингни эшитса, уста Аҳмад ўлақосаям қайтиб келмайди.

— Э, қайтиб келмаса асти келмасин, — қизишди Муртазо ноиложлигини ич-ичидан ҳис қилиб турса ҳам.

— Ҳай,ҳай, битта уйни ёлчитиб тиклаб ололмайди, деб элу юрт сенинг устингдан гап қилади.

— Элу юрт гапираркан деб унинг товонини ялашим керакми?

— Мен сенга бундай деяётганим йўқ-ку! — Ўрозмат ака ижирғанди.

Муртазо индамади. Отасининг қони қайнагудек бўлса, ёмон кўпириб-тошиб кетишини яхши биларди. Айни дамда, Ўрозмат ака ҳам ўзининг ана шу феъли-хўйини ўйлар, Муртазонинг бир маҳаллар мўмин-қобилгина бўлганлигини кўз олдига келтирар, э, тавба, одам дегани бора-бора барибир ўз қонига тортар экан-да, дея ҳайрон бўлар эди...

Ўрозмат ака ана шундай ҳардамхаёллик билан ўтирганида Убайдулла чавандоз келиб қолди.

— Келмадимми? — деди у кўз қири билан чала-чулпа ишларга ишора қилиб.

Ўрозмат ака бош чайқади:

— Келмади!..

Убайдулла чавандоз бир зум сукут сақлади:

— Йўқлаш лозимдир?! — деди сўнгра.

Ўрозмат ака ўрнидан қўзғалди:

— Ҳа-а, йўқлаш лозим...

— Бормайман, бормайман, — ҳовлиқди уста Аҳмад, уларни кўриши биланок. — Сиз ўғлингизга, сиз куёвингизга айтинг, ўша ёғочлардан ўзи нақш ясайверсин! Ҳа-а, айтинглар, айтинглар! Ҳаммани қойил қолдирсин! Ҳа-а, қойил қолдиради-я, қойил қолдиради! — уста Аҳмад бирданига ўз мулоҳаза-

¹ оқ чой (шева) — сут чой.

сидан тонди. — Қўлига тешани ушлаб, битта михни эплаб қоқолса мен одам эмасман!..

— Қўйинг уста, қўйинг! — негадир ўнғайсизланди Убайдулла чавандоз.

— Нега кўярканман! Айтяпман-ку, битта михни эплаб қоқолса, бу қишлоқдан кўчиб кетаман!..

— Ундай қилманг, уста Аҳмад! — қўрқиб кетган Ҳрозмат ака устанинг билагидан ушлади, чунки қурилишда ишлаган Муртазо мих қоқишда чапдастлигини яхши биларди. — Биламан, у бу ишни эплломайди. Лекин, мунақа шарт қўйманг, биров эшитса олди қолиб, кети билан кулади.

— Кулса нима?

— Яхшимас-да, энди-и...

Убайдулла чавандоз уста Аҳмаднинг таклифини ҳам кутиб ўтирмай, калишини ечиб, сўрига чиқиб ўтиргач:

— Қани, Ҳрозмат ака, бу ёққа чиқинглар-чи, бир дуо қилиб юборайлик, — деди томоқ қириб.

Уста Аҳмад Убайдулла чавандозга қовоғини солиб қаради, шунда ҳам мезбонлик одатини унутмай, истар-истамас Ҳрозмат акага ўгирилиб:

— Қани, қани! — дея сўрига таклиф қилди.

— Ё, пирим!

Ҳрозмат ака ҳам сўрига чиқди.

— Омин, шу хонадондан файзу фитр аримасин! — деди Ҳрозмат ака юзига фотиҳа тортиб. Қолганлар ҳам унга қўшилишди.

— Бугун устанинг олдига ўтасизлар деб, Ҳрозмат ака элу юртнинг оқсоқолларидан уч-тўрттасини чақириб қўйган эканлар, — деди Убайдулла чавандоз жўяли гап топганидан мамнун бўлганлигини яширолмай. Аммо, гапи ўзи кутганчалик натижа бермади.

— Устанинг олдига?! — уста Аҳмаднинг катта-катта очилиб кетган кўзларида ҳам ҳайрат, ҳам ажабсиниш, ҳам қувонч ва аксинча нафрат — хуллас, бари-бари мужассам эди. — Уста йўқ деб айтинглари, ўша оқсоқолларга!.. Уста ўлган, денглари!..

— Худо сақласин-а! — деб юборишди келганлар бараварига.

— Устанинг устига тириклайин қора тупроқ тортишди денглари! — ҳовридан тушмасди уста Аҳмад.

Шу маҳал сира кутилмаган ҳол содир бўлди. Убайдулла чавандоз ўртадаги хонтахтага мушт уриб:

— Э, бас қилинг-э! — деди пир-пир учганча. — Қанақа одамсиз ўзи? Ёш-ялангнинг бехос айтиб юборган бадсухани деб на элу юртни, на оқсоқолларни назарга оласиз?! Йўқлаб келибсизлар, одаммисан-одаммасмисанлар ҳам деймайсиз. Димоғингиз жа-а осмонга кўтарилган бўлсаям ўзингиз сал пастроққа тушинг, ҳов-ов уста! Кўп ҳам андишанинг номини қўрқоқ деб билаверманг. Туринг, Ҳрозмат ака, кетдик! Чала қолса қолсин ўша уй, садқаи илтимос-э!.. Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, деб бекор айтишмаган экан!

Уста Аҳмад нима деярини билмай, ранги пахтадек оқариб, анқайиб қолганди.

Сухбатнинг бу тарзда, мутлақо тескари томонга айланиб кетишини сира кутмаган Ҳрозмат аканинг ҳам туси ўчиб кетди. У нуқул:

— Э, чавандоз... Э, чавандоз... — дерди, холос.

Убайдулла чавандоз эса, ён-верига қараб ўтирмай, сўридан шиддат билан тушиб калишини кийди-да, жўнаворди. Ҳрозмат ака, устага бирор оғиз гапирсам энди бутунлай олов олиб кетади, деган ҳадикда, қўлини ювиб, қўлтиққа урган кўйи чавандозга эргашди.

— Яхши иш бўлмади-да, — дея гўлдиради у ўз-ўзича.

— Ҳа-а, яхши иш бўлмади! — хўрсинди пичадан сўнг Убайдулла чавандоз ҳам.

Қудалар беш-олти қадам жим-дим кетишди.

— Ёки қайтиб бориб узр сўрасакмикан, қизишиб кетибмиз, ўзингиздан қолар гап йўқ... десакмикан?! — деб қолди бир маҳал Убайдулла чавандоз.

— Э, қўйинг-э! — Убайдулла чавандоз ҳозирнинг ўзидаёқ уста Аҳмаднинг олдига бориб узр сўраётгандек, Ҳрозмат ака қўрқиб кетди. — Айб сиздамас! Ўзи одамни қонига ташна қилиб юборди-да!

Улар бир-бирларига бошқа сўз қотишмади.

Уйга кириб, энди нима қилиш кераклигини ўйлашиб, хомуш ҳолда ўтиришарди. Сира кутилмаганда уста Аҳмад кириб келди. У худди ҳеч қандай гап-сўз ўтмагандай пешайвонда туриб олиб бақирарди:

— Ҳо-ой, қўлга сув олинглар!..

Қудаларнинг чехраси ёришиб, бир-бирларига маънодор қараб олишди. Ўрозмат ака айтмоқчи, иморат деганлари ўз-ўзидан бўлиб қоладиган нарса эмас!

* * *

«Майли-майли, чидайман! — тасалли берарди Муртазо ўзига-ўзи. — Оқ бўканлар келсин-чи, барининг ҳиссасини чиқариб оламиз!..»

Киши бирор муҳим ённки жилла қурса ўзи учун муҳим туюлган иш билан машғул бўлса, вақтнинг қандай ўтганлигини сезмайди. Ана-мана дегунча Рангон тоғ этакларида яна гала-гала оқ бўканлар пайдо бўлди. Худди илгаригидек у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан-у ёққа югургилаб, дайди шамолларнинг даммини кесаверишди. Муртазо анчадан буён яйдоқ юрган Гулбодомга эгар уриб, яна унинг белига ўтирди.

Бир куни у тоғ этагидаги суви қуриб қолган сой бўйидан кетаётганди. Сой ўртасида кимдир ағдарма машинага шарақлатиб тош ортаётганини кўриб қолди. «Ким бўлсайкин? — ўйлади Муртазо қизиқсиниб, кейин шу заҳотиёқ қўл силтаб, ўзига-ўзи: — Э, ким бўлсаям, менга нима?» — деди.

Эътибор бермай ўтиб кетмоқчи эди, хаёлига қандайдир фавқулодда фикр келиб, чехраси ўзгарди-ю, от жиловини сойга олиб тушадиган йўл томон бурди.

Тошлоқ сойда от қийнаиб-қийнаиб қадам ташларди. «Падарига лаънат, сойнинг тоши тош эмас! — хаёлидан кечди Муртазонинг. — Сип-силлиқ. Устига устак ялпоқ-ялпоқ. Буни бирор жойга ишлатгунчаям одамнинг хунибийрони чиқиб кетади!..»

Муртазо яқинлашаркан, тош ортаётган заҳматкашни таниди: ундан икки-уч синф олдин ўқиган Иброҳим. Ўзи ҳам мактабда ўқиб юганидаёқ текканга тегиб, тегмаганга тош отадиган урушқоқ, валакисаланг бола эди. Мактабни битириб ҳам ўша-ўша туришича қолди: на тайинли бирор ишнинг этагидан тутди, на ўқишнинг — сандирақлаб юраверди.

— Бу жувонмарг тезроқ армияга бориб одам бўлиб келмаса, ҳамманинг бошини ейди! — дейишарди қўни-қўшнилари.

Армияга ҳам борди.

Икки йил йўқ бўлиб кетди.

Қайтган куни отасининг елкасига қоқиб:

— Ну, папаша, как живёшь? — дебди.

Ота аввал оғзи очилиб қолибди, сўнгра даст ўрнидан туриб, «папаша» дейдиган тилиннга сени...» дея олдига солиб қувибди. Фронт кўрган-да, на ҳай-ҳайлашларга қулоқ солармиш, на «ўзингизни босинг, оғир бўлинг» деган гап-сўзларга.

Ахийри:

— Битта-яримта ишга жойлашмай, тилини ўнгламай уйга қадам босмасин! — дебди.

Иброҳим аскарликда, ҳарҳолда шунчаки сандироқламаган, шофёрликни ўрганган экан — шу асқотди. Елиб-югуриб, ана шу шалоқ машинага эга бўлди. Мўмин-қобилгина бўлиб отасининг олдига келганди, у дарров бошини жуфтлаб, бор, кўрар кунингни кўравер, деди. Шу-шу, кўрар куни кўйида рулдан тушмайди.

— Шуям мошинми? — дерди у бурнини жийириб. — Бизни колхоз колхоз эмас, отхона! Армияда бунга тўртта келадиган яп-янги мошин ҳайдардим. Уруқирми, тоғу тошми — назар-писанд қилмасдим, қўрқмай суриб кетаверардим. Бензинми? Э-ҳа, хоҳлаганча топиларди. Қисмимиз яқинидаги одамларга яшириқча пуллардик. Чўнтак ҳамиша қаппайган бўларди. Бу дардисарга эса, баъзан ёнимдан бензин сотиб оламан...

Ўз иши билан машғул Иброҳим Муртазони пайқамди.

— Ҳормасинлар! — деди Муртазо беписанд оҳангда, айни дамда болали-

гида Иброҳим қулоғи остида бир-икки шовла қайнатганлигини эслади.

Иброҳим қад ростлади. Муртазога бир муддат ажабсиниб тикилиб турди-да:

— Э, бор бўл... — деди. Шу заҳоти қандайдир мулоҳазага бориб, сўз жангини ўзгартирди. — Бор бўлинг, Муртазобой!..

— Бу дейма-ан, сизлардан тош ҳам қолмайдиёв! — Муртазо ана шу нарсаларга ҳам гўё ўзи хўжайиндек, Иброҳимнинг олдига атай уни тергаш учун келгандек муносабатда бўлди.

— Қолган-қутганларидан оляпмиз-да! — Иброҳимнинг жон-пони чиқиб кетса-да, илмоқли гап қилишдан нарига ўтолмади. — Молхонамизнинг бир томони ўпирилиб тушганди. Деворини ким урган бўлсаям, қўлига тирсак чиқсин, остига ақалли битта тош ҳам қўймаган экан.

— Молхона сизники бўлса, деворини ким урарди?

— Ким бўларди, отамиз-да!

— Чекишдан борми?

— Мен чекмайман.

— Чатоқ, Муртазобой, чатоқ! Чекмасангиз, ичмасангиз — бу дунёнинг нима қизиғи бор?

— Чекиш-ичишнинг нима қизиғи бор экан?

— Озгина бўлсаям бу кўтир дунёни унутасиз... Шу, мен ҳайронман, Муртазобой, бу қисталоқ одам дегани нега дунёга келаркин-а?! Тирикчилик учунми, Муртазобой?! Бу лаънати тирикчилик деганлари кундан-кунга оғирлашса оғирлашяптики, асти енгиллашай демайди. Нега бундай-а, Муртазобой?! Дунёнинг ўзи шундай қурилганмикан ё?! Катталар — пошшолар, вазирлар, раислар ҳар гал халқнинг бошига чиқиб: ундай қиламиз, бундай қиламиз, деб гапиришадияю, ўзлари маишатдан бўшашмайди. Мана шу шалди роқ арава орқасидан топадиган ойлигим нону чойдан ортса ўлай агар!

Иброҳимнинг кўзларида ғазаб учқунлари сачради. Бошқа гапиролмай қолди.

Муртазо унинг ажин тушган пешонасига, барвақт оқарган сочларига, ранг-баранг ямоқ солинган усти-бошига бир сидра назар ташлади. Иброҳимнинг ғалати ҳолати уни лол қолдирганди. Аини дамда ўз кўнглидан бир режа йилт этиб ўтди.

— Беҳуда гапларни қўйинг, бир иш қилайлик, Иброҳим ака, — деди шартта.

Иброҳимнинг қулоғи динг бўлди.

— Э, иш дейсиз-а?! Иш одамни ўлдирармиди? Ярим чақалик фойдаси тегадиган бўлса нариги дунёга десангиз ҳам бориб келаверамиз.

— Йўғ-э, мен айтаётган осон иш, фойдасиям ёмонмас.

— Айтинг-да!

— Оқ бўканлар галасини ҳеч учратганмисиз?

— Э, падарига лаънат уларни! — Иброҳим «чирт» эткизиб тупурди. — Оламда булардан аҳмоқроқ ҳайвон йўқ. Кўрсам, юрагим зириллайди.

— Нега? — Муртазо «оқ бўкани отаётганда қўлга тушиб, жазосини торган бўлса керак-да», деган ўйда унга қаттиқ тикилиб сўради.

— Мошинни кўришдими, бас, олдидан кесиб ўтишмаса кўнгиллари тинчимайди. Кечасими-кундузими — фарқи йўқ. Ҳатто мошин билан ёнма-ён кетаётган бўлишса ҳам қувиб ўтиб, олдини кесаман дейди-я! Битта-яримтасини босиб олмайин деб жоним ҳалакда бўлиб туради-да, Муртазобой!..

Муртазо ўйлаган ниятига осонгина эришдим, деб ўйлаганди, ишнинг бу тарзда тескари айланиб кетиши эсхонасини чиқариб юбораёзди. Секин ўсмоқчилашга тушди:

— Мабодо босиб олсангиз нима қилади?

Иброҳим унга хавотирланиб қаради.

— Сизларга худо беради-да, — деди сўнгра. — Оқдан олиб қорага, қордан олиб оққа соласизлар!..

Иброҳимнинг қўрқуви ўзи боис эканлигидан Муртазонинг кўнгли сал-пал жойига тушди.

— Ваҳимачи экансиз-ку! — деди ҳазиллашиб. — Биз ҳам одам эканлигимизни ёдингиздан чиқарманг-да! Ёки қандайдир бошқа нарсадан қўрқасизми?

— Ҳа-а, Муртазобой, мен сизлардан эмас, бошқа нарсадан қўрқаман, — кўзларини бир нуқтага тиккан кўйи хаёлчан товушда сўзлади Иброҳим. — Бошқа нарсадан қўрқаман, Муртазобой!

Муртазо буни кутмаганди. Шу сабабли:

— Нимадан экан? — деди аччиқланиб.

— Мошиннинг баллонига қон тегиши ёмон, охири бахайр бўлмайди.

— Э, сизни қаранг-у! Ювасиз-ташлайсиз-да!

— Қонни ювиб бўлмайди, Муртазобой! — деди Иброҳим. — Менга одам босган «Волга»ни текинга берсаям олмасдим.

— Одам бошқа, оқ бўкан бошқа, — Муртазо, «шуниям билмайсанми, гаранг», дегандек, овозини кўтариб, сўзларни чертиб-чертиб айтди.

— Тўғри, гапингиз дуруст. Энди ўйлаб кўринг, ҳар куни нечтасининг кўзи баллонга тушади. Сал-пал қизил доғ кўринсаям шивир-шивир бошланади. Қарабсизки, кетяпмиз-да!

— Жа-а юракдан бор экан-ку!

Иброҳим, бу гапни Муртазо менга айтдимиз-я, менга-я, дегандек бир муддат серрайиб қолди. Ҳолбуки, мактабда ўқиб юрган чоғларида аксинча бўларди: бир гапни бот-бот такрорлаб, ҳуда-беҳудага бўш болаларни, айниқса, Муртазони таҳқирлашни хуш кўрарди.

— Ҳа-а, намунча тикилиб қолдингиз? — кўнглига малол олиб тўнғиллади Муртазо. — Нима бало, илгари мени кўрмаганмисиз?

Иброҳим негадир хўрсинди.

— Сиз жуда бошқача бўлиб кетгансиз, Муртазо, — деди сўнгра. — Мен эса... негадир кундан — кунга аёлмижоз бўлиб бораётгандекман... Баъзан ҳаммаси жонимга тегиб кетади, қўй-э, шу туриш-турмушдан кўра ўлиб кетганим минг марта авло-да, деб қўяман.

— Унақа ёмон ниятларни кўнглингиздан чиқаринг, Иброҳим ака, — Муртазо бааийи ҳаётнинг аччиқ-чучугини ўбдон тотиган одамлардай насихат йўсинида сўзлади. — Келинг, яхшиси, мен билан бир овга чиқинг...

— Овга?! — Иброҳимнинг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилиб кетди, ов тугул ўтин-чўпга ҳам қўймайдиган тоғбегининг бу таклифи уни бениҳоя ажаблантирган эди.

— Э, тавба, мунча шанғиллайсиз?! — норози қиёфада унга чақчайди Муртазо, сўнгра ён-верига олазарак назар ташлаб олди. — Қўрқманг, сиз рулдан тушмайсиз...

— Мошин билан ов қиламизми? — беихтиёр овозини баралла қўйди Иброҳим.

— Эй, инсон, секинроқ дедим-ку? — дашном берди Муртазо. — Фақат мен кўрсатган жойга ҳайдайсиз, бўптими?

— Қўйинг, мени мунақа ишларга аралаштирманг...

— Фойдадан қуруқ қолмайсиз, қўрқманг, — деди бамайлихотирлик билан Муртазо. — Ахир, ўйланг, қачонгача у барингиз бу барингизга етмай, итнинг сўнги оёғи бўлиб юрасиз? Шартта-шартта ҳаракат қилиб, ўзингизни тиклаб олинг-да!

Иброҳим ҳеч нарса демасдан жим қолди. Муртазо ўнғай вазиятни қўлдан бой бермади:

— Мошиннинг баллонига қон тегади деб ҳадиксираб ўтирманг, — деди, кўнглидаги ҳадикни пайқаб. — Узунлиги саккиз-тўққиз метр, йўғонлиги кетмон дастасидек келадиган темир топасиз...

— И-е, унақа темир нимага керак?

— Топиб келаверинг-чи, керак-да!..

— Кейин-чи, кейин?!

— Кейинини қўйинг. Келасизми-келмайсизми, менга шуни айтинг!

— Келсак келаверамиз-да! — Иброҳим ҳозир қатъий йўл тутмаса, Муртазо айниб қоладигандек шоша-пиша розилик билдирди.

— Яхши, — Муртазо изига қайтаркан, яна бир карра қаноат билан такрорлади. — Яхши-я! Ярим тунда мен сизни ҳў-ўв, анаву ерда кутаман!

Муртазо кетди.

Иброҳим бош қашинганча каловланиб қолди.

Кўкда тиллақошдек ой гоҳ булутлар қабатига кириб, гоҳ кенг осмон сахнига сирғалиб чиқиб, сузади, кезинади. Муртазо сой бўйида, чопонига ўраниб олган. Ниҳоят, узоқда бир жуфт чироқ кўринди. «Келяпти! — ғўлдиради ўзича Муртазо. — Ҳайрият, алдамабди. — У бир четга «чирт» эткизиб тупураркан, кўшиб кўйди. — Алдагандаям энасини кўзига кўрсатардим-да!»

Чопонини қоқа-суқа ўрнидан турди.

Машина олдигинасида тўхтади.

— Топиб келдингизми? — сўради Муртазо, Иброҳим кабина эшигини очиши билан унга пешвоз юриб.

— Ҳа, калта жавоб қайтарди Иброҳим. — Орқада, кузовда турибди.

— Олиб тушинг! — фармон берди Муртазо.

Иброҳим лом-мим демасдан темирни суғуриб олди. У Муртазонинг айтганларини сўзсиз бажо этаётганидан ҳайрон қолар, аччиқланар, лекин тоғбегининг иродасига қарши боришга ботина олмасди.

Муртазо темирни машинанинг олдига аввалдан тайёрлаб қўйган симлар билан мустақамлаб боғлади. Нақ беда ўримига мосланган чалғи дейсиз. Ишни ниҳоясига етказгунча бир-бирларига чурқ этиб оғиз очишмади. Ниҳоят, Муртазонинг кўнглидагидек «ов қуроли» тайёр бўлди. У кафтларини бир-бирига уриб қоқди-да, мамнун қиёфада кабинага чиқиб ўтирди. Ортидан Иброҳим ҳам чиқди.

— Аста-секин жилаверамиз, — деди Муртазо бепарвогина. — тулпорингизни қачон қичаб ҳайдаш кераклигини ўзим айтаман.

Сукунат кўйнидаги даштда улар анча вақт беҳуда кезишди. Ахийри, чироқ ёруғини кўндалангига кесиб ўтишга уринаётган оқ бўканлар галаси кўринди. Мудраб кетаётган Муртазонинг кўзлари туйқусдан катта-катта очилиб, Иброҳимнинг ўзидан уч-тўртда кўйлакни ортиқ йиртганини ҳам унутди-да:

— Бос! Газни бос! — дея сансанлаб юборди.

Иброҳим ғурурини ҳали бу даражада бировга ерпарчин қилдирмаганди. Тўғри, унга тегишишга, уни камситишга уринганлар бўлди — ахир, одамлар бир-бирларининг ғурурларига тегишни хуш кўрадилар-ку! Иброҳим улар ўйлаганчалик бўш-баёв эмасди. Энди эса... кўксидаги нимадир «чирт» узилиб тушди. Ғурури кўзиб, Муртазога қараганда, у:

— Нега анқаясан, газни бос деяпман!.. — дея депсинди.

Муртазонинг вазоҳати даҳшатли эди. Гарчанд Иброҳим унча-мунча нарсадан кўрқмаса-да, бирдан дами қайтди. У аламини олишни, паймол бўлган шаънини яна оқори кўтаришни кейинга сурди-да, газни босди.

— Тўхта-ат! Тўхта-ат, деяпман сенга-а! — деди Муртазо бирдан энгидан тортиб. У бир-икки силтаб ташлагачгина Иброҳим ўзига келиб, оёғини тепкидан олди.

Машина бир қалқиб тўхтади.

— Ҳаммасининг абжағини чиқариб юборишимизга бир баҳя қолди-я! Кейин кооперативчилар пулга тугул текингаям олишмасди.

Шундай дея, Муртазо пастга сакраб тушди. Иброҳим ҳам ноилож унинг ортидан судралди. Машинанинг чироғи ёруғида бўлиб ўтган ҳодисанинг натижасини аниқ-тиниқ кўраркан, ўтакаси ёрилаёзди. У бундай бўлишини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаганди. Оқ бўканларнинг баъзилари оқсоқлана-оқсоқлана қочиб қолишга ҳаракат қилишар, баъзилари тўрталла оёғидан ақалли бирортасини ҳам қимирлата олмай, онтарилган кўйи ётар эди. Муртазо ҳеч нарсага қарамай, уларнинг бўғзига пичоқ тортиш билан овора. Чамаси, йигирматача оқ бўкани ҳалоллагач, қаддини тиклаб, Иброҳим томонга кескин бурилди.

— Нега қаққайиб турибсиз, буларни машинага юкланг!

Энди у сизсирашга ўтди. Иброҳим без бўлиб тураверди. Бордию айни дамда унинг юзини кўриш имконияти бўлганида эди, қиёфасининг беҳад ўзгариб кетганлигини, ёноқларининг пир-пир учишию кўзларининг шокосасидан чиққудек қон талашиб турганлигини пайқаш мумкин бўларди. Таассуфки, теварак-атрофни тенгсиз зулмат чулғаган, наинки бундаин кичик ўзгаришларни, балки одамнинг ўзини ҳам уч-тўрт қадам наридан илғаш қийин эди.

— мен кетаман, — део қолди ҳеч қутилмаганда йорқим.

Муртазо қўлида пичоқ, ўрнидан сакраб турди.

— И-е, нега?! — деди, жаҳлини, ичига ютиб. — Бемаҳалда қаёққа?

— Кетаман-да! — Иброҳим «уйга» дейишга истиҳола қилди, бундай деса кўчада адашиб қолган ёш бола ҳолатига тушишини тасаввур этди. »

— Булар-чи?! — Муртазо кифт қисиб, пичоқ учи билан оқ бўқанлар уюмини кўрсатди.

— Билмади-им... Мен буларни ортмайман! — юрагининг тубидан чиққан бу хитоб Муртазодан ҳам кўра унинг ўзини кўпроқ ҳайратда қолдирди.

— И-е, и-е! Унақа деманг-да, энди-и!

Муртазонинг сўз оҳангида Иброҳимга ҳеч қачон бу ердан ўз ҳолича кетолмаслигини англатувчи алланималар бор эди. Буни шубҳасиз, Иброҳим сезди, бошқа гап қайтаришга ўзида куч тополмади. Устига устак, ярим тун, кимсасиз дала-тузда бир оғиз сўз учун азиз жонини дорилбақога жўнатишни ҳам истамади.

Ярим соатлардан сўнг улар катта йўлга чиқиб олишди.

Иброҳим «чурқ» этиб оғиз очмас, рулни маҳкам сиққанча йўлдан кўз узмай борар эди. Муртазонинг эса, негадир жағи тинмасди, нуқул: «Бу жониворларни биз овламасак барибир бошқа бировлар тинчителиб кетишади-да», — дея қилмишларини оқлашга уринарди.

Иброҳим ҳамон миқ этмасди.

— Ҳо-ой, қанақа одамсиз ўзи, — жиғибийрони чиқарди Муртазонинг, — ўтгани ўтди-кетди-да! Нега мунда-ай... қовоқ-тумшуғингизни очмайсиз... Мана мен, барчасини унутиб юбордим-ку...

Иброҳимнинг кўзларигина гоҳи-гоҳида алангаланиб кетарди, холос.

— Ёвонга ҳайдайверинг, — деди Муртазо чорраҳага етай деб қолишганида. — Уша ерда бир қассоб билан гаплашиб келганман. Қалласи ишлайдиган одам. Уч-тўртта ёру биродари билан кооператив очишган. Сомса дейсизми, шашлик дейсизми, шўрваю палов дейсизми — минг турли овқат пиширишади. Аста-секин Ёвонни забт этишмоқчи...

— Ёвон узоқ, — деди Иброҳим унинг гапларига мутлақо эътибор бермай. Муртазо айтаётган кооперативлар ҳозир ҳаммаёқда тўлиб-тошиб ётишар, ўзларига берилган имкониятдан фойдаланиб, иложи борича халқни кўпроқ шилишга ҳаракат қилишар эди.

— Тўғри, — тасдиқлади унинг сўзини Муртазо. — Ёвон узоқликка узоқ, бироқ у қассоб килосига уч сўмдан рози бўлган. Бошқа ҳеч қайси кооперативчи бундай тўламайди.

— Мошинни мазаси йўқ, — баҳона қидиришга тушди Иброҳим. У ёққа боргиси келмаётгани сўзининг оҳангидан сезилиб турарди.

— Мошин — темир! — деди Муртазо қатъий тарзда. — Бути йиртилиб қолмайди. Сизни жаҳаннамга ҳайданг деганим йўқ-ку. Ёвон нима деган гап!..

Муртазо бу билан, агар мен айтган жойга ҳайдамасанг жаҳаннамга ҳам жўнатвораман, демоқчи эди.

— Бола-чақа, уй-рўзғор ташвишлари сизга шусиз ҳам етиб ортса керак, — у ўйлаган ўйининг хулосасини айтиб қўя қолди.

— Ҳаммасининг падарига лаънат! — деди алам билан Иброҳим. — Ўзимга қолганида, худо ҳаққи, уйланмасдим ҳам...

— Эркак одамнинг уйланмаслиги иснод, — деди Муртазо.

— Одамлар разил ишларга қўл уриб, оиласини, бола-чақасини баҳона қилади, — деди Иброҳим.

Бирок, бу орада у барибир машинани Ёвон йўлига буриб олди. Муртазо шу боис, кайфияти хушланиб, ўзига теккизиб айтилган гапга парво ҳам қилмай, сўхбатни бажонидил давом эттирди.

— Ҳукуматимиз болапарвар-да! — деди истехзоли кулганча. — Ана шунақа баҳонаи сабаблар бўлса тез кечиради...

— Биз айтамик-қўямик-да ҳукумат кечирмайди! — хўрсинди Иброҳим.

— Сизу бизни кечирмайди, аммо бундан оғирроқ гуноҳ билан кечирилиб кетадиган одамлар бор, — деди Муртазо, айна дамда, Иброҳимнинг фикрини ҳам тасдиқлаб, ҳам рад этаркан, кўшиб қўйди. — Очлик эълон қилиб қутиладиганлар ҳам бўларкан...

— Билмадим, — деди Иброҳим хомуш бош чайқаб. — Бизнинг одамларимиз очлик эълон қилишса ҳам катталаримизнинг парвойига келмаса керак. Қамоқхонада ишлайдиган бир мелиса ошнам айтдики, баъзи маҳбуслар ўз-ўзларича очлик эълон қилиб, ҳеч нарса емай, беҳуда ўлиб кетишади, деб. Бундан бировга заррача ҳам оғирлик тушмасакан...

— Нега? Анаву америкалик бор эди-ку... Хайдерми... Хайдарми?..

— Доктор Хайдер! — эслатди Иброҳим.

— Ҳа-а, ўша одам очлик эълон қилганида ҳукуратимиз самолёт билан дори-дармон, озиқ-овқат олиб борди-ку?

— У — бошқа! Сизу биз доктор Хайдер ҳам эмасмиз, америкалик ҳам эмасмиз. Очлик эълон қилсак бир қултум сув берадиган одам топилмайди...

Муртазо, америкалик ёинки бошқа чет эллик эмас, айнан ўртақайнарлик бўлгани учун нега ўзига ҳеч қандай ёрдам кўрсатилмаслигининг, ҳатто очлик эълон қилсаям ўлиб кетаверишининг боисини англолмаса-да, бу нарсаларни ўз-ўзича билиб юрадиган Иброҳимга ҳурмати ошди.

— Сиз тузуксиз, Иброҳим ака, — деди ўзини унга яқинроқ тутиб, — шунақа нарсаларни билиб юрасиз.

— Мен билмасдим, — деди Иброҳим ҳам самимийлик билан. — Бир-икки гал Тош муаллим билан чойхонада билла ўтириб қолувдик, ўша киши айтиб бергандилар.

— Тош муаллим кўп нарсаларни билар экан.

— Ҳа-а, билгани билан чорасини тополмайди, бора-бора бечора бош оғриққа йўлиқиб қолди. Уйлайди-да! Лекин унинг ўзи бу нарсаларни ўйламаслик керак. Америка ёки бошқа жой бўлгани билан, магазинларда ҳамма нарса тўлиб-тошиб ётгани билан, одамлар эркин ва ҳур фикрлай олгани билан бизга барибир юрт бўлолмайди, дейди.

Иброҳим оғир хаёл оғушига чўкиб, бошқа сўз қотмади.

Муртазо ухламасликка қанчалик уринмасин, мудраганини кўпинча пайқамай қолар, машина силкинганида чўчинқираб кўзини очар ва «сезиб қолмадимкин» дегандай Иброҳимга симрайиб нигоҳ ташлар эди.

Иброҳим рулга худди қапишиб қолгандай кўзларини йўлга қадаган кўйи ўтирарди. У Муртазонинг ухлаган-ухламаганига мутлақо эътибор бермасди.

Қассобнинг уйига субҳи козибда етиб боришди.

Эшикни тақиллатишди.

Ичкаридан иккита-учта итнинг вовиллагани эшитилди.

— Итбозми дейман! — кесатди Иброҳим.

Муртазо елка қисиб, яна эшик тақиллатишга тушди.

Бир маҳал ичкаридан бировнинг кетма-кет йўталгани ва:

— Ким у? — деган таҳликали товуши эшитилди.

— Мен — Муртазоман, Улмас ака-а...

Эшик очилиб, йўл-йўл матодан тикилган тунги кийимдаги жингалак сочли, узун бўйли қотма киши кўринди.

— Яхши келдиларингизми? — деб сўради у, кўришиб бўлгач, дарвозанинг иккала табақасини ҳам кенг очаркан. Хатти-ҳаракатларидан аввалдан огоҳ эканлиги, атай кутиб турганлиги аён эди.

Иброҳим машинани дарвозахонага олиб кирди. Қассоб оқ бўқанларни кўрмай, Муртазодан:

— Нечта? — деб сўради.

— Ўттиз бешта, — деди Муртазо. — Аслида ўттиз еттита-ю, майли, иккитасини сизга ташлаб берамиз.

Қассоб иккала қўлини ҳам бараварига юқори кўтарди.

— Йўқ, ташлаб бериладигани бизга керакмас! — деди у, баайни ҳамиша ҳалолу покиза яшагандек, бировнинг ҳақиға жиндеккина хиёнат қилса тешиб чиқадигандек. — Ўттиз еттитами, ўттиз еттита-да! Биттаси неччи килодан?

— Йигирмадан, — деди Муртазо.

Қассоб англамай турди. Сўнгра ўз қусурини дарров бўйнига олмаса келганлар билан келишиб бўлмаслигини тушунди шекилли:

— Бу-у сал-пал оғирроқ! — дея Муртазога қулоғини кўрсатди. — Яқинроқ келиб, қаттиқроқ айтаверинг!

— Иккирмадан! — Муртазо унинг қулоғи супрасидан ушлаб, микрофонга гапираётгандек гапирди.

Қассоб эшитдим, дегандай бош ирғади. Сўнгра машина ғилдирагига оёқ қўйиб, кузовга назар ташлади. Бирпас ўйланқираб турди-да, пастга тушиб, кафтларини бир-бирига урганча қоқди.

— Тушираверинглар! — деди сўнгра Муртазога қараб қатъий оҳангда. — Ун бешданга келишганимиз бўйича оласизлар. Нақд тўлайман. Даллол-паллол-сиз, ширинкома-пиринкомасиз. Ҳа десаларингиз — шу, йўқ десаларингиз — ўзларингиз биласизлар.

Муртазо қассобнинг бундай ноинсофлигидан ранжиб, сўкинди. Илож қанча? Бошқа қаёққа ҳам борарди. Борди-ю, айна дамда, бу Ўлмас ака деганлари ҳам бир оқ бўканга ўн килодан ваз қўйса ҳам кўниб кетаверишдан ўзга илож йўқ.

— Бўпти-да! — деди Муртазо қассобга эмас, негадир Иброҳимга қараб. — Қаёққа туширамиз?

— Бу ёққа! — қассоб ҳовли ўртасидаги чуқур ёнини кўрсатди. Этакда, панжара ортида ҳўтикдек-ҳўтикдек келадиган учта ит ириллаб туришарди.

— Ҳаром аъзоларини увол қилмайлик деб сақлаганмиз буларни, — деди қассоб Муртазо ва Иброҳимнинг итларга ҳайрон бўлиб қараб туришганини кўриб.

Машина юкхонасидаги чала сўйилган оқ бўканлар ҳаш-паш дегунча чуқур лабига келтирилди. Бу орада ўн тўрт-ўн беш ёшлар чамасидаги бир ўғлон ўнг қўлидаги пичоқни чап кафтидаги силлиқ тошга қайрай-қайрай, уйдан чиқиб келди. Чамаси, синглиси бўлса керак, ўн бир-ўн икки ёшлардаги қизалоқ велосипед ғилдирагига дам берадиган насос кўтариб унинг ортидан чиқди. Боланинг эғнида сўнги русумдаги пўрим спорт кийими, қизча эса мактаб формасида эди. Улар эснай-эснай чуқур лабига келишди-ю, одатдаги ишни бажараётгандек оқ бўканлардан бирини сал четга судрашди. Ўғлон энгашиб, чала сўйилган жонзоднинг калласини бир пичоқ тортишдаёқ танидан мосуво этди. Сўнгра уни чалқанчасига ағдариб, орқа оёғининг пойчасини кесиб, дамлашга ҳозирланди. Насос ичагининг учини тери ичига тиқиб, ип билан чандиб боғлади. Беш-олти марта дам берганди, оқ бўкан дўмбирадек шишиб кетди. Анамана дегунча бола оқ бўкани у ён-бу ёнга ағдариб, терисини шилиб олди ва иккинчисига ўтди.

— Болалар ҳам ёнимизга кириб қолди, — деди қассоб мамнун оҳангда. — Саккизинчини битириши биланоқ ўғилчани мактабдан чиқариб олмоқчиман. Керакли нарсаларга ўзим ўқитаман. Ҳисоб-китобга балодекман. Калла қурғур шунга келганда жа-а ишлаб кетади.

— Тўнғичингиз бўлса керак-а? — Муртазо оқ бўканларнинг терисини шилиш билан машғул бўлган болага ишора қилди.

Қассоб кафтини қулоғининг ортига қўйиб, қимирлатди:

— Нима дедингиз, ағнимай қолдим.

— Тўнғичингизми? — бақирди Муртазо унинг қулоғи остига келиб.

— Ҳа-а... — қассоб унинг саволини эшитганлигини билдириб, чўзиқ хитоб қилди. — Йўқ, бу тўнғичимиз эмас. У... бир, икки, уч... — қассоб бармоғи билан нималарнидир санай кетди ва ниҳоят, хаёлидаги аниқ ҳисоб-китоблардан кейин топди. — У ўнинчида ўқийди. Бундаймас, юракдан бермаган, қондан қўрқади. Унинг онасям ўғлим катта шаҳарларда ўқисин, деб орзу қилади. Майли, ўқиш бўлса ўқийди-да, дейман: битта бола экан-ку, ўнта бўлсаям ўқитиб оламан, дейман. Танишлардан сероб. Ижроқўм раисининг ўзлари билан ҳам жа-а ошу қатиқ бўлмасак-да, борди-келдимиз бор. Бир куни дўконга ўзлари келиб қолсалар бўладими? Шопирлари мошинни тўхтатиб кутиб турибди-ю, у киши пойи пиёда, битта-битта қадам ташлаб келяптилар. Дўконнинг ёнидаги чойхонанинг чойхоначиси ернинг тагида илон қимирласа олдиндан сезади — йили сичқон-да! Эртмитандан ҳаммаёққа сув сепаб, салқинлатиб бадастур қилиб қўйганди. Бир ўйладимки, ижроқўммимизнинг раиси чойхонага кетаётгандир, деб. Дарров ташқарига чиқиб, қўлини кўксига қўйганча эгилиб турган Мамаюсуфнинг ҳам кўзлари йилтирайди: зора, у киши чойхонага кириб, бир чойнак аччиқ чой сўраса! Йўқ, у кишининг мунақа ниятлари йўқ шеклли, тикка дўконга қараб келяптилар. Ноқулай бўлмасин, деб ташқарига

чикиб турдим. Олдимга келиб кўришгани қўл узатдилар. Тахта бўп қолибман, Мамаюсуф бўлса нуқул атрофимда айланади, узоқдан туриб кўз қисади, имлайди, чойхонага бошласанг-чи, галварс, деяётгандай бўлади. Ахийри базўр илга кирибман. Тилга кирмай мен ўлай, хўш, хизмат, деб юборсам бўладими? У киши жилмайдилар. Жилмая туриб: «Ўлмасжон, сиз ҳурматга лойиқ одам-сиз!» дедилар. Ё тавба, исмимни қаёқдан билиб олибдилар экан? Шундоқ-шундоқ, нақ Московдан бир оғайнимиз келиб ўтирибди, дедилар. Келса келар, ўнтаси келмайдами, юзтаси келмайдами — соя давлатингизда мундо-оқ дам олишиб, мундо-оқ одамга ўхшаб, ҳа-а, шундай дедим, одамга ўхшаб, дедим; дам олиб кетишади-да, дедим.

Ҳар куни келишади, дедилар у киши. Ўнтасиям, юзтасиям, юз мингиям келишади; ароқхўриям, бошқасиям келиб, насибасини териб юришади, дедилар. «Аммо бу меҳмон, — қулоғим остида шипшидилар кейин. — Бу меҳмон — ажойиб одам! Ҳа-а, ана-мана деган одаммас! Унинг келганини ҳатто областдаям билишмайди, билишса борми, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборишади, оёғини ерга теккизмай олиб кетишади». Шунақа дейди, денг. Мен денг, оғзимни ланг очганча тураверибман. «Шу меҳмон хурсанд бўлиб кетсалар — биз ҳам хурсанд», дейдилар ижроқўммимиз раиси. Албатта-албатта, дея у кишининг суханларини маъқуллайману ичимда дардини тезроқ айта қолмайдами, деб ўйлайман. У кишининг шамаларига Мамаюсуф тушуниб, бу пайтда менга кўз қисаётган, имлаётган, имо-ишоралар қилаётган экан — нима дейсиз, чойхоначи кўринармиди кўзга?! У киши талмовсираниб турдилар, кейинчалик ўйлаб қарасам, анчагина хуноб ҳам бўлибдилар. Ахийри тоқатлари тугади чоғи, гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолдилар. «Бизга шашликбоп, димламабоп, шўрвабоп, паловбоп тўрт-беш кило гўшт тортинг», дедилар. Ишонасизми, суюниб кетдим. Қаранг-а, гўшт сўраб келибдилар-у, мен галварсинг хаёлим қаёқларда юрибди. Айтганларини тўртта халтага, тўрт-беш килодан қилиб, алоҳида-алоҳида солиб бердим. Шофёрлари зипиллаб ташияпти. Бир маҳал қарасак, у киши чўнтақларидан партбилетларини чиқардилар. Жуда яхши тутилган, бирор жойига доғ тегмаган. Орасида бир даста бели синмаган юз сўмлик кўриниб турибди. Мамаюсуфнинг ранги паға бўлиб кетган, жойидан жилломай, михлангандек қотиб қолган. Рости гап, мен парвойимга ҳам келтирмадим. Ахир, у чойхоначи Мамаюсуф эмас — беш тийинга қараб ўтирадиган! Ижроқўм раиси-я! Катта-катта олади олгандаям! У киши битта юзталики менга узатяптилар қарасам. Қўйинг-қўйинг, дедим, у кишининг қўлларини астойдил қайтариб.

Қуллуқ, Ўлмасвой, деб кетдилар у киши!

Бизга ана шу — бир оғиз ширин суханлари катта давлат! Ўзиям у гўшларни олтига қўйдан тергилаб чиқдим-да! Битта қўйдан чиқса бир кило-икки кило шўрвабоп, шунча димламабоп гўшт чиқади-да! Қолгани похолга ўхшаш лаҳм бўлади. Гўштининг мазасини билмайдиганлар ўзларини ана шу лаҳмга урадилар.

Шу-шу, ижроқўм раиси бизни ҳурмат қиладилар.

У кишининг ошнолари кўп. Улар билан ҳам оға-инилашиб қолганмиз. Яхшининг шарофати-да! Сал томоқ қирсалар тушунамиз, дарров кўнгилдагидек гатоп қилиб уйларига етказамиз.

У кишининг ошноларидан биттаси катта шаҳарда, институтда ишларкан, танишиб олдик. Ўлмасвой, ўнта ўғлингиз бўлса ҳам ўқитиб бераман, дейди. Занғарнинг боласи мард кўринади, аммо, жа-а тўзғитиб ичар экан!..

Катта ўғилчани ўшанинг олдига юборамиз. Майли, ўқисин. Онасиям хурсанд бўлади.

— Буни ўқитмаймиз, — қассоб оқ бўканларнинг қарийиб ярмисини терилаб бўлган ўғлонни кўрсатди. — Бунинг онаси ҳам тошбағирроқ, чамаси. Дада-жониси, ўғлимиз мактабни ҳозир ташласаям майли, дейди ит эмган!

Қассоб алжидими ёинки янглиш эшитдимми, дея ўйлаб, ҳайрон қолган Муртазо:

— Тўнғичингизнинг онаси бошқа-ю, кенжасиники бошқами? — дея сўради.

— Лаббай?! — қассоб кафтини қулоғининг ортига қўйди.

Муртазо саволини деярли бақриб такрорлади.

— И-и-и, бу кенжамиз эмас, ўртанчамиз-ку! — деди қассоб алланечук

ишшайиб. — Кенжамизнинг онаси бошқа! У билан ҳам бир-биримизга меҳримиз тушиб турмуш қурганимизга саккиз йил бўлиб қолди. Тўғри, менинг кенжатоим унинг учун аслида тўнғичвой! — қўққисдан айтиб юборган ўз ҳазилидан нашъаланиб, ҳиринглаб кулди қассоб.

✶

Муртазо кифт қисиб:

— Тушунмадим, — деди.

— Лаббай?! — қассоб кафтини яна қулоғининг ортига қўйиб, бутун диққат-эътиборини бир ерга жамлаб, сўради.

— Тушунмадим деяпман! — Муртазо бу гапни «э, қулоғинга ҳам...» деяётгандек бир тарзда айтди.

— Э-ҳа! — қассоб Муртазонинг гапини эшитганидан суюниб кетди. — Тушунмайдиган жойи бор эканми?! Бу ишларнинг бари уччала янгангизнинг ҳам ўз розилиги билан бўлган. Никоҳдан ўтганмиз.

— Биз биттасини базўр эплаймизу учтаси билан қандай кун кечирасиз?

Қассоб энди кафтини қулоғининг ортига қўйиб, Иброҳимнинг олдига келди:

— Қаттиқроқ гапиринг, қаттиқроқ!

— Оғир бўлса керак дейман, рўзғорчилик, ахир! — Иброҳим негадир хунибийрон бўлиб қичқирди.

— И-е, нимаси оғир? Худога шукур, учаласиниям боқишга қувватимиз етарли...

Уларнинг сўхбатлари шу ерда узилди. Тонг ёришиб келмоқдайди. Ҳисоб-китоб қилишди.

— Бир минг олти юзу олтмиш беш сўм, — қассоб бори-йўғи учинчи синфни тугатган бўлса ҳам бунақага пухта бўлиб кетганлиги рафторидан кўриниб турарди. — Килосига уч сўмдан бўлди. Баракаларингизни берсин. Олиб келаверинглар. Қанча бўлсаям нақд пулини тўлаб олаверамиз. И-и, майли, тонналаб опкелинг-да! Шу бугун бозорга олиб чиқсак, шу бугун талаб кетишади! Ўзи кейинги вақтларда бозорга тупроқни олиб чиқсанг ҳам талаб кетадиган бўлишди. Одамлар оч-да! Кўзлариям оч. Бетингга қарашмайди. Бахудо, бетингга қарашмай қўлингга қарашади. Халтангда бирор емиш-пемеш кўришдими, бас, дарров сўраб-суриштириб қолишади: қаёқдан олдинг, а-а, қаёқдан?.. Нимаики бўлса, ҳаш-паш дегунча талаб кетишади: айтишади-ку, кўз очиб қарасам ҳай бор, ҳайдар йўқ, деб. Э, оч сичқон мушукни ейишдан ҳам қайтмайди, деганлар-ку!

Муртазо эшитса-эшитмаса, унинг гапларини бошини тебратган кўйи тасдиқлай-тасдиқлай, пулни қайтадан яна бир карра санаб чиқди.

Сўнгра улар қўл ташлашди.

Йўл-йўлакай Муртазо Иброҳимнинг ёнига бир даста пул қўйди.

— Саккиз юзу ўттиз сўм, — деди у, энг яқин кишисига гапираётгандек мулойим товушда, айна дамда улкан марҳамат кўрсатаётгандек. — Арра қилдик! У ён-бу ёнга бир тийин ҳам ўтгани йўқ.

Иброҳим индамади.

Муртазонинг кўнгли тинчимасди шекилли, пулни олиб энди унинг чўнтагига солди.

— Уч-тўрт соат уйқуни ҳаром қилганимизнинг ҳақи чиқди-кетди-да! — Муртазонинг жуда-жуда гапиргиси келиб турарди. — Одамлар шунча пул учун йиллаб, кечаю кундуз тиним билмай ишлашади. Ё гапим нотўғрими? Одамлар бор: оғзини дами билан мунақа пулларнинг минг-мингини топади. Уларни қўя турайлик. Улардай бўлиш учун ўқиш керак. А, лаббай?! Нотўғри бўлса, айтинг ўзингиз! Уртақайнардаям, Бешқайнардаям ейишга нон тополмайдиган оилалар тўлиб-тошиб ётибди. Э, буларни ўзингиз яхши биласиз-ку, нимага айтиб ўтирибман-а!

Иброҳимдан садо чиқмади.

Муртазо сўзлай-сўзлай пинакка кетди. Қай вақтда қишлоққа етиб келишганини пайқагани йўқ.

Эртаси куни Иброҳим ишга чиқмади.

Индини куни ҳам чиқмади.

Ҳали келсин-чи, бир танобини тортиб қўямиз, ҳукуматнинг иши унга масҳарабозликми, давлат ҳам машина берсин, ҳам орқасидан ялиниб юрсин-

ми, йўқ, осонликча рулга ўтказмаймиз, дея ўзларича керилиб юрган катталари унинг: «Тузукроқ мошин беришганда ишлардим, бу шалдир-шулдур аравани бошимга ураманми?» — қабилдаги гапини эшитиб, ҳайратдан ёқа ушлаб қо-ишди, керилишларини абас топиб, таассуф-ла бош чайқашди. «Шу мошинга яқинлашаверсам кўзимга алланимабалолар кўринаверади, деб, хўжайиним ишга чиқмади», — деганмиш унинг аёли.

Бу — миш-миш...

Эҳтимол, ёлғондир?!

Лекин, Иброҳимнинг Тўйчига қўшилиб подачилик қила бошлагани рост. У кўча-кўйда, тўй-маъракада, ишқилиб, қайда бўлмасин, Муртазога кўзи тушса индамай бурилиб кетарди: на салом-алик, на ҳол-аҳвол сўраш бор.

9

Уртақайнарликман, деганнинг томири тўрт тарафга ёйилиб кетган-да! Одамлар гапириб юришадикки, жаҳон айвонининг ҳар бурчагида, ҳар тупкасида шулардан бор, деб. Ростми, ёлғонми — ҳатто Америкодай жойда ҳам маскан тутишганмиш.

Америко-я! Бир-икки лақайнинг уммон ортидаги улкан мамлакатда ошиб-тошиб, егани олдида, емагани ортида бўлиб яшашини эшитган ўртақайнарликлар қўл силташиб: «Минг бойисин, барибир мусофир-да, қоқ нону пиёз чайнасақ ҳам ўзимизнинг юрт яхши», деб қўйишади. Гоҳида ўша бой-вачча аймоқдошларининг дийдорларини кўмсабми: «Э, бўлди, бас, совун йўқ, гуруч йўқ, ун йўқ... Йўқ, йўқ, йўқ... Америкога кетаман, елкамнинг чуқури кўрсин ўртақайнарингни», — дея, баъзи бир имони сустроқлари жаҳд қилишади-ю, улкан уммон орти нари турсин, ақалли ота-боболари карвон билан бориб-келиб юришган жойларгача етишга ҳам имкон тополмай, ўз ёғларига ўзлари қовурилганча қолишаверади.

Қоврилиб ўлиб кетишмайдими.

Елкамнинг чуқури кўрсин, деб, чопонни елкага ташлаб бу Тошпўлат тажанлар истаган томонига чиқиб кетаверса, совет давлатининг обрў-эътибори қаёқда қолади? Унинг чорвасини ким боқади, усти-бошини, обу овқатини, сут-қатиғини, қовун-тарвузини, ўрик-олмасини, писта-бодомини, шафтоли-гилосини... ким етказиб беради?! Бу ёғини ўйлаш йўғу сал гапга я елкамнинг чуқури кўрсин эмиш! Ота-боболаринг, бобою бобокалонларинг ҳамиша дўкондан чойу қанд олиб турмуш кечиришганмиди? Дўкон-пўконнинг ўзи бўлмаган-ку!..

Ана шундай деб, гапни турли томонларга буриб юборадиганлар ҳам талай топилади.

Хулласки, уммон ортидаги уруғдошлар учун ҳам имкон-пимкон деганлари унчалик кенг эмас экан-у, бироқ инглизчаю ўзбекча... хоҳлаган тилларида, хоҳлаган лаҳжаларида гаплашавераркан. Дунёда нима кўп — лақайнинг расм-русуми, урф-одати кўп. Замоннинг шарофати билан уларнинг кўпчилиги ўз-ўзича унутилиб, зўрма-зўраки йўқотилиб боряпти. Қарангки, у хумсалар ана шу расм-русумларни ҳам унутишмаган экан, ўз урф-одатларига қаттиқ амал қилишаркан. Бир-иккита ўртақайнарлик урфпарастлар у ёқларга бориб, ўзларининг кимликларини ўрганиб келишни ҳам дилларига тугишган, дориломон кунлар келишини кутиб ётишибди — илло, бу аҳволда ҳали кўп кутишса керак. Ўша аймоқдошлар, ўша жигарлар, ўша бағирлар бу ёғи Туркия дейсизми, бу ёғи араб мамлакатлари дейсизми: Машриқ дейсизми, Мағриб дейсизми: борингки, Олмон юртигача бемалол олди-берди қилишавераркан-у, ёлғиз Ўртақайнарга келганда...

Ўртақайнар — сеҳрли диёр!

Қўл етмас маъво!

Барча хазинаю дафиналарнинг, олтин сандиқларнинг, чил ҳужраларнинг калити шу ерда. Борса келар, борса ё келар, ё келмас каби йўллар бўлиниб-бўлиниб кетадиган чорсу ҳам шунда. Бу чорсуга етиш бахти афсонаю асо-тирларда, эртақларда бемалол уйқуни уриб ётган баҳодирларга насиб бўлғай, аллақайси гўрдаги муҳожир эмас, девларни миниб, мастонларни йўлга солиб ана шу баҳодирлар келгайлар.

Бу масканда баайни салтанатнинг барча сиру асрорларидан бохабар ким-салар яшашади ва шунга яраша улар муҳофаза қилинадилар. Шундай деймиз-у, барибир ҳам ўртақайнарлик дегани ҳақиқатдан ҳам ёйилган-да! Йўқса, Сузоқ қайда-ю, Ўртақайнар қайда?!

Сузоқ — Қозоғистон-да!

Тақдир шамоли чўлу биёбонлар бағридаги ўша тупкагаям бир уруғларини элтиб ташлаган. Уша бир уруғлари бора-бора ўн бўлди, йигирма бўлди — кўпайишди, сузоқликлар билан уруғ-аймоқлашиб, қўшилиб кетди. Раҳматли Ҳусния кампирнинг жанозасида Убайдулла чавандоз: «Чимкентдан кечагина келган экан...» — деганда ҳам унинг ўша Сузоқдаги қизиникига бориб келганини назарда тутганди.

Қозоқлару лақайлар қайнатса қони қўшилмайдиганлардан эмас, энди ўртақайнарликларнинг ҳам кўнгли ўша томонларга бот-бот тортиб турадиган бўлди.

Убайдулла чавандоз илгари ҳам ўзи кўп борган, уруғдошларидан бу гал хабар олишда Сузоққа Муртазони ҳам етаклади.

Муртазо йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юришдан зерикди, Ўйладики, бу биз яшаб турган ер юзи ҳам жуда кенг экан-да, дунёнинг нариги чеккасига чиқиб кетдик-ов, деб. Бироқ, у ўйлаганчалик жуда ҳам нариги чекка эмас экан. Аксинча, ўрус оғалар. Черняюф деган бир туманбоши Тошкентни босиб олгунча бот-бот Сузоққа чекиниб турган экан. Чамаси, ўша тошкентликлар ҳам бу туманбоши дунёнинг чеккасига чиқиб кетди, энди қайтиб келмаса керак, деб ўйлашган шекилли...

Йўқ, у наинки қайтиб келди...

Ўз номини абадул-абад қолдириб кетди.

Маҳалламас, қишлоқмас, бус-бутун шаҳарни унинг номи билан аташдики, бу туманбошиям мундай унутилиб кетмасин, бот-бот ёдга тушиб турсин, қон тўккани-тўкмагани учун оллоҳнинг даргоҳида жавоб берар, аммо ўз даври учун нималарнидир қилган-ку, деб. Бу туманбоши тўккан дарё-дарё қонларнинг тараққийпарвар аҳамиятини тан олмаслик, баайни ҳозирги давлатни тан олмасликдек бир гапдир.

Ахир ўшалар бўлмаганда бунақа аҳил-тотув қўшничилигу дориломон кунлар қайда эди, биродарлар!..

Хулласки, Муртазога бу ерлар ёқди.

Далаларнинг кенглигини айтинг. Уфққа бир текис жинғилу саксовулзор дашт ястанган. Чаппар уриб дайдибадал шамоллар ўйнайди. Баъзи-баъзида ўрқачларини лўкиллашиб, тумшуқларини олдинга чўзиб туялар галаси кўриниб қолади. Туялар худди қадим-қадим мозий бағридан чиқиб келаётганга, ўрқачларида ўтмиш ҳақидаги барча ҳақиқатларни яшириб, келажакка қараб олиб кетаётгандек туюлади.

Сузоқликлар Муртазоларни қўярга жой тополмай қолишди.

— Бовурларим-ей, бир пияла чой ичмасаларинг бўлмайди, — деб, ҳар ким ўзининг уйига уларни олиб боришга ҳаракат қиларди.

Уч-тўрт кун меҳмондорчилик жуда авжга чиқди.

Раҳматли Ҳусния кампирнинг қизиникига ҳам боришди.

У буларни кўз ёши билан қаршилади.

— Аямнинг қабри у ёқдаю меники бу ёқда қолаверармикин, нариги дунёда ҳам дейдор кўришиш йўқмикин?! — дея, ўксиниб, дили хуфтонланиб, ахийри мезбонлик юмушларига андармон бўлди.

Қайтишда Муртазолар Чимкентгача автобусда келишди.

Олдинги ўриндикда бир чол оёғи тахтакачланган бургут ушлаб турарди. Чолнинг чайир қўллари нечукдир бургутнинг оёқларига ўхшаб кетар, чуқур-чуқур ажин тушган юзига, оппоқ соқолига нисбатан кўзлари чақноқ ва тий-рак эди, олис-олис йилларни эслатаётгандек бўлиб турарди.

Бургут эса, бошини кескин-кескин буриб, ён-вериға қаранар, унинг ана шу қарашининг ўзиёқ кишининг баданини жунжиктириб юборарди. У ҳар замон — ҳар замонда қанотларини ёзмоққа шайланар, бунинг уддасидан чиқолмагач, кўзларидан олов сачратар эди.

Чол ҳам, бургут ҳам Муртазони мафтун этганди.

— Қанот қоқолмаяпти-ку? — деди у, чолнинг мардона юзига илкис назар ташлаб.

Чол бургутнинг калта қанотларини кафти билан силаб-сйпаб:

— Урганиб кетгунча деб буларни кесгандим, энди аста-секин ўсяпти, — деди.

— Илгари ҳам бургут ўргатганмисиз? — деб сўради Муртазо, қизиқиши тобора ортиб бораркан.

— Албатта. Эллик йилдан буён бургут билан ов қиламан-ку! Фақат эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керак...

Чол бургутни қандай тутишу қандай ўргатиш ҳақида эринмай сўзлар, Муртазонинг хаёли эса, бошқа ёқларга оғиб кетар, шунда чолнинг сўзини бўлиб баъзи нарсаларни қайтадан сўраб олар эди.

Айни дамда унинг хаёлини Уч чол чўққиси тепасида гоҳ-гоҳида улкан қанотларини силкитиб учиб юрадиган бургут буткул банд этганди.

— Бунни менга сотмайсизми? — деб сўради у, чолнинг қушни сотмаслигига кўзи етиб турган бўлса ҳам.

Э, йўқ, — чол Муртазо худди ундан тортиб олиб қўядигандек, бургутни бағрига босди. — Баҳоси йўқ-ку, сотаманми?! Бўлмайди, бир айтдинг, иккинчи айтма бу гапингни...

Муртазо Уртақайнарга етиб келган кунининг эртасигаёқ Ёвонга бориб, пишиқ тўр сотиб олиб келди. Йўл-йўлакай уч-тўртта жўжа ҳам олиб келди. Мавлуданинг буларни нима қиласиз, нега бунча бошқача бўлиб юрибсиз, деб тирғалайверишига жавобан бепарво қўл силтаб:

— Ишинг бўлмасин, — деб қўя қолди.

Тонг саҳардан белбоққа иккита чапати, яхна гўшт тугиб, хуржунга жўжаларни, тўрни, дон-дун солди-да, Гулбодомнинг белига ўтириб, тоққа йўл олди.

Кеч кузнинг ҳавоси анча изғиринли. Шу сабабдан бўлса керак, дала-дашда доимо санқиб юрувчи жониворлар ҳам кўзга ташланавермас, сукунат ҳукмрон эди.

Муртазо Уч чол чўққисининг остига етиб келганида аста-секин кун ёриша бошлаганди. У отни пастда қолдирди-да, хуржунни елкасига ташлаб, юқори ўрлай кетди.

Чўққининг тепасига чиққач, ниятини амалга ошириш учун қулайроқ жой излаб, у ён-бу ёнга олазарак назар ташлай бошлади. Нигоҳи ногаҳон чоғроқ ҳовуздек келадиган бир чуқурликка тушди. «Бопта жой экан!» — деб қўйди ўзича, юзиде мамнунлик ифодаси барқ уриб.

Чуқурнинг тубига пича дон сепиб, жўжаларни ўша ерга қўйиб юборди, сўнгра уларнинг устига тўрни ёйди. Тўрнинг атрофига тош бостириб чиқди.

Муртазо ўзи бажарган ишларни бамайлихотирлик билан бир-бир кўздан кечирди. Қаноат ҳосил қилгач, анча қуйироқдаги арчанинг остига бориб, ён-бошлади. Хаёл деган нарсанинг ҳам боши-кети йўқ-да! Арчанинг остига ёнбошлагани баҳона бўлди-ю, лоп этиб эсига Анна тушди.

Анна!..

Унинг ёқимли ислари беихтиёр димоғини қитиқлагандай бўлди. Энтиқди. «Лаънати-е! — деди ўз-ўзича кулимсираб. — Ҳеч ёдимдан чиқай демайди-я! Ёинки Максим-Махсумга айтиб, чақиртирсаммикин... Йўқ, буям тўғри келмайди, одамлар ҳар хил гап-сўзларни тарқатиши мумкин...»

Туриб-туриб, яна ўзига: э, одамларнинг гап-сўзлари билан неча пуллик ишинг бор, Муртазо, деб қўйди. Ҳали бу кўҳна дунёга кўп одамлар келиб-кетеди, милён-тирилёнлар туғилади, аммо Муртазо қайтиб туғилмайди. У — битта! Неча-неча Муртазо аталмиш исмлар бордир, бироқ улар ҳам бу Муртазога ўхшашмайди. Қайта туғилмагач, бу дунёда бир марта яшагач, бировларнинг гап-сўзларини ўйлаб ўтириш чикора?

Муртазонинг бутун вужудини ғалати бир кайфият чулғаб олди. У, ҳатто Анна билан тасодифий тарзда ўтган ҳодисаларнинг қайта такрорланмаслигини, такрорланса ҳам ўшандай бўлмаслигини алам-ла хаёлидан ўтказди.

Ҳардамхаёллик билан белбоғини олдига ёзиб, чапанининг бир четидан ушатди, гўштга қўшиб кавшай бошлади. У, мана шу ҳолатда, гоҳида нима еяётганлигини ҳам унутиб, ўзича осмону фалакка парвоз этар, бу ерга ҳам баайни ана шу парвоз учунгина келгандек эди.

Нариги чўққиларни оппоқ қор қоплаб ётарди.

Уларнинг ортидан кўтарилган қуёш ҳам анча юксалди.

Жўжаларнинг бетиним чирқиллаши элас-элас эшитилиб турарди.

Ногоҳ у тиниқлаша бошлаган юксакликлардан бехос кўчган тош каби қулаб тушди — руҳи тубанликлар сари шўнғиди. Асл муддаоси — бургут эди-ку?! Лаънати қуш жўжаларнинг чирқиллашини эшитмаётибдимикан?..

У, ҳар эҳтимолга қарши қўшоғизини отишга шайлаб, яна кутди. Ярим соатлардан сўнг бўз тепаликда улкан соя пайдо бўлди. Бу — Муртазо зориқиб кутган қуш — бургут эди. У ошиқмай, бу тоғу тошларнинг ўзидан бўлак хўжайини йўқлигига, бўлиши ҳам мумкин эмаслигига қатъий ишонгандек, бамайлихотирлик билан чуқурлик устида айлана бошлади. Шубҳасиз чирқиллашаётган жўжаларни кўрган, лекин бу тасодифий ўлжаларга ишонқирамаётгандек кезинарди.

Муртазонинг юраги гурс-гурс урарди. Кўз ўнгидан оёғи тахтакачланган, қаноти қирқилган, бошига қора чарм қалпоқ кийдирилган бургут ўтар, унинг соҳиби деб ўзини тасаввур этар, шундан юраги ҳаприқиб кетар эди.

«Учиб-учиб қайтиб кетса-я! — хавотирланиб шивирлади у ўзига-ўзи. — Мунча эҳтиёткор бўлмаса. Яна бургут эмиш-а!»

Улкан қуш худди шу лаҳзада Муртазонинг ўйлаган ўйини ҳис этиб, бундан номус қилгандай, ўзини жўжалар устига ташлади.

Ай, Қуш!

Сен нима қилиб қўйдинг? Бу қилиғинг билан ўзинг ҳақингдаги асотирлар абас топди, ривоятлар йўққа чиқди — ўлжасига ҳаросат-ла ташланадиган оддий жонзодга айландинг... Шу боис, тутқунликка маҳкум бўлдинг!..

Муртазо сапчиб ўрнидан турди.

Бургут тўрга ўрала-ўрала жўжалардан иккитасини ғажиб ташлашга улгурганди. Қолган иккитаси эса, чуқурнинг бир бурчагига биқиниб, томоқлари силкиниб-силкиниб, ҳарсиллаб турарди. Муртазо уларга эйтибор бермади. У ўз ўлжасидан масрур эди. Қолган барча нарсалар унга арзимасдек, аҳамиятсиздек кўринарди.

Бургут жонҳолатда типирчилар, тўрни тилка-пора қилиб ташлашга уринар ва тобора ўзини банду банд этарди. Муртазо унинг хатти-ҳаракатларини анча вақт кузатиб турди. Қуш чарчади. Шунда Муртазо унинг қанотларини қирқиб ташлади. Бошига бир илож қилиб чарм қалпоқ кийгизгач, тўр-пўри билан қопга тикди.

Ҳовли этагидаги эски молхонани бургут учун ажратди.

Молхонанинг на туйнуги, на тешик-телиги бор эди. Уваланиб қолаёзган қамишлар шифтдан осилиб турарди. Тоб ташлаган пастқам эшик ҳам очилиб-ёпилганда ғичирлар, шунда бургут бошини кескин ҳаракат-ла бурганича тева-рак-атрофга қаранар эди.

Бургут ёш эди. Кўзига қон тўлиб, ўзини қанчалик у ёқ-бу ёққа урмасин, Муртазога аста-секин ўргана бошлади. Қанотларини мана шу одам кесганлигини, мана шу одам сарҳад билмас осмондан, шамоллардан, шуълалардан мосу-во этганини чамаси унута бошлаб, уни энди қорнини тўйғазиб, меҳрибонлик кўрсатувчи ҳомий сифатида янгитдан таний бошлаган эди.

Ай, Қуш, янги танишларинг муборак!

Утмишингни сополдай чил-чил синдириб, эганг пойига тўкдингми?!.

«Ана энди, бургутбоз қария айтганидек, тўпга ўтказаверсам бўлади» — деб ўйлаётганди бу пайтда унинг ҳомийси. Бургут билмасдики, бани башар таомилида меҳрибонлик ва бошни силаш замирида ҳам тама ётади: уларнинг яхшилиқ қил, дарёга сол... деган сўзлари бир-бировларини ва бошқаларни лақиллатиш учунгина керакдир, холос.

Муртазога йўлиқмай ҳар бало бўлгур чол айтгандики, бургутни узоқ вақт хотиржам қўйиб бўлмайди — лоқайдликка кўникса гўнг титиб юрган жайдари товукдан фарқи қолмайди, деб. Ахир, бургутнинг бургутлиги унинг шижоатида-да! Ҳатто, ана шундай шиддаткор қуш ҳам егани олдида, емагани ортида бўлса, патларини биров силаб-сийпаса, шалвираркану қатъиятини йўқотаркан.

* * *

Муртазо бугун хурсанд ҳолда уйга қайтди. Негаки, унинг анчадан буён кўзлаб юрган ови ўнгидан келганди. Эркак оқ бўканны отганди, Жон талвасаси-

да ётган жониворнинг олдига бора солиб, унинг қорнига қаради ва енгил нафас олиб, хайрият-е, кучи ўзида экан, деди. Дарвоқе, бу урғочилари билан қўшилишга улгурганда қорнидаги майин жунлар бу қадар тоза бўлмасди. Гап жундаки, оқ бўканлар йилда бир марта, худди мана шунақа пайтларда қўшилишади. Унта-ўн иккита урғочиси тўдаланиб, бошларини бир жойга қилиб туришади. Уларнинг ҳаммасига битта ўзи бас келган эркагининг қорнига нажосат сачраб, оппоқ оқариб кетади, кейинчалик ҳам чанг-чунглар ёпишиб, анча вақтгача ифлос ҳолда юради.

Эркакликнинг бутун куч-қуввати оқ бўканнынг шохига йиғилармиш. Шу сабабли, ҳали урғочилари билан қўшилишмаган жониворнинг шохини айтган пулингга оламан, деган бойваччалар тўлиб-тошиб ётибди.

Шохни нима қилишади, дейсизми?

Очининг кўзи емакда, тўқнинг кўзи этакда, деганлар... Ҳавончада тўйиб, талқонидан капалайдиганлар бор, ҳайвондан куч олиб, ҳайвонга айланадиганлар бор... Айни дамда Муртазо ҳайвоний ҳирсу ваҳшийликни одам зотиға олиб бераётганидан эмас, йўқ, у буни хаёлига келтирмаган, балки шу баҳонада Ҳамробойдек кишига ўзининг кимлигини кўрсатиб қўяётганидан хурсанд эди.

У оқ бўканнынг бошинигина чопиб олиб, қопга ўрадию хуржунга солди. Танасини қазноққа ташларкан, терисини кейин шиларман, деб ўйлади. Сўнг, Гулбодомни миниб, Уртақайнарнинг четида жойлашган Ҳамробойнинг қўрғони томон йўл олди. Бу ҳам бир гап-да! Ҳамробой анча-мунча нарсага тан бермайди. Шундайин одам Муртазодан бир чеккаси бурчли бўлиб турса, яхши-да!

Ҳамробойни файзли одам дейишарди.

Ичмасдиям, чекмасдиям, вақт-бевақт ёнбош уриб ётмасдиям — ҳамиша нималар биландир машғул эди. Ва, яна унинг казо-казолардан жўралари кўп дейишарди. Бўлса бордир.

Уйда иккита енгил машинаси бор. Бирини бозор-ўчарга минса, иккинчисини меҳмондорчиликка минади. Ташқи қиёфасига қараган одам уни қирқ-қирқ бешлардан ошмаган дейди. Ўзи ҳам ҳақиқий ёшини яширади, айтса ҳам камайтириб, нечага кирганга ўхшайман, деган оҳанжималар билан айтади. Аслида у олтишларга бориб қолган.

Ҳамробой кўпинча мовут чакмон, гули тиғиз тикилган қора дўппи кийиб юради. Одамлар унинг томорқаларини, мол-қолларини танга-тунгаларини ҳавасланиб гапиришади. Каттаю кичикка бир хил муомалада — оғзидан бол томади.

Ҳаммадан ҳам иккала хотинининг иноқлиги-чи?!

Ҳамробойнинг кунлари — бир дoston, Дostonки, таърифини фақат Фозил Йўлдош ўғлигина келтира олиши мумкин. Хотинлардан бири нон ёпиб, қаҳ-қаҳ уради ва эркаланиб кундошига сув сепади, иккинчиси ўчоқ бошида ошга сабзи босади ва жилваланиб кундошига бир суюк сўз айтгиси келади. Уларни кундош дейиш хато. Улар сирдош, жондош, қувончдош...

У Муртазони ҳар кўрганда ҳоли жонига қўймай: «Ўша шохдан бўлсин, хурсанд қиламиз, илтимос-да, вақти ўтиб кетмасин тағин», деб юрарди. Қаранги, дарвозаси оғзида елкасига беқасам тўн ташлаб, куймаланиб юрган экан, Муртазони кўриб, турган жойида қотди. Яна ўша эски гапини такрорлади:

— Муртазобой, шохдан бир жуфти бўлсин-да, энди!..

— Унинг харидори кўп, — Муртазо ўзини атай бепарво тутарди.

Ҳамробой астойдил хафа бўлди.

— Унақа деманг-да, укам, — деди қовоғини уйиб. — Биз қачонлардан бери сизга закас қилиб юрамиз...

Муртазо хуржундан тугунчакни чиқариб, унинг олдига ирғитди:

— Мана калласи, шохини ўзингиз чопиб оласиз...

Ҳамробой шошиб қолди.

— Чопиб оламиз, чопиб оламиз! — у паёпай сўзлаганча тугунчакни ечиб, оқ бўканнынг ҳали қони қотиб улгурмаган бошига чексиз қувонч-ла тикилди.

Сўнгра, шошганича дарвозадан ичкари кириб кетди. Қайтиб чиққанида қўлидаги бошнинг ўрнида бир даста пул бор эди.

— Муртазобой, буни олиб қўйинг! — деди у, пулни узатиб. Муртазо ана шу чангалдаги пулни олиш ниятида келганди. Бироқ, негадир бирдан ниятидан қайтди, кескин равишда, айни дамда менсимаётгандек:

— Яқинда тўй қиламиз, ўшанинг тўёнасига қўшиб қўйинг муни ҳам, — деди ярим ҳазил, ярим чин.

— Албатта, албатта! — Ҳамробой пулни дарров липпасига қистирди. — Қани, тушинг, бир пиёла чой ичайлик. Билла-билла...

— Бошқа вақт, — Муртазо унинг жилпанглаётган кўзларидан нигоҳини олиб қочди. — Вақт йўқ.

— Оббо, шошиб қайга бордингиз? Бу дунёнинг ишлари ҳали сизу биздан ҳам қолиб кетади, ҳа-а, ишонаверинг, қолиб кетади. Ҳаттоки, Искандардай одам кўлларим очиқ кетяпти, деганидан кейин бизнинг шошган-шошмаганимиз нима бўпти?

— Бормасам бўлмайди, — деди Муртазо хаёли бошқа ёқларда кезинганича. — Ов бургутимни сал-пал ишга солай девдим...

Ҳамробой ҳайрон қолди, Сўнгра, тўсатдан:

— Э, яшшанг-э! — дея хитоб қилди. — Қачондан бери ов бургути асраяпсиз?

— Анча бўлди-ку!..

— Бўри-мўрини ҳам оладими?

— Энди, аста-секин...

— Ҳали олади! Ушанақа вақтда олдимга келинг, бўрининг ўлигини анави «Газиг»имга ортиб отарларни айланамиз. Ҳар отарнинг чўпон-чўлиғидан биттадан қўй олсак, биласизми, қанча бўлади? Юзингизни четга бурманг-э! Беришади! Ёнингизда мен бўламан, ахир! Кейин, биласиз, қадимдан шундай удум бор, ким бўрининг ўлигини отарма-отар олиб юрса, унга ҳеч гап-сўзсиз қўй берилиши керак...

— Шунақами? — Муртазо ўзини бундай одат-податлардан ғофилдек кўрсатиб, Ҳамробойга тикилди.

— Албатта! — деб қўйди у.

Шундан сўнг хайрлашдилар.

Шу кундан бошлаб Муртазо бургутни тўп устида аста-секин асабийлаштира ва дала-даштга олиб чиқиб, ул-бул нарсаларни келтиришга ўргата бошлади. Бошига чарм қалпоқ кийгизилган бургут тўп устидан тушиб кетмасликка ҳаракат қилар, бунга сари тўп ҳам у ёқ-бу ёққа юмалар, бургутнинг хатти-ҳаракатлари кескинлашар, умуман, у йиқилиб тушса, майиб бўлагандек бир алфозда уринар, бунга сайин асаби ўйнаб, унда ёввойи шиддат ўйғона борар эди...

Хуржунининг бир кўзида албатта бирорта ажали етган жўжами, товукми бўлар, уларни қўйиб юбориб, асабийлашган бургутни чанг солдирар эди. Бургут бақувват панжаларида «ўлжа»сини келтириб, Муртазонинг оёғи остига ташлаганда, боши қувончдан кўкка етарди.

10

Ҳар йили шу — қор тушдими, бас, каттаю кичик алоҳида-алоҳида йиғилишиб, гап-гаштакни бошлаб юборишади. Қор баъзи йилларда эрта тушади, баъзи йилларда — кеч. Анча бўлди, ҳеч вақти-соатида ёққани йўқ.

Бу йилги қор ҳам анча зориқтирган эди.

Муртазонинг тенг-тўшлари ҳам Соли чиноқнинг дарвозахонаси ёнидаги уйчага йиғилишди. Муртазо илгари мунақа жойларга бормасди. Битта-иккитаси борасанми, бормайсанми, дея сўрайвергач, ке, не кетти, борсам борай, қайтанга маишат қилганим қолади, деб ўйлади.

Йигирма чоғли улфат йиғилди.

Ҳафтада икки марта ош қилишади.

Бир сафар Муртазо базмдан ярим тунда қайтди. Дарвоза ёнидаги дўнгликда каттакон бир ит чўнқайиб ўтирарди. «Қаёқдан келиб қолдйкин, — ўйлади Муртазо, ундан кўрқишни хаёлига ҳам келтирмай. Қўни-қўшниларида мундай катта кучук йўқ эди, шекилли...»

Итни нари ҳайдамоқчи бўлди.

— Тур, тур кет-э, падарлаънат!.. Тур дейман сенга-а!..

Ит қимир этмади.

Фақат улкан бошинигина буриб, кўкиш ўт ёнаётган кўзларини Муртазога

қаттиқ қадади. Муртазонинг ичи шувиллаб кетди. Умри бино бўлиб бунақа танг қолдирувчи, даҳшатга солувчи нигоҳни учратмаганди.

Қотиб қолди.

Миясига бир сўз урилди: «Бўри!»

Бошқа нарсани ўйлашга ҳоли ҳам қолмаганди.

Бўри Муртазонинг иродасини синамоқчи бўлгандек, анчайин муддат қараб турди-турди-да, сўнгра, секин кўзғалди. Осойишта қадам ташлаб, Бўздала томон кетди. Қиш чилласида бўрилар Бўздалани маскан тутишини, илгаритдан шундай бўлганини қариялар кўп айтишади. Муртазо ўзига келиб, уни ўйлади. Ранги қув оқариб кетганди.

Анчадан сўнг қишлоқнинг турли томонидан итлар акиллай бошлади. Муртазонинг ёдига туйқусдан Бинафша тушди. Ҳовлига кириб, у ёқ-бу ёққа кўз югуртирди. Тополмади. Чақирди. Бинафша бўйинини қисганча пешайвоннинг аллақайси бурчагидан чиқиб келди. Чамаси, катта хавф-хатардан қутулиб қолганини сезган, думини ликиллатганча эгасига эркалангиси, бу шоён лаҳзаларнинг тантанасини бирга сургиси келар эди.

Муртазонинг ғазаби қайнаб, миясига қон тепди ва ҳозиргина кўргиси келиб турган суюмли Бинафшаси олдига келганида унинг қорнига бир тегиб, четга улоқтириб ташлади.

— Ҳе-е, ит бўлмай ўл!— деди нафрат билан тупураркан.— Тухум босган курк товукдай хап ётибди-я!.. Бўри келганини сезган. Номигагина бўлсаям акилламайди-я!..

Бинафша ўзини ўнглаб, ғингшиди, сўнг думини қисганча, ҳовли чеккасидаги уйчаси томон равона бўлди.

Муртазо алла-паллагача ухломмай, у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ётди. Кечалари Мавлуда ҳамиша ёғчиरोқ ёқади. Кўҳна, ким билсин, қайси замонлардан қолган ёғчироқ унинг тубига не-не ҳодисалар, не-не сиймолар, не-не муқаддас нарсаларнинг сувратлари томчи-батомчи томиб, қотиб қолмаган... Борди-ю, Сеҳргар хотира номли сеҳрли таёқчасини ишлатиб, ана шу томчиларга жон бағишласа, улар бутун бошли хонадоннинг тарихини рўй-рост сўйлаб берган бўларди... Ёғчироқ липиллаб, шифтга айлана-айлана соялар солаверади, киши руҳини безовта қилиб, уни нималаргадир ундайди. Нималарга? Нималарга ахир?! Агарда ўша «нималар» ошкор-аён кўринганида ер юзи аллақачон гулга бурканармиди!..

— Бу ёғчироқ ота-боболаримиздан қолган,— дейди Ўрозмат ака, кўзлари алланечук ёлқинланиб.— Уни кўрганимда болалик чоғимни эслайман. Кечалари танча атрофида ғуж бўлиб ўтирганча бобомнинг ҳикояларини эшитганларим ёдимга келаверади. Эй, тавба, эй, дунё, шундай танти, жўмард одамларнинг яшаб ўтганини яккаш шу ёғчироққина эслатиб турса-я! Асраб-авайлаб сақласанг буям қолар экану одам қолмас экан...— Ўрозмат ака чуқур хўрсиниб, ўзига таскин бераётгандек давом этади.— Ўша маҳалларда одамлар бунчалик серташвиш эмасмиди, ишқилиб, боболаримиз худди қадим-қадим замонлардан буён яшаб келишаётгандек бамайлихотир умргузаронлик қилишарди. Эй, тавба, эй, дунё, ҳозиргилар қанчалик кўп ҳовлиқишса, умри бебақолари ҳам шунчалик тез поёнига етиб қоляпти. Бунинг боиси, биласанми, нимадан?

Муртазо отасининг гапларини хаёлидан бир-бир ўтказиб, қачон уйқуга кетганини пайқамади. У эрта тонгда деразанинг тақиллашидан чўчиб уйғонди.

— Ҳо-ов, кели-ин! Ҳо-ой, Муртазо! Туринглар, туринглар!— Ўрозмат ака ташқаридан уларни чақирарди.

Муртазо елкасига гуппи чопонини ташлаб, кўзларини уқалай-уқалай ҳовлига чиқди.

Ўрозмат ака супадан пастда, қандайдир хомуш ғивирсиб юрар, елкалари сўлжайиб тушгандек, гавдаси ҳам пажмурда бўлиб қолгандек кўринар эди.

— Нима гап, тинчликми?— сўради Муртазо, қалбининг пинҳоний пучмоқларида қандайдир кўнгилсиз ҳодиса рўй берганини ҳис этиб турса ҳам.

— Бўри тунда қўйхонага тушибди.

— Қандай қилиб?— Муртазо аламдан гезариб кетса-да, ҳайратини яширолмади.

— Томни тешиб тушибди,— Урозмат аканинг товуши хаста эди.— Қўйларни бўғизлаб кетибди.

— Ҳаммаси ҳаром ўлди денг...— Муртазо отасидек сокин сўзлашга уринса-да, бунинг уддасидан чиқолмай, қарийб бақариб юбораёзди.

— Йўқ,— Урозмат ака бош чайқади,— ҳаммаси эмас. Учасини ҳалоллашга улгурдим...

Муртазо қолган гапни эшитмай, қўйхона томон чопди. У ёқдаги даҳшатли манзара Муртазонинг эсхонасини чиқариб юбораёзди: ҳаммаёқ ҳалқоб-ҳалқоб қон, бўрдоқи қўйларнинг кўзлари бақрайиб қолган эди.

Қўйхонанинг икки четида жун аралаш икки бўлак думба ётарди. Гарчанд бўлиб ўтган ҳодисадан Муртазо эсини йўқотгандай ҳардамхаёл турса-да, бу ҳол унинг эътиборини тортди. Урозмат ака унинг ажабланаётганини кўриб, сўз қўшди:

— Бўриларнинг одати шунақа: дастлабки насибани ютишдан олдин чап, сўнгра ўн томонига ўлжасидан бир луқмадан ташлайди...

Бўриларнинг кескин, танти бу одати содир бўлмиш воқеани бутун даҳшати-ла Муртазонинг кўз олдига гавдалантирди-қўйди.

— Падарига лаънат луқмасиниям,— эшик кесакисига муштлаб, ғазабдан қутурган, ожиз-нотавонлигини тан олишга бўйни ёр бермаётган Муртазо ўкирди:— Топмасам қўймайман уни, ўлдирмай қўймайман уни! Пишакка ўхшаган итниям отиб ташлайман, ақалли вовилламаптиям!..

— Ит йўқ, нимани отасан?— тўнғиллади Урозмат ака.

— Бинафша-чи?!— Муртазонинг тани негадир сесканиб кетди.

— Ит-да! Бинафшаям бир жайдари ит эди-да...— Урозмат ака, бепарво қўл силкишга уринса-да, беҳад қайғу чекканлиги юз ифодаларидан аён эди.— Чамаси, у ҳам кўп олишгану кучи етмаган кўринади. Бинафшанинг жасадини Қоровултепага кўмиб келдим.

— Жасадини?— Муртазонинг бу саволи гарчи ортиқчадек туюлса-да, унинг замирида ҳамма нарсага тушуниб етганлиги, айна пайтда, итга нисбатан чексиз муҳабати ўз тажассумини топганди.— Бекор қилдим...

— Нимани?— Урозмат ака ялт этиб унга ўгирилди.

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса!— Муртазо паёпай сўзланиб нари кетди.

...Убайдулла чавандоз, бўри мазахўрак бўлган бўлса яна қайтиб келади, яхшиси, қопқон қўй, деди. Муртазо унинг айтганини қилди. Қопқонга ҳаром ўлган қўйлардан бирининг карт думбасини қистирди.

Эртаси кун ичун ҳеч нарса бўлмади. Аммо индин кун кўрган ҳодисаси Муртазони лол қолдирди. Бўрининг орқа оёғидан қопқонда бир қаричча кесилиб қолган, қонли из тикка Бўздала томон судралган эди.

Муртазо бўрининг бу қадар шижоатига қойил қолди.

Урозмат ака бош чайқаб:

— Об-бо, баччағар-ей, ўзининг оёғини ўзи ғажиб узиб, пойчасини ташлаб кетибди-я!— деди.

Муртазо милтиқни олиб, қонли изнинг ортидан жўнамоқчи эди, Урозмат ака рўйхушлик бермади.

— Нима қиласан, оладиган жазосини олди-ку,— деди бўрининг айна дамдаги ҳолатини кўз ўнгига келтириб.— Сирасини айтганда, унга қойил қолиш керак. Анча-мунча жониворнинг бундай ҳаракат қилишга юраги бетламасди.

— Қўйсангиз-чи, беҳуда гапларни,— деди Муртазо жаҳли чиқиб.— Қулай фурсатни бой берсак, улар кейин умуман кўрқмай қўйишади.

— Унинг ортидан бориб, отиб ташлаганинг билан бошқалари кўрқишармиди?— истехзоли кулди Урозмат ака.— Қайтанга баттар ваҳшийлашади-ку!

Муртазо нима деярини билмади. Барибир, ниятидан ҳам қайтмади. Жўнади. Қоровултепанинг нақ этагида бир талай бўри излари қўшилишиб кетган, қонли из йўқолган эди. Чамаси, бўрилар ўз вақтида аймоқдошларига ёрдам беришга улгуришганди.

Муртазо энди қанча қидирмасин, уринишлари бефойда кетишини англади ва қайтишга мажбур бўлди. Бироқ, қалбида хунхор бир ҳис жўш урардики, бу уни тинчгина кетишга қўймасди. У тунда бургутни олиб чиқишга жазм қилди.

Уйга келиши биланоқ Гулбодомни таблага қантариб, қушхонага кирди.

Бургутнинг бошига чарм қалпоқ кийгизиб, тўпнинг устига қўйганди, шиддаткор бу қуш панжалари билан тўпга маҳкам чирмашиб олди. Йиқилиб тушмаслик мақсадида қанотларини ёйди. У яна асабийлашиш сабоғини ўтай бошлади.

Эшик ортида туриб тўпга уланган чизимчани ҳар замон-ҳар замонда бир-бир тортиб қўяркан, Муртазонинг хаёлидан турли фикру ўйлар чарх уриб ўтарди. «Буни шундай асабийлаштирайки, бўри нари турсин, шерниям олади-ган бўлсин!»

Муртазо ярим тунда Гулбодомга миниб, бошидан ҳали чарм қалпоғи олинмаган бургутни эгарнинг қошига қўндирди. Қоровултепа томон жўнади. Бўрилар санғийдиган Бўздала бу ердан кафтдек кўриниб турарди-да!..

Ҳаво тоза эди.

Муртазо тепаликда турарди.

Елкасида — бургут.

Остидаги Гулбодом ҳар замон-ҳар замонда безовталиқ билан депсиниб қўярди. Шу пайт туйқусдан пастда, Бўздалада оқсоқланиб кетаётган бўри кўринди. Ойнинг сутдек тўкилатган шуъласи унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини яққол илғашга имкон берарди.

«Бу бўри ўз ҳаққини олган-ку?!» — Муртазонинг ҳувиллаб ётган шуурига бу фикр илкис қаёқдандир, балки, ўша тўкис шуълалар орқали, балки бошқа ёқдан... етиб келиб, чақмоқдек чақнади-ю, шу заҳотиёқ маҳв бўлди.

Муртазо ҳаяжонланарди. У бургутнинг оёғидан бўшатиб, бошидаги қалпоқни олди. Қуш бир-икки қулоч чамаси тепага кўтарилди-ю, яна эгаси томон қайтмоқчи бўлди... Айни лаҳзада қуруқ қайтиш ўзи учун даҳшатли, кунни бўйи азоб ичра тўпда ўтириши кераклигини ҳис этдимиз, ҳомий сифатида янгитдан таниб, меҳр қўя бошлагани Муртазони ҳам унутди... Чаппар уриб, қийғиллаганча айланиб келди-да, эгасининг кўзига чанг солди. Бутун диққат-эътибори бўрида бўлган Муртазо аросатда қолди.

— Бир дақиқагина...

Кўз олдини қоронғулик қоплади. Сўнг...

Сўнг кимнингдир қўлини излаётгандек пайпаслана-пайпаслана эгарда муаллақ туриб қолди...

Мададга узатилмиш қўл йўқ эди.

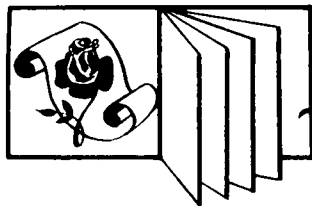
Сўнг, унинг юзига шувиллаб қон оқа бошлади.

Ўз бошини хунғарқоб бўлгандек ҳис этиб, чалқанча йиқилди.

Соғ кўзи самодаги ойга тушди. У ёрқин эди. Атрофини юлдузлар ўраб олишган... Қўрғонланган ойнинг қуюқ шуълалари замин қадар оппоқ, оппоқ тўшама тўшагандай...

Бургут қийғиллаганча келиб яна унинг бошига тирмашди.

Муртазони забт этган, чирмовуқдай ўраб олган даҳшат туйғуси ногаҳоний суръатда маҳв бўлди. Ва шундагина қўлларидан қандайдир жуда-жуда таниш, қандайдир жуда-жуда меҳрибон кимдир тутганини пайқади...

ҚУШ ЙЎЛИ

Достон¹

МИРЗОҚУШ ТАШРИФИ

Ҳиндистондан сафарга чиққан Мирзоқуш одатдагидек, Андижон томонларга келди. Шаҳар марказида улкан чинорга қўниб, пастда тош ўйнаб ўтиришган болаларни кузатди. Улар бир бўлак рангли оҳанрабога мих, тугма, илгак ва бошқа пўлат-темир ашёларни торттириб ўйнашар, буюмларнинг кўринмас куч билан оҳанрабога шиқ этиб тортилиши Мирзоқушни ром қилиб қўйган эди.

Болалардан бири тикланиб шодон,
«Музқаймоққа!» деди. Бари тўпалон,

Шошдилар даҳага яқин дўконга,
Ўйинни қолдириб бир полапонга.

Мирзоқуш фурсатни англади тезда —
Боланинг ёнига қўнди оҳиста.

Қиличдек ўткир кўз, кенг қанотли қуш.
Бошида тож каби тўрт-беш патли қуш.

Эртақдан тушгандек, беҳад этди ром,
Ўғлон жажжи кўлин чўзди: «Тел, шалом!».

Мирзоқуш ҳам беҳад тавозе ила,
Дониш салобатли овози ила,

«Марҳамат!» деб, битта оқ пар узатди,
Ширин болакайни зимдан кузатди.

Бола дарҳол сезди меҳрли илкни:
Дўпписига қадаб қуш берган «мулк»ни,

Сийпалаб кузатди олди-ортини,
Қушга таклиф этди бор бисотини.

Қуш оҳанрабони танлади фақат
Ва қанот силкитиб, дегандай «Раҳмат!».

Тиклади тождор бошин боизн,
Шамоли сийпалаб ёш дўстин юзин.

Музқаймоқчи тўда лаби-лунжи оқ,
Болакайни кўп ҳам қилишмай сўрок,

Бошқа ўйин билан машғул кетдилар,
Фақат кимдир деди: «Қара, уккипар!..»

Ўғлон мамнун эди, дўпписи бошда —
Тож олиб қолгандай оддий бир тошга.

¹ Охири. Бошланиши аввалги сонда.

ШУНҚОР ҚУШНИНГ ТУРКИСТОН ШАҲРИГА КЕЛГАНИ

Гавжум эл-юртларнинг чеккаси бўлган,
Урта Осиёнинг Маккаси бўлган
Туркистон уйғоқ — пурғалаён бугун,
Ўзбек, қозоқ, қирғиз, турк инсон бугун,

Тожик, тотор, уйғур, қорақалпоқ ҳам,
Бари келардилар тўда-тўда, жам.

Қайтиб келтирилган қозон баҳона, —
Султоннинг¹ уйида меҳмон баҳона,

Пири Турк пойига шошар эдилар,
Ки чин эътиқодлик башар эдилар...

Олтмиш беш йил бурун хибс бўлган қозон,
Мўъжиза юз бериб, қайтмишди омон:

Ўз изига тушиб гўё Улуғ Ўз,
Юртга юзланмишди туб ўзлук ризқ-рўз!

Йўқотишлар ўрнин тўлдирмоқчидай:
Тоза алангани ёндирмоқчидай,

Келганлар қозонни ўтар ёқалаб,
Ичини тўлдириб танга-чақага...

Туркистон — ўз юрти, кўп кезиб Шунқор,
Гумбазнинг зирҳига кўнди пурвиқор.

Пештоқда ин қурган минг-минглаб қушлар
Чарх урди Шоҳ қушни гўё олқишлаб.

Буни кўрган эл ҳам қилдилар дуо:
«Султоним Шунқори қайти, салламно!»

Шунқор пастда недир борлигин англаб,
Одамлар устидан қиялаб-ўнглаб,

Ичён кириб, қозон устига борди,
Ё недир ташлади, ё недир олди!

Қуш учиб кетгунча, индамадилар,
«Насибаси бордир мунда!» дедилар...

Қушларнинг одатига кўра, «тўйга совға элтиш» анъанаси йўқ. Аммо, улар, кўрдин-гиз, сездингиз, кўпроқ одамлар орасида бўлиб, халқ тўпланган жойларда, кишиларнинг эътиборли ашёлари нималар эканлигига қаттиқ қизиқмоқда эдилар. Улуғ башоратчига беш юз йиллик «келажак»дан ҳаёя етказиш ҳайратланарли эди, хусусан, қушларнинг баъзан «ғайри қонуний» саъйи ҳаракатларига биз тушундик ва таъна қилмадик... Модомики, Меҳржон тобора яқин келмоқда эди.

КҮК КАПТАРНИНГ МУЪЖИЗАСИ

Тошкентда, тўқсоннинг айни ёзида,
Фоже зилзиланинг қоқ марказида,

Янги миноранинг шундоқ ёни бор,
Яъни, Кўргазмалар павильони бор —

Япон ашёлари кўриги бўлди,
Олди-сотдининг мўл йўриғи бўлди.

Тараққий кўзгуси — ойнайи жаҳон,
Бир тугмани боссанг — минг ранг намоён,

Олам яралгандан то шу кунгача,
Яъни, ибтидодан то якунгача.

Жавоб берар эди ҳисобга олиб,
Одамзод ақлини шитобга солиб.

Ёввойи Кўк каптар танлаб соз ерни,
Сирли кўзгулардан англаб тасвирни.

¹ Аҳмад Яссавийнинг халқ ичида улуғланган номи.

Кузатар эди жим очик ойнадан,
Билмай мазкур рангу чиройлар надан?!
2

Воҳ, нима?! Қутида, ана, кўк осмон,
Гала қора каптар бўлди намоён,

Қуриллаб, гувраниб учдилар баланд...
Кўк каптар, бўйнига тушгандек каманд,

Бирдан ичкарига ўзини урди,
Бориб кўк қутига юзини урди.

Қийиқ кўзли бека ўша заҳоти.
Қўлида қорамтир дискет-сирхати.

Довдир қуш ёнига борди «Кел, кел!» деб,
Ёрдам бермоқ учун қўлларин силкиб.

Қуш-чи, юла қочди ўша заҳоти,
Қизнинг қўлидаги қора матоҳни.

Гап шунда, бошқа бир симсиёҳ Каптар,
Унинг ҳаётига кириб жилвагар,

Хиромон фаслини кечган эдилар,
Поклик ҳавзидан сув ичган эдилар.

Аммо, кўп ўтмади, тақдири қарғаб,
Мушукми, Одамми ё Олақарға,

Қирдан қайтиб келса, бахти — йиқилган:
Ёри йўк, ин бузук, тухми чақилган.

Шундан, қайда қора кўрса Кўк каптар,
Кўксида жонланиб ул ширин пайтлар,

Тушарди ишқу жон талвасасига,
Балки Бурч ва Имон талвасасига.

Асли қора рангга ундаги ихлос
Узга Чўнг дostonнинг бир лавҳи халос:

...Уруғ бор қўнғирот ва қонгли номли,
Кийган тўни кўпроқ тим қора рангли.

«Нега бундоқ?» десам, дедилар: «Ёрон,
Огоҳдир — дунёнинг ярми зимистон...»

Не бор қора рангда ва қандай сеҳр,—
Навоий ҳам қўймиш ошқора меҳр?!
1

Қаранг, Бойқоронинг тулпори — Қора,
Шу рангда эмасми қора фуқаро?!
1

Магар инсонга зўр инъом — Қорачик,
Қароқсиз, кўз кўрмас, бўлса ҳам очик?!
1

Қора — ҳосилалар учун чўнг майдон,
Қорага белбоғлик қилар Қаҳқашон!
1

Қаттиқ қора тоғдан сирққан мўмиё
Оппоқ устихонга даво-кимийё!
1

Туб умр ҳикматин билсин деб одам,
Оқ қоғоз устида жон берар қалам.
1

Оқшом боғлаб турар Шарқ билан Ғарбни,
Бағрида акс этиб илоҳий барқни.
1

Қабатиллодаги қутлуғ Қора тош —
Миллиард одам учун Қибла, Оқ Қуёш...
1

Сирдарё ўзани бўйлаб учиб кетаётган Чумчуқ, сув сокин айланиб, орол ҳосил этган жойда, дам олишаётган турли қушларга кўзи тушиди. Эҳтиёткорлик билан бир қанча вақт пасту баланд учгач, ва хавф сезмагач, улардан сал берироққа кўнди. Оққуш, Лочин, Қалдирғоч ва бошқа бир неча қушлар, баъзилари Шимолда, баъзилари шу ўлканинг ўзида ёзни ўтказишди. Меҳржон байрамидан кўплар аллақачон хабардор. Оққуш, Лочин, Қалдирғоч эса аниқ таассурот ва совғага ҳам эга, байрамга боришга ҳозирлик кўрмакда эдилар.

Оққуш сўзлар эди: «Сурхон, Қашқада,
Бир гўзал жаннат бор, йўқдир бошқада!

«Пайғамбар ороли» — унинг ёрлиғи,
Жаҳон кушларига бахтдир борлиғи!

Ёзда шунда қолдим, совға танладим.
Бу жойларнинг донғи, шони кўп қадим.

Эли тулпор билан ўлчар ҳар ишин,
Кўшиқдир Алпомиш, Бойчибор, Барчин.

Бобурий қавмлар сулҳ тузган жойдир,
Тоғлар удумини чўл узган жойдир.

Мен тоғу қирлардан уюр изладим,
Оқ оти бўлмаса, қийир изладим.

Эҳ, ул тулпорларнинг қолгандир ози,
Бойчиборлар — қарта, Ғиротлар — қази.

Тимқора туғилган бир той кўрганда,
Дунг пешона усти — бир ой кўрганда,

Қувдим, туттирмади! Етмади ҳолим!
Аммо чилпиб олдим бир тутам ёлин!

Яхши ният билан топганим шудир...»
«Ҳей, нодон, тутам қил надир — бир пулдир!..»

Чумчуқни кўрдилар ҳаммаси қараб,
Роса ирқит ҳолда — тўзғин пар, хароб.

«Ҳамманг бунда сарсон, оввора, абгор,
Шунқорбек уёқда сафарга тайёр!

Пири Туркистоний юртига бориб,
Сеҳрли тангани келди кўтариб...»

«Бўлса нима бўпти? — Ёзғирди Лочин.—
Ҳар ким ҳам ўзича кўрди иложин.

Совғанинг кичиги бўлмайди, аҳмоқ!
Мана, фарғоний қин, аммо, бепичоқ!

Одамга одамдек лозим арғумон,
Ул зот қилич таққан — амири даврон!

Олмос қилич излаш бугун бефойда...»
«Ҳой, қуруқ қинингдан кимга не фойда

Чопганларинг бекор,— жаврарди Чумчуқ,—
Баринг қоласанлар сўллаиб, шумшук.

Шунқор тўйга ёлғиз ўзи кетмоқчи...»
Лочин ғазабланди: «Эй сен айғоқчи!

Сенга нима, ўзи?! Тўйки Кўҳақда,—
Ўз тухмин овуртлаб йиғлармиш Ҳакка!

Яхшилар жаннатдан хабар етказар,
Ёмонлар дўзахдан самар етказар!

Бери кел! Сўзинг ҳам, ўзинг ҳам ҳаром,
Қонга ташна қилдинг, бўлгин-э тамом!»

Ва кескин даф қилди, тирноқлар, ханжар,
Қочиб кетолмади чумчуқ шумхабар...

Ичига ваҳима тушган Қалдирғоч,
Уч-тўртта сўз айтди сал жони киргач:

«Ҳар йил Наманганга уя кураман,
Таниш хонадон бор — яхши кўраман.

Ҳамма ёғи тоза бежоғ, саришта,
Бобоси — Хизрдай, момо — Фаришта.

Оға-ини тотув, келинлар аҳил,
Бари ўз касбига берилган асил.

Унда бор ўспирин — закий, навқирон,
 Чап кўлида «Ҳадис», ўнгида «Қуръон»,
 Замон тилларини билар мукаммал,
 Хориж юрт-эллари эмасдир масал.
 «Қанийди дунёга тенг бўлсак, дейди,
 Оламга бир ёқа енг бўлсак, дейди.
 Халқимиз қул, дейди, еримиз қарам,
 Яшашга ҳаққимиз борми, мукаррам?!
 Фафлатдан уйғонмас эса қай миллат,
 Унга тақдир ўзи йўллагай кулфат.
 Заифлар кучлидан олмаса ҳақин,
 Уларга тангри ҳам бўлолмас яқин.
 Йигит бир ҳукмни кўп айтар ғоят,
 Қуръони каримдан келтириб оят:
 «Ва кулли инсонин алзамнаҳу
 тойириҳу фи униқиҳи.
 Ва нуҳрижу лаҳу явмал қиямати
 китобан ялқофу маншуро.
 Иқро китобага қафа бинафсика
 ал явма алайка ҳасиба».¹

УЧИНЧИ БОБ

МЕҲРЖОН БАЙРАМИ ХУСУСИНДА

25-26 сентябрь кунлари фалакда кун билан туннинг одатий тенглашуви юз беради. Ўзбекистонда бу кунлар жозибаси ўзгачадир.

Қуёш олтинланиб, ёз ҳоври кетди,
 Замин тоқусига тирамоҳ етди.
 Сувларнинг юзида кўргандек юза,
 Осмон кўзгуси ҳам тортиб феруза,
 Артай деб иккала кўзгу юзини,
 Уч-тўртта оқ булут қолди кезиниб.
 Боғларда олмаранг ёниб қониқиш,
 Далалар юзига қалқди ёниқ иш.
 Ранглар — бўшаб қолган уйларга кирди,
 Йўлларнинг қўш тори куйларга кирди.
 Меҳржон айёми бошланган маҳал,
 Яна пойтахт бўлди уларга Бахмал.

Эсингизда бўлса, кўп қушлар Наврўзда ҳасратлашиб, юз бериши мумкин бўлган фоже узилишининг олдини олиш учун, Самарқандга бориб, Алишер Навоий руҳларини зиёрат этмакка келишишган эдилар. Мани уларнинг Бош учрашув кунлари етиб келди. Ким, қачон, ким билан, қандай боради, худди бугун ҳал бўлиши керак! Токи бу умр ва тақдир, ҳаёт ё мамот ишидир!..

Худҳуд бир оз безовта, чунки, «Тўйга ким бориши керак?», «Кимнинг совғаси ёки ўзи шунга арзийди?», «Кимнинг айби бор-йўқлиги», ҳақида чиққан гаплар қулоғига чалинган эди. Шунинг учун у даврани муросаю мадорага чорлаб, мулойимлик билан гап бошлади.

«Келинг, қадрдонлар, айём муборак!
 Тақдир бизга берган инъом муборак!
 Меҳржон байрами — тенглик байрами,
 Тотувлик, бир ёқа-енглик байрами,
 Омон келдингларми, қандай ўтди ёз,
 Бундоқ фикрлашиб олайлик бир оз?!

¹ «Иқра» сурасидан кетирилган ушбу оят мазмунига асар хулосасида қайтилади.

Балки, совғаларни бир-бир кўрармиз,
Йўл олди пухтарок тадбир кўрармиз?!
Бирдан Тўти жиғ-биғ: «АЙ-ЕМ-МУБОР-РАК!
Мен топган сўзим-ку, сассиқ попишак?!»
Худхуд изза бўлди: «Тўтижон, шошма,
Дарҳол иззат-ҳурмат сарҳадин ошма!
Ҳамма биладиган гап-ку!.. Хоҳласанг!..»
Тўти тинмас эди ичгандай қасам:
«Худди шу табрикни ёз бўйи сарсон,
Неча қишлоқ кезиб, неча хонадон,
Неча тўй-базмда тинглаб ёдладим...
Биласанми, кимлар менинг авлодим?!
Амазонка, лори, ара, какаду,
Жако, нестор, яна товланма Тўти...»
Кимдир гап ташлади: «Тавба, товланма!..»
«Халойиқ! Хоҳ инон, хоҳи инонма,—
Тўти давом этди.— Худхуд ва Шунқор
Икков бекитиқча қилишиб қарор...»
Бирдан уни бўлди Ғоз — ўткир овоз:
«Тўтижон, ҳар жойда бор тошу тароз.
Бобонг жаҳонгирлар йиғинин кўрган,
Кўпчилиқни ҳурмат қилмоқни ўрган.
Бугун тўпланганмиз мақсад танишга,
Менга қўйиб бер-а, сен, мақтанишга.
Эмиш, кўкда ҳоқим пайти юлдузлар,
Оламга ким ато этган кундузлар?!
Ёлғон айтсам, бошга ёғсин минг-минг тош,
Катта Момом туққан тухуммиш Қуёш!»
«Тўғри,— деди Урдак.— Нечун кибр-ҳаво,
Агар мен фахр этсам, сиз турган дунё,
Ёрни сув босган пайт — яралди қайдан,—
Урдаклар шўнғишиб, чиқазган лойдан!»
Шунқор илиб кетди гапни пурвиқор:
«Балли, мақтангулик гап ҳар кимда бор.
Аммо, ҳолимизга боқайлик бирров,
Дерларки, ёвлашган элдан кетар дов.
Одамлар бизни ўз байроқларига,
Тожларига, қаср, пештоқларига,
Рамз тасвир этишиб, туғро қилишиб,
Бошга кўтарганлар, аъло билишиб.
Ким ўз ҳақлигини этса намойиш,
Шартми бошқаларни булғаш ё койиш?!
Қушлар одамнинг ҳам асрармиш жонин,
Шундай бўлса, бордир қандайдир қонун?!..»
Аммо тўти яна бозиллаб, такрор,
Таъкидларди: «Қонун сизлар учун бор-р!!
Бизга — йўқ! Не фойда қуруқ ўгитинг,—
Яширин гапи бор Шунқор, Худхуднинг!»
Энди Лочин ёнди: «Бас-эй, чинқироқ!
Ҳали мен айтмадим гапимни, ўртоқ!..»
Аммо нутқин бошлаб улгурмай Лочин,
Тўполок кўзғалди, бузилди очун:
Жиртаки чумчуқлар тўдаси пайдо —
Уча-қўна солди батанг вовайло:

«Лочин — қотил! Тингланг фарёдимизни,
Яқинда ўлдирди у отамизни!

Тўй эмас, азага эткизди насиб...
Бизга подшоликка Қарға муносиб!

Қаранг, қишми-ёзми, унга фарқи йўқ,
Уч юз йил яшайди, Шарқи-Ғарби йўқ!

Қарға бошлаб борсин қайга бўлсаям,
Самарқандми, ерми, ойга бўлсаям!..»

«Қарға-я! Гўнгхўр-а?! — Ғоз қилди хиром, —
Еганиям ҳаром, гўштиям ҳаром!..»

Лочин сапчиб кетди, хезлади қанот:
«Чумчук, нима дединг? Чақимчи авлод!

Отангни ўлдирсам — сабаби бордир,
Қавминг хушомадгўй, сотқин, беордир».

Шундай деб солди каж тўдага зарба,
Ҳай-ҳайлашларга ҳам қарамай зарра.

Бошқа жанжал чиқди — тинмасдан жанжал,
Зағизғон ҳакиллай кетди бермай гал:

«Мунда қотил эмас — ўғрилар ҳам бор,
Хув ана қароқчи Итолғи, маккор!

Мен топган узукни ўғирлаган у...»
Унга Капачи қуш заҳар қотди қув:

«Сен ўзинг оқмисан?! Узук кимники?
Кимники эгрию тузук кимники!..»

«Ўзим билувдим-а, — кесатди Тўрғай,
Шунқорбек ҳам лойик, Худҳуд ҳам ўнғай.

Беш ой сарсон этиб қанча авомни,
Зимдан обкетсалар совға-саломни...»

Шундоқ, қушлар ичра чиқди ёмон жанг,
Рози-норозилик юзланди тажанг,

Ақл ўрнин жаҳлу ҳарорат олди,
Таъна-гина жойин ҳақорат олди,

Попишакнинг сассиқ ини айтилди,
Лочиннинг пичоқсиз қини айтилди,

Парга алишилган оҳанрабо ҳам,
Қалдирғоч ўғирлаб қочган дуо ҳам...

...Булбулнинг ҳар ерда овози ҳар хил,
Товусда, ақл эмас, пар эмиш сархил.

Бедана узоққа учолмас эмиш,
Какликлар тузоқдан қочолмас эмиш.

Укки учар эмиш овоз чиқармай,
Жиғолтой бой эмиш — ўзи ин қурмай.

Каптар сотқин эмиш, Мусича ирkit,
Эр-хотин босармиш тухумни Бургут.

Чумчуқнинг бурди йўқ — бешминг тури бор,
Какку ўз боласин боқмас — беқарор...

Оққуш — кўриқхона «зийнати» эмиш,
Қафас — Тўтиларнинг «хурмати» эмиш.

Қалдирғоч — қилтумшук, лек оғиз катта,
Бошқалар уйини бузармиш Ҳакка.

Капачи ўч экан кўп жимжимага,
Йилт этган нарсани ташиб инига.

Хотинига эмиш Турна қоровул,
Номи қуш — учишни билмас, Қирғовул.

Бойкуш тунда сайраб ойнак тақармиш,
Иссиқда кундуз ҳам томоқ қоқармиш.

Хуллас, қуш зоти бор «сўкиб-урилди»,
Олға кўзланган йўл ортга бурилди.

Дўк, тухмат, чақишу чўқиш бошланди,
Уруш, беомон қон тўқиш бошланди.

Олий Кенгаш қайда, тўйхат ё совға,
Осмону фалакка «юксалди» ғовға.

Кутилган бахт ўнгга айланмай қолди,
На бошлиқ, на вакил сайланмай қолди.

Аммо можарога «ҳеч аралашмай»,
Яқинга ҳам келмай, узоқ ҳам қочмай,

ОЛАҚАРҒАЛАР, жим кузатиб жангни,
Яраштирмоқ қайда каж анжуманни,

Пайт топиб гиж-гижлаб, Ғозни Ўрдакка,
Чағалайни қайраб хеш Лойхўракка,

Бургутни Лочинга тезлатардилар,
Бирин-бири билан хезлатардилар.

Қушлар бул фитнани кўрмас эдилар,
Ғазабин бир ёққа бурмас эдилар.

Катта фожеа ҳам шу эди асли:
Бирлашишни билмас эди қуш насли!

Шундан — оғзи ола, озган эдилар,
Шундан — ризқи чаа, тўзган эдилар.

Шундан — иссиқ учиб маконларидан,
Шажари қирқилиб ошёнларидан,

Жўжалар ҳам изсиз, истикболсиздир,
Ерда ҳам, кўкда ҳам навмид, йўлсиздир.

Шундан ўзларидан бош чиқмас сира,
Ешлиқдан «урилар», ёш чиқмас сира.

Шундан илм-амали бўлмай мукамал,
Ўзлари ўз «иш»ин қилолмаслар ҳал...

Қарғаларга шулким айни муддао,
Ўзларин хону бек санаб мутлақо,

Бунда эркин, ҳуррам кўпаярдилар,
Хоҳлаган жойига тўп ёярдилар.

Ғала Олақарға қора ниятда,
Мана, қушлар учун оғир соатда —

Турарди бу терсу тор юртга боқиб,
Жаъми байрамлари хор юртга боқиб,

Кулиб, қуш элининг хароб ҳолидан,
Мамнун, ўзларига кулган толедан.

*Шундоқ ҳам касалванд чалажон қушлар энди бу урушни тўхтатишга қодир эмас-
дилар.*

*Осмонда сийрак ва тарқоқ юрган булутлар ҳаракатга кириб, буларнинг устига кел-
дилар. Уларнинг бирикувидан ерда шомол кўзғалди, йилдиришлар чақнади, момақал-
дироқлар алалоси еру кўкни тутди.*

*Қонга бўялган, афтода ва заиф қушлар дувадай учириб кетмаслиги учунми, яшин-
дан кўрқибми, ўзларига келгандек бўлдилар, бир-бирларининг пинжларига тиқилди-
лар...*

Бир-бирларининг пинжига...

Бир-бирларининг бағрига...

Бир-бирларига...

ҒОЙИБДАН КЕЛГАН ОВОЗ

Қушлар! Бундан роса беш аср муқаддам,
Ҳузуримга келди ўттизта қуш жам.

Бари сарсон эди, чорасиз эди,
Дин, илму одоб, иродасиз эди...

Ҳар бирига бердим миръот-кўзгуни,
Оламни танисин, тагин, ўзини.

Бирлик, Эрк туйғуси ҳар танга тушсин,
Аввал вужуд эмас, Руҳ жангга тушсин.

Аҳволингиз магар мундоқ тийрадир,
Кўрар кўзларингиз баттар хирадир.

Руҳ шундоқ неъматким, қолса қаровсиз,
Танни тарк этади изсиз, сўровсиз.

Ўт ўчса, кулни боз ёндирмоқ маҳол,
Дегилки, тўхтаса — йўқолур шамол.

Ўз юзида кўрса ким фақат ўзни,
Ундан ўзга юзлар ўгирар юзни.

Ҳақнинг дарвозаси минг тилсимдир, бас,
Англаганлар очар, кучлилар эмас.

Олдимда тенг эрур маъно ва товуш,
Бирдек фарзандимдир одам билан қуш.

Демак, маъно ўлса — сўзи ҳам ўлар,
Руҳ қушин ўлдирса — ўзи ҳам ўлар.

Нафс кўп хуруж қилар, ҳис, қорин, кўзга,
Сўзга ҳам киритар, гоҳ кирар сўзга...

Биҳиштни лаззатга деманг етишмоқ,
Жаннат — Руҳ парвози билан чатишмоқ.

Жаннатдан қувдирган чоғим Одамни,
Сахро деб билганди Ерни — Оламни.

Одам — ўз ижодим! Қолсин деб ҳаёт,
Издан йўлладим минг тур мавжудот:

Илк бор кўрган туши — Севгисини ҳам,
Идрок ва Ирода сезгисини ҳам,

Қушлар ҳам бор эди шулар ичида,
Яъни, энг даркори — умри, ишида.

Шулар бари билан яшаса уйғун,
Насли мангу давом этмоғи мумкин.

Агар, қайда бўлсин, узса занжирни,
Ҳеч ким тополмайди мунга тадбирни.

Демак, ўзининг ҳам охири шудир,
Ердаги ҳаётнинг Бош сирин шудир.

Аммо, меҳр уйининг мингта йўли бор,
Ҳар бир адашганга суёв қўли бор.

Ғофил бандага ҳам гоҳ сир йўлиққай,
Баъзан адашганга Хизр йўлиққай.

Ана! Устозингиз шошар сиз томон,
Ҳа, ўша сулҳпарвар, доно, меҳрибон!

Ҳа, ўша, сўз ичра пайғамбар бўлган!
Қушлар тилин билган! Ва сарвар бўлган!

Юқоридаги сўзлар айтила бошлаган аснода, шамол ўз безовта этагини йиғиштириб улгурган, булут яшин лаҳжа тилини оғзига жипс қамаб, қуёш аниқ кўриниши учун уфқда тиз чўкиб олган эди.

Қушлар ўртасида, эғнида жияклари яшил ипакда қатимланган тимқора тўн, бошида офтобдан-да оқроқ салла, Алишер Навоий пайдо бўлади.

Қушларнинг яра-решларини ёмғир ювиб-тараган, йилдирим тиғи билан тозалаган, гойибдан айтилган сўзлардан руҳлари анча тетик, юракларида умид, идрок учун майдон яралган. Лекин, ул калима озоҳ ҳукми эди, буёғи қушларнинг ўзларига ҳавола қолдирилганди...

Шоир уларнинг ҳар бирларини боши ва бўйинларини силаб, кўпларини қўллари ва елкаларига қўндириб олди, улкан қовурғали бир харсангга ўтирди. Бир қанча қушлар унинг ёнларида тошга тизилдилар, нечалари тизза, ҳатто, оёқлари учига жойлашдилар. Қушлар гўё ўз ҳомий ва халоскори билан БИРЛАШИБ кетдилар. Улар энди жим, бўлиб ўтган қонли можародан ҳали тиниқмай, нима юз берганини идрок этишга ҳозирланмоқда эдилар.

АЛИШЕР НАВОИЙ МУРОЖААТИ

Эй сиз, менинг шўрлик жигарбандларим,
Асрлар ўтса-да кетмас дардларим!

Қани шунча умид, шунча армонлар,
Қани шунча ҳавас, фидойи жонлар?

Шунча меҳнатларнинг самари қани,
Тахт қани, тож қани, гавҳари қани?

Оғир бу буҳронга ибтидо қайда,
Бош айбдор қайда-ю, туб хато қайда?

Чопилганлар — мана, чопганлар қани,
Тўхтовсиз кин, фитна топганлар қани?

Қани қирқ хотинли талтайган беклар,
Ҳар эшикка кўзи олайган беклар?

Кўтаргайми ҳеч тахт қирқ меросхўрни,
Оқибат кул бўлмай хонликнинг ўрни?!

Кўрк кетар ер талаш бўлган давлатдан,
Динлар сақлай олмас уни кулфатдан.

Ямоқ-парча юртда тахт майда тортгай,
Тож муштумдек бўлғай, бахт майда тортгай.

Илму имон аҳли қаровсиз бўлиб,
Охират ишлари сўровсиз бўлиб,

Тайёр луқма бўлғай бундай ер ёвга,
Умри қолиб минг йил зулму алдовга.

Ҳа, мана, охирги юз йилги босқин,
Бу юртни ўзича қилмишки тақсим,

Чингиз тиғ урганда, кўксига «Қуръон»
Хоразм кўксига ким бўлди қалқон? —

Шерюрак Нажмиддин Қуброси унут,
Сукутдан сеҳр олган дуоси унут.

Хўжа Аҳмад, туркий пирим, султоним,—
Ер остида бирга тирикдир жоним.

Унга бош экканда Темур Кўрагон,
Шаҳдин кўрмадими нақ ярим жаҳон?!

Сулаймоним қани, Боқирғон қани,
Замон охир дея чақирғон қани?!

Жалолиддин Румий — илм ғаввоси,
Қани, иродаси — Эркнинг навоси?!—

Бирлик, меҳр, тиниқ тушларнинг дўсти,
Миллатларнинг дўсти, қушларнинг дўсти.

Қани ул темирга руҳин нақш этган,
Дилин ёрга, қўлин ишга бахш этган,—

Яъни, Баҳоваддин Нақшбандий якто,
Муҳаммад яқини, муршиди танҳо!

О, улуғ заҳматкаш Имом Бухорий,
Шариат оламин шан ифтихори,—

Олти юз минг ҳадис гулчиси қани,
Ҳаққа ошиқларнинг элчиси қани?!

Парокандаликнинг сабаби битта:
Нафсимиз ўз туққан диёрдан катта.

Агар Рух қувватин йўқотса одам,
Бу — Улуғ Бирликка тутилган мотам.

Шундан сиғдирмаймиз бир-биримизни
Ва асрай олмаймиз ўз еримизни.

Ёвга юртни арзон сотишлар шундан,
Иқболи ноаниқ ётишлар шундан.

Нафс — ёв қўлида турган зулм тоши,
Нафс, бу — абадий қулликнинг боши.

Яъжуж-маъжуж нақлин сўзлайман агар:
У юртга киргандир аллақачонлар.

Сир, Аму сувларин у тамом ичиб,
Орол тузларига қўшилиб учиб,

Қушлар суяги-ла тозалаб тишин,
Одам жигарига қадади нишин...

Қарғалар шуларнинг бош хабарчиси,
Бири — иккисимас, йўқ, йўқ, барчаси!

Қаранг, буларниям тўйдириб бўлмас,
Ёки бошқа жойга қувдириб бўлмас.

Буларда ҳам йўқдир Ватан туйғуси,
Ҳеч азиз нарсанинг, зотан, туйғуси...

*Шу сўзларни айтиб, қушларни бошига тож қилиб ўтирган пайгамбар сиймо устоз
аста қадрини ростлайди.*

Алланедан кўнгли огоҳ топгандай!

*Барча қушлар парпарлаб бу зотнинг бошлари устида безовта қанот силкитиб
турадилар.*

Қушни яратганда тангри таолло,
Бунга беҳад улуғ бермишдир маъно,

Яъни, ҳар Одамнинг бордир ўз қуши,
Рамзий қуш кабидир закоси, хуши.

Қушларим! Сиз — менинг мунгли достоним,
Мангу йўқотилган балки осмоним!

Адойи руҳимнинг тасвиридирсиз,
Халқимнинг адашган тақдиридирсиз!

Қақнусман, Ҳаётда аъмолим аниқ:
Мендан олдин Ҳақ деб ким ўтса ёниб,

Шуларнинг хокидан тирилган жонман,
Ўз куй, ўз йўлимга аммо сорбонман!

Сиз-чи, хўш, бир-бирин доим ёққанлар,
Қутлуғ китобларни ўтга отганлар?!

Масжид, ёдгорларин оловга бериб,
Ўзлигин ёқишни ёт ёвга бериб,

Жаннат водийлари дорудан куйган,
Денгизи катрага зоридан куйган,

Ҳуқуқсиз ва ҳайрон, йўлсиз турганлар,
Илмсиз ва кучли қўлсиз турганлар,

Изингиздан ҳаёт ўнглонамикан,
Кулингиздан Қақнус уйғонармикан?!

Сиз мени чорлабсиз, қушларим, бугун,
Балки мен ҳам сиздек бўлганим учун?!

...Сўнги умид билан, топиб сўнг нажот,
Паришон ўлкани айлаб яққанот,

Ўз она маконда минг қўрқув билан,
Минг андиша, талвос ва қув-қув билан,

Гоҳ Чумчуқдан қўрқиб, гоҳи Қарғадан,
Ёки ўзингиздан чиққан дарғадан,

Совға ахтарибсиз мен учун лойиқ,
Қанотлар — озғин қўл, хайрга ёйиқ.

Қўрқув — бор, орада қурч-аҳиллик йўқ,
Қўрқув — бор, ҳеч қандай Мустақиллик йўқ!

Мен-ку Қакнус қушдек, сўзлаб зўр ғамдин,
Куйиб ўтган эдим ушбу оламдин,

Ўшал оғриқларни сиз яна, бугун,
Менга келтирибсиз АРМУҒОН учун.

Яна минг ўлмакка етарли ғам бул
Ва минг тирилмакка етарли ғам бул!

Қушлиғ тақдиримга яна ишондим,
Хокимдан кўзғалдим, яна уйғондим!

...Мана, дейлик, Узук. Тўгарак олам —
Муҳаббат туфайли бордир, мукаррам.

Оламни олмоқнинг бордир тадбири,
Қийиндир қалбларнинг бўлмақ амири.

...Сўлғин Хоразмдан токи Рух қадар,
Булбул ипак тортиб келмиш пурқадар.

Оят ўқигандан кўра бўш, лаванг,
Афзалдир ҳушёрлик кўзғовчи Оҳанг.

...Лайлак келтирибди огоҳ Туморин,
Фарёдлар туморин ва оҳ туморин.

Энг қисқа тарихда юз минг далил бор,
Бизни ёвлаштириб қўйган қай ғаддор?!

Мана, дулдул ёли! От — юртга чирой!
Пиёда миллатнинг аҳволига вой!

Пичоқсиз қин! Элнинг боши солинган,
Қўлидан қуроли тортиб олинган.

Кабутар ҳадяси — синоат, савдо,
Биринг икки бўлмас, кўрмасанг дунё.

...Шунқор куш кўрибди улуғ қозонни,
Тавобга интилган минг-минглаб жонни.

Қанийди, Туркистон, катта оила,
Оғаю инидир, аҳиллик ила,

Ризқини ўртада айлаб жамулжам,
Мувосолик била кўрсалар баҳам!

...Мирзоқуш келтирган Оҳанрабодир,
Ҳар биримиз учун сўнгги нидодир:

Борми Тортилишдан ҳам буюк ҳикмат,
Чархни уйғунликда сақловчи қудрат?!

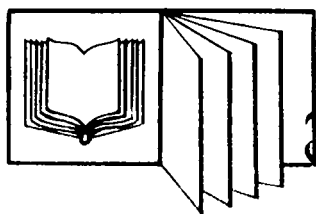
Сабот — темир бўлса, пўлат — ирода,
Уни юрт меҳри ҳам тортар зиёда!

...Қалдирғоч келтирган Суръадан аён;
«Ҳар ишда зўр тартиб этдик намоён!

Қилмишидан ҳеч ким кетолмас тониб,
Қиёмат кунида айтурмиз аниқ:

Ёзғутдир, гувоҳдир Номаи аъмол
Ва ҳеч ким қилолмас ул дам арзи ҳол!

Инсон! Ўз бўйнингда — Тақдир шодаси,
Ўз Толе қушингни шаън ифодаси!»

Тўқмоқчи Дўшман

Роман¹

УН САККИЗИНЧИ БОБ

Она-бола икки ёрти бир бутун бўлиб, кир чайиб дорга ёйишар, ҳовлида дон излаб-пилдираб юрган сўфитўрғай чулдираб-чулдираб қўяр эди. Бу беозор қушнинг нозик чулдираши қизнинг ёдига қир-адирларни, ўзи чучмўмаю лолақизғалдоқ излаб чопган кезларни солар эди. Қани ўша беғам-беташвиш қизалоқлик кезлари? Нега энди одамга ҳамма бахтли кунлари ортда қолгандек, бу ёғи мубҳамдек туюлаверади? Нима бу — бир кам дунё деганлари шуми ё?

Бўлмаса, худо уни нимадан қисган? Ҳусн деса, ойдаи ҳусни бор. Кимсан фалончининг қизи. Уларникидек бадавлат, айтувли хонадон бу депарада кам. Лекин отаси анув амалдорлар каби калондимоғ эмас. Бойлиги биланмас, муруввати, қўли очқлиги билан юрда Ҳотамтоев бўлиб юрибди. Оламнинг бир қавати уни танийди, яхшилигини кўрган. Бошқа катталарникига танишлари тугул қариндошлари қадам босиб келолмаса, буларникидан етти ёт бегоналар ҳам аримайди. Ҳаммасининг иши битиб, дуо қилиб чиқиб кетишади.

Мана, ўқишни ҳам битирди. Дипломни ҳам олди. Уқишга кирмаган у тенги дугоналари учта болали бўлишди. У эса, ҳали ота-онасининг измига қараб ўтирибди. Бўлмаса, кетидан юрганлар қанча эди. Рости, биронтаси билан аҳди-паймон қилишга юраги дов бермади, дадасидан ҳайиқди. Кимга узатишни ўзлари билишар, шунча одатни бузганлар нима бўлди, девди. Нима бало, адашган эканми? Бахти очилай деганда бу кунлар қайда турган экан? Муҳсин раисдай юрда юрган одам нега иккиланиб қолдйкин? Уғлинингми, кимнинг раъйига қараб иш тутяпти? Ё тақдир қилмаган бўлса, ўз-ўзидан ўртага шундай ғовлар тушаверадимикан?

Ундай деса, нега Хизр бува қайта-қайта кўриниш бериб қолдилар? Бу кеча ғалати туш кўрибди. Ғира-шира тонг-сахар эмиш. Вақтли туриб, анҳордан сув олгани чиқса, кўча эшик олдидан оппоқ кийимли бир мўйсафид ўтиб бораётибди. Салом берган эди, қария алик олиш баробарида дуо қила кетди.

— Барқалла, она-қизим. Яхши жойларга келин бўлгин. Илоҳим, бахтингда кўпайгин.

У қушдай енгил тортиб, икки қадам босди-ю, қарагиси келиб ўгирилган эди, мўйсафид... ё қудратингдан!.. оппоқ ғозга айланиб, ҳаволаб бораётганмиш. Ва шу кетувида:

— Қайғурма қизим, бахтли бўласан, қараб тур, сендан бахтли дугонанг бўлмайди,— деб башорат қилармиш.

Саида шундан бери «тавба, бу ниманинг аломати» деб юрган эди, бугунгиси ўтиб тушди.

У дор симини гилос айрисига тортаётган онасини секин чақирди:

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

— Ая-ая?

— Ҳа, она қизим.

— Сиз ҳеч Хизр бувани кўрганмисиз?

Она дор симининг чангини артиб, ювилган кийимни қоқиб иларкан:

— Хизр бувам ҳаммага учрайвермайдилар,— деди.

— Унда... кимга кўриниш берадилар?

— Худо ёрлақан бандасига, албатта.

Саиданинг хаёли оғиб туриб қолганини кўриб, она таажжубланди:

— Нимага сўраб қолдинг?

У аллатовур энтикди:

— Шу замондаям... кўрадиганлар бормикан, дейман-да.

— Билмасам,— деди онаси унга тушунолмай,— биз қизлигимизда айтишарди, фалончига учрабди деб. У вақтлар бунақа замон эмасди.

Қиз онаси нимага шама қилаётганини тушуниб, дабдурустдан гапни бурди:

— Мен кўрдим, ая.

— Сен-а?— она бир қўли дорда, елкаси оша қайрилиб қаради. Юзи-кўзи таажжуб-да қотди.— Қандай?

— Тушимдаям, ўнгимдаям.

Она кулди.

— Чолни кўриб бувам деяётгандирсан?

— Ишонмайсизми?

— Қўй, алжима, қизим. Азиз-авлиёларга тил теккизиб бўлмайди. Шаҳарда Хизр бува нима қилсинлар? У киши кимсасиз жойларда учрайдилар.

— Менам қоқ пешин пайти кўрдим,— қизи тоза сувда чайилган кийимларни сиқа-сиқа елкасига ташлади.

— Ҳамма қолиб сенга учрабдилар-да?

— Шунини айтинг.

Она ўз юмуши билан машғул экан, қизига ишониб-ишонмай ўзича кулум-сираб қўйди.

— Ҳўш, кейин-чи?

— Қушдек енгил тортиб юрибман.

— Нечук учиб-қўниб, буюрганимни бажо қиляпсан девдим-а.

— Вой, илгари қилмасмидим?

— Неча кундан бери «ичимдагини топ» бўлиб олганинг эсингдан чиқибди-да? — Тўғри,— тан берди у,— ичимга чироқ ёқса ёримасди, лекин бугун ҳамма-ҳаммасини унутдим. Бирам бошқачаки, айтиб адо қилолмайман.

Она аizza-базза яқин келиб, остонага ўтирди. Кир ювавери оқ ем бўлаёзган қўллари билан сочини тўғрилади. Сўнг нимадир эсига тушиб, сўради:

— Шошма-шошма, қаерда кўрақолдинг?

— Боя, дарсдан кейин-да. Озод бўлган болачаларим ҳам эшик-эшикларига кириб кетиб, ёлғиз ўзим келаётувдим. Чекшўранинг қайрилишига етганда бир маҳал қарасам, қаршимдан уст-боши оплоқ мўсафид келаётибдилар. Қўлларида асо. Юзларидан нур ёғилади. Мен ҳам сир-сеҳр босиб боравердим, улар ҳам жилмайганча келабердилар. Уртада бир қадам қолганмиди-йўқми, бирдан ҳушим ўзимга келиб салом бердим. У киши бош силкиб алик олдилар-у, кутилмаганда ҳассаларини билакларига илиб, қўлларини дуога очдилар. «Илоҳим, мушкулнинг осон, юзинг ёруғ бўлсин, йўлинг даётган ҳар турлу банду балолардан ўзи асрасин. Тангри таоло сендек суйган бандасини адаштирамаган бўлсин. Оллоҳу акбар», дедилар.

— Сен-чи, қизим? Ҳеч нарса демадингми?

— Мен эсам, бошим кўкка етиб, эшикка чопгим, сиздан суюнчи олгим келарди... Бир маҳал ортимга ўгирилиб қарасам, қайрилишда ҳеч зоғ йўқ. Осмонга учиб кетдиларми, ерга кириб йўқолдиларми — билмайман. Фақат қулоқларим остида дуолари: «Тангри таоло сендек суйган бандасини бахтли этган бўлсин...»

Саида елкасидаги тоза кирни қўлига олганича ток сўрисига хушҳол суяниб турар, ҳозир тушининг таъбирини сўраб, онасидан жавоб кутган бўйсира қизларга ўхшаб қолган эди.

Она аizza-базза ўрнидан туриб яқин келди-да, уни қучиб, пешонасидан ўпди. Шу кўйи эркалаб бошини силади.

— Чинданам Хизр бувани учратибсан, қизим. Сен тўйнинг қолганидан ўксима.

— У кишини кўрган одам ниятига етмай қолмайди.— Она маъсумгина жилмайди.— Бахтли бўласан ҳали.

...Қиз шу кеча туш кўрди. Тушида йигитнинг хоҳлагани атай уни сўраб келганмиш ва нуқул:

— Мен сизнинг бир умрли қайинсинглингиз бўлиб қолай, майлими? Хўп денг, хўп дея қолинг,— дея илтижо қилармиш.

Саиданинг ўзи эса келинлик либосида, қаллиғига пешвоз чиқишни ҳам, чиқмасликни ҳам билмасмиш...

Азимнинг ичига қил сиғмас, укасининг гаплари туриб-туриб нашъа қиларди: ким нимага эътиқод қўйса ўзининг ишиммиш. Вой, ҳафтафаҳм-ей! Вой, каллаварам-ей! Ҳали шу тушунчаси билан ўқитувчилик қилиб юрибдими? Ҳеч замонда дин билан пар... келишган эканми? Эси жойидами ўзи? Мен уни одам деб, отамга тушунтириб қўй деб, чақириб юрибман. Узларига ҳам айтавурардим. Айтаман ҳам.

— Дадажон, дадажон. Узун бувам келдилар. Бир талай ёнғоқ олиб келибдилар... У энсаси қотиб ўрнидан турди:

— Ёнғоқ кўрмагансанлар-да, сен бечоралар.

Бола шахтидан тушиб, тўмсайиб чиқиб кетди.

Каттасидан кичкинасигача тумтаяди. Марокко апельсинидан тортиб, ҳинд хурмосигача тўкиб ташласанг ҳам қарамайди-ю, тўрт дона ёнғоққа боши осмонга етиб кетибди. Мозорнинг ёнғоғими ҳали, худо билсин...

Айвонга ўтиб, ҳовлида қўл чайётган отасига кўзи тушди. Кенжаси Узун бувам деганича бор: отаси ҳали чўкмаган, қайтанга қотмалашиб, адл тортгандай. Ё эгнидаги қора лас чопони шундай кўрсатаяптими?

Азим чакка томири тортишиб, четга қаради: яна ўша қора чопонда кептилар. Ташланг энди шу қўсқингизни, деб неча марта айтди. Ҳатто бир гал янги костюм-шим кийдириб юборди. Энди сиз кимсан райкўм котибининг отасисиз. Мундай тузукроқ кийиниб юринг, одамлар гап қилади, деди. Йўқ, яна ўз билганларидан қолмабдилар. Устига-устига, маҳси-кавуш кийиб олганларига ўласанми!.. Сочик турганда белбоғларига артинишларини-чи! Бу чоллар ҳеч ўз билганларидан қолганми?!

У ойна олдида соч тараган киши бўлиб, атай алаҳсиб қолди. Еш боладай югургилаб чиқши шартми? Босиқлик ҳам одамга кўрк-да, ахир.

Ота ичкари кириб келгандагина, пешвоз чиқишга улгурмаган одамдай унга қараб юрди:

— Келинг, дада, яхши келдингизми?

— Узинг яхшимисан?— маҳсисининг учи патли гиламнинг четига илашиб, ерга қараб олди ота.— Гилам деган юпқароқ бўлмасмиди?

— Четники-да, дада, ҳозирги замоннинг асл моллари,— шу тобда Азимнинг мақтангиси келди: шолчада ўтирадиган замонлар қолиб кетди-ку, ахир.

— Еган-кийганингиз майли-ю, лекин сиғинадиганингиз четники бўлмасин, илоҳим,— деди отаси беозоргина қилиб.

— Қани, қани, тепароқ ўтинг, катта дада, тортинмай ўтаверинг, ўз уйингиз,—қистади чой кўтариб кирган хотини.

— Қани, овмин, қадам етди, бало етмасин, ўзингиздан кўпайиб, болаларнинг роҳатини кўриб юринглар,— отаси стол атрофига ўтиришларини кутиб, дуога қўл очди,— илоҳим ўзи тинчлик-хотиржамлик берсин.

Хотини тавозе билан қўлини кўксига қўйди:

— Айтганингиз келсин, илоҳим. Хуш келибсиз...

Азим ўзи сезмаган ҳолда мулозиматга тушди. Ясатиғлиқ столнинг устини очиб, нон синдирди. Хотини чой узатиб:

— Олинглар, олиб ўтиринглар,— деганча чиқиб кетди.

— Бардам-бақувват юрибсизми, ота?— Азим сўраша туриб, отасининг юзига қараб қўйди.

— Ёмон эмас, бир нави, ўзинг-чи? Ишлар кўпми?

— Кўпки, нарёғи йўқ. Бўлмаса ўзим ўтмоқчийдим,— деди сал хижолатга тушиб.

— Майли, биз бекорчи одам,— деди отаси, аммо сал оғрингани сезилди.

— Чойдан қуяй,— Азим мулозимат билан пиёлага қўл чўзди: ётиғи билан тушунтирсамикан ё бўладиган гапни айтиб қўя қолгани тузукми?

У пиёлани четга сурди.

— Гапинг бўлса айт-да, мен қайтай, эртаминан жанозага боришим керак.

Булар қизиқ: тириклар турганда нуқул ўликлар ҳақида қайғуришади. Мозорни тузатишни ўйлашади. У дунё, сўнгги йўл, жаноза ҳақида сўзлашади. Бунча тақводор бўлиб кетишмаса?

— Энди, дада, мени тўғри тушунинг-у, сизнинг шу юришингиз, шу ишларингиздан одам сал ноқулай аҳволда қоляпти.

Дафъатан у тушунмай, ўтирган ерида қаддини ростлади:

— Қандай юришим... қайси ишларимдан?

— Ҳа, энди, беш вақт намозингизни пинҳонароқ ўқийверсангиз бўлади-ку. Албатта юртнинг ичида дастурхончи¹ бўлиб юришингиз шартми?

— Шунақа дегин?— унинг лаблари қимтилиб, қошлари чимирилди. Кейин нимадир ўзига нашъа қилиб, кинояомуз кулди.— Замон охир бўпти-да.

— Нега унақа дейсиз?— ҳайрон бўлди Азим.

¹ Тўй-маъракаларга бош-қош одам.

— Уғилки отадан иснод қилса, чақириб танбеҳ бериб ўтирса... нима бу, охир замон бўлмай?!

— Энди Сиз ҳам тушунинг-да, дада,— жаҳли ҳиқилдоғига келиб, ўтирган ерида оғир кўзғалиб кўйди.— Қайси райкўм котибининг дадаси масжиддан бери келмай қирбди экан? Сиздан бошқа одам қуриб қолибдими қишлоқда?

— Гап буёқда дегин?!— у курсига ястаниб, қўлларини нима учундир столга тираганча унга қадалиб қолди.— Гап тегиб қолишидан қўрқасан, шундайми?

— Гап қўрқиш-қўрқмасликдамас, лекин,— отанинг салобати босиб минғирлади Азим,— лекин эшитган қулоққа яхшимас-да, дада. Бизни шунча ўқитиб, шу даражаларга етказганингиз нима-ю...

Ота кутилмаганда столга қоқ кўлини шап этказиб ташлади:

— Йўқ, шунча ўқитганим билан ким бўлсанг — бўлгандирсан, лекин мен айтган одам бўлмабсан.

— Ким бўлмабсан?— Азим чидамай ўрнидан туриб кетди.— Ҳали шуми. Сиздан эшитганим? Сизнинг ўрнингизда бошқа одам фахрланарди. Шу ўғлимга гард юқмай кўя қолсин деб, бир оғиз гапданоқ хўп дерди. Сиз бўлсангиз... эскичага муккадан кетганингиз етмагандай. Тошкентдан Бузрук тоғани бошлаб келиб юрибсиз. Эшитдим ҳаммасини! Неча кундан бери кимлар билан учрашганларини. Ўз кўнглингизда адолат қилмоқчисиз-да. Овора бўласиз! Қўлингиз калталиқ қилади.— Тўрсайиб дераза олдига бориб туриб олди: тавба, ҳеч замонда ота ҳам ўғлининг илдизига болта урадимми?

Курси ғичирлаб, ота ўрнидан оғир кўзғалди. Сезиб турибди, индамай чиқиб кетмоқчимас, илгари эшитмаганга олиб, енгиб кетаверарди. Энди баробар олишяпти: одамларга ҳайронсан, оғзингдан чиқмасдан ёқанга ёпиштиришади.

— Мен бир гапни айтиб кўяй сенга. У қулоғинг билан ҳам, бу қулоғинг билан ҳам эшитиб ол,— деди ота ҳам куйиниб.— Шу кетишингда яна унарсан-ўсарсан. Балки Марказкўмга котиб ҳам бўларсан, лекин охири яхши чиқмас. Одамларнинг қарғишига қолиб кетасан, бола.

— Дада! Қарғаяпсизми?

— Йўқ,— деди ота, кўзлари ёшланиб,— чакки йўлдан кетяпсан, болам. Ақлингни йиғ, бунақада узоққа бора олмайсан. Кейин, мени тинч кўй. Тартибга чақирадиган отам аллақачон ўтиб кетган!..

ИГИРМАНЧИ БОБ

Тавба, бу қандай ҳол бўлди? Кўзи илинди дегунча бир қарашда хийла андишали, бир қарашда тўнғ-қайсар башара бўшлиқдан юзиб чиқиб, қошида туриб олади. Бу олқиндидай юз, Чингизхонниқидай қийиқ кўз ва дўнғ пешонани қаерда кўрган экан? Шунча уриниб ҳам ҳеч эслай олмаяпти.

У эса, мийиғида кинояомуз илжайганча бир нима демоқчи бўлади-ю, яна шу заҳоти андишага бориб, кўзларини четга олади. Бир қарасанг ундан шаккоки йўқ, бир қарасанг ундан тортинчоғи. Ким экан?..

«Келинг, ўғлим, хизмат? Сизга ким керак эди?..

— Ассалому алайкум,— дейди у одоб билан.— Танимадингиз-а, тоға?

— Танимадим, ўғлим. Қаердадир кўргандайману...

— Йўқ, кўрмагансиз,— у жилмайди.

— Унда нега юзларинг... таниш?

— Сувратимни... кўргансиз-да... Менам сизни ғойибдан биламан.

— Қандай?

— Сиз ҳақингизда эшитиб юрардим, бир гал ойнаи жаҳонда ҳам кўрганман.— У жуда самимий суҳбатдош чиқиб қолди.

— Демак, иккимиз ҳам ғойибдан танишмиз. Мен ҳам сен ҳақингда кўп... эшитдим. Сувратингга эса, тўғри, эшикларингга борганимда бир кўзим тушувди.

— Фақат бу ишнинг ўртасига бекор тушибсиз, тоға,— деди у бирдан айниб.

— Нега, ўғлим? Аралашсам, бегонаманми?

— Айтдим-қўйдим-да,— тумтайди у.— Овора бўлганингиз, асабингиз бузилгани қолади.

— Ахир келишга келдим, шундай ташлаб кетолмайман-ку.

— Охирига етишдан ҳам маъни йўқ. Фақат ўзингизга ташвиш орттириб олганингиз қолади.

— Нега ундай дейсан, ўғлим? Шунчалик тушкунликка ҳожат борми?

— Йўқ, лекин уларни инсофга чақириб, яраштиришга уриниш... беҳуда. Хафа бўлманг-у, Сизни бекор аралаштиришибди.

— Ҳеч бўлмаса ўзи билан гаплашай.

— Муҳсин ака биланми?

— Ҳа-да, ахир отаман, зурриётим, орқамда қоладиганим у...

— Мени кечиринг-у, тирноғингизгаям арзимас эканлар.

— Лаббай?

— Узр, тоға, мен дилимдагини айтдим-қўйдим.

— Уғлим, ёшсан-у, лекин жуда шафқатсиз экансан.

— Балки,— у ерга кўз тикиб жим қолди, лекин барибир тилига келганини қайтармади.— Аммо, жиннихонада бекордан-бекорга эллик кун ётиб чиққан ҳар бир одам ҳам шунақа шафқатсиз бўлиб кетса ажабмас. Узр, тоға, мен сизни инжитмоқчи эмасдим...»

Муаллим бўшлиқда боя қандай юзиб чиққан бўлса, ўшандай юзиб бориб, сингиб кетди. Қулоқларида «инжитмоқчи эмасдим», деган овозигина қолди, холос. Сўнг у ҳам...

Ғалати ҳол. Кечагина турмадан чиққан хатни ўқидишу шу алпозга тушадиган бўлди-қолди. Кўзини юмди дегунча, қайтиб-қайтиб келавериди. Бугун ҳам тонгга яқин уни кўрибди. Умрингда учратмаган одам билан гаплашмоқ... қизиқ бўларкан. Ё одам қаригач, шундай бўлиб қоладими? Фақат, айланиб-айланиб келавергани қизиқ.

Балки унинг келганини хотинидан эшитган ё ўйлаган бўлса, аён бераётганмикан?

Улар ҳам қайтишгандир. Хабар олса бўлармиди? Айтмоқчи, пойтахоратга жаноза бор эди-я? Ушанақаси, қайтишда кириб кела қолар?

Ташқарида юлдузлар сийраклашиб борар, бунга сари қишлоқ хўроzlари пайдар-пай қичқиришини қўймас эди. Бузрук таҳорат олишга шошилди.

Риё шу ерга ҳам кириб келса-я... Ахир, худонинг уйида фақат рост гапирилгувчи эмасмиди?..

Мозорбошидан гуриллаб чиқаётганларнинг бирови таниб, бирови танимай, у билан сўрашиб ўтар, баъзилар «ие, раиснинг отаси-ку», деб шеригини маъноли туртиб қўяр, ўзи эса бир чеккага чиқиб, Азларни кутар эди. Кун эринибгина ёйилиб келяпти. Эрталабдан ёмон хаёлларга боришнинг ўзи шаккоклик-ку, лекин ҳалиги фикр миясини пармалагани-пармалаган.

Бир кўнгли анави симобий салла ўраб, қалами чакмон кийган сўзамол домла-имомнинг йўлини тўсиб чиққиси, «ўзларига битта саволим бор эди», дея мулзам қилгиси келиб турибди-ю, яна шайтонга ҳай беряпти. Азлар эса, у зотни кузата олмай гаранг. Ниҳоят, у кишимнинг ўзлари рулга ўтириб, қизил «Жигули» ҳам жойидан жилди. Ошнаси энгил нафас олиб. Бузрук томон юрди.

— Оббо, шу замоннинг уламолари-е...

Азлар унинг пичингига жавобан хижолатли жилмайди.

— Узи сал шунақа — ҳовлиқмароқ. Ёш-да, ҳали ёш...

Улар олдинма-кетин ташқарига қараб юрдилар.

— Оғмачилиги-чи?— Бузрук унинг бояги гапига шама қилди.

— Энди...— Азлар чайналди,— сиёсатга қарши боролмайди-да бу ҳам.

— Қарши бормасин, майли, лекин риёкорликнинг нима кераги бор? Бир эшикдан икки бирдай одам сариқ билан оғриб қазо қилади-ю, унинг сафсатасини қара. «Тўғри, жаноби расулulloҳ айтганларидай, худованди каримнинг хоҳиш-иродасисиз ҳеч бир бандасига тикон кирмагай. Аммо бандасининг куни битиб, қазойил-ҳақ етгач, дўхтирларинг ожиз аларнинг устидан арз-дод қилиб, идорама-идора юрмоғи Оллоҳ таолога ҳам хуш келмайдур» дейиш... қайси қуношқонга сиғади? Қолаверса, район шаънига ярашмайди-миш. Буниси энди бориб турган ялтоқилик...

Иккала қўлини орқасига қилганча сал энкайиб келаётган ошнаси ажабланиб қараб қўйди:

— Эртаметандан мунча тескари бўлиб олмасанг? Бунақа экан, ўзига рўбарў қилардим-қўярдим,— деди кулиб.

— Тағинам улуғлар ётган жой дедим, бошқа ерда бўлса-ку...

— Илгариям шунақа тажангмидинг, ё биз сенинг бошингни ғалвага қўйиб?..

— Э, ошна-я!— Бузрук шу бир оғиз сўзга минг маъно бериб, чуқур тин олди.

Рост-да, бир марта адолатсизликка йўлиқиб, кўрадиганини кўриб келган одамдан бошқа нимани ҳам кутиш мумкин? Балки баъзилар қатиқни ҳам пуфлаб ичадиган бўлиб қолишар, лекин Бузрук баттар жангарилашиб қайтган бўлса нима қилсин?

— Эшикка борайлик, нонушта қилиб, кейин ўтадиган ерингга ўтарсан, Бузрук,— қайрилишга келганда тўхтаб қистади Азлар.

Бузрук бош чайқади:

— Келаси гал. Умринисадан хабар олиб ўтай-чи. Қайтишгандир ҳам.

— Узинг биласан. Аммо-лекин мошин керак бўлса, тортинма. Бир оғиз айтсанг, жиян Ҳиротга десанг обориб келади, хўпми?

— Ундан берироқ бўлса-чи?— кулди Бузрук.

— Берироқ бўлса ҳам...

— Яхши.

Кўчасига бурилган жойда Азлар яна тўхтади:

— Айтмоқчи, кечқурун қаердан топаман? Савзини қайнатиб қўйиб, кутиб ўтирмайлик кечагидай.

Бузрук бошини сарак-сарак қилди:

— Бугун кечга томон Мухсин келадиган...

— Э, шунақами? Унда нима ҳам дей, ўзига инсоф берсин.

Улар ажралдилар.

Рост, ўзига инсоф бермаса — қийин. Илгари қозоқлар туя қутуриб бўй бермай кетса, овулнинг янги тушган келинларини чақирар эканлар. Эркалаб айтилган кўшиқдангию келинчаларнинг сеҳрли овози таъсир қилган туя ҳовридан тушиб, мўмин тортиб қолармиш. Одам бўй бермай кетса-чи? Отасини чақирайлик дебдилар-да.

Бузрук кўллларини орқасига чалиштирганча хаёли паришон, кетиб бораркан, кимдир салом бергандай бўлди. У бошини кўтармай алик олдию йўлида давом этаверди. Лекин минг хижолатда орқасидан чақирган овоз...

— Тоға!?

Бузрук ўгирилиб Умринисанинг ойдаи келинига кўзи тушди. Бечора... эғнида ювилавериб, ўнгиб кетган чит кўйлагу қора нимча. Бошида униққан бир рўмол. Оёғида кирза этик. Далачилик қурсин, қачон булар рўшнолик кўраркин?

Ҳушини йиғиб сўради:

— Э-ҳа, яхши бориб келдингларми, қизим? Кира олдингларми ишқилиб?

Келин сўниқиб, ерга қаради.

— Йўқ, тоға, рухсат ололмадик. Йўлини билмагандан кейин... қийин экан.

— Э, чакки бўпти-ку. У-бу нарса ҳам киритолмадингларми?

— Битта тугунча билан хатга зўрға рухсат беришди.

— Яхши эканми ўзи? Соғлиғини билгандирсизлар, ахир?

У бош силкиди, кейин шошиб тушунтирди.

— Сизнинг келганингизни ёзган эдим...

— Хўш-хўш?

— Сизгаям хат чиқарибдилар. Бувимларда эди,— у олиб чиқайми, дегандай изн кутиб турарди. Ҳа-а, шу белги бераётган экан-да тушларида. Бузрук кўнгли ёришиб, келинга қаради:

— Майли, қизим, олиб чиқа қолинг.

— Мен ҳозир...— Келин бўз этакка ўроғлиқ тугунчасини четга қўйиб, уйга шовилди ва ҳеч қанча вақт ўтмай бир варақ букланган хатни кўтариб чиқди.— Мана.

— Раҳмат, қизим, илоҳим, қўша қаринглар,— у хатни қўйин чўнтагига солиб, кетишга чоғланди.

Шундагина келин шошиб-типирчилаб қолди:

— Вой, уйга кирмайсизми?

— Кейин, қизим, кейин, алоҳида келарман,— деди у.

Ҳаво эрталабданоқ исиб борар одамлар эринибгина далага отланишар эди. Юзлари ҳам аллақандай сўлғин. Шавқ деган нарса йўқ, тавба. Ҳаммаси дардини ичига ютганга ўхшайди. Илгари далада ҳосил тугаб, план тўлиши даргумон бўлса, одамлар ана шундай сўниқиб қолгучи эди. Буларда ундаймас-ку, ҳар кун беш фоиздан... Йўқ, бу ерда бошқа гап бор: улар жонларини жабборга берсинлар-бермасинлар, план тўлади. Далада ҳосил қолсин-қолмасин, раиснинг айтгани бўлади. Даромад чиқсин-чиқмасин, колхоз машъаллигича қолади. Байроғу мукофотларни олаверади. Бу даврда ким бир нималик, ким ҳеч нималик бўлиб қолаверади. Номи улуғу супраси қуруқ, деб шуни айтмайдиларми? Чўнтак қаппаймагач, шавқ нима қилсин, ғайрат нима қилсин? Нор ҳисобчи айтмоқчи, ҳамманинг дами ичида. Мабодо биров фанг деса манави муаллим боладайин кўрадиганини кўради. Дарвоқе, у нима деб хат чиқарибдидикин?

Бузрук атрофга аланглаб, йўл четидаги уватни маъқул кўрди ва ариқдан ўтиб, тут салқинига борди-да, чўнтагидан аста хатни олиб, қатини ёзди.

«Бузрук тоға! Очиғи, Сизни бекор аралаштиришибди бу ишга. (Бузрук ёқа ушлади. Тавба, шунчалик ҳам аниқ аён берадимиз?) билмаганингизам, ўғлингизнинг қилмишларидан куймаганингизам маъқул эди. Ахир, фахрланиб юрган одамингиз ҳеч қилмаганда риёкор бўлиб чиқса, қай кўйга тушасиз? Яна у биров эмас, ўз жигарингиз бўлса? Худо кўрсатмасин. Лекин мен Мўҳсин акани устомон, каззоб одам демоқчимасман. У кишининг бир оғиз сўзи билан менинг ҳам тақдирим ҳал бўлиб қўя қолмайди. Йўқ, у ҳам доврўғи оламга кетгани билан ниҳояти бир пиёдадай гап. Пиёда бўлганда ҳам ҳеч қачон фарзинга чиқолмайдиган пиёда. Ҳаммаси шароитнинг, шу куннинг қули бўлса, нима қилсин?! Қўли қаерга ҳам етарди! Ҳамма гап тартибимизда, бошдан-оёқ ёлғонга, риёга қурилган ишларимизда. Мен сизга айтсам, ёлғондакам социализм қўриб қўйганмиз. Боши берк кўчага кириб қолганимизни, хатоларимизни тан олгимиз келмайди. Зўр бериб, чираниб, тўғри йўлдан кетмоқдамиз, ҳамма ишларимиз жойида деб ўзимизни овутиганимиз билан қошки бир иш чиқса.

Ана шундай шароитда камчиликларни кўрсатган одам душман бўлмай, ким бўлсин? Осони жиннига чиқарадилар, зўр келса тўхматчи деб, мана бундай тикиб қўядилар. Ўртага туша олармидилар.

Бу гирдоб ҳар қандай одамни бир хасдек чирпирак қилиб ютиб кетишини қошки билмасалар. Менинг йўлим эса бошқа... Шу тўлқинга бир тушиб қолдим, энди жонимни тикиб бўлса ҳам қурашаман. Сиз ҳали ҳам бўлса, қайтинг. Менга ўзимдан бўлак ҳеч

ким ёрдам қилолмайди. Хафа бўлсангиз ҳам айтаман: яхшии аралашманг. Фақат ранжимасангиз бўлгани. Инжитмоқчи эмасдим, узр.

Абдулҳақ. Тоштурма»

Бузрук лолу беҳол ўтириб қолди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Муҳсин кутиб олувчиларга кўзи тушиб, энсаси қотди. Ўзи юрагига қил сиғмайди-ю, буларнинг тўдалашиб туришини. Худди у билан бирор «катта» ташриф буюргандай. Аъзам тоғадан тортиб, Азим Азларгача чиқибди. Бу аъёнлар бўлак одамни ҳам шундай кутиб олишсин-чи! Тавба, бориб-бориб шу мулозиматлар ҳам жуда сийқа кўриниб кетаркан.

Темирқуш ичидан чиқибоқ, юзига урилган майин эпкиндан хийла енгил тортганди. Лекин манави казо-казолар билан бирма-бир ўпишиб-кўришиб чиққунча... яна бўлари-бўлди.

— У-ў, Муҳсин Бузрукович, зиёратлар қабул, яхши қайтдиларми?

— Булғориялар зўр эканми?

— Овруро-Овруро-да, тўғрими?

— Э, айтсангиз-чи, ўша ёқда ҳам планни ўйлаб, юргандай бўлмадик деб!..

Ҳаммасига тишининг оқини кўрсатиб, жавоб-муомала қилгунча... Кошки анув парлаънати дард хаёлидан ариса. Қайданам илашди? Эсига тушди дегунча кайфияти бузилиб, юрагини бир ғашлик кемира бошлайди. Гўё ичида бир қузғун ўтириб олгану беомон чўқилаётгандай. Ҳар чўқиганда шундай симиллайдики, ҳол-аҳвол сўрашиш кўнгилга сиғса ўлсин агар. Лекин манавилар қани ўз ҳолига қўйса. Еки, бўладиган гапни айтиб...

— Энди бизга рухсат берасиз,— деди ахийри Аъзам тоғага.— Борайлик, сизлар ҳам ишдан қолманглар, пахта вақти.

— Сафар таассуротларини ҳам эшитармиз, мавриди билан. Бузрукович?— обкўм котиби рапидадай қўлини чўзиб, киши билмас илжайиб қўйди.

— Булмасачи, хоҳланг Новқатда, хоҳланг Қиртагида,— деди Муҳсин, йўли-расмига.

Котибнинг суякдор қўли шу тобда отасини эсга солди: «Тошкентда шунча тўхтаб, бирров кириб чиқа олмади-я. У кишининг ҳам қўллари шундай катта эди... Хўп алл одамлар ўтапти-да, уларнинг олдида биз посонгига ярармиканмиз?»

Муҳсин енгил-елпи хайрлашиб, ўз машинасига қараб юрди. Анча ерга етишгандгина шофёри билан сўрашиш ёдига тушиб, ёнида алланарсалар ҳақида ҳисоб бериб бораётган Абдулаҳатнинг елкасига қоқди: сен шошмай тур.

— Ҳа, Ҳикмат тўрам, эшиклар тинчми? Фарғоналарга ўйнаб кетиб, келиндан суфсан олганиз йўқми, ишқилиб? — деди ҳазил аралаш, эски гаплардан очиб.

Ҳикмат юз-кўзлари қақнаб кулди.

— Бунақа нарсаларга сиз рухсат берсангизам келин қаттиқ... биласиз-ку.

— Кўзга яқин йигитсиз-да, укам...

— Ўзингиз яхши бориб келдингизми?— ҳол-аҳвол сўраган бўлди шофёри.— Сизсиз жуда тентираб қоларкан одам. Қилай десанг тайинли бир иш йўқ...

— Неча марта айтдим: бир-икки дала айланиб қўйинг, одамлар машинангизни кўриб бундай қамирлашин, деб. Йўқ, қулоқ ҳам солмадилар,— ўзини кўрсатмоқчи бўлди Абдулаҳат.

— Қоч, олабўжа кетди, дегандай-а?!— у ҳазилга йўйиб, шарақлаб кулди.— Оббо, Абдулаҳат-эй!

Лекин ичида ижирғанди: ўзи балодай кўринади-ку, фаросатдан тариқча ҳам йўғ-а!.. Гўл бўлмаса, шу менга айтадиган гапми? Келиб-келиб шуни қанотим остига олиб юрибманми? Гап ташиб ҳамма нарсадан воқиф қилиб туришини айтмаса, парткўмлик ҳам ҳайф унга.

Абдулаҳат қовун тушириб қўйганини англаб, қизаринди:

— Мен... мен иш юриша қолсин девдим. Муҳсин Бузрукович. У нарса кўнгилда бўлса ўлай агар...

Қисинма, биламан, сенинг кўнглингда менга доғ юқтириш хаёли йўқ, дегандайин елкасига қоқди.

— Ҳа-а,— деди ўтган ишга салавот маъносида,— планлар қандай?

— ...Ҳозир-да, Муҳсин Бузрукович, ҳозир,— у кунлик маълумотни қайтарма этигининг кўнжидан олди,— мана, ўзингиз кўринг, чаккимас. Кунига тўрт ярим-бешдан бераямиз. Жами қирқ бўлди.

— Тўрт ярим? Қирқ?— Муҳсин энсаси қотиб маълумотни бўш ўриндиққа итқитди.— Олти, саккиз, қолаверса ўндан берадиган даврда-я?

— Шунақа-ю, лекин...— Чайналди у, руҳи тамомила тушиб,— пунктдагилар бугун эди-эрта эди, деявериб...

— Нима, қушлари тўйиб қолиптими ҳалитдан? Е бошқасини топибдиларми? Чиқ-

майсанми, «Амир Олимхон»нинг олдига? Танобини тортиб қўймайдими?— жаҳли чиқиб ёмон қараб қўйди.— Қачонгача ўргатишим керак сенларга? Бунақа ишни мавсум охирида қиладими ақли жойида одам? Олдиндан эплаштириб бормайдими?

— Тўғри, биздан ўтди. Муҳсин Бузрукович, шунга келганда... нўноқлик қилдик,— деди бериб елка қисди Абдулаҳат.— Сизнинг йўригингиз бошқа экан...

Шунақа! Сенларнинг ўн югурганларинг-у, менинг бир кўринганим. Ҳолва деган билан оғиз чучирканми? План бажаришни ҳам билиш керак. Даладан ҳосил чиқмай қолганда ялиниб юриб уч кунда бир процент пахта сотиб олган маъқулми ё мавсум авжига миниб, пахтани қаерга сиғдиришни билмай турганда кунига уч процентдан қўшдирган яхшими? Озгина устамонлик ҳам керак-да одамга...

Машина сойлиғу тепаликларни кесиб ўтган қир йўлидан учиб борар, икки томонда ястаниб ётган яйдоқ дашт айлана-айлана орқада қолар, узоқ кунчиқардагина офтоб селига ботган ўсмаранг водий кўзга ташланар эди. Уша ажиб маъво-водийга тушиб боришлари билан унинг колхози бошланади. Илгари «Социализм» дер эдилар, энди Эрматовнинг мулки, Қуёш шаҳарчаси дейдилар. У ўтиб кетгач, ҳеч бўлмаганда номи қолади-ку. Ахир озмунча меҳнати сингганми?

У юраги тўлиб келиб, кўзи намланди: тавба, шу касалнинг дарагини эшитгандан бери ўзини тута олмай қолди-я. Хотин кишидай кўзига ёш қуйилиб келваради-келаваради. Нима бўлди унга?

— Яна нима гаплар?— деди ахийри, ўзини чалғитишга уриниб.

Абдулаҳатга жон битиб, юзи ёришди. Лекин муҳим гапни айтиши лозимлигини ўйлаб, шу заҳоти жиддий тортиди:

— Айтмоқчи, отангиз... Тоға келганлар,— деди у томонга сал энгашиб.

— Э, жуда яхши-ку. Мен кира олмадим деб... хижолатда эдим. Қачон келдилар?— Севиниб кетди Муҳсин.

Лекин Абдулаҳат маъноли ишшайди.

— Нимага деб сўранг-да аввал... Муҳсин Бузрукович.

— Ҳўш, нимага экан?— Муҳсин ҳеч нарсага тушунолмади.

— Кимдир устимиздан шикоят қилиб борибди,— деди у.— Кирмаган ерлари, гаплашмаган одамлари қолмади. Бошбухга ўхшаган ўртоқлар-ку Тоғага айтадиганини айтиб, берадиган маълумотини бериб бўлди.

Муҳсиннинг росмана гаши келди: ол-а, шунга шунча ваҳимами? Узиям чумчуқ пир этса, юрагинг шир-р этадиган бўлибди. Келсалар бегона эмас, дадамлар-ку.

— Айлансалар-айланибдилар, гаплашсалар гаплашибдилар. Мендан ўтиб бир ёққа чиқмаслар...— Деди энсаси қотиб: сенга нечук оғирлиги тушиб қолди?

Абдулаҳат яхши кўринаман деб яна қовун туширганини англаб, ўтирган ерида кичкина тортиб кетди.

— Узингиз биласиз, Муҳсин Бузрукович...— дея ғудранди.

— Катта хўжалик, ҳаммага ёқиб бўларканми? Борса боргандир бирортаси...

— Шундай-ку, газак олиб кетмасин девдим-да.— Абдулаҳат ҳайиқибгина қараб қўйди.

— Газак? Ҳеҳ!..— четга қараб кулди Муҳсин,— Шикоятчи деса, кўзингга Азроил кўринадими, нима бало? Москвага ёзмайдими? Ундан наридан келмайдими текширувчиси!

Майда одам минг ўқитганинг, минг кўтарганинг билан майдалигича қолавераркан-да. Бунинг ҳам фикри-зикри унга ёқиш, гап ташиб яхши кўриниш. Шуни вазифаси деб билади шекилли. Бундан ўрнига қоладиган одам чиқмайди. Бошқасини топиш кераг-ов. Токи у ёмонини яшириб, яхшисини оширсин, унинг орқасидан обрў топиб, дасти узун, сўзи кескир бўлсин. Улуғлар билан тил топиша олсин, кимлар билан дўст тутинишни билсин. Занжирнинг мустаҳкам ҳалқаси бўла олсин.

Яхши раис бўлиш қийин эмас. Уни маҳалласида, нари борса қишлоғида танишадди. Довруқли раис, борингки, раисларнинг гули бўлишинг ҳам умкин, сен билан райкўм хотиблари ҳам ўйлашиб гаплашар. Лекин бу ҳали кам. Қудратли шахс эмассан ҳали. Сен шундай ичдан пишган, устомон бўлгинки, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ишларни қила олгин, дастинг узунлигидан вилоятнинг катталари ҳам ўзини ожиз сезсин. «Муҳсин Бузруковичми, ў, у одамга етадигани йўқ. Бунақаси юз йилда битта туғилади» десин. Ич-ичдан тан берсин. Ана унда обкўмнинг биринчилари ҳам сен билан ҳисоблашадди. Раёйингга қараб турадиган бўлади. Энг каттага ёмонлаб қўймасин, деб жонини ҳовучлаб юради. Шикоятчимиш, энди кўрпятими шикоятчини?! Келса бегона эмас, дадаси... Ҳар комиссияларни тинчитиб, ёпиғлиқ қозонни ёпиғлигича қолдирган ким экан?! Дада-си ундан ўтиб, қаёққа бораркан? Аммо... текширишга нега улар келадилар? Мухбир бўлмасалар, Марказий Комитетда ишламасалар? Машҳур олим деб топширишган тақдирда ҳам, унамасликлари керак эди-ку? Неча кундан бери юрганмишлар. Нега? Ҳеч кимга бўй бермай кетди деб... боришдимикан? Чет элга кетганидан фойдаланиб қолишибди-да, шошмай туришсин ҳали! Барибир биламан-ку, аниқлайман-ку ахир.

Уғил-қизлару яқинларга совға-саломлар улашибди, ғовур-ғувурлар тингач, хосхонада ўзлари ёлғиз қолишди. Отаси ерга жой қилдирган экан, тўрт томонига қўша-қўша

атлас кўрпачалар тушалаб, лўлаболишу духоба ёстиқлар кўйилган хонтахнинг икки чеккасини эгаллашди. Важоҳатда ўша афсонавий Ҳожимуқондан қолишмайдиган ота одатдагидек камгап бўлса-да, у кутгандек тунд ҳам эмас, яхши сўрашиб, яхши кутиб олди. Бағрига босиб, елкасига қоқиб кўйди. Мана энди уйнинг тўрида эмин-эркин, хонтахнинг бир томонини олиб ўтирибди. Усиқ қошлари остидан гоҳ-гоҳ синовча назар ташлаб кўйишини айтмаса, ҳайиқарли ҳеч гап йўқдай.

У ёқда... қизлари, хотини учиб-кўниб хизмат қилиб юришибди, ҳали замон одамлар кириб қолса деб ҳовлини супуриб-сидиришган, йўлакларга сув сепишган. Равондан сайроқи қушларнинг қулоққа хуш ёқадиган чуғур-чуғури эшитилади. Тўтилар ғуриллаб, каклик какирлайди. Ташқарида масъум бир шом тушиб келяпти. Шунақа пайтда беозор гаплашиб ўтирганга нима етсин. Лекин отаси... аллақандай андиша сақлаётгандай. Ҳарқалай тилидан бол томмаса ҳам, илгаригидай ич-ичидан фахрланиб ўтиришлари йўқ. Демак, бир гап ўтган. Роса чалпишган кўринади, ношукрлар.

— Дада, бемалол ёнбошлаб ўтиринг. Чойга қаранг. Ё айтайми, қора чой қилиб келишсинми?

— Ҳечқиси йўқ. Тошкентда ҳам қариялар кўк чойни хуш кўришади,— деди у лўлаболишга ёнбошлаб, аммо ўзи «нечук ялтоқланиб қолдинг, эшитибсан-да», дегандай қараб кўйди.

Ёрнинг тагида илон қимирласа билади-я, бу чоллар. Улардан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди. Аммо уни ҳам тушуниш керак — номи оғизга тушиб, кимсан — фалончи бўлиб қолгандан кейин орқага чекинолмайди-да. Икки йилгина планни бажармасин, қанча обрўси қоларкин. Иш бўлгандан кейин озгина ёлғон-яшиқ ҳам аралашади. Энг муҳими, катта ишлар қилинпими — қилинпоти. Ҳеч ерда йўқ қурилишлар бўляптими — бўляпти. Қуёшу Навбаҳор шаҳарчаларини қурялмизми — қурялмиз. Еростию кўтарма йўллар очдикми — очдик. Қиртагида шифохонамиз, Арслонбобда дам олиш уйимиз бор. Арсифда Боғишамолни бунёд этялмиз. Керак бўлса, Ялтадагидек осма йўл тортамиз. Бу яхшиликларни билмаслик гумроҳликдан бошқа нарса эмас. Ҳаммаси мана шу халқ учун!

— Анор сувидан ичинг, дада. Келинингиз тайёрлаган, тансиқ... Московга бир борганимда олиб келгандим сиқадиганини. Заводникдан яхши-да бу, тахири чиқмайди, олинг,— Муҳсин ўзи сезмаган ҳолда яна мулозимат қилишга тушди.

— Шунақами? Майли, бир пиёла куй-чи...— отаси ёнбошлаган жойидан сал кўтарилиб, пиёласини узатди.

У чаққон чўккалаб, нозик шиша кўза қоққоғини қўлига олди. Анор сувини қулқиллатиб пиёлага қуяркан, «Абдулаҳат ваҳима қилганича эмас шекилли? Ё бу бўрон олдидаги сукутдай гапми?» деган хаёлга борди. Ота барибир ота экан-да, салобати босиб турибди. Обкўм котибини писанд қилмаслиги мумкин. Катталар билан ҳам тортинмай гаплаша олади. Аммо отанинг йўли бошқа. Тўғри, юзи шувитлик жойи йўқ. Тили ҳам қиссиқ эмас. Лекин Магадандек жойда шунча ўтириб келганими, у ёқдан қайтиб ҳам чўкмагани, олимлигини қилиб кетганими, нимадир уни ҳаммадан устун тутиб туради. У кунлар ҳеч кимнинг бошига тушмасин, ҳозиргилар бекорга қақилиб қолиши тайин. Ундай зўр ирода қайда?! Тағинам замон яхши. Илгаригидек чақувлар, қамаб юборишлар йўқ. Бунақа кенгчилик, эркин замонни ким кўрибди?

— Ўзинг ҳам ич, йўлдан чанқаб келгансан,— дея ота пиёласини бўшатиб узатди.

— Майли,— Муҳсин унинг раёйини қайтара олмади. Шу ҳам бир баҳона бўлишини истамади.

Аммо бу мулозаматлар узоққа бормади. Ахийри ота қаддини ростлаб, лўлаболишини четга сурди. Орқасига ястаниб, дўпписини тиззасига кўндирди, кафти билан тақир бошини силаб туриб. «Хў-ўш» деди чўзиб.

— Қанақа ярашмаган ишларни қилиб юрибсан, ўғлим?

— Билмасам...— ўзи сезмаган ҳолда бармоқларини чалиштириб, бошмалдоғини айлантиришга тушди Муҳсин. Тавба, бир йил кечдим, ундан ошдим, шу одат бўлиб қолибди унга. Билмаган одам мунча ўзини баланд олмаса, дейиши тайин. Аммо шусиз фикрини бир ерга йиғолмайди.

Кейин, яширишнинг нима кераги бор, шу одати ўзига ҳам ёқади. Сал салобат бағишлайдими-ей...

— Мен сени эсли-хушли, инсоф-диёнатли десам...

— Нима қилибман? Сиздан берухсат тўй бошлаб кўйганимизми?

— Йўқ, бузаётганинг,— деди отаси аллақандай зарда билан. Муҳсин сергак тортиди, гапни чуқурлаштиргиси келмай андавалашга уринди:

— Ҳа энди, тақдир қилмаса қийин экан-да, дада.

— Сенга қолса, тақдир айбдор... гуноҳдан ҳам қўрқмайсан.

Муҳсин гап тополмай минғирлади:

— Кўрмайсизми бу ёшларни...

— Йўқ, сен фотиҳа нималигини биласанми ўзинг? Уйинчоқ бўлиб қопти-да сенларга бу!

Мухсин ноилож бош эгди: ич-ичидан бир олам алам-изтироб босиб келса-да, тилини тишлади: кошки оғиз очиб, бировга айта оладиган иш бўлса бу...

Ота унинг сўники қолганини ўзича тушуниб, насихатга тушди:

— Ҳеч ўйлаб кўрганмисан, одам дунёга келганда нега қулоғига азон айттирадила-чақалоқни бошқа онага эмиздирмайдилар? Еки бўлмаса акани сингилга қўшиб қўймайдилар?.. Фотихани бузиш ҳам шунақа нозик нарса, ўғлим.

Мухсин ғалати бўлиб кетди. Миясига биров бехос чўқмор билан ургандай, у ўтирган ер, бутун хона чирпирак бўлиб бир айланди-ю, яна тўхтади. Хайрият, отаси сезмади.

— Ҳалиям бўлса кеч эмас, тўйни тўхтатма. Баходир унамаётган бўлса, ўртанчанг бор-ку. Акасининг кўнгли чўқмасин десанг, қўшалоқ тўй қил. Топганини олиб бер. Сендан нима кетди?..

Осон экан-да? Яна еру хона гир айланишга тушиб. Мухсин жон ҳолатда хонтахта четини ушлади: тавба, менга нима бўляпти? Илгари ҳеч бундай айлантирмаган-ку? Юрагига қўрқув оралаб, ўзини қўлга олишга уринди. Шу баробар бош айланиши ҳам аста сўниб, ўзига келди: астафидуллоҳ... юрак кўтармай қоляптими, нима бало?

— Нега индамайсан? Еқмадимми?

— Бўлмайдиган нарсани кавлаштириб ўтирмайлик, дада.

Ота тиззасидаги дўппининг гирдини черта-черта, унга бир қараб қўйди.

— Билсанг, сендай ўғлим борлигидан... фахрланиб юрардим.

Мухсин ерга қаради: энди қаҳрлансангиз нима қилай? Ҳаммасини тушунтира олмаман-ку, ахир? У зўр бериб бошмалдоғини айлантираркан, индамай қутулишни афзал кўрди.

— Жилла курса қандай одамларнинг фарзанди эканингни унутмасанг бўларди.

— Нималар деярсиз, дада?—деди Мухсин, энди аъзои баданида титроқ туриб.

— Билсанг, нега энди одамни иснодларга қолдирадиган ишлар қилиб юрибсан?—

У ўтирган ерида жавоб кутиб, қўзғалиб қўйди.

Гап нимадалигини англаб турган бўлса-да, тан олгиси келмай анқовсиради:

— Тушунмадим, дада, иснодга қолдирадиган... нима иш қилибман?

— Эслай олмадингми?

Хизрдек пок, алифдек тўғри бу одамнинг нигоҳидан Мухсин кўзларини олиб қочди. Сўнг:

— Мақсуд миробнинг анув... (кажбахс демоқчи эди, эп билмади) ўғлини айтасиз-да?

— Ҳа, баракалла. Уша йигитни қаматиш... нимага керак бўлиб қолди? — Ажабки ота энди овозини кўтармай, уни сиқувга олишда давом этарди.

— Ўзидан кўрсин! Мен майли, кечайин десам ҳам... қулоқ солмади-ку у кажбахс.

— Яхши гап топибсан-ку. Балки оёғинга йиқилиб узр сўрашини истагандирсан?

— Истасам истагандирман. Унга биров ўзидан катталар билан олишсин, дебимиди?!

— Шундан кейин ҳам қандай бош кўтариб юрибсан, ҳайронман.

Ҳаммасига чидаган, тишини тишига қўйган Мухсин шунисини ҳазм қила олмади:

— Ҳаммаси юқоридан бўлган гап-ку. Менда нима айб? Тушунинг-да Сиз ҳам,— деди қўлларини силкитиб.

— Ҳа, сен оппоқсан. Айб нима қилади сенда,— ота ўтирган ерида бетоқат қўзғолиб қўйди.— Пўқонингдан ел ўтмаган—нимани биласан. Уни шу алпозга солиб, яна юқори-ларга ёзибди, дейлик. Лекин ўртага тушиб ўз фуқароингни ажратиб олсанг бўлмасмиди?

— Дада, уни билмай бизни ёмонотлиқ қилаверманг ҳадеб...— инсофга чақирди Мухсин,— одамлар айтаверади-да!

— Одамлар бошқа нарсани ҳам айтяпти, билсанг.

— Ношукрлар гапираверади-да... эшитадиган қулоқни топса.

— Эшитадиган қулоқ қолмади, деб ўйловмидинг ҳали.— Ота икки тирсаги билан тиралиб, бутун оғирлигини ташлаган эди, хонтахта ғичирлаб кетди.— Обрў деб тўғри келган кўчага кираверадими одам?

Мухсин уялиб ерга қаради-ю, лекин ўзини оқлашдан тийилмади.

— Бу ишни қилаётган бир менми, дада? Ҳамма шу билан тирик-ку! Ўзлари шунга мажбур этишса, биз нима қилайлик?

— Ҳамма томдан ташляпти экан деб... сен ҳам ташлашинг керакми? У ёғи жар-ку? Ё кўрмаяпсанми?

Шунча хизматлари-чи? Инобатга ўтмас эканми? У раисликка келганида нима бор эди? Ўн икки йилда гувала уйли қишлоқни мармар кошонали шаҳарга айлантирди-ку. Бу ҳисобмас экан-да? Битта айби мингга яхшилигини ювиб кетавераркан-да?

— Кўзингни оч, бола,— қаддини кўтариб, орқасига ястанди ота,— мен кутмагандим ҳеч. Ким-ким, бизнинг авлоддан бунақа одам чиқиши... уят... Агар осмондаги ойни узиб берган тақдирингда ҳам бировга жабр кўрсатишга ҳаққинг йўқ. Э, бу ойни узиб берган-ку, демайди ҳеч ким. Билиб қўй: ким кимдан азият кўрса, умр бўйи ўшани қарғаб ўтади.

Биларкансиз! Мухсин ичида лаб бурди-ю, ташида яна ўзини оқлашга уринди:

— Калхўз ҳам мисоли катта бир хонадон, бирига юмшоқ, бошқасига қаттиқ гапира-сиз. Шусиз бўлар эканми?

— Ҳаммани бирдай кўрмаган одамни... қандай юрт отаси, дейиш мумкин.
Ота уни тилидан тутди.— Биламан, ташкилотчилигинг яхши. Иш юритишда бировдан ўрғанадиган жойинг йўқ. Кўзинг пишиб кетган. Ниятинг ҳам тоза-ю, аммо ўзинг ёмон касалга мубтало бўлибсан.

Мубталосан, мубталосан, ёмон касалга... мубталосан!..

Назарида бу дунёни дунё қилиб турган жамики овозлар ўчиб, йўқликка чекиниб қулоқлари остида ғафат шу сўзларгина қолган, улар тавқи лаънатдай миясига урилиб жаранглар эди... Бунга сари эзилиб ўйлайди: анув, бировга айтиб бўлмас дарди кам эканми? Етмасканми? Етмасканми? Эҳ, дада-я...

Шунинг баробарида отаси гапни қаёққа бураётганини бирдан англаб етиб, (қанақа касал? Ҳокимликми?) вужудини олов қоплади: яна қанақа тавқи лаънатларингиз бор, дада?..

Аммо ота қўлини кўтариб, унга изн бермади:

— Мен сенга айтсам, дунёда уч нарсадан ўзингни тий,— дея насиҳатга тушди,— ўзингдан катта бир нарса деганда эшита бил. Қирғизда мақол бор: бировнинг хотини бировга ой кўринур. Шу ҳолга дуч келганингда ўша оининг ўрнига жуфти ҳалолнингни кўйиб кўр. Машойихлар айтмиш: қўлингдан келса — чумолига ҳам озор берма. Фойдаси тегса тегадики, зарар кўрмайсан.

Муҳсин барибир ўзини боса олмади:

— Нима... мен шунақа... бўлиб кетган эканманми?

— Бўлмаса, шунақамас дея оласанми?—Отанинг овози ҳийла кўтарилиб, қошлари чимирилди.— Қулоғингга на насиҳат киради, на яхши гап. Ким бўлибсан ўзинг? Ё отанг ўлиб, ота топиб олдингми? Уйлама у ишонган тоғларинг оталик қилолмайди! Икки дунёда ҳам!

— Дада, сиз бекорга қизишяпсиз. Нима бўлса, ўша юқоридан...

— Сен ўзингни оқламай кўяқол!—қўл силтади ота,— истасанг ўша юқорига ҳам сўзинг ўтарди, истамагансан!

— Нима қил, дейсиз? Нима қилсам... хурсанд бўласиз?—Муҳсин ўлганининг кунидан муросага кўчди.

Ота сидқидил гапингми, дегандай нигоҳ ташлади.

— Айтинг, нима қилай?

— Яхши,— деди ота тиззасига шапатилаб,— мени десанг, учта шартимга кўнасан, тузукми?— У кўзларига тик қаради.— Ғафат чин сўзингни айт.

— Яхши-яхши,— у айтаверинг, қулоғим сизда, дегандай бош силкиди, ичида эса тўнғиллаб қўйди: маъқул бўлишига қараб-да... зўрлаб кўндирасизми?

Аммо ота қатъий эди:

— Биринчи галда ўша юқорига чиқасанми, бошқа қиласанми, анув муаллим болани кўтқариб оласан. Тоштурмадан чиқариб, судини қолдириб берасан!

— Дада! Ахир...

— Ҳеч қанақа ахир-пахири йўқ. Қўлингдан келмаса, айт!

— Хўш, тағин-чи?— деди ноилож.

— Анув олди-бердиларингдан тушганини... жойига қайтарасан. Сен у нарсага зор эмасдирсан?

— Дада?

— Етмаса айт, тўлашиб юборай!—Ота энди хонтахтага шапатилаб, қаддини ростлади.— Етмайдимми?..

— Нега, етади...— деди Муҳсин тилини тишлаб.

— Бу бошқа гап. Энди охиргисини эшит: тўйдан кейин раисликни ҳам ташлайсан.

— Нима-а?!—вужуд-вужудини алам ўртаб келиб, миясига қон ура бошлаганини аниқ сизди. Бу гапни бошқа биров айтса, ўзи биларди. Аммо падарига нима десин?

Хўжаликни шу даражага етказиб, шундай машъал қилиб қўйиб-а? Анойи бора-кан-да?!

— Қаёқдаги гапни гапирасиз, дада?!

— Унда...— ота бўшашди,— унда мени йўқ деб...— ҳисоблагину ўз билганингдан қолма...— Сўнг кўзлари намланиб, юзини четга бурди.

— Дада? Ахир мени ҳам тушунинг-да.

Ота ўгирилиб ҳам қарамади:

— Айтдим-ку... мени йўқ деб билгину...

— Дада?

— Кераги йўқ ортиқча гапнинг...

— Дада, ахир...

— Бор, боравер. Сенга рухсат. Мени бирпас ўз ҳолимга қўй,— у кўзларини юмиб, бош ирғади.— Борақол.

Муҳсин бир муддат тек қолди-ю, кейин сапчиб туриб, хонадан чиқди-кетди: ўз отангки тушунмагандан кейин, додингни кимга айтасан, кимга?

Кимсасиз қабристонда бир басавлат қария айланиб юрар эди. У дўппайган тепачалар оралаб шошилмай борди-борди-да, бир қабр устига келганда тўхтаб чўнқайди. Юзига фотиҳа тортиб, дуои тиловатга тушди. Сўнг бир четга ўтирди.

— Узр, эна,— деди хўрсиниб, кўпдан бери келолмадим. Асли Новқатга ошиқмай, тушаверсам бўларкан. Бу алпозда қошингизга келмасмидим. Қаёққа ҳам борай?.. Дарду ҳасратларимни сиздан бўлак кимга тўкай? Кимга ҳам ёрилай? Ёлғиз фарзандим, кўзимнинг оқу қораси, орқада қоладиганим, ўша ўзингиз билган Ҳафизанинг ёдгори... шу кунларга қолдириб ўтирибди. Ўғил ўз отасига бўйин эгмаса! Қандоқ кўргилик бу?! Шу боланинг онаси билан бўлган зиғирча гуноҳим учунмикин бу азоблар?

Бирдан кўзи тиниб, боши айланиб кетдию қайтиб ўзига келганида... ўша баргикарам нур ичидан таниш сиймо юзиб чиқиб келар эди. У лабини тишлаганича рўбарўсида бир дақиқа тўхтадию кўзини кўтариб гуноҳкорона қараб қўйганича... яна йўқликка сингиб кетди. Кўз ўнгиде бўйдор хотин — онасининг суврати қад ростлади...

«Ҳа, жоним болам, нимага жим қолдинг? Не мушкулотлар тушди бошингга?»

— Яна кўзларимга кўринди...

— Ким? Ҳафиза бояқишми?

— Менга бир нималар демоқчи бўлади-ю, айта олмай ҳалак...

— Узи нима ўтди? Нега бундай хафасан, болам?

— Ўша ўзингиз ўғил ўрнида ўғил кўриб, данагидан мағзи ширин деб, оқ ювиб оқ тараган неварангиз-да...

— Ранжитдими сени... қариганингда-я?..

— Ранжитиб қўя қолса майли эди... Фотиҳани бузишу одам қаматишгача бориб етибди.

— Ҳай-ҳай, худо ўзи асрасин. Бизнинг авлоддан шунақаси чиқибдими?

— Бу юзиқораликка қандоқ чидай, эна?

— Нима қиласан, ёлғиз худодан инсофу тавфиқ сўра. Зора ноланг етиб, ўзи дилига инсоф солса... Тартибга қақриб кўрмадингми?

— Обрўйинг борида ҳушингни йиғ, бу ишни топшир, десам... осмонга сапчийди.

— Худо ўзингга тўзим берсин, болам. Дуоибад қилма, ахир, ўз фарзандинг.

— Майли, қарғамай. Лекин маслаҳат беринг, жоним энам, нима қилай? Бу йўлдан қандай қайтарай уни?..

— Худого сиғин. Узига нола қил. Муножотинг ижобат бўлса, бу мушкулдан чиқиш йўлини Узи кўрсатса ажаб эмас, болам.

— Хўп... лекин. Сиз кўнсангиз, бир ерга борсам-чи? Катталарига учрашсам-чи? Бўшатиб қўйишар?..

— Узинг биласан, болам...

— Хўп, мен қайтдим, эна, сиз тинч ётинг. Ўша ишни бир ёқли қилай. Худо хоҳласа яна келарман. Яхши қолинг.

— Яхши бор, болам, яхши бор...»

— Отахон, четга ўтинг. Сизга айтяпман, ўралашманг бу ерда.— Қўлида карнайли овоз кучайтиргич тутган милиционер йигит асабийлашиб, унинг йўлини тўсиб чиқа бошлади.— Қайтинг орқага!

У тўхтаб, қўлини кўксига нуқиди.

— Менми?

— Ҳа-ҳа, сиз. Сизга айтяпман қайтинг деб. Кўрмаяпсизми?..

Шундагина у эътибор берди. Улар аллақандай азиз меҳмонни кутишяпти шекилли, оқ халат, оқ қалпоқли хизматчи аёллар шоша-пиша обкўм зинасидан то пастгача пойандоз тўшаб тушишар, милиционерлар кўчадаги машиналарни ошиғич тўхтатиб, бегона одамларни нари ҳайдашар эди.

...Шунаққиб талтайтириб юборишади-да. Ким экан ўзи Балки етиб келгунча ўтиб олар?..

Лекин милиционер қатъий қўл силкиди:

— Қайтинг, тоға! Яхшиликча айтяпман...

...Мунча шанғиллайди бу ўқимаган! Зоти олийлари келмаётгандир-ку, ахир?

Ғаши келиб, унга илкис қаради-ю, яна ўзини босди. Секин имлаб қақирди:

— Ўғлим, кимни кутяпсизлар?

Милиционер унга бошдан-оёқ разм солиб чиқиб, меҳмон эканига ишонч ҳосил қилди шекилли, сал юмшади:

— Тоғани-да, кимни бўларди. Илтимос, четга ўтиб турунг,— у нари юрди.

Шу пайт икки бетини азим чинорлар эгаллаган кўчада ҳаворанг йўлли оқ машина кўринди.

— Пўшт, пўшт, четга чиқиб турунглр. Қайтинг, гражданин. Старшина, тартиб қани? Кўчанинг четида бунча машина кўп? Қатновни ярим соат олдин тўхтатинг дедим-ку.— Кимдир карнайдан шовқин солиб, танбеҳ бериб келарди.

Хиёл ўтмай, пат-патчилар қуршовида яна бир оқ машина пайдо бўлди. Орқа ўриндикда ястаниб ўтирган одамни илғар-илғамас, машина пойандоз учига келиб тўхтади. Милиционерлар турган ерида тек қотишди, бояги оқ халат, оқ қалпоқли хизматчилар тизилишиб таъзимга ҳозирланишди. Фақат бино пештоқидан париллаб учиб тушган бир гала каптарлар ҳеч нарсадан тап тортмай, зина саҳнида донлаб юришарди. Машинадан биринчининг ўзи тушиб келди. У сталинча кител билан галифе шимда янада салобатли кўринар, фақат оёғида хроммас, далада кийиладиган қайтарма этик эди. Аъзам тоға тақир боши ялтираб, ўзига ярашадиган улугворлик ва шахдамлик билан пойандоздан юриб кетдию ходимлардан кимдир пилдираб бериб, гап тушунтирганча унга эргашди. Улар таъзимга бош эгган хизматчиларга эътибор ҳам бермай зинадан кўтарилла бошладилар.

Тавба, шундай андишали, деҳқонтабиат одам... ўзгариб кетибди-я! Шу дабдабаю аъсасаларни ёқтирса керакки, йиғиштиринг чоп-чопларни, нима, мен Непал подшоси-манми, демайди. Бир оғиз қайтариб қўйса-ку, бўлади-я. Шу таъзиму тавозелар ясама-лигини кап-катта одам сезмайдими? Энди кўтарилган бўлсаки, амал бошини айлантириб қўйибди-да, десанг. Аллақачон ўзини босиб оладиган ёшда-ку. Ё бировларнинг сени худо санаб, шахсинга сиғиниши, атрофингда ўлиб-қутулиши шунчалик ширинми? Бўл-маса, нега фалончига тақлид қилиб кийинадю писмадончига ўхшаб пат-патчилар қур-шовию етовида юришни ёқтиради? Бир ками кўчаларга одам чиқариб, олқишлаш қо-либди.

Ажаб замон. Ҳайбатли устунлари Қишки саройдан қолишмайдиган анави обкўм биносию худди «тўғри йўлдан боряпсиз», деб тургандек манави ҳайкал ва яна бу пой-андозу дабдаба-аъсасалар... ҳеч қовушадими? Бу ҳақда биров ҳеч ўйлаб кўрганми? Аслида шулар ҳақида анави одам бош қотириши лозим эмасми? У эса, гўё ҳеч нарса бўлмагандек... Балки қабулига кириб юришнинг ҳожати йўқдир? Овора бўлгани қолар?.. Шундай-ку, лекин... Ноумид шайтон, худойим кўнглига раҳм солса, бу юмуш нима деган гап? Тушунар уни ҳам...

Биринчи тилла кўзойнагини тақиб, юмшоқ курсига ястанганча кунлик маълумот билан танишаётган экан, уни кўриб, хурсанд бўлиб кетди:

— У-ў, дўстим, нечук, қандай шамоллар учирди?— Аъзам қўлларини ёзиб ўрнидан турди,— ҳозир Мухсинжонни эслагандим-а, суҳбатини олгани қачон ўтсак экан деб?.. Заб келибсиз-да. Қани, қани... дамлик-омонлик?..

Обкўм котиби ростдан ҳам ўзига ўхшаган тоши оғир, бўлалли эди, тенгма-тенг туриб кўришаркан, яқин келиб, кифтига қоқиб қўйди:

— Зўр ўғлингиз бор-да. Ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ишни қилиб юради. Кал-ласи бамисоли госплан.

«Тавба, нега ундан олдин ўғлидан гап очиб қолди? Ахир, бу ёққа келаётганидан ҳеч ким беҳабар эди-ку? Ё унга Мухсин туфайли мулозимат қилаётганмикин?..

— Қани, қани, марҳамат.— Аъзам жой кўрсатиб, ўзи ҳам қаршисига ўтирди,— янгилигингиз бу йил ҳам хўб қўл келди-да бизга. Минг раҳмат, сиз олимларга, Бузрук Эрматович. Энди юз саккизга ўхшаган битта ажойиб нав яратиб берсангизлар эди...

Аввалдан тайинлаб қўйганми, котиба қиз пахта гулли чойнакда чой дамлаб ки-риб, иккита пиёла билан олдиларига қўйиб кетди. Аъзамнинг ўзи уни қайтариб қуя бошлади.

Қизиқ, шу бояги одамми? Соясидан от ҳурқарди, ҳамма қатори экан-ку. Ёки у Мух-синнинг отаси бўлгани учун, Мухсин эса, юқорининг ардоқлиси эканлиги туфайли ҳам тенг кўриб, муомала қиляптими?

— Айтмоқчи, кеч бўлса ҳам Беруний мукофоти билан табриклайман. Қуллуқ бўлсин,— Аъзам кийик ўти гуркираб турган кўк чойни узата туриб, енгил бош силкиб қўйди,— арзийди. Миллион гектарни сизнинг усулингизда экамизу арзимасинми?

Улар бир-бир чой хўплаб, суҳбатлаша бошладилар. Аъзам у боя ўйлагандек жуда каттазанг ҳам, калондимоғ ҳам эмасди. Мухсин туфайли сал мулозимат қилаётганини айтмаса, анча одамшаванда кўринади. Фақат, у ҳақда қандай гап очса экан?

— Кейин, мен сизни хурсанд қиладиган яна бир гапни айтиб қўяй.— Аъзам унинг билагини аста ушлаб қўйиб, диққатини тортди,— кеча оқшом юқори билан гаплаш-дим.— Биринчи энди оёғини чалиштириб, курсига ястанди.— Пахтакорларни беш йилда бир эмас, ҳар йили мукофотлаша руҳсат келибди. Зўрми?

Обкўм котиби гапни қаёққа бураётганини сезиб, Бузрукнинг хаёли қочди: бу нима ҳамдаю у мукофотдан гапирди...

— Емон эмас,— деди суҳбатдошининг кўнгли учун.

Котиб юзидан нур ёғилиб жилмайди:

— Сиз охиригача эшитинг. Қаҳрамонликка Сизга битта ўрин берамиз, кимни тав-сия этасиз, Мухсинжоннинг ишлари қалай, деб сўрашди. Ундан бўлак номзодимизнинг ўзи йўқ, дедим. Ҳаракатини қиларейсан, деб фатво беришди. Қалай?

Бузрук ночор жилмайди:

— Зўрликка зўр-у, лекин...

Котиб тараддуланиб унга қаради:

- Нима лекин?
- Шу мукофотни қўятурган маъқулмиди?..
- Қизиқ гапни айтдингиз-ку,— у оёғини тушириб, қаддини ростларкан, кўзларига тинчков тикилди,— нима сабабдан... қўятурамиз?
- Ундан кўра, Аъзам Пўлатович, Сиз бизга бир яхшилик қилинг.
- Обкўм котиби шодланиб қўлларини ёзди:
- Сиз учун, сизлар учун жоним билан!..— Бузрукнинг ниятини фаҳмламай катта оғизлик қилди у,— Мухсин Бузрукович сўрайди-ю, биз қайтарамизми?!
- Йўқ, Аъзам Пўлатович, гап шундаки,— деди жиддий Бузрук,— бу менинг илтимосим, Мухсинга яхши бўлсин десангиз,..
- Шу пайт пастак столча устидаги қора, қизил, сариқ ҳамда баргранг бир гала телефонлардан бири жиринглаб, гапнинг белига тепди. Котиб тинчликми, дегандай унга қараган жойда... яна хаёли қўнғироққа қочди. Эшик очилиб, остонада котиба қиз кўринди.
- Аъзам Пўлатович, Қувадан Азларов...
- Оббо, худо урди. Ошга пашша тушди-ку! Тегишли одамлардан суюнчи сўраб турмаса, кунни ўтмайди шекилли буларнинг?
- Лекин хайрият, Аъзам котибасига енгил қўл силтади:
- Мен бандман, кейинроқ...— дедию нима учундир ўрнидан туриб, катта стол ортидаги ўз жойига қараб юрди. Унга эса бош силкиди,— эшитаман, эшитаман, қулоғим сизда.
- Барибир боягидек яқинликми, самимийликми йўқолган эди. Ҳамма гапни столига ўтиб, расмий тусга кирмасдан айтиш керак эди, чамаси? Энди... тушунармикан? Шундай бўлса-да, чиқмаган жондан умид, тавakkал қилди:
- Биласизми, Мухсинжонга ростданам яхшилик соғинсангиз, бир иш қилайлик...
- Хўш-хўш,— курсисига ястаниб, кенг кафти билан тақир бошини силади у.
- Раисликдан бўшатсангиз...
- Котибнинг ҳуши учиб, қўли бир зум кенг пешонасида қотиб, ўзи эса ажабланиб тикилди. Кейин зўрма-зўраки илжайди:
- Узингизмисиз, Бузрук Эрматович? Қўйинг-э, уят бўлади. Мен шунча раҳбарлик ишларида юриб, сиздақа ўғлини бўшатиб беришларини сўраб келган отани... кўрган эмасман.
- Уша уят бўлмаслиги, иснодга қолмаслигимиз учун... келдим-да, ўртоқ котиб,— Бузрук яна ҳам жиддий тикилди.
- Ажаб. Нима гап ўзи? Очiqроқ айтинг...— У аazza-баazza қайтиб келиб, қаршисидаги курсига чўкди.— Ё бирор ножўя иши бораканми?
- Бўлганда қандоқ!..
- Қизиқ, нега биз ҳеч нарса билмаймиз? Нима, одам уриб кетибдими ё?
- Бузрук бош чайқади.
- Ёки бирон хунук ишга аралашиб қолибдими?
- Йўқ, ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб кетибди. Бу ҳам камдай, одам қаматибди!— Бузрук азбаройи асаби қақшаб, столни муштлаб кўйди. Обкўм котиби энди ўзига келиб, унинг билагига қўлини қўйди:
- Йўқ-йўқ, азизим, Сизга нотўғри тушунтиришибди. Шикоятчи муаллим болани назарда тутяпсиз-да. Бу воқеадан хабарим бор. Биз унинг масаласини обкўм бюросида кўрганмиз, Мухсинжоннинг у воқеага дахли йўқ. Ҳеч-ҳеч...
- Қамалиши-чи? Кимнинг топшириғи билан бўлган у иш?— Бузрук котибнинг кўзларига тик қараган эди, Аъзам унинг нигоҳига дош бера олмай чайналиб қолди.
- Қамалиши... бу энди бизга боғлиқ бўлмаган нарса. Узига ўзи қилди. Мавзолейга бориб, республиканинг шаънини тўкиб юрибди. Эсини еб қўйибди.
- Осмондан олган эканми у гапларни?— кесатди Бузрук.
- Осмонданми, ерданми, билмадим-у, лекин кўпи тухмат,— деди котиб, минғираб.
- Раисларнинг пунктдан пахта сотиб олишлари ҳамми?
- Ким-ким? Бизнинг кўзимизни боғлаб-а? Қўйинг-э, ишонмайман. Ишонмайман, Мухсинжоннинг шундай ишлар қилишига,— котиб бош чайқаб ўрнидан туриб кетди.— Нима билан исботлайсиз? Борми, бирорта далилингиз?— деди негадир овозини кўтариб.
- Керак бўлса, мен сизга истаганча далил топиб бераман. Лекин гап бунда эмас. Уларни бу йўлдан қайтариш керак. Эрта бириси кун ишкали чиқиб қамалиб кетса, биз нима деган одам бўлаамиз?
- Обкўм котиби унга нафасингизни ел олсин-е дегандай қараб қўйди-ю, ўзи дераза олдига бориб, хаёлчан туриб қолди. Кейин ярим ўгирилди.
- Айтинг-чи, бу ёққа чиққанингизни Мухсинжон билладими?
- Йўқ, нима эди?
- У энди шу ёққа қараб юрди.
- Бўлмаса, менинг маслаҳатим — ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолсин. Нима қиласиз ўзингизни ҳам, уни ҳам ёмонотлиқ қилиб?

— Демак, ёрдам бера олмайсиз? Шундайми?—Бузрук гап охирлаётганини сезиб ўрнидан турди.

— Афсуски...

— Сўзингиз ўтмайди?

Улар бақамти туриб қолдилар.

— Сиз мени тўғри тушунинг, Бузрук Эрматович.

Унинг учун райкўм бир пул бўлса, обкўм индай олмаса, падарнинг сўзи ўтмаса, демоқчи бўлди-ю, тили айланмади:

— Борми мушугини пишт дейдиган одам?

— Бунчаликмас, Бузрук Эрматович, бунчаликмас,— у таскин беришга уриниб, тирсагидан ушлади,— сиз ҳам тушунинг-да, ўғлингиз кошки кичкина одам бўлса, зўр раис деган номи бор, СССР Олий Советига депутат қилиб сайлаб қўйган бўлсак, қаҳрамонликка ягона номзод...

— Қўйинг, ўша қаҳрамонлигини! Юлдуз тақиб бадном бўлиб кетганидан оддий одам қатори юргани минг марта маъқул,—Бузрук ўзи сезмаган ҳолда уни қайириб ташлади.—Сиз менга бўладиган гапни айтинг: сўзингиз ўтадимми-йўқми?

Котиб бош чайқади. Гўё у тушунинг, сизга астойдил ачинаман, лекин иложим қанча, демоқчи бўлар эди.

Тавба, Муҳсин шунчалик қудратли шахсми ё буларнинг ҳаммаси бир-бирига чирмашиб кетган занжирнинг ҳалқаларимики, обкўм котиби ҳам ожиз? Энди нима қилди? Қаёққа бош уриб борди?

— Хўп, хайр, мен мияси ачиган чолни... маъзур тутасиз. Вақтингизни олдим, узр,— деди ички бир алам билан.

— Ҳечқиси йўқ, яхши боринг, Бузрук Эрматович. Бу гапларни мен эшитмадим, сиз айтмадингиз,— деди у қабулхонагача кузатиб чиқиб.

Бузрук котибнинг юзига қарамасдан, жигаридан айрилган одамдай бўшашиб ташқарига қараб юрди.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Абдулаҳат чиқиши билан Муҳсин ўзининг суврати босилган газетани бир четга сурди: «Расмингизни беришибди, деб ҳовлиқиб юрибди. Москванинг газеталарида босилганда ҳам, чиқса-чиқибди-да, деб қўяқолган одам... энди боши кўкка етсинми? Шу Абдулаҳат ҳам андак ўпкароқми-ей. Кўнгилга қил сиғмайди-ю...»

Муҳсин отаси билан бўлган жавоб-муомалани эслаб, юрагидаги хижиллик баттар ортди. Урнидан туриб, хона кезаркан, барча дилхираликларнинг сабабчиси нима экан, деб ўйлади: фотиҳами, анув муаллимнинг қамалишими ё чолларнинг отасиникига боришими?... Балки Абдулаҳат айтмоқчи, бошбух демаганлар отасига ҳамма маълумотни бериб улгурганидир? Шошма, ўзини чақириб қўяқолса бўлади-ку.

Муҳсин турган ерида эшикка қайрилиб, овоз берди: — Абдумутал ака, ҳов Абдумутал ака!

— У-ҳўй, боряпман,— йўлакдан идора қоровулининг жаранглаган овози келди.

— Бошбухни айтворинг.

— Ҳозир-да, ухахон, ҳозир-да,—кейин ўзи йўлакнинг бошқа бурчига қараб овоз берди,— Норбўтажон, ҳов, бошбух ука?!

Ўзи кап-катта эсли-ҳушли одам-у, вақти-вақти билан айниб туради-я. Инжиқ десанг инжиқ эмас, дарвеш десанг дарвеш, ўйларди Муҳсин, ҳузурига чақирган кишининг одамовилигига тушунмай. Илгари ҳам шунақа кетаманга тушиб қолган. Қурғур, ўзининг ишига хўб чаптаст, роса ҳадисини олган, бўлмаса-ку, бухгалтер зотига қирон келибдими?..

Эшикда Норбўта кўринди:

— Мумкинми?

— Кир-киравер, мунча тортиндинг бегонага ўхшаб? Эшикни беркитиб кел,— рўбарўсига ўтиргач, синовчан зингил ташлади,—хўш, нима гаплар?

Норбўта кўзини столдан олмай, қўлидаги бир варақ қоғозни текислашга тутинди:

— Энди-и, раис ака, ўзингиздан ўтар гап йўқ, менга жавоб бериб қўя қолсангиз.

— Яна ўша эски ашулами? Ахир, келишувдик-ку, йилни яқунлайлик, кейин гаплашамиз деб...

— Шунақа-ку, лекин...

— Нима «лекин»?

Норбўта илтижоли қараб қўйди:

— Жўжабирдек жонмиз, бола-чақам ўксиб қолмасин...

— Ё қудратингдан! Воҳма-поҳма бўлиб қолмаганмисан, Норбўта? — У ўзини босолмай ўрнидан туриб кетди, айланиб келиб қаршисида тўхтади.— Ёки бирор гап ўтдимми?

Норбўта этигининг учидан кўз узмай бош чайқади.

— Унда мен нима бўлсам, сенам шусан!—ўгирилиб нари кета бошлади у. —
Кемага тушганнинг жони бир.

Норбўта тагидаги стулни суриб, ўрнидан турди.

— Мени ўша кемангиздан тушириб қўйсангиз. Бир кунмас-бир кун...

Норбўтадан бу гапни кутмаган эди, ҳайратланиб қаради: энг мўмин-қобилидан
келаётган шу бўлса, бошқасига тўзим берсин.

— Нима, «бир кунмас бир кун?»..

— Чўкиб кетади...— деди Норбўта.

— Уни қара-я!—деди-ю, лекин ўзи ғалати бўлиб кетди: шунча хизматлари-чи?
Инобатга ўтмас эканми? Ким чўктираркан?! Тўғри, иш бор ерда хатолик бўлади, кам-
чилик ўтади, лекин план ўзи осмонда бўлса, нима қилиш керак? Қаердан олади йўқ
пахтани?

Унинг ёнига қайтиб бориб, рўпарасида тўхтади:

— Хўш, нима демоқчисан? Ниятинг олди-бердисиз ишлашми?

— Ишласак тоза ишлайлик-да,— деди Норбўта, тўнғиллаб.

— План-чи? У нима бўлади? Пландан бўлак нарсани сўрашганми ҳеч тепадан?
Эслайсанми? Ё бирор йил бажармасак-бажармабмизми?

— Бори-да, келгуси йил шунга яраша ҳаракатимизни қиламиз.

— У йили ҳам уддалай олмасак-чи? Ернинг аҳволини, бизнинг ерларда пахта бит-
май қолаётганини кўриб турибсан-ку.

Норбўта гапнинг қаёққа бораётганини сезиб, бош эгди.

— Мен ҳам орзуманд эмасман қинғир ишларга. Лекин планни пасайтиролмасак,
нима қилай? Хўжаликни шу даражага кўтариб қўйиб, энди бизники наший¹ дея олмай-
ман-ку, тўғрими?

— Тўғри, Сизга осонмас, раис ака, лекин мени ҳам тушунинг,— Норбўта астойдил
қўлини кўксига қўйди,— мен эскичароқ тарбия кўрган эканман. Ҳаром-ҳариш деган-
дай... топганимни болаларимга едиролмайман.

Оббо покдомон-е!

— Шу вақтгача нима қилаётувдинг, энди едиролмай қолибсан?

— Тўла десангиз, тўлаб қўйишгаям розиман.

У ялт этиб Норбўтанинг юзига қаради: чиндан-а?

Бошбух бу қўлини ҳам кўксига қўйди:

— Сидқидил гапим, ишонинг.

Ажаб одам экан-ку бу Норбўта! Ҳамма чўнтагини қаппайтириш ғамида-ю, бу тўлаб
қўйишга ҳам рози... Оббо, Ҳотамтой-эй...

У бошбухнинг ҳозирги гапига беш кетиб, жойига қайтаркан, валломатлиги тутди:
ке, ўладиган дунёда шу одамга бир яхшилик қилса-чи?! Ула-ўлгунча гапириб юрсин!
Узини тузуккина анор устаси дейишади. Даштдаги анорзорга боғ бригад қилиб юборса-
микан? Дўпписини осмонга отиб, идорадан чиқиб кетишини томоша қилармиди? Шун-
дай-ку, лекин... шу дарди боракан, ҳаммага дoston қилиб юрмай ўзига кела қолса,
асакиси кетадими?

Мухсин илкас қайрилиб, саволчан разм ташлади.

— Дарвоқе, дадамизга ҳам шу йўсин гаплар қилган бўлсанг керак? Норбўта унинг
кесатиғини сезиб, тушунтиришга ошиқди:

— Гаплар эмас, Мухсин ака, илтимос эди, илтимос...

Унинг аччиғи келди: кўзинг етмаган экан, орага одам суқиб нима қиласан? Оламда
мендан қайсари бораканми? Бир йўқ дедим — тамом-да.

Боя қаердан ҳам валломатлиги тутган экан, энди айниди-қўйди: э, йўқ. Шу тихирли-
гинг учун ҳам охиригача чидайсан энди.

У бас, етарли, дегандай стол устидан шляпасини олиб, бошига илди.

— Гап шу, Норбўтабой, бизга сенинг шу ҳалоллигинг маъқул. «Социализм»нинг
чўтини мен ҳар кимга ҳам ишонавермайман. Так что, келган жойидан... давом эттираве-
расан,— елкасига қоқиб, эшикка йўналаркан, қўлидаги қоғозга ишора қилиб деди,—
ўйлайманки, бу ариза ҳам сўнггиси бўлади.

Ўзи эса афтига қаради: қандай кишанда эканингни тушундингми? Қулф-калити
менинг қўлимда. Бўшайман деб овора бўласан. Қуллуқ қилу ишингга боравер...

— Мухсин ака, мендан нима ўтувдики, бундай... қиласиз? Гуноҳим Тоғага учрага-
нимми?

Биларкансан-ку! Сўраб нима қиласан! Ҳали ҳам қаҳримга йўлиқмаганингга
шукр қил!

Ўзига эса:

— Келишдик-ку, бу гапга бошқа қайтмаймиз деб. Бор-да, ишингни билиб қил,—
деди ортиқча сўзга ўрин қолдирмай.

Норбўта аризасини ғижимлаганча чиқиб кетди.

Буларга бир нарса бўлганми? Илгари сўзсиз қуллуқ қилиб турадиган одамлар

¹ наший — ўйиндан чиқдик маъносида (шева)

орқаваротдан дадасига шикоят қилиб, кўз ўнгида аризасини ғижимлаб турса? Ё қўл остидагилар билан ҳисоблашмай қўйиб, халқ орасида путури кета бошладимикан? Ундай деса, етти ёшдан етмиш ёшгача ҳамма далада, унинг обрўси учун куйманиб ётибди-ку. Обкўм котибларидан тортиб, казо-казоларгача кутгани чиқиб юрибди-ку. Икки кундан бери эшигидан одам аримай, ҳамма «зиёрат қабул»га келиб турибди-ку. Мана, ҳозир ҳам Қиртагидаги меҳмонхонага дастурхон ёйдириб қўйибди. Бир кўрпада тегишиб катта бўлган дўстлари унинг Булғориядан қайтганини эшитиб, атай хабарлашиб келишяпти. Ҳаммаси ҳам кичкина одамлар эмас, ўзига яраша бир идоранинг бошлиқлари. Бир-бирига иши тушадиган, ҳадди сиғиб қарашворадиган раҳбарлар. Ичида даври келиб, пахта трестининг бошлиғи бўлиб олганлари ҳам, бутун бир районни ётқизиб-турғизаётганлари ҳам бор. Биттаси Аъзам тоғанинг ўрнига даъвогар, бир кун келиб Марказий Комитетга котиб бўлмасам отимни бошқа қўяман, деб онт ичиб қўйган. Бу гап мастликда айтилгани билан Азимнинг асл нияти ҳам шу. Бошқаси водийнинг пахта министри, Тоғанинг ўнг қўлидай гап. Бунақа валломатни дунё кўрган эмас — топадиям, беармон сочадиям. Дунёнинг бир қавати унинг ошна-оғайнилари. Қўли етмаган ер йўқ. Ана шу оғайниси билан куда бўлмоқчи-да... Ўзига бўлса тараф йўқ, республиканинг эркаси. Фақат, анави тўғрисўз куёви қоғоз иши билан анча ўралашиб қолди. Уларнинг ҳаммасини қўшиб қайнатганда битта Вали чиқиши даргумон-у, лекин омад унгамас, буларга кулиб турибди-да. Шунда ҳам иши чаккимас, нақ партия ҳайъатининг раиси.

Бугун тушлик баҳона, уни зиёрат қилгани ана шу қиз ўртоқлари келишяпти. Кўпдан улар билан ўтиришгани, дилдан ёзилиб чақ-чақлашгани йўқ. Зора манави дилхираликларни унутиб, бир яйраса. Мени десанг давлатникини жойига қўй, анави муаллим боланинг гуноҳидан ўт, тўйни юриштирвор, раисликдан кеч эмиш. Осон экан-да! Ҳали шу аразлаб кетганча қайтишни ҳам ўйламаслар. Ялиниб бормагунича қизлариникида юрарлар. Ёки ўртага куёвларини солсамикан?..

Аммо Вали ҳам юракни қисиб, ўтиришга роса бир соат кечикди. «Наполеон»дан тотиниб, райхон шўрвани ичиб, биллиард ўйинга тушиб кетишганда сўппайиб кириб келди.

— Э-э, оқўрик! Бормисан оламда? Сени ҳам кўрадиган кун борақан-ку, а?— Пахта «министри» таёқни қўйиб, қучоқ очганча унга пешвоз юрди.— Сендан Аъзам тоғани тавоф қилиш осонроғ-а?!

— Бу замон шунақа-да, иши тушмаганга ким эланарди,— Вали атайми, тагдор гап қилди.

— Туф-туф. Сенга ишим тушгунча шайтоннинг бўйни узилсин-а! Сен Қодир полвонмидинки, кечирворадиган...

Улар қаҳ-қаҳ уриб қучоқлаша кетдилар. Тўлишиб дум-думалоқ бўлиб кетган Дониёр ҳали ҳам жир битмай тарашалигича қолган Валининг елкасидан ҳам келмас, лекин оёғини ерга текизмай гир айлантиришни қўймасди. Одамда мол-дунё кўпайиб қолгач, ўзи ҳам бақувват тортиб кетаркан-да? Бекорга миллионер дейишмайди.

— Оббо оқўриг-ей!— биқинига туртди у.

— Оббо «ўғрибоши»-ей,—елкасига қоқди бу,—эсингдами, Қодир полвоннинг гапи?

— Шўни айт, Вали.— Уларга қўшилди Азим.— Бир нарсага ҳеч ақлим етмайди, йигитлар. Бу ўзи калтабақай бўлса, қанақиб анави гапни айтган-а, Қодир полвон? Қанақа эди?

— Мунча оёғинг узун, вей, сартнинг боласи? Ўғрибоши ўзингмисан, нима бало?— деди Вали худди Қодир полвондек дўриллаб.

Улар меҳмонхонани бошларига кўтариб, шарақлаб кулдилар.

Ўзи ҳам жуда антиқа бўлган-да. Салкам ўттиз йилги гап бу. Ушанда энди ўнинчини битиришаётган, битта имтиҳонлари қолган кезлари эди. Кечаси шу Валиларникида дарс тайёрлашиб ўтириб, уйқуни ўчириб келгани кўчага чиқишдию сутдек ойдинга маҳлиё бўлиб туриб қолишди.

— Эҳ, шундай кечада сойга тушсангми, эрталабгача ярим қоп балиқ тутиш мумкин-да,— деди Азим керишиб.

Шунда Вали таклиф қилиб қолди.

— Вей, ундан кўра тепага ўтсак-чи? Кеча кўрдим, анави оқ ўрик бор-ку, роса ола бўпти-да. Бориб бир маза қилиб келмаймизми?

Бўпти-бўпти билан сойдан ўтиб, тепаликдаги ўрикзорга чиқиб боришди. Кейин катта пайкал бошидаги Вали айтган оқ ўрикка олдинма-кетин тирмаша кетишди-ку. Ойдинда гоҳ тусмоллаб, гоҳ пайпаслаб ўрик териш тоза гаштли бўларкан. Ким карсиллатиб довучча ер, ким баргларни шитирлатиб думбул излар, Дониёр эса ўз гапини маъқуллар эди:

— Болалар, бир қўйиндан териб кетмаймизми? Тоғора тўлса, эрталаб Янгичекка обориб лойлаб келардим. Битириш кечасига биттадан украинча қўйлак олволардик, а?

Лекин шериклар думбул карсиллатишларини қўйишмас, бу ҳам етмагандай ҳар чеккадан кулиб, уни мазах қилишар эди:

— Бир тоғора дегин-а? Аввал тишимиз қамашгунча еволайлик. Украинча кўйлак қочмас...

Аммо кутилмаганда пастдан:

— Ҳой, ким у, бемаҳалда ўрикнинг устида юрган?— деган гулдираган овоз келдию ҳаммалари ўриikka қапишиб қолишди.

Пастда кетмон кўтарган барзанги бир одам турар, улар тушиб қочишларини ҳам, миқ этмай ўтираверишларини ҳам билишмас эди.

Ниҳоят, ҳалиги сув тутиб юрган одам елкасидан кетмонни олиб, буюрди:

— Қани, битта-битта тушиб юборинглар-чи. Аммо-лекин қочишни ўйламанглар. Бўла қолинглар.

Улар сен туш, сен туш билан бирин-сирин ғимирлай бошладилар. Сувчи эса, ўрик тагида туриб битта-биттадан тушириб оларкан, бошқа найновлар қолиб, Дониёрга:

— Мунча оёғинг узун, вей, сартнинг боласи? Уғрибоши ўзингмисан, нима бало?— деди гулдираб.

Қодир полвон уларни уришиб-нетмади, олдига солиб идорага ҳам олиб кетмади. Насиҳат қилиб, яхшиликча кўйиб юборди-ю, лекин боғи гапи ҳали эсдан чиқмайди. Тўрт оғайни йғилиб қолишди дегунча Дониға текказиб:

— Қодир полвонни кўриб турибсанми?—деб қўйишади.

Аммо тавба дейиш кераг-у, ўшанда фаришталар омин, деб юборган эканми, Донининг қилаётган ишларига қараб туриб, кишининг ваҳми келади. Қари билганни пари билмас, деб шуни айтсалар керак-да.

У пахта трестига бошлиқ бўлиб ўтдию жуда ўзини кўйиб юборди. Иши ҳам шундай гуриллаб юришиб кетдики, нарёғи йўқ. Қаерга борса келинг-келинг, соясига кўрпача солишган. Ҳотамтоев эди, ярим йилга қолмай Дони Ҳотамтоевичга, кейин Дониёرخон акага айланди-қолди. Илтимосчилар, иши тушганлар қанча. Яна тилларидан бол томиб мақташади: «У-ў. Дони Ҳотамтоевич ўтираверсин. У кишига етадигани йўқ. Мардмисан мард. Илгариги замон бўлса, ўлай агар, бу кишидан катта тижоратчи чиқарди. Ота-боболари пахтачи бой ўтган бўлса, эҳтимол», деган гаплар юради.

У қанаққиб уста иш юритувчи, гардкамчи бошлиқ бўлиб қолди, Муҳсин ҳайрон. Ёшлигида жуда унақа устамон ҳам эмасди. Аммо Японияга бориб дунё кўриб келдию тамом ўзгарди-қолди. Қайси бир ўтиришда «Э-э, биз ҳам юрган эканмиз, кавушимизни судраб. Иш юритиш мунақа бўпти», деганмиш японларга беш кетиб.

Шундан ярим йил ўтдими-ўтмадими, пахта трестида бир дунё ўзгариш қилиб юборди. Планлар ошириб бажарилган, фойда мил-мил. Қизил байроқ ҳам, мукофот ҳам шуларда. Ишчилар ҳам мамнун, деҳқонлар ҳам. Катталар-ку Донининг бошидан сув ўгириб ичишга тайёр. Бир раҳбар шунчалик бўлар-да. Яқинда бир министр ўзига ўрин-босарликка чақирган экан, қандайдир баҳонани рўкач қилиб бормаганмиш, Водийнинг ярим пошшони бўлиб юрибман, камми, деганмиш Азимга. Бир ҳисобдан тўғри қилади. Катта охурнинг ташвиши ҳам катта-да.

Муҳсин шу дўсти билан қуда тутинишни ният қилиб, унинг қизига совчи юборган эди. Расм-русмини ўрнига кўйиб, фотиҳа қилиб келишса, ўғли бу ёқда бунақа гап чиқариб ўтирибди. Қизларининг иши бир нав бўлиб қолади, юртдан уялмасалар ўтказаверсинлар, деганмиш. Ўз фарзандим, мўмин-қобил деб юрибди, худонинг бир балоси экан-ку. Тагин тоғганини-чи? Минг йил ўйлаб тушига кирадиган нарсамас. Нима қилса экан? Фотиҳани бузай деса, Дони билан юз кўрмас бўлиб кетишлари тайин. Бузмай деса, ўғлининг анави гапи бор. Икки дунё ҳам бунга йўл кўйиб бўлмайди. Булар ҳаётда нимани билади? Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга деганлар. Уғли буни ҳис қилармиди? Ё дадамнинг айтганларига кўниб, ўртанчамни уйлаб қўя қолганим маъқулми? Унда Донини кўндириш керак. Унармикан?

Аммо у ҳозир бундан беҳабар. Вали иккиси беғараз аскияга тушиб кетишган.

— Дони-Дони, райҳонмисан, жамбилмисан?— дер эди Вали хонанинг у бурчида оёғини чалиштириб ўтирганча.

— Нима десанг, ўшаман,— жавоб қиларди у ним кулганча.

— Бир вагонни муҳрлаб, шу тола десалар ишонсанми?—пичинг аралаш қитиқ патига тегарди Вали.

У гапни нимага бураётганини англаб, дўстлар қаҳ-қаҳ отиб кулишарди.

— Вали-Вали,— дерди ўз навбатида Дони ҳам буш келмай,—райҳонмисан, сунбул-мисан!

— Нима десанг, ўшаман...

— Вагон-ку, майли, кичкина нарса. Ҳар куни саҳарда мева-чева билан учадиган самолётлар орден-медаль ортиб қайтса, биттасини Муҳсин дўстимизга ёзиб қўя ола-санми?

Қийқириқ устига қийқириқ бўлиб турганда, Муҳсиннинг ҳам тили қичиб келди.

— Вали-Вали, райҳонмисан, сунбулмисан?

— Нима десангиз шу-да.

— Аъзам тоғага айтиб қўй, ўша орденларга қўшиб битта амал ҳам олиб келсин. Азим районда моғорлаб кетди-ку...

Кулги тинмай, аскияни Азим илиб кетди:

— Вали-Вали, райҳонмисан, сунбулмисан?

— Жамбилман-ов...

— Унда Аъзам тоғага айт. Қувадаям битта жиннихона очиб берсин. Одамни ёзадиганлар кўпайиб кетди.

Оғайнилар гап нимадалигини тушуниб қийқириб кулишар, Мухсин зил кетиб, аччиғи бошига тепиб борар эди.

Чақ-а, чақ! Нишингни суқмаган битта сен қолувдинг! Пичинг отгунча ўзингни бил. Нима, амал деб ўлиб-қутулиб юрганинг ёлғонми? Недурки, қўллаб юбормаяпти, деб араз қиласан-да. Қачонгача ёнингга кирамиз? Узинг ҳам бир ишни қойиллат, назарга туш-да...

— Қани, столга ўтинглар дастурхонни мунтазир қилмай, ҳар қанча гап бўлса, ўша ерда отамлашаверамиз.— У ўртоқларини азиз меҳмонларни кутадиган хосхонага қистади.

— У-ҳў, илтифотинг жуда баланд-ку. Бу ер фақат зоти олийларга аталган эди шекилли?—Вали уста рассомлар бутун санъатини ишга солиб безаган хосхона шифтию деворларидаги тоғу водий манзараларига кўз ташлаб, ярим замзама қилди.

— Саричелақ ё бўлмаса, Арслонбобда ўтиргандек бир маза қилайлик. У кишилар ойда-йилда бир келадилар, биз доим бунинг ёнидамиз. Демак ҳаққимиз бор, тўғрими?—Дониёр унинг елкасидан кучиб қўйди.

— Хоҳласанг, ўшалар келганда ҳам таклиф қилавераман. Истайсанми?—Юрагинг дов берадим, дегандай қараб қўйди.

Вали эйтиборсиз қўл силкиб, ҳазилга бурди:

— Ана, Азимни чақир. Ичи қуриб юрибди.

— Вой, анойи-ей, уларнинг назарига тушсангиз жон-жон дерсиз-а!— Азим қўл урилмагандек қайта тузаб қўйилган столнинг тўрига ўтатуриб, сездирмайгина лаб буриб қўйди.

Дониёр иккала қўлини кўтариб бош силкиди:

— Йўк, йўк, ошналар, ййнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан. Улар билан Мухсиннинг яқинлиги етади. Биз уларнинг сояи давлатларида юрганимиз яхши? Айшимизни суриб, тўғрими?

Мухсин, қўрқманглар, мен борақанман, сенларга балоям урмайди, дегиси келди-ю, лекин кўвенинг олдида тилини тия қолди. Ундай асов от борми дунёда. Бир гап билан ерга қориштириб ўтирмасин. Феъли маълум-ку. Ҳали отаси билан ўртада ўтган гаплар, оғриниб кетган жойлари бор. Кимдир ўртага тушмаса бўлмас. Элчиликка бошқа кимни ҳам қўярди? Бу кажбаҳс яна айниб юрмасин тагин.

— Жуда камтарсан-да, Дониш. Сенинг ҳам сояи давлатинг бир министрникидан кам эмасдир. Ахир ҳаммамизни йўқдан бор қилиб юрган ҳам ўзингсан-ку,— негадир очикдан-очиқ ялтоқланди Азим.

Гапни қаранг!Йўқдан бор қилиб юрганмиш! Жарақ-жарақ тушиб турибди-да. Заринг бўлмасин-чи, фалончига ёрдам қилворинглар, дермикин. Мингта баҳонаю юзта комиссияни рўкач қилиб, ўзини четга тортар. Ё заринг, ё зўринг бўлсин, деган ақидани ким чиқарибди? Шулар-да. Қодир полвон бекорга анави гапни айтибдими!..

— Азим ҳам районда занглаб кетди-е! Яна бир ҳа-ҳулашворсанг бўлармиди, Дони. Ахир Аъзам тоғага бир оғиз сўзинг-ку, тўғрими?— Вали чой қайтараркан, қувлик билан кўз қисиб қўйди. Дониёр буни сезмай, талтайиб оёғини чалиштирди.

— Битмайдиган иш борақанми? Бадалани тўплаб қўйган бўлса... гаплашак гаплашаверамиз-да.

Унга Дониёрнинг Валидан ҳам тап тортмай очиқ савдога кўчиши ёқмади. Уғри бўл, ғар бўл, инсофли бўл. Шунчаликка ҳам борадим одам? Нима, биз раисликни сотиб олганмизми? Пастдан чиқиб келдик-ку. У ҳам борсинда. Кучи етмаса ғирромликка ўтишми?

— Қасамда унақа шарт йўқ эди шекилли?—деди атай, ҳазилга йўйиб.

— Ҳа, энди ҳамма ерда таомил шундай бўлиб кетгач, бу қўл қовуштириб ўтиролмайдими-ку. Ҳаракатини қилмаган қолаверади-да. Узимнинг кучим билан чиқиб бораман деса, туянинг думи ерга текканда кўтарилади... — Дониёр ишонма дегандай қўл силкиди.

Қулоғи динг Азим котиблигини ҳам унутиб, гўштли тандир нонни буларнинг олдига ушатаркан, бир зум тақдири ҳал бўлаётган шогирдга ўхшади-қолди. Кейин буни ўзи ҳам сезиб, сал ўнғайсизланди-ю, дарров киши билмас сўхбатга қўшилди.

— Туянинг думини ерга теккизишми? Бирдан бир йўл — уни чўктириш-да, — деди у сўз ўйини қилиб. Туя деб, Аъзам тоғага шама қилаётганини уч ўртоқ яққол пайқашди.

— Чўктириш учун «насибаси»ни олдига қўясан,— шарақлаб кулди Дониёр.

Чой қуйиб узата бошлаган Вали ҳам «мушт кетди»га қўшилди.

— Туябон ким, туябон? Ҳаммага ҳам чўк тушавермайди-ку жонивор?..

— Ким бўларди, Дони-да,— Муҳсин ҳам ўзини тутиб тура олмади.— Янги касбинг муборак, Дони?!

Улар хосхонани бошларига кўтариб кулдилар.

Дониёр заррача оғринмай, вазифани қабул қилди.

— Ҳай, буниси менинг зиммамда, лекин ундан у ёғини ўзинг гаплашиб берасанда... ҳаммамиз учун азиз ва ҳурматли зотлар билан!

Бўлди қийқирик, бўлди кулги.

Ҳай-ҳайлаб иккала қўлини баланд кўтарди Вали:

— Ундан кўра бир тахтиравон ясаб, Азимни елкамизда олиб бориб қўяқолайлик ўша ерга?..

Қурғур ўзларининг ошнаси-ю, лекин тили ёмон заҳар-да. Ҳазил-ҳазил билан бошланган гап охири зилга айланиб кетмаса эди.

— Қўй-е! Қачон қараса нишингни суққанинг-суққан! Сендан биров ёрдам сўраптимми?— Чарс бурилиб, тўнғиллаганича жойига бориб ўтириб олди Азим.— Сенга одамларни ишдан олиб, партиядан ўчириш бўлса!

— Бўлмаса-чи, жуда-а орзиқиб кутиб ётибман-да,— кесатиқ билан Вали ҳам жойига чўкди — Ҳой-ҳой, оғайнилар! Ҳазилни ҳам билмайсизларми,— худди улар уришиб кетадигандек, Дониёр ўрнидан туриб, ўрталарига бориб олди,— сизларни ким айтади қиз ўртоқ деб? Бунақа тил билан узоққа бора олмайсан-ку, Вали? Сал орқа-кетини ўйлаб гапиришни ҳам ўргангин-да, бундай. Уша-ўша жирракилигинг қолмабди, Азим. Нима, Вали бегонами, чўччонглайсан? От тепкисини от кўтарадида, ахир.

— Ҳе, ўзини кўрмайсанми, икки гапнинг бирида кесатиғини қўймайди. Арпасини хом ўрган жойим борми ё?— Азим юзини четга бурди.

Баҳсга ўзи нуқта қўймаса бўлмаслигини сезиб, Муҳсин бўш пиёлани устма-уст чертди.

— Қани, ошналар, ҳамма жой-жойига ўтирсин-чи? Ҳар ким ўз идорасида хўжайин. Мезбоннинг гапига ҳам бир бўйсуниб қўйинглар. Қани, Азим, «Наполеон»ни қўлга ол. Қуй ҳаммамизга, Валига эса тўлатиб қуй. Кечикиб келгани учун.— Кейин қадаҳни қўлига олиб, ўрнидан турди. Кутилмаганда сўз айтгиси келди. Нима таъсир қилди — билмайди. Харҳолда куёвини яккалаб қўйгиси келмади-ёв. Аммо-лекин, бояги тахтиравон ҳақидаги гапни хўб топиб айтди-да. Ахир зўр бўлса, ўз кучи билан кўтарилсин-да. Биров амал сўраб бораётгани йўқ-ку. Шу раисликда ҳам обрўси иккита обкўм котибиниқидан кам эмас. Одам ўз иззатини ҳам билиши керак. Ҳай, буларнинг кимлигини бир ўзларига эслатиб қўйсаммикин-а? Билса, бекорга Азимга иш буюриб, ундай қил, бундай қил, деяётгани йўқ.

— Хўш, ошналар, сийлаб келганларинг учун раҳмат. Яхши кунингизга мен ҳам ярай. Аммо бир гапни айтиб қўяй: орамиздаги дўстликка раҳна тушиб улгурибди. Бу нимадан — билмайман, лекин биз илгариги қиз ўртоқлар эмасмиз. Биримиз гап кўтара олмаё қолибмиз. Биримиз ўзимизча Худоёрхон бўп кетибмиз. Бошқамиз Мирзакарамбойдан кам эмасмиз. Ахир, аҳдимиз қанақа эди? Бор иқтидорини ишга солиб, ҳар ким ўзидан яхши ном қолдириш эмасмиди? Қаёққа қараб кетаётирмиз — шунини ўйлаб кўрдингларми ҳеч? Бу кетишда эрта бириси кунини ўз дўстимиз Вали бизни партиядан ўчириб, юрт олдида мосуво қилмайдими?

Хонага оғир сукунат чўмди.

ИЙГИРМА ТҮРТИНЧИ БОБ

«Бу гапни сиз айтмадингиз, мен эшитмадим». Бузрукнинг қулоқлари остидан шу сўз ҳеч нари кетмай қолди.

Нима демоқчи? Суриштириб келса, ҳаммамиз битта одаммиз, ким ўзининг илдиизи-га ўзи болта уради? Муҳсиннинг борлиги бизнинг бахтимиз-ку. У туфайли юқорининг назарида турибмиз, демоқчимми? Ё ўзини четга оляптимми? Бошини ғалвага қўймоқчи эмасми? Балки тескарилашиб қолса, Муҳсин тепадагиларга айтиб жилдириб юбориши мумкинди? Мана, гап қаерда? Ҳоли шунчалик экан-ку, бояги дабдабага, пат-патчилар қуршовида савлат тўкиб, керилишларига бало борми? Билмаган одам буларни булоқ сувидан ҳам мусаффо дейди. Қилаётган ишлари эса бундай. Дунёни сув босса боссин, халқ нима деб ўйласа-ўйласин, тепадагиларга ёқса бўлди-да. Хўп ажаб одамлар эканми?

У аччиқ ўйларга ботиб, зинадан бир-бир тушиб келаркан, пойгакдаги шовқиндан хаёли бўлинди. Бола кўтарган ўрта яшар бир аёл йўлини тўсиб чиққан милиционерга ҳам бўй бермай, юлқиниб ичкари ўтишга уринар, эшикбон ҳам бўш келмас, хотин қаёққа ўтмасин, кўндаланг туриб олар эди. Бунга сари аёл идорани бошига кўтариб шангиллайди:

— Ҳу, ўлим берсин бунақа идораларга! Қаёққа борсанг қўймайди, киритмайди. Бизниям додимизни тинглайдиган одам борми ўзи? Кираман дедим, кираман ўша каттанга! Сўрайдигани йўқ деб, ёлғиз укагинамни қаматаверадими?

— Опа, ҳой опа! Айтяпман-ку, у киши йўқлар! Қабул кунлари келинг!— Эшикбон илтижо билан қўлини кўксига қўйди.

— Йўқ бўлса, кутаман. Мана шу ерда ўтираман!— Аёл китоб дўкони ёнига бориб олди.

— Нега тушунмайсиз? Мумкин эмас, бизга гап тегади. Ана, рухсатдарчага боринг,— йигит хит бўлиб, аёлнинг елкасидан итарди.

— Кошки у ердагиларинг тушунса. Ҳамманг чулчутга ўхшайсанлар. Мен укам... деб келганман, бекорга эмас!

— Ҳеч нарса билмайман. Ўтинг-ўтинг, рухсат беришса кирасиз. Чиқинг, бу ер жанжал кўтарадиган жой эмас.

Бузрук қараса, бўлмайдиган...

— Ҳой, ука,— дея овоз берди, кейин бир-бир босиб яқин борди,— нега ёлғон айтасиз? У киши хонасида ўтирибди-ку. Ўша ердан тушиб келяпман-ку? Ё оддий халққа шундай муносабатда бўлинсин, деган топшириқ борми?

— Рухсат қоғозисиз... қўя олмайман-ку мен ҳам...— йигит айбини сезиб, қисинди.

— Бўлмаса, гаплашиб бериш керак. Вазифангиз. Бир муштипар арз-дод қилиб турсаю тушунишни истамасангиз. Қани, менга партия ҳайъатининг раисини улаб беринг-чи.

Аёл жанжал-сурондан қўрқиб кетган боласини бағрига босганча бир четга чиқиб, жимиб қолди. Милиционер йигит жойига ўтиб, рақам тера бошлади.

— Алло, ўртоқ Урмонов? Сизни сўрашяпти,— дея телефон дастагини Бузрукка узатди.

— Валижон, ўғлим...

— Ие, дада, ўзингизмисиз? Ассалому алайкум,— куёви кутмаган экан, шошиб қолди,— яхшимисиз, қачон келдингиз?

— Ваалайкум ассалом. Мен пастдаман. Бир тушиб кетгин.

— Ҳозир, дада.

Бузрук телефон дастагини жойига қўйиб, аёлга юзланди:

— Қаердансиз, қизим?

— Яйпанданман-у, Заркентдаги укам масаласида... кела қолувдим,— аёл кўзлари ёшланиб четга қаради. Кейин тўлиқиб, бор гапни тўкиб солди,— парткўм бўлатуриб хотинига жаноза ўқитди, деб ишдан олишгани кам экан. Аламига чидолмай тоққа чиқиб кетса, тутиб келиб, қаматтириб юборишибди.

— Ким айтибди шу гапни? Ўзи ўлмас эканми?— деди Бузрук, сочи тикка бўлиб.

Аёл елка қисди.

— Азларовми, Изларовми, ишқилиб районни каттаси-да.

— Катта бўлмай кетсин...

Бу орада куёви тушиб келди. Ўша-ўша жир битмас, ишдан бошқасини билмас куёви. Иши оғирми ё бошқа чоп-чопи кўпми, тарашадай қотиб, баттар найнов тортиб кетибди. Ҳамиша силлиқ тараб юрадиган сочида ҳам оқ кўпайиб, кулранг тусга кира бошлабди. Лекин кўзларининг чақнаши ўша-ўша.

— Келинг, дада, яхшимисиз. Бардам-бақувват юрибсизми? Аям яхшимилар?

— Раҳмат, ўғлим. Ўзинг қалайсан? Нозима, неваралар соғ-саломатми? Мен бир иш билан бу ёққа ўтувдим.— У атай каттанинг олдига кирганини айтмади.

Куёви шошилди:

— Нозимага қўнғироқ қилиб қўйдим. Кутиб ўтирибди. Кирмасангиз... хафа бўламиз.

— Сизларни кира кирмай қаёққа бораман,— ночор кулди Бузрук. (Мухсинни кидан аразлаб чиқиб келганини айтиб бўладими?)— Дарвоқе, манави қизимнинг арзига қулоқ солиб, ёрдам бериб юбор. Бу даргоҳдан ноумид кетмасин,— ўзи аёлга юзланиб, тушунтирди,— каттасига кирганингизда ҳам шунга буюрарди.

Аёл боласини бошқа қўлига олиб, астойдил алқашга тушди:

— Умрингиздан барака топинг, илоё юзга киринг. Биздан қайтмаса, худодан қайтсин.

— Ҳўп, мен кетдим,— Бузрук эшик томон юраркан, куёви эргашди.

— Бу ёғидан хотиржам бўлинг, дада, ишларни битириб пешинларга ўтаман. Зерикмай ўтирасиз-да.

— Ҳўп, болам.

— Шошманг, машина чақирай.

— Ҳечқиси йўқ, ўзим айланиб ўтгим бор.

— Унда хайрлашмаймиз.

— Яхши.

Қўйиб берса обкўм котиблигини уддалайдиган куёви бор-у, ҳеч кўкартиришмади-да. Тавба, қанақа давр бўлди? Тўғри юрган бир ёқда қолиб, бошқаларнинг куни туғса. Бўлмаса бу ҳам институтни тугатган, устига устак, Москвадаги олий мактабни битириб келди. Ўрисчани сувдай билади деб, бутун маърузаларни шунга ёздиривади, ҳужжатларни шунга тайёрлативади. Рисоладаги ишни бу қилади-ю, кимнингдир кўнглини топганлар учирма бўлиб кетаверади. Бу тенгилар топганини қаерга сиғдирарини билмай юрибди. У бўлса битта янги дўм олақолай демайди. Бир ҳисобдан шуниси ҳам

маъқул. Ўзига тинч. Биров бемаҳалда эшигини тақиллатиб келса, юраги ўйнамайди. Кейин, яхшиям шу куёви бор экан. Раҳматли бувисининг чироғини ёқиб, эшигини очиб ўтирибди. Асли, бунни Мухсин қилиши лозим эмасми? У бўлса...

Бузрук азбаройи даҳшатга тушиб, бош чайқаб қўйди. Кўзлари намланиб, дастрўмолини мижжаларига босиб, яна йўлида давом этди. Булар шунақа. Куни битиб у ҳам қаққилса, юрт кўзига уч-тўрт кун тўн кийиб бел боғлаб турар, қирқию йилида юртга ош берар, нари борса ўзини кўрсатиш учун мазорига ҳашаматли ёдгорлик ҳам қўйдиарар, лекин, кейин-чи? Жилла қурса, йилда бир ёдлаб турармикан? У-ку, майли, Нозима бор, куёви бор, ўлиги кўчада қолмас, лекин уни деб не дўзахларни кўриб келган... кампири-нинг ҳоли нима кечади?

Қилт этган шабада эмас-да, юз йиллик чинорларнинг барглари ўзидан ўзи чирт-чирт узилиб, ажабтовур чирпирак бўлганча йўлагу кўчаларга учиб тушар, оёқ таги кафтдек-кафтдек заъфар япроқларга тўлиб борар эди. У шаҳарнинг чинорзор кўчасидан бориб, ижроқўмдан ўтгач, бозорга олиб чиқадиган йўлга бурилди (Қутлуғ уйга қуруқ кириб бўлмас? Ойда-йилда бир келади, Нозима кўнглига олмаганда ҳам, неваралари бор ахир).

Ажаб, ҳазонларни босгинг келмайди-ю, ноилож топтаб ўтасан. Бузрукнинг хаёлидан эса, кампири кетмайди. Бояги аёл сабабми, Аннасини, бошига қора кун тушганда илоҳий маъбудадаи ёрдамга етиб борган тарсо қизни ўйлаб кетган. Бу-ку жигарини деб юрибди, Анна ким эди унга?

Ленинграддаги ўқишининг тугашига бир йил қолганда, Бузрук Тошкентдан хат олди. Рақибларидан биттаси «суюнчи» сўрабди. «Қалайсан, Бузрук! Бизни итдек қувиб солардинг, Ҳафизага яқинлаштирмасдинг. Абдуллага тегиб кетди-ку. Ишонмасанг, одамлардан сўра. Октябрнинг 21-куни тўйлари бўлиб ўтди. Бевафолик қутлуғ бўлсин!»

Тўғри, у Ҳафизани еру кўкка ишонмас, фаришта деб биларди. Аммо бир кун кўр-маса тура олмайдиган қизнинг сабр-бардоши ярим йилга етмаган... жуда-жуда ғалати. Бу муждага ишонмай, дўстларига телеграмма жўнатди: «Ростми шу? Абдулла билан Ҳафизанинг тўйлари?..» деб. Минг афсуски, «рост», «бўлиб ўтди», «уйланди», «тегиб кетди», қабилида жавоблар келди.

Во дариф! Қани у, кўзда ёш билан берилган ваъдалар? Кутаман, ўла-ўлгунимча сиздан бошқани демайман, қабилидаги онтлар? Ҳаммаси ёлғон, муҳаббат дегани бир сафсата экан-да?!

Ўзини қўярга жой тополмай қолди. Икки ҳафтага чўзилдиёв шу аҳвол. На ўқишга боргиси, на ётоқхонада тургиси келади, ҳеч қаерга сиғмайди. Кўз олдидан у... бевафо кетмайди: ҳаммаси эсдан чиққунча, янги ёрни топгунча экан-да? Кейин, қиз зоти шу бўлса... деди ҳаммасига қўл силтаб... «юрб» кетди. Кўзига чиройлироқ кўрингани билан бошлашаверадиган, орқа-кетини ўйламай қаҳвахоналарда кун ўтказадиган одат чиқарди. Ана шундай — ўқиши ўлда-жўлда, боши бориб, оёғи келганча тентираб юрган кезларида Аннани учратди. Унча кўхлик бўлмаган бу қиз иккинчи учрашувдаёқ унинг эсини киритиб қўйди.

— Бу пулларинг тугагач, нима қиласан, Боря?— деди у, қаҳвахонадаги хотамтойлигини кўриб.

— Фарғонадан сўрайман. Бувим юборадилар. Нима эди?— деди Бузрук, қизнинг саволига тушунмай.

— Отанг шунақа пулдормилар?— деди қиз.

— Йўқ, дадам қазо қилиб кетганлар.

— Унда ойинг қаерда ишлайдилар?

— Фабрикада...

— Тур кетдик,— деди кутилмаганда у,— ишлаб топилган пулни бундай со-
вурши уят.

Бузрук аламдан юрганини қандай айтсин? Айтмади. Лекин беҳуда санқишларни йиғиштирди. Аннадан бўлаги билан учрашмай қўйди. Бувиси ўрис қизга уйланишига икки дунёда ҳам рози бўлмаслигини ўйлаганда бу юришларини бас қилишга онтлар ичарди-ю, Анна чақириши билан ҳаммасини унутар эди. Очиғи, ана айтаман, мана айтаман, деб йил ҳам ўтди. Анна институтни тугатиб, дўхтирлик қила бошлади. Бунинг ҳам қайтадиган вақти етди. Ана шунда шайтон йўлдан оздириб, қасдма-қасдига «олиб кетаман»га тушиб қолди. Лекин Анна худди унинг ичидан ўтган гапларни сезиб юрган одамдай, бирга жўнашга унамади.

— Боря, сен аввал бор, ишга жойлаш, уй-пуй ол, кейин бир гап бўлар,— деди у.

Ростдан ҳам, бекорга чиранишнинг нима кераги бор? Ҳозир осмондан келгани билан эртага етаклашиб борганида онаси «вой шўрим, сендан шуни кутганмидим?» деб қолса-чи?

Аммо Тошкентда у ўйламаган ишлар бўлиб кетди. Аввало академиянинг биология институтига директор этиб тайинлашди. Кейин ишга муқкасидан кетиб, ўзидан ортмай юрган кезларида (кимни денг?!). Ҳафизани учратдию Абдуллага зўрлаб узатилганини эшитиб, жони ҳиқилдоғига келди. Ўзи эса, бир вақтлар еру кўкка ишонмаган суюклиси кўзларида ёш кўриб, адоий-тамом бўлди.

— Сиз Тошкентга қайтгандан бери мен бечорага тинчлик йўқ. Қимирласам қаёққа, деб турадилар. Топиб олган гаплари битта: ўша билан кўрсам... сўяман, дейдилар нуқул,— деди Ҳафиза пиқиллаб.

— Кўрқмадингми келишга?— деди Бузрук.

— Кўргим келса,— у уялиб ерга қаради, қалампирмунчоқ ҳидини гуркиратиб, жажжи дастрўмолчасини кўзларига босди,— нима қилай, ахир?— Яна тезда бошини кўтариб, унинг кўзларига тикилди, босиб келган хўрсиниқни ичига ютиб сўради.— Ё сиз ҳам...

— Нега энди? Фақат ҳозирги аҳволингни кўриб бир куйсам, турмушинг бузилиб кетишидан ўн куяман, ахир ўртада қизинг бор,— деганини ўзи сезмай қолди.

Кутилмаганда Ҳафиза унинг кўксига бош қўйиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Шу Нозимам бўлмаса ўзим билардим, Бузрук ака, аллақачон бошимни олиб кетардим кошонасидан. Нима қилай, ноиложман...

Бир вақтлар жондан азиз билиб, кафтда кўтариб юрган кишингни бу алпозда кўришдан оғири борми? Овутиб олгунича эси кетди. Лекин, шу аснода уларни қандай шайтон йўлдан оздирдию ўзлари билмаган ҳолда яқинлашиб, аввал арши аълога учдилар, жону жаҳонларини унутиб бирга бўлдилар. Дунёга келиб кўрган ҳеч бир кунлари бунга тенг келмасди, унинг олдида туссиз, маънисиз эди. Лекин орадан бироз ўтиб, бу туйғу, бу севинч, бу яқинлик қаёққадири йўқолиб, ҳаммаси ҳувиллаб қолди. Улар шайтоннинг сўзига кириб оғир гуноҳга ботганларини сезиб турардилар-у, бир-бирларига айтолмасдилар.

Шу воқеадан ҳеч қанча вақт ўтмай Ҳафизанинг эри қамалди. Индинга Бузрукни ҳам олиб кетишди. Абдуллалар Қоратошдаги чойхонада ошхўрлик қилиб ўтириб, агар Гитлер уруш очадиган бўлса, Ўзбекистонни ажратиб олақолган маъқул, ахир, у ёқларда қон кечиб бизга нима зарур, деган мазмунда гаплашишган экан. Кимдир оқизмай-томизмай етказиб қўйибди. Абдулланинг оғзи ботир бўлгани билан жони бўш экан. Терговнинг биринчи қийин-қистовидаёқ бу ишга кимларни тортишни кўзлаганини бирма-бир айтиб берибди.

Кейин бўйнига қандай гуноҳни олиб қўйганини англаб, отилиб кетишга кўзи етгач, ўша рўйхатга Бузрукни ҳам (худодан кўрқмаганини-чи!) тиркаб юборибди. Хотини кўргани келса, «Ўйлама, менга бўлмадинг, унга ҳам бўлмайсан!» дермиш. Вой аблаҳ-ей! Ҳафизани шунчалик яхши кўрарканми? Отила туриб ҳам унга раво кўрмай кетибди-я. Лекин Бузрук худонинг баджаҳл терговчиси Наҳановга буни қандай тушунтирсин? Яхшиям онаси боракан. Бўлмаса Бузрук ҳам отилиб кетган бўлармиди? Магаданнинг юзини кўрмасмиди?!

Ўша ёқни эсласа, ҳали-ҳали совуқда қиров боғлаб ётган қават-қават тиконли симлар кўз олдидан ўтаверади. Қамоқнинг гир атрофигина эмас, йўл-йўлак борки, икки ёқаси сим билан ўраб ташланган, ҳатто ҳожатга ҳам шу йўлақдан бориб келинар эди. Унинг ёдига қўрага ўхшаган ёғоч уй, букчайиб ўтириш ҳам амримаҳол пастак сўрилар эмас, нимагадир шу беҳисоб тиконли сим деворлар қаттиқ ўрнашиб қолган. Айниқса, эрталаб қуёш чарақлаб чиққанда кўрсангиз уни! Кечаси билан бир энли булдириқ боғлаган бу симлар офтоб нурида бирам ярақлаб, тиконли тугунчаларида минглаб қуёш ўйнаб, кўзни қамаштириб юборадими, бир зум қамоқдалигингни ҳам унутасан.

Тиконли сим, йўлақлар кўз олдидан чекиниб, эркинликка чиқиб қолгандай, энти-киб кетасан. Аммо бу алдамчи ҳис симга инган қиров эриб битгунча...

Лекин, этинг устихонингга ёпишиб, салга бошинг айланиб, кўзинг тинадиган, пуфласа учиб кетадиган бир ҳолга тушганинда... киндик қонинг тўкилган юрт, ўзинг туғилиб ўсган эшик, ота-она, таниш-билишларинг хаёлингдан кетмай қолади. Кўзингга ёш қуйилиб келаверади. Жаннатмақон тупроққа соғ-омон етиб бора олмаслигинг, ўлигинг бегона юртларда қолиб кетишидан жигар-бағринг ситилиб оқаверади. Тоғни урсанг талқон қиладиган одам сўроқ беравериб, қамоқдан-қамоққа кўчавериб, ўтиришга ҳам ҳолинг келмай қолади. Ўтирдинг дегунча ҳамма оғирлик ўша иккита суякка тушиб, шундай оғриқ турадики... Юриш бир азоб, туриш бир азоб, тирикликнинг ўзи бир азоб.

Бузрук тамом, деб қўйган эди. Фақат алвидо айтиш қолганди, холос. Аммо... кўч-кўч вақтида ўша Тўхтасин акани худо қаердан етказди — билмайди. Шунча аристонлар ичидан уни ажратиб олиб, ҳаммом қилдирди. Дўхтирлар билан гаплашиб, елиб-югуриб касалхонага ўтказди. Яна одам қаторига қўшилиб қолгач, қўлини кўксига қўйиб (қандай кичиккўнгли одамлар бор-а, дунёда!) узр айтиб турибди:

— Энди бизни маъзур тутасиз, ҳамюрт. Ортиқ тутиб тура олмадик...

Кўп одамларни кўрган эди-ку, лекин бунақасини учратмаганди. Нақд ўлимдан сақлаб қолиб, яна узр сўраб турибди.

— Мингдан-минг раҳмат, Тўхтасин ака! Яхшилигингизни у дунёю бу дунё унутмайман. Биздан қайтмаса, худодан қайтсин,— деди бошқа тузукроқ гап тополмай.

Кейин қаттиқ шамоллаб, зотилжам бўлиб ётганида ҳам худо бир асради.

Ўзи алангаи оташ бўлиб, иссиқнинг зўридан алаҳлаб ётибди-ю, биров жуда таниш овозда:

— Боря, Борягинам, кўзингни очсанг-чи, бир қарасанг-чи! Шунча излаб, топдим

деганимда бўзлашиб кетасанми?— дея ўтнади, йиғлаб-сиқтаб, елкаларидан кучади, муздек юзини юзларига босади.

Наҳот онаси шу ерга ҳам топиб келибди? Худо олсин, Сталинингга ҳам бораман! Бир рабочий одамнинг боласини шу кўйга соладиларми? Халқ душманига чиқарадиларми? Соғ одамнинг ўзи йўқ экан-да бу дунёда, деган онаси шундан шу ёққа ҳаёт етиб келибди-да? Ундай деса, нега Борялайди?! Ё алаҳлаяптими?

Шунча кўзини очишга ҳаракат қилади, қани энди қовоқларини кўтара олса. Худди минг ботмонли қум халта бостириб қўйилгандек... Ҳаммасини сезиб-билиб ётибди. Лекин қани тили айланса, Ана... шоша-пиша кўйлагини суриб, муздек қулоғини кўксига босди.

— Пеницилин, стрептоцид! Ўтказиб юборай дебсизлар-ку, ахир!..

Ва шу баробар қовоқлари устидан қум халта ҳам сирғалиб тушиб, кўзи очилдию қаршисидаги қизни кўриб, кўкси аллақандай тўлиб келди. Ёш боладай ҳиқиллаб, пичирлади:

— Ўзингмисан, Анна?

Унинг ўзига келганини кўриб, бояқиш шошиб қолди. Каровати ёнига тиз чўкиб, елкаларидан қучганча кўзларига термулди.

— Менман, Боря, менман. Қидира-қидира ахийри топдим. Яхшиям худо кўнглимга солди. Энди кўркма, доим ёнингдаман. Муддатинг ўтгунча... биргаман,— Анна юзини юзларига босади, боши, пешоналарини силайди-ю, лекин сочлариданми, кўйлагиданми, негадир Ҳафизанинг иси — қалампирмунчоқ ҳидига монанд бир бўй келиб, дилини энтиктиради. Ё тавба, қандай рўё бу, дейди ўзига ўзи. Кўнгли аллатовур эриб шивирлади:

— Узимнинг декабристкам!..

Шунинг баробарида руҳига ҳам бир ёруғлик оқиб кирди: уни дўхтир қиёфасида худонинг ўзи етказибдими, демак, ўлмайди... Ҳали кўп яшайди!..

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Улар бир чеккаси қиз ўртоқлари, бир чеккаси пахта қироли Ҳотамтоевни кузатиб чиқа бошладилар. Вали биринчи марта эътибор қилди: Муҳсин ҳақ, уларнинг илгариги дўстлиги қолмабди. Аллақачон путур етиб улгурибди. Манфаат ёмон-да, одамни дарров йўлдан оздиради-қўяди. Булар ҳам ўзларини минг беғараз кўрсатганлари билан план, амал, мақтов деган нарсалар бор, шайтоннинг сўзига киради-лар-да.

Дониёр водийда иккита айтувли одам бўлса, биттаси ўзидек, виқор билан ташқарига қараб юрди. Баъзилар уни Амир Олимхон дейишади. Бежиз эмас. Қиз ўртоқларики, атрофида гирди-капалак бўлиб айланишларини истайдими, жуда каттазанг тортиб кетибди. Тубидаги хазонлар супуриб-сидирилмаган мрамар ҳовуз ёнидан ўтиб, кузги совуқ уриб улгурган гулзор олдига етишганда Дониёр унинг қўлтиғидан олиб, бир чеккага бошлади.

— Ишинг жойидами ўзи, оқўрик! Муҳсин баҳона бир учрашиб қопмиз, бундай ёзилишиб ҳам ўтирмадинг.

— Нега, тоза мириқдик-ку,— деди Вали, унинг кўнгли учун.

— Э йўқ, жўра, унчаликмас. Мана, бизни мириқди десанг ярашади, кайфимиз ҳам жойида. Дунёни сув босса, тўпифимизга чиқмайди. Сен эса... бошқачасан. Қаллангда бошқа ўй, бошқа хаёллар... Бизга ёрилишни-ку... эп кўрмайсан,— у аizza-базза гинага тушди.

— Қизиқсан-а, нега эп кўрмас эканман?

— Қўрмайсан-да, биламан.

— Хўш, хўш? Яна-чи?

— Қўйналиб қолсанг ҳам, биздан чивик сўрамайсан. Тағин биз қиз ўртоқмиз. Вали кулумсираб қўяқолди.

— Биламан, ошна, сен пролетарнинг ҳам пролетарисан. Ойликка қаноат қилсанг қиласанки, бировга кўз тикмайсан. Лекин биз ўзингникимиз-ку. Очиқ-ёриқ айтаверсанг бўлади-ку. Ахир, ўғил-қизлар ҳам...

Оббо Ҳотамтоевлар-э! Энди бир ками мен қолувдимми?! Қарасанг, ҳамманинг тили қисиқ, ҳаммага ўтказиб қўйгансан. Вали ўша-ўша, ўзини ҳеч паст олмайди, олдингда эланиб турмайди! Қара-я... Сиртидан хотамтой-у, ичидан пишиб кетган. Ҳаммани ўзига қўл қилиб олса. Оббо кишандор-эй, пулдан тилга кишан солувчи дўстим-эй... 4

Валининг қувлиги тутди:

— Чиндан-а?!

— Сидқидилдан.

— Балки, менга кўп керакдир.

— Оғзингга сиққанча сўрамайсанми? Камиб қолармиди?!

— Давлатинг етмаса-чи?

Дониёр дафъатан тушунмади.

— Нечук... етмасакан? — Кейин ўзини ўнглаб кулди, — Ўзинг ҳисобига етганми-сан дегин!..

— Нима, бу закотми ё инъомми?

Дониёр унинг кесатиғини энди тушуниб, ўнғайсизланди:

— Нега ундай дейсан? Мен сидқидилдан...

— Биламан, ҳозирги замонда порани ҳам сидқидилдан берадилар, — ҳазил аралаш у чимдиб олди.

— Ана холос! — Дониёр аzza-базза хафа бўлди. — Менга сени сотиб олиш нимага керак? Қўй-э.

— Мени биласан-ку...

— Биламан.

— Билсанг, унақа гапдан иккинчи оғиз очма. Хафа бўламан.

— Шунақами, майли, ўзинг биласан. Бўпти бўлмаса. Шундай кўришиб турайлик.

Одам одамга ғанимат, ахир, — кутилмаганда Дониёр орқада қолган дўстларига ўгирилиб шанғиллади, — Муҳсин, менда бир таклиф бор, жилла қурса ойда бир йиғилиб турайлик! Навбат билан дегандай...

— Гап егандайми, гап дегандайми? — ҳазиллашди Азим Азлар.

— Росмана гап-да. Фақат мана шу қиз ўртоқлар, ўзимиз йиғилишиб турсак. Майли десаларинг, келаси гал мен чақирай, — дея у ўша томон юрди.

— Бўпти, нима десаларинг шу. Унда каминанинг навбатлари ўтибди-да, — Муҳсин очилиб кулди.

— Э, йўқ, эшикда кутмаса ҳисобмас. Менам биламан, бирорта дачада кутворишни, — журттага рози бўлмади Азим.

— Ҳай, бор, сен айтганча бўлақолсин. Бу ҳисобмас. Лекин эшикда сиқилиб нима бор? Бирорта баҳавороқ, холироқ жой топсак-чи? — деди Муҳсин.

— Ҳа-я! Арслонбобгами, Шоҳимардонгами кетворайлик. Идоранинг ташвишларидан қутулиб, — яйраб кетди Дониёр, — майлими, Вали?

Вали кўнглига келган гапдан ўзи ийманиб кулди:

— Мен... уй қизиман. Биласанлар-ку... Тентирашиб юришларини унча... хушламайман.

— Унда ҳар кимнинг ихтиёри, — деди Азим, нима учундир уни қувватлаб.

У ўзи шунақа: Тошкентдан келадиган меҳмонларни ҳам баъзан эшигига судраб қолади. Хотини уйғурча лағмонни хўп эшиб кўяди-да ўзи.

Ишқилиб, керакли одамнинг кўнглини олса бас. Бир кун бўлмаса бир кун асқолади-ку. Энди буларни ўшандай лағмон билан сийламоқчи. Узоқни кўзлайди бу Азим, узоқни...

— Ҳай, келаси ойнанинг шу куни менинг ихтиёримдасизлар. Сўхга чиқиб кетамиз. Бир каклик отиб, ноқхўрлик қилиб келайлик?

Келишдик-а? — Дониёр эътирозга ўрин йўқ, дегандай узил-кесил гап қилди. Кейин хайр-хўш билан мезбон машинасига ўтириб жўнаб кетди. Орқасидан Азим йўлга чиқди:

— Энди бизга ҳам жавоб, пунктга пахта қувадиган вақт ҳам бўбди.

Дарҳақиқат қуёш уфққа оғиб, бутун водий аллақандай нурли туманга ўралиб ётар эди.

— Кун ҳам кетди, сенинг шошадиган ишинг йўқдир? Эшикка ўтайлик, — деди Муҳсин, икковлари қолишгач.

— Раҳмат, бошқа бир келармиз, Нозима билан. Сўраб қўясан-да янгамларни. Ҳозир... агар малол келмаса, икки оғиз гап бор эди сенда, — Вали атай шунинг учун ҳам келганини яширмади.

Муҳсин илкис бошини кўтариб, унга қарадию ниятини сезиб, тумтайди. Истамайгина:

— Майли, кел, — дея ичкарига овоз берди, — Аминжон, иккита курси узатворинг. Унинг бирпасда тўнини тескари кийиб олиши ғалати эди. Ҳали гап очмасдан туриб шунчалликка борса, кейин худо тўзим берсин эканда!?

Ошпаз курси кўтариб чиқди. Улар шундай йўлак чеккасига ўтирдилар. У қовоғини очмай бош чайқади, сўнг «хўш», дегандай бунга кўз қирини ташлаб қўйди:

— Зиёрат қовулгамас, элчиликка келгандим, дегин?

— Бир чеккаси шундай. Бегонамасман-ку, тўғрими?

Муҳсин тўнғиллади:

— Жиллақурса сен тушунтирсанг нима қилибди?

Оббо! Гугурт чақмай туриб ўт оляпти-ку. У баланд келганда бу паст туша қолди.

— Қай бирини? — деди ётиғи билан.

Бу саволдан Муҳсин яна ҳушёр тортди.

— Узларини менинг ўрнимга қўйиб кўрсалар эди, — деди гина аралаш.

— Сен-чи? Қўйиб кўрдингми?

Муҳсин қийғир қараб қўйди-ю, индамади. Нима ҳам десин?! Пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга деганлар. Отадан ҳам гина қиладимиз одам?

— Тўй нима бўлди? Гаплашдингми, ўғлинг билан? — сўради Вали ўсмоқчилик ўтирмай.

Муҳсин қўл силтади:

— Қаёқда! Мен келгунча думини тутқизмай, Тошкентга жўнаб юборибди.

Вали ундан астойдил хафа бўлди:

— Ҳа, энди, уйланадиган у, бир оғиз кўнглини сўраш керак эди-да. Сендан ҳам ўтибди.

Муҳсинга шу гап етмай турган экан.

— Мен билмасам экан?! Кўриб-билиб туриб қандай розилик бераман? Узинг ўйлаяпсанми?

Вали тушунмади:

— Нима? Ҳали билиб туриб, бировнигига совчи юбориб юрибсанми? Шу замонда буларнинг кўнглига қарамай бўларканми? Эҳ, дўстим, дўстим...

Муҳсин ялт этиб қараб бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин айтадигани бўғзида қолди. Узи четга қараб, қўлт ютинди.

— Нима, қиз?... — Вали у ёғини айта олмади, тўғриси, тили бормади.

Муҳсин чуқур тин тортди.

— Сўрама, дўстим. Овоза қиладиган гапмас бу...

Туриб-туриб Валига таъсир қилди:

— Олдинда ўғил-қизларинг бор, бировнинг қизини ундай дегунча тавба де, дўстим.

— Мен ундай демоқчимасман. Сен тушунмадинг. Тўғриси, тушунтириб бўладиган гапмас.— Муҳсин аллақандай асабий бир ҳолатда қўлини кўксига қўйди,— Мен ҳам отаман-ку, ахир. Бир нарсани билиб қилаётгандирман?..

— Албатта-албатта. Лекин фотиҳани бузишни оғир гуноҳ санашади улар. Ётиғи билан тушунтиришинг керак эди. Бунинг ўрнига...

— Ўзлари-чи, ўзлари? — Муҳсин яна гинага тушди.

— Нима ўзлари?

— Тўй, майли, мендан ўтибди. Лекин бошқа талаблари-чи? Сен уларнинг талабларини эшитдингми? Шартларини ўйлаб кўрддингми? Ҳеч замонда ота шундай шарт қўядими ўғилга? Келажакимни ўйлармишлар? Элликка бориб, соғлиқдан путур кетганда яна қанақа келажак ҳақида гап бўлиши мумкин? Дунёга одам икки марта келмайди-ку, ахир?

— Тўғри. Лекин билсанг, у одам азбаройи сенга ичи ачиганидан, эрта-бириси кун...

— Нима эрта-бириси кун? Қамалиб кетаётган эканманми? Хизматларим-чи, қилган шунча қурилишларим-чи, элни гувалак ўйлардан фиштли биноларга олиб чиққанам, колхозни миллионер қилиб қўйганларимчи? Ҳисобга ўтмасканми? Инобатга олинмасканми? Шаҳардагидай клубу мактабларни, шифохоналару маданият саройларини ким қурдирган экан? У энди ўрнидан туриб кетиб, у ёқдан бу ёққа бориб келар, ўзини боса олмасди,— район маркази ҳам менинг Қуёш шаҳримчамасдир. Йўқ, дегин-чи!

— Кремлинг билан парадлар майдонинг-чи? Битта мавзолей ҳам қурдирсанг борми...

— Кесатяпсанми?!

— Кесатган-кесатмаганим билан халқ гапиряпти.

— Нима деяётган экан? — Муҳсиннинг тепа сочи тикка бўлди. У дўпписини бошидан олиб, қоқди-да, яна кийиб,— айт, мен ҳам билиб қўяй,— деди.

— Битта мавзолей етмай турибди, ўзи қурармикан ё ундан кейин тиклашармикан... дейишаётир.

У бир оқариб, бир бўзарди.

— Сенинча-чи?

Валининг кўнглидагини яширадиган одати йўқ эди, ҳозир ҳам айтди-қўйди:

— Шу гапдан кейин... ҳаммасидан воз кечсанг керак.

У кутилмаганда тиззаларига уриб, кулиб юборди.

— Вой сени қара-ю... Воз кечарканманми, а? Бир оғиз шу гап билан-а? Халқ гапиряпти деб-а? Кечирасан, оғзига кучи етмаган беш-ўнта одам халқ бўлаверибдимми? Менинг хизматларимни партия, Ватан билади. Қаҳрамонлик нишонини тақиб қўйишганида сизлар ҳам биласизлар. Кўраман, табриклагани келармикансизлар-йўқми?

Вали кинояомуз кулимсираб, тиззасига шапатилаб қўйди. Бошини кўтармай:

— Балки ўша нишонни ҳам оларсан, юлдузини кўкрагингга ҳам тақарсан. Ҳамма қизгин табриклар ҳам,— деди дона-дона қилиб, кейин унинг кўзларига тикилди,— аммо биз келмасак ҳам татийдимми?

— Биз деганинг... ким?

— Дадамлар, мен, ким бўларди? Хўш, татийдимми ўшанда ҳам?

Муҳсин дафъатан ер сузиб қолди. Кейин аста бошини кўтариб сўради.

— Нима, шуни айтиб қўйишни топширганмилар сенга?

Вали чуқур тин олди:

— Кутдилар, кутдилар — бормадинг. Тик этса, эшикка қараб ўтирдилар.

Муҳсин кўзларини юмиб, бир муддат жим қолди. Лаблари қимтилиб-ёзилди. Сўнг чўчиб уйғонган одамдек кўзларини очиб:

— Нима, жўнаб кетиб бўлдиларми? — деди.

— Вали бош чайқади.

У хайрият-э дегандай энгил тортиб, чуқур тин олдию юзини кафти билан ишқаб кўйди. Узи унга мунғайиб тикилди.

— Қачон... кетмоқчилар?

— Эрталаб учиб кетадилар. Борасанми?

У дабдурустандан бир нарса дея олмай елка қисди:

— Қайдам...

— Уйлаб кўр, майли. Биламан, шартлар оғир. Лекин борсанг, бошлари осмонга етар эди. Узингга ҳам яхши. Виждон азобида қолмайсан.

— Айтишга о-сон,— деди Муҳсин, ўртаниб.

— Кеча олмаяпсан, шундайми?

— Майли, топган-тутганларимни жойига қўяй. Анув муаллим болани ажратиб олишга ҳам уриниб кўрай. Лекин... лекин раисликни нима деб топшираман! Дўст-душманларим нима деб ўйлайди? Шунини тушунасишларми-йўқми?

Вали елка учирди:

— Илож қанча! У кишининг ихтиёрлари шу бўлди: ё амални, ё уларни...

Муҳсин яна кўзларини юмиб, жим қолди. Узоқ сукутга кетди. Аммо ҳеч хаёлини йиғиб ололмас, тош ҳайкалдек қотиб ўтирар эди.

Ниҳоят:

— Эрта бўлаверсин-чи, майлими? — дея, илтижоли тикилди.

ИЙГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

У Азим Азларнинг ўпкаси йўқ, ҳовлиқма шофёри билан роса эзилишиб шахмат суришди. Уч соатча ўйнашгандир-ов? Сўнг Ҳикмат секин бориб, ошпаз тоғани гапга солиб кўрди: булар жиладиганми ё ётиб қоладиганми? Йўқ, мўлжалдаги таомлар тортилиб, бошқаси буюрилмабди. Лекин суҳбат авжидамиш. Улфати чор, анда маза бор деб, тоза ўтиришади шекилли ҳали!..

Бу ёқда кун кетиб, офтоб заволига қараб боряпти. Ҳали замон қимирлаган жон борки, уй-уйига қайтади. Булар эса, худди қулдайин анавиларнинг тарқалишини кўтиши керак. Номинг фалончининг шўпири, тагингда оппоқ машина. Лекин зиғирча ихтиёр йўқ. Шаббохун уриб, бир ёқларга суриб кетолмайсан. Жононларнинг жонини киритолмайсан. Одамлар сенинг ёшингда пулнинг бетига қарамай Москваю Тошкент қаҳвалоналарида айшини суриб юрибди. Сен эса...

Ҳикмат машинасининг чангини арта туриб, пичирлаб кўйди: ҳай, у кунлар ҳам келар, институтни бир амаллаб тугатволса, хўжайин ваъдаларининг устидан чиқиб, бирорта пунктни олиб берса, марра уники-да. Ҳозирча тишни-тишга босиб, садоқат билан хизмат қила турамиз. Анави пахтачиларнинг каттаси Дони бойвачча шўпирига жавоб бериб юборган. Ҳали уни ўзи шаҳарга ташлаб қўйса ҳам ажабмас. Айни муддаода, бўлғуси хўжайинга ҳам бир хизмат қилсак-қилибмизда. Ҳамонки, шундай экан, мойга ўтиб келиш зарурдир?

У Новқатдан мой куйиб қайтаётиб, дўхтирхона рўбарўсига етганда... йўлни кесиб ўта олмай турган гўзал бир хилқатга кўзи тушиб, хаёли қочди. Машина ўз-ўзидан секинлаб, гап отарга чоғланган кезде таниб қолиб, юраги пўкиллаб кетди. Ширин энтикди, ё қудратингдан! Муниса-ку! Тутқич бермас келинчак... Суйкагани сари... етти газ наридан қочувчи гулрухсорни кўрар кун бор экан-ку... Лекин уни кўрди дегунча юз буриб, тумтайиб олиши қизиқ. Эри жуда тайинлаб кетган экан-да? Бир оғиз эшитсам... ўзингдан кўр деб... Қачонгача ўзини олиб қочаркан?!

Ҳикмат айёрлик йўлига ўтди. Келинчакка ҳар галгидек суқланиб ё ишқибозлик билан эмас, шунчаки қаради:

— Утиринг, Муниса, ташлаб ўтаман,— деди йўлакай тўхтагандай.

Муниса одатдагидек юз бураётиб бир дақиқа ҳайратланди. Сўнг барибир тумтайиб, сезилар-сезилмас бурнини жийирди:

— Йўлингиздан қолманг.

Ҳикмат оғрингандай қаради:

— Ихтиёрингиз...

Сўнг машинани суриб кетворди. Узи бир ўсал бўлсин: бекордан-бекорга ёмон фикрга борганига...

Аммо нари бориб, пешонасининг тўғрисидаги кўзгудан айёрона қараб кўйди: қалайсиз, оймича?

Ростданам, у бояги жойида шартакилигидан хижолатга тушиб, мунғайиб турар, йўлни кесиб ўтишга шошилмасди ҳам.

Ҳикмат ўзининг устамонлигига беш кетиб, тилини тақиллатди: аканг қарағайни ким деб ўтирибсиз? Ҳар ҳунарларим борки... Таомил шунақа-да: аввал гап отиб кў-

рилади. Илина илинди, илинмаса... Хотин зоти нимага ўч — латта-луттага ўч. Айниқса, хорижникига. Шунда ҳам рўйхуш бермаса, иши тушган жойидан ушланади. Ишқилиб, эркак кишининг домига тушмайдигани йўқ буларнинг. Манаман дегани ҳам умрида бир марта... хиёнат кўчасига киради. Муниса ким бўпти? Бунинг ҳам нозик жойи бордир, ахир. Аммолекин, ўзи ҳам хўп кетворган-да. Унта дучору мўтти-мўтти, о ўтаверсин бунинг олдида.

Қандай қўлга туширса экан-а, бу ҳурилиқони?..

У кутилмаганда миясига келган фикрдан завқлиниб, рулга шাপатилаб қўйди:

— Ҳаҳ хомкалла-я! Эрининг иши-чи? Бутун дарди-хаёли ўшанда-ку...

Аммо Тоғанинг ҳам сўзи кесмаган нарсага бунинг тиши ўтармикан? Хўжайин ҳам бош қўшишга унамади шекилли? Бунча кек назаридан қолгиси йўқми? Унда кимни ўртага солса экан?

Ҳикмат чамбаракни бир дақиқа бўш қўйиб, гарданини қашлади: Вали акага айтиб кўрсаммикин-а?

Аммо шу заҳоти бу фикридан қайтди: э, йўқ, ҳозир ҳақиқат излайдиган замон эканми? Ё зар, ё зўр билан битади бунақа ишлар. Битта зўр — Азим Азларми? Унга илтимос қилиш мумкиндир-у, лекин хўжайиндан ўтиб бир нима қила олармикин? Даргумон-ов. Кўнган тақдирда ҳам таънасиз бир иш битиришига ишонч йўқ. Ё каттагина оҳон сўрайди, ё Мунисанинг дарагини эшитиб ишқибозликка тушади. Дарди маълум-ку.

Ҳикмат Қиртагига қайтиб борганда меҳмонлар йўлга отланишган, мрамар ҳовузнинг бу ёғида икки ўртоқ, нарёғида икки ўртоқ — оҳиста-оҳиста гаплашиб юришар эди. Хўжайин зериккан чоғи, тундроқ кўринади, юраги сиқилган одамдай атрофга аланглаб-аланглаб қўйяпти. У томондагилар ҳам шошилмайди. Анави пахта министри Вали акани қўлтиқлаб олганича, ўз гапини маъқуллашга тушиб кетган. Отингни сот, молингни сот, ёғли жойга чиқиб ол экан-да. Узинг ўткир, сўзинг кескир бўлиб кетаркансан-да...

Ногаҳон хаёлига урилган фикрдан Ҳикматнинг кўнгли ёришиб кетди: дарвоқе, хўжайиннинг шундай дасти узун ошнаси турганда... бировларга ялиниш чикора?! Бу одамнинг қўл остида ҳар учарлар борки, Москвадаги ишни ҳам тинчитиб келади. Буларга Абдулҳақнинг иши нима бўпти! Хўжайиннинг номидан секин илтимос қилса-чи? «Ол қулим» деса, хўб опта бўлармиди? Мунисхон демаганларни гаҳ деб қўлига қўндириб олармиди? О, унинг гаштига нима етсин...

Ниҳоят, Дони Ҳотамтоевич хайр-маъзур билан машинага қараб юрдилар:

— Ҳай, келаси ойнинг шу куни менинг ихтиёримдасизлар. Сўхга чиқиб кетамиз. Бир каклик отиб, нокхўрлик қилиб келайлик. Келишдик-а? Хўп, бўлмаса! — У хайра маъносиде иккала қўлини бошидан баланд кўтарганча кафтларини бирлаштириб силкиб қўйди. Сўнг машинанинг орқа ўриндигига оғир чўкиб, — кетдик, укажон, — деди ширинсуханлик билан.

Ҳикматнинг хаёлидан «жуда одамшаванда-я, тавба» деган фикр кечди.

Балки шу боисдан ҳам оламнинг бир қавати унинг ошналаридир?

Аммо бунга ўзи ҳам қўшилмади: э, йўқ, бу дунёда нима кўп — амал дўсти, пул дўстлари кўп. Одамлар ҳам чивинмижоз, пулдорларнинг атрофида ўралашавердилар. Ишдан кетиб, топиши ҳаминқадар бўлиб қолсин-чи, ким ёнига яқин йўларкин? Бу дунёнинг одамларига тараф йўқ.

Аммо бунинг яхшиликларини билмаган ҳам кўр бўлар... Жуда ҳожатбарор дейдилар-ку, ахир.

Уни илгари ҳам бир шаҳарга ташлаб қўйганида, кайфи жуда тарақ эди. Узича «яллама-ёрим»ларни айтиб, ўтирган ерида «чапакка-ҳо»ларга ўйнаб, роса килиқ кўрсатди. Ҳикматни қўшилишга қистаб, елкасига туртавериш тоза жонига тегди. Охири пишиллаб пинакка кетди-ю, эшигига етиб боришгач, яна хиралик қилишга тушди-да. Нуқул қучоқлаб бағрига босадими-ей, ялаб-юлқилайдими-ей. Ўзимнинг қиёматли укамсан, ичамиз, қанақасидан опчиқай, деб қистайди. Улигини ташлаб елкасига осиладимей. Кошки тоши енгилроқ одам бўлса. Алдаб-сулдаб ичкарига ташлаб чиққунча она сути оғзига келди.

Ушандан кейин кўрса тоза хижолатга тушса кераг-ов, деб ўйлаганди. Йўқ, эсига олиб, қизариниб ҳам қўймади. Балки ҳозир...

Улар водийдан чиқиб, Арсиф йўлига тушиб олишгандан кейингина у ястанган еридан кўтарилиб, гап қотди.

— Кимни? — Ҳикмат яхши англамади.

— Хўжайинингни-да.

— Ҳа-а, — дедию гап мавриди келаётганини англаб, ичида қувониб қўйди. — Тоға келган эдилар, шундан бери... — деди сирли қилиб.

— Қайси, Бузрук тоғами?

— Ҳа-да, кечаги куни ҳам шатта эдилар.

Меҳмон азда-базда қизиқсиниб олдинга интилди, бўш ўриндиқнинг суянчиғига кўкрагини бериб, бошидан шляпасини олиб қўйди.

— Хўш-хўш?

— Бир ишга бош қўшишни сўраб келган эканлар. Оғриниб кетвордилар.

— Нима, Муҳсин унамадими?

— Нега? Унайди-ку, лекин... ноқулай-да, ўзи?

— Тушунмадим. Отани ҳам норизо қилиб жўнатадими одам?!

Ҳикмат ростига кўчар-кўчмасини билмай, чайналди:

— Узи ҳам сал нозикроқ масала-да. Хўжайин аралашишлари ноқулай. Бошида бўлса, бошқа гап эди.

— Ҳа, дардини ичига ютмай бизга айтавурмайдими? Бу дунёда битмайдиган иш борақанми? Хонликдан тушиб қолса ҳам... Вой, хумпарей! — Пахта министри қўл силкиб, яна орқасига ястаниб олди.— Сен биларсан?

Ҳикмат билганда-чи, дегандай қараб қўйди.

— Ўзимиздан бир довдир муаллим қамалиб қолган. Хўжайин билан тескарилашиб юрганлардан. Тоға шунинг ўртасига тушиб келган эканлар.

— Ҳа-а, анув, Московга қатнаб юрган бола-да.— Дониёр Ҳотамтоевич нима учундир, маъноли кулиб қўйди.— Э, муаллими тушмагур-ей...

Ҳикматнинг юраги ғаш тортиб, пўкиллади. Қўли рулда-ю, вужуди кўз-қулоқ. Кейин, сабри чидамай секин сўради:

— Нима, ҳеч ким ўртага туша олмайдиган ишми?

Пахта министри унинг соддалигидан эшилиб кулди:

— Оббо сен-ей, Оқтепанинг одамлари сал дўлварроқ бўлади десам, Новқатга ҳам уруғи сочилган экан-да? — У оғирроқ аския қилиб қўйганини сезиб, кўнглингга олмайсан ука, дегандай елкасига қоқди.— Бизнинг қўлимиздан келмаган иш борақанми? Кейин, ростига кўчадиган бўлсак, ўша бола ҳам ҳақ. Нима кераги бор бировга жабр қилишни? Шу пахтанинг устидан еб-ичяпмиз, обрў-эйтибор топиб юрибмизми, у ёғини ҳам, бу ёғини ҳам текислаб қўйиш керак-да. Менга қолса, қутқариб олардим болани.

— Юқорига чиқишлари керакми? — деди Ҳикмат, умидсизланиб.

— Чиқсин, нима, асакаси кетадими?

Ҳикмат айтишга осон, демоқчи бўлди-ю, индамади.

Ҳотамтоев унинг жим қолганини ўзича тушунди.

— Ўртаси бузилиб қолишидан қўрқса, мана, бизга айтсин. Топамиз одамини.

— Балки айтишларини кутмай... ўзингиз қўллаворарсиз? — деди у юрак ютиб.

Машина дашт йўлидан бир маромда физиллаб борар, очиқ ойнадан ураётган кечки салқинга юзини тутиб, роҳатланиб келаётган Ҳотамтоев кўзларини юмиб олган эди.

— қаддини ростлаб, кўзини очди.

— Фақат бир шарт билан,— деди жиддий,— Муҳсинга оғиз очмайсан. Эшикдагилардан элдан бурун суюнчи олиб юрмайсан. Шу гап шу ерда қолади...

Ҳикмат севинчдан юраги потирлаб:

— Бўпти, ака! — деди-ю, лекин бир нарсага ҳеч ақли етмади: бу валломатнинг гапи қизиқ-ку. Майли, чиқариб берай, лекин овоза қилмайсан дегани ғалати. Яхшилигини нимага яширмоқчи? Ё тагида бир гап борми?

— Келишдик-а, йигитларнинг гули? — деди Дони, чапаничасига.

— Келишдик,— деди Ҳикмат бўшашиброқ. Ўзининг овози ўзига ҳам ғалати эшитилди. Кўнглидан ёмон ҳадик кечди: ҳали яна бошқа шартлари чиқиб қолмаса гўрға эди. Мунисага ишқибозлик қилиб юрса-я бу ҳам? Арбобдан чиққан бойваччаларга ишониб бўладими?

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

Дунёда ундан бахтиёрроқ одам йўқ, оқ ҳарир либосда куёвнавкарлару қиз ўртоқлар қуршовида «Бахт уйи»га кириб бориши ҳам, «Чайка»да шаҳар айланишлари, мангу оловни, Ленин ҳайкалини, яна аллақаерларни зиёрат қилишлари, ниҳоят, Кўкча деган жойда масжидга кириб, никоҳ ўқитишлари ҳам — барча-барчаси сирли-сеҳрли, худди тўшдагидек эди.

Фақат, ресторанинг ҳашамдор залидаги кичик ўтиришда артистлардек кийинган жиккак куёвнавкарнинг кайфи ошиб қолгани демаса... Баҳодир акаси бу йигитни қаердан топган экан? Боя таништирганда сипогина эди. Кейин суюқланиб тикилиб турганини кўрдию ғалати бўлиб кетди. Эйтибор берса, ҳамма куёвнавкарларнинг кўзи унда. Уятдан қулоқларигача ловуллаб, ерга қаради. Аммо бу ёқда никоҳ ўқиляпти, қаёққа ҳам қочасан?

Ҳозир-чи, ҳозир? Кайфи ошган йигитлар унга баттар беҳаёроқ назар ташлаб қўйишар, ўзаро алланарсалар ҳақида пичирлашиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишар эди. Фақат ҳалиги жиккак йигит костюмини ечиб ташлаб, нимчада ўтирганча столга муштлаб-муштлаб қўяр, ўз гапини маъқуллар эди:

— Йўқ, оғайничалиш, биз ўзбеклармиз, бизнинг тўйимиз бунақа ўтмаслиги керак. Қачон одам бўлаемиз?

Ёнидаги оғайнисини унинг елкасига қоқиб, юпатмоқчи бўлади.

— Яхши-яхши. Сенинг тўйингни ўшандай ўтказамиз. Ҳозир ўтиришимизни...

У тухирлик билан яна ўрнидан сапчиб туриб кетди:

— Бузма дейсан-да? Нима, ҳақиқатни гапир-риб бўлмайдими? Бўлмайди десаң — чиқиб кетай...

— Секинроқ-секинроқ. Биров сенга нима деяпти. Утиргин бундай.

Аммо у ўтира туриб:

— Ўзбекча никоҳ эмиш, ўтакетган шармандалик!— деб юборди столга муштлаб. Тақсимчалар диринглаб, финжонлар отилиб кетди, нимадир чил-чил синди, нимадир ағдарилди. Нариги столда ўтирган йигитлардан бири ўгирилиб, маст овозда:

— Йўқот бу ҳезалакни, мунча чийиллайди,— деди.

Жамила ялт этиб Баҳодир акасига қаради. Икки қошининг ўртасида тугунча ҳосил бўлиб, ўзини зўрға босиб ўтирган одам — шунини кутгандек сапчиб турди:

— Сен ҳақсан, лекин шу писанданг шу ерда ўринлими, Қаҳҳор? — деди аламаччиқ билан.— Мунча одамни ерга урасан?

Қаҳҳор деб аталган куёвнавкар лабини чўччайтириб, тўнғиллади:

— Мен битта сенга айтаётибманми? — Кейин яна қўлларини силкилаб ўрнидан туриб кетди.— Ҳаммангиздан сўраяпман: умуман, биз киммиз? Ўзбекларми ё...

У атрофга аланглади.

— Нима демоқчи бу? — дея нариги столдан хезланиб бир йигит тура бошлаган эди, ҳай-ҳайлаб жойига ўтказиб қўйишди.

Қаҳҳор унга парво ҳам қилмай, чийиллаганча саволни қайтарди:

— Киммиз, айтинг?

— Нима эди, ўзбекмиз. Кўрмаяпсанми? — деди кимдир норози оҳангда.

Қаҳҳор унга қараб қўл силкилади.

— Ўзбек бўлсақ... қани ўзбекчилигимиз? Урф-одатларимиз қани? Кийимимиздан тортиб, ейиш-ичаримизгача бировники-ку.— У кутилмаганда Жамила томонга қайрилди.— Мана, келинимиз. Уни шу либосда ким айтади ўзбек қизи деб. Турган-битгани... мени кечирасизлар-у, масжидда домла никоҳ ўқияпти-ю, ҳаммангиз кўзингизни келиндан узмайсиз. Бунақада ҳаё қаерда қолади, ибо қаерда қолади?

Ногоҳ Жамиланинг боши чир айланиб, кўз олди қоронғилашиб кетди:

— Ҳали мен... ҳали мени...— дедию столлар оралаб чопганича ташқарига отилди.

— Иблис! — деди кимдир яниб.

— Жамила, тўхта! Тўхта дейман! — деб қичқирди Баҳодир акаси.

— Тиз чўкиб кечирим сўрайсан,— деди куёвнавкарлардан бири.

Жамила эса, йиғламоқдан бери бўлиб, келинлик либосига ўралиб-ўралиб чопиб борар, олдинда ҳеч нима кўрмасди. Ҳовлига чиққанда кимдир уни қувиб етдию шарт кучоқлаб олди:

— Қаёққа? Ушанинг гапини гап деб ўтирибсанми? Фирт маст-ку?..

Қараса, Баҳодир акаси... Жамила юзларини беркитиб, йиғлаб юборди:

— Ҳали мени шунинг учун олиб келганмидингиз, Баҳодир акажон? Шунинг учунми? Шарманда қилиш учунми?

— Жамила, нималар деяпсан? Уйлаб гапиряпсанми? Тушунсанг-чи сен...

— Менга ҳеч нарса керакмас энди. Олиб кетинг бу ердан мени.— Энди Жамиланинг ўзи унга ёпишди.— Жон акажон. Керакмас бунақа хўжакўрсин никоҳингиз. Олсангиз, ҳамма қатори тўй қилиб олинг. Эшитяпсизми, ўзбекча тўй қилиб олинг.

— Бу ҳали тўймас-ку, жоним. Сабр қилсанг, униси ҳам...

— Йўқ-йўқ, ота-она дуосисиз тўй-тўйми? Ёр-ёрсиз тўй-тўйми? Бояги бола ҳақ, Баҳодир акажон, ҳақ..

У тўлиб-тўлиб кўнглида борини айтиб-айтиб, бу бегона шаҳарда ёлғиз яқин кишининг кўксига бош қўйиб, ўксиб-ўксиб кўз ёш тўкарди.

Ахири Баҳодир ҳам чидамади, уни бағрига босиб, бошини силади:

— Хўп, хўп дедим-ку, ахир. Сенинг айтганинг бўлади. Ҳали шундай тўйлар қилайликки, Қаҳҳор демаганлар уялиб қолсин.

ИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Тоғанинг қайтар маҳали ҳам бўлди. Фарғонада нажот истаб борадиган ери, айру ажрим чиқаришга ёрдам қиладиган одамнинг ўзи қолмади.

Бугун қайтади. Бесамар, бешараф. Аммо... Кузатгани чиқармикан, бетаъсир ўғли?..

У азонга яқин ёмон безовталаниб уйғониб кетди. Нобопроқ этиб қолдимми деса, йўқ, юраги сиқимлаб турибди. Мана ҳозир тарс ёрилиб кетадигандек, бирам ғашланадими... нарёғи йўқ. Чап қўли билан чап оёғининг бармоқлари увиша бошлади. Ишқилиб, ружу қилмай ўтиб кетсин-да. Дори қаерда эди?

Эҳтиётлик билан эгилиб, стул суянчиғидаги кителининг кўкрак чўнтагини безовта пайпаслади: хайрият, жойида экан. Ярим донагинасини тилининг тагига қўйди. Ўрин чеккасида ҳардамхаёл ўтириб қолди.

Нимадан экан? Ишқилиб кампинрининг олдига омон-эсон етиб олсин-да. Асабданмикан ё ҳаводан? Ҳаводан бўлсин-да...

У дераза пардасини тортиб, ташқарига қараб қўйди: тонг ёришадиган пайт ҳам бўлгандир? Йўқ, ҳаво тунд, осмонда йилт этган юлдуз кўринмасди.

Шу пайт ногоҳ шамол туриб, дераза тагидаги ўрик баргларини шилдиратиб тўкиб ўтди.

Эҳ, содда-дўлвор одам-а! Пушти камаримдан бўлган ўғлим-ку, бир оғиз айтсам аралашар, деб келиб юрибсан-а! Қани сўзингни ерга ташламагани? Битта фотиҳани буздирмаганими? У ҳам чала-ярим. Энди ким деган одам бўлдинг? Шунақа, бу замонда пушти-паноҳ ота эмас, амалдор экан, билмабмиз. Жон ато этмоқ мумкин экан-у, кадр кўрмоқ мушкул экан. Ҳамма нарсага етган ақлимиз шунга келганда оқсабди. Во дариғ!

Тил тагидаги дори эриб битди, ялпиз таъми хуш ёқиб-ёқмай, юрагининг безовталаншини сал олгандай бўлди. Аммо бармоқларининг увишиши ўша-ўша эди. Балки, очик ҳавога чиқса қўйиб юборар?

У совуқ сўеда ювиниб артинаркан, бир кўнгли таҳорат олиб, бомдод намозини ўқигиси келди. Шунда руҳи хийла енгил тортармиди? Аммо ўзга жойда бегонасираб, эсон-омон уйига етиб олса, худо хоҳласа, беш вақт намозни қанда қилмасликни дилига тугди. Ҳарқалай, тақво йўлига янги кирганига борди. Ичида дуо ўқиб, яна бир тонгга етказганига шукрона айтиб қўя қолди. Аммо барибир, кўнглининг бир чеккаси ғаш, худди жисмида икита бедор руҳ кезар, бири «келади» деса, бошқаси «келмайди-кўрасан» дер эди.

У, Муҳсин, Муҳсин, сендан умидим шумиди? Камолингни кўрдим, деганда тамоман бошқа одам бўлиб чиқиб турсанг-а. Дунёда падар учун бундан ортиқ жазо бормикан?

Нозима қачон улгурди экан, йўл олдидан нонуштага хушхўргина мастава сузиб келди. Бир пиёладан чой ичишга, куёви машина чақирди. Хайр-маъзур билан йўлга чиқаркан, невараларини бағрига олиб бир-бир пешонасидан ўпди. Назарида қайтиб кўрмайдигандек, кўнгли бўшашиб, кўзи намланди. Овози ўзгариб, ҳаммаларига омонлик тилади. Узи сезмаган ҳолда дуо қилиб, кафтларини юзига тортди. Шу баробар ёмғир ҳам бир-икки томчилаб ўтиб, қай бир невараси севинди:

— Бобо, самолётингиз учмайди, барибир қайтиб келасиз...

— Қанийди, қанийди...

Бу сўзни у Фарғонанинг мўъжазгина учаркентига эълончи қизнинг хабарини кутиб ўтириб ҳам, бир текис шивалаб ёға кетган ёмғирдан қочиб, эшик тагида турганида ҳам кўп такрорлади. Унинг йўлларига кўзи тўрт бўлиб кутаркан, гоҳ илтижо-ла, гоҳ муножотдай, гоҳ муқаддас қуръон сурасидай, такрор-такрор тилга олди.

— Қанийди худодан бўлиб, самолёти кечикса? Бир соатгина орқага сурилса қанийди кетиши. Жиллақурса қорасини бир кўрсатиб қўйса қанийди...

Ё илтижоси кўкка етди, ё омади келди, зал бўйлаб эълон янгради: «Ҳурматли йўловчилар! 969-Фарғона — Тошкент йўли билан учиш... бир соатга кечиктирилади»...

Ҳамма асабийлашса, Бузрук енгил тин олди:

— Хайрият-э...

Кейин куёви билан учаркент биқинидаги чойхонага ўтиб, усти ёпиқ сўрида битта чойни майдалаб ўтириб қолдилар. Ёмғир эринмай шивалар, тол барглари ер билан битта бўлиб ётар, иккиси ҳам катта йўлдан шу ёққа қайрилган ҳар битта машинага киши билмас назар ташлаб қўйишар, лекин кутган одамлари кўрина қолмасди.

Ниҳоят, куёви:

— Самолёт Тошкентдан кечикиб келишини қўнғироқ қилиб билган-ов. Ҳали-замон келиб қолар,— деди тасалли берган бўлиб.

— Қайдам, балки у шартлар оғир ботиб...— тусмоллади Бузрук.

— Нега оғир ботади? Сиз айтмасангиз, ким айтади у гапларни?

— Жигаринг бўлгандан кейин, барибир, юрагинг ачиркан-да...— чуқур тин олди Бузрук.

— Бугун бўлмаса, эртага тушунади. Билса ўзининг фойдаси-ку. Сиз кўпам куйи-наверманг,— куёви далда берди.

Барака топкур жуда мушоҳадали йигит-да. Ундан очиғини сўрайверсамикан-а?

— Нима дейсан, ўғлим, унга ҳам худо инсоф бериб, бундоқ танасига ўйлаб кў-фармикан ишқилиб?

— Қайдам,— Валижон қўлидаги пиёлани хомуш айлантирди,— бир қарасанг ундан ақлли одам йўқ, бир қарасанг гердайиб, босар-тусарини билмай кетади. Шу дейман, қаҳрамонлик юлдузини тақишга кўнгли бир суст кетгану ўшандан умид уза олмаёпти шекилли.

— Хўп, ўша юлдузни олиб, кимсан қаҳрамон раис бўлди ҳам дейлик. Лекин инсондан қоладиган шу эмас-ку. Одамлар қаҳрамонлигини эмас, қилган яхшилиги, оқибати-

ни эслаб юрадилар-ку». Наҳот шуни тушунмася? Е мен мияси ачиган чол адашяпманми? Дунё бошқача қурилганми? — деди ичини тирнаб ётган дардларнинг бир чеккасини очиб.

Куёви хижолат аралаш жилмайди:

— Ҳамма бало шундаки, сиз эмас, биз бошқача тушунамиз. Орден-медаль билан ном қолдирмоқчи бўламиз. Билсангиз, ҳар йили биздақаларга неча сандиқ нишон тарқатилади? Ҳамма орден билан маҳлиё, бу ёқда ўзимизни худо уриб қўйгани билан ҳеч кимнинг иши йўқ,— куёви сиз сўраманг мен айтмайин, дегандай қўл силкиди.

Бежирим кийинган бегона одам нариги сўрига чойнак қўтариб ўтиб, улар анча жим қолишди. Куёви бориб, чойни янгилаб келди.

— Ҳар битта амалнинг баҳосини чиқариб қўйишган, кириш бадалини тўламагунча ҳеч ким тасдиқдан ўтмагач, адолат қоладими бу идораларида? Балиқ бошидан сасиб ётибди-ку, дада,— деди куёви, додингизни кимга айтардингиз, қабилида.

— Ҳаром билан ҳарошининг фарқига қачонгача бормаслик мумкин? Ахир бир кун патос боғлаб ёрилади-ку бу нарса. Ана унда нима бўлади? Уйлайдими булар?

— Энди ўйлаши бефойда-ёв?

— Нега? Кечми?

— Бузилиб бўлган.

— Ундай деб қўл силтаса, кимга жабр? — Бузрук куёвининг фикрига қўшилмади.

Валижон ҳўрсиниб, бош чайқади:

— Бу нарса кўчкидай гап. Ҳали кўчгани йўқ-ку, лекин бир кун келиб...

— Ҳўл-қуруқ баробар ёнишига қандай қараб тура олади одам? Айниқса, жигарларинг... — Бузрук шундай деди-ю, ўзини нохуш сездди. Лекин куёвигя сир бой бергиси келмай, пешонасини уқалаб, чуқур-чуқур тин олди.

— Ичимиз тўла алам, зардоб. Лекин, нима қилайлик? — деди куёви, унинг жим қолганини ўзича тушуниб.

— Ўзингга тўғримисан, қинғир ишнинг кўчасидан ўтмаганмисан, айтишинг керак. Ёш бўлиб сен индамасанг, қарияман деб мен индамасам, бошқаси журъат этмаса, булар жар ёқасига қараб кетаверади-да,— деди куйиб-пишиб.

— Рост,— тан олди куёви, совуб қолган чойини симиришга тараддудланаркан.

— Сен унга айтиб қўй: яхшилиқча бу амалини топширсин. Йўқса, ўзим олдириб ташлатаман... тепага чиқиб бўлса ҳам.

Куёви лабига олиб борган пиёлани қайта патнусга қўйди. Ажабланиб унга тикилди. Сўнг ниятини тушуниб, елка учирди:

— Фойдаси йўғ-ов. Яна ўзингиз биласиз...

Шу пайт катта йўлдан шошиб келатурган қизил «Москвич» учаркент томон бурилди. Бузруkning юраги орзиқиб, куёвигя қаради.

— Таниш мошинами?

Куёв синчков зингил ташлаб, елка қисди.

— Билмасам.

Бу орада машина кутиш зали рўбарўсигя келиб тўхтаб, орқа ўриндиқдан кўк чакмон кийган бўйдор қария тушди.

— Юрагим сезган экан, Азлар-ку... Чақира қол.

— Мен ҳозир... — Куёви шошилиб ўша ёққа юрди.

Бузрук эса, чойни янгилагани ўрнидан турди.

— Ҳай-ҳай-ҳай, яхшиям жадаллаганим. Хайр-маъзурни нася қулиб кетаверишми? Барибир учмабди-ку.— Азза-базза гина қилди у узоқданоқ. Бузрук нима деярини билмай оғир сўлиш олди. Хижолат ичида сўрига таклиф қилди.

— Худога ҳам хуш келмаса, шу-да. Кел, дийдор ғанимат, бирпас ўтирайлик.

Азлар унинг шахти пастлигини ўзича тушуниб, дўстининг қаршисигя чўкди:

— Илоҳо омин, парвардигор ўзи бандам деган бўлсин.

Бузрук ҳам беихтиёр қўлини дуога очиб, юзигя фотиҳа тортдию боягидан ҳам маҳзун бир қиёфага тушди. Чойни ҳардамхаёл қайтариб, бир пиёласини дўстига узатди.

Азлар энди ҳушёр тортиб, секин сўради.

— Тинчликми, ошна?

Бузрук чуқур тин олди-да, деди:

— Азизим, дунёга бевақт келган эканмиз...

— Бевақт?

Бузрук сен сўрама, мен айтмай дегандайин бош тебратди.

— Қўй, дўстим, яратганга ҳам хуш келмас бу сўзларинг.

— Рўзи маҳшарда ўзи кечирсин, ўзи. Бу дунёга келиб гуноҳдан бўлак нима топдик, нима?

— Юрагингни кенг қил, юрагингни. Ким айтади сени дунё кўрган деб.

— Шаққоклик бўлмасин-у, ўша юракка қил ҳам сиғмай, манави ерим куйиб-ёниб ётса-чи?

— Барибир, худодан инсофу тавфиқ тиламоқ лозим. Оллоҳ-таолонинг карами

кенг, қолаверса, Парвардигори олам гуноҳкор бандаларимнинг гуноҳларини эслаб, мендан кўрқиб инграши ростгўй бандаларнинг бақириб қилган дуосидан кўра маҳбуб-роқдир, деганлар.

— Бу дунё ё хато қурилган, ё биз ўзимиз дунё китобини хато ўқиб қўйганмиз.

— Нечук бунчалик тушкун хаёлларга бормасанг?

— Утмишда бир одам замоннинг зайли билан хон кўтарилибдию ҳеч кимни танимай кетибди. Ҳатто пирига хиёнат этиб, унинг ёш хотинини ҳарамга чақиртирибди. Шунда ҳалиги одам тарки дунё қилиб, ғорга кириб кетган экан. У ер остига кирганининг ўн еттинчи куни чиққан ва:

— Тақсирлар, оғзимни ҳидлаб боқинг-чи, ниманинг ҳиди келади? — деб сўраган, дейишади.

Муридлари ҳидласалар, кабоб ҳиди анқиб турганмиш.

Бояқшнинг жигари тутаб кетган экан. У ғорга кириб кетибди-ю, лекин ўзи уч кунга етмабди...

Азлар унга тасалли бермоққа уринди.

— Сен ўзингга бундоқ оғир олма, ошна. Замона зайлига юриб кетган бир сенинг фарзандингми?

— Бунақа замонага ўт тушса бўлмасми?

Азлар сесканиб тушди.

— Ҳай-ҳай, ўзингни бос. Худонинг ҳам қаҳри келади. Ахир ўз фарзандинг...

— Бунақа фарзанд ўстиргунча...— Бузрук чуқур тин олди.

— Тавба де, тавба. Оқ бўлиб қолишидан кўрқ. Ота-онага оқ бўлиш энг катта гуноҳ деганлар Расулulloҳ. Эсингни йиғ, эсингни.

Бузрук бир нималар деб ичида пичирлаганча, намланган кўзларига рўмолчасини босаркан:

— Мен замонани айтмоқчи эдим, замонани,— деб қўйди.

— Ҳар не бўлса, худодан. Суйган бандасини шундай синаб кўради ўзи. Сен кўпам куйинма.

— Шундай дейсан-у, бу дунёга келиб нима кўрдим? — деди Бузрук, хўрсиниқ аралаш,— на одамлардек бола-чақа қила олдим. На бир мусулмондек Оллоҳга бўйин қўйдим. Бу умрнинг турган-битгани сароб-ку, сароб? — У яна куйиб-куйиб дўстини саволга тута кетди.— Таскин берадиган нимамиз бор, нимамиз, Азлар? Елғиз тирноғимизники, ҳалол-пок ўстира олмасаканмиз, бу дунёга келиб нима қилдик, нима? Бир туноҳимиз юз гуноҳни бошлаб келаётганини шу тобгача нега сезмадик, нега? Езуғимиз шунчалар кўпмиди, Азлар?..

ЙИГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Суд биноси салобатли бўлгани билан, атрофи жуда файзсиз, устига тиконли сим тортилган тахтадеворми ёки чақиртиканак босиб ётган ҳовлими, нимадир нохуш кайфи-ят уйғотар эди.

Улар анча эрта келиб қолишибди. Ҳали ичкарига ҳеч кимни қўйишмаётган экан. Азлар бува тилининг тагига нос ташлаб, қоровул турган эшикдан нари кетди-да, бир четга чиқиб деворга суяниб ўтирди. Сўнг Мунисанинг дадасини ҳам чақирди.

— Ҳамрали, ҳўй, баққа келинг. Ҳали кўп куттиришади...

Ҳақиқатан ҳам, атрофда ҳар ёқдан келган кутувчилар кўп эди. Улар тўда-тўда бўлиб ўтиришар, айримлар ерга ўзларича «дастурхон» ёзиб, энди нонушта қилишарди. Баъзилар бола-чақаси билан кўчиб келгандай. Мункиллаган кампирлардан тортиб, эмизикли хотинларгача бор.

Анави тўдагилар қаердан келишибди экан? Қизил чит қўйлак устидан узун қора бахмал камзул кийган кулча юзли аёллар қора-қура болаларининг хархашаларига ҳам парво қилмай, бефарқ ўтиришарди. Бошларида саватдай қат-қат рўмоллари. Ҳаёт уларни шунчалар бефарқ, беун қилиб қўйгандай. Лекин... қўлларидан ҳеч нарса келма-са-да, судда қатнашиб, ҳарнаки оқибат кўрсатишлари-чи? Йўқ-йўқ, одамлар четдан аллақандай совуқ, зардали кўрингани билан... ичлари меҳр-оқибатга тўла. Бўлмаса, Азлар бувага улар билан бошлашиб юриш нима зарур?

— Тошкентда сизлар уриниб қоласизлар. Ҳарқалай, мен кўча кўрганман. Бирга бора қолайлик. Тайёр мошин боракан,— деди қайтанга. Лекин Азлар буванинг кўча кўргани ҳам бу ерда ёрдам бермади. Ё тил топиша олмади, ё Тошкентга бемаҳал кириб хелишгани панд берди: қайси меҳмонхонага боришса, жой йўқ. Ярим кечагача тунашга жой излашибди-я.

Шунда дадаси:

— Бузрук тоғаникига туша қолайлик. Ҳарна қилсаям, юртдошимиз,— деган эди, Азлар бува унамади.

— Э, йўқ, бир гал хижолатга қўйганимиз етар. Энди қайси юзминан... Ахир, хайр-лашолмай кетворганидан билавер-да.

Ахийри укаси машина ичида, ўзлари аллақаердаги «Дўстлик» меҳмонхонасининг

ку иш залида мизғиб, тонг оттиришга... рози бўлишди. Ҳаммалари ҳам майли-ю лекин мункиллаб қолган отасига қийин бўлди...

Тахтадевор ёқалаб олача тўнли болакай чопиб кела бошлади ва ҳалиги тўдага қараб қичқирди.

— Олиб келишди, олиб келишди!

Бошларига қат-қат рўмол ўраб, эгниларига узун қора бахмал камзул илган аёллар шошиб қолишди.

Мунисанинг ҳам эти жимирлашиб кетди: «Абдулҳақ акамларни ҳам олиб келишган бўлса-я!».. Беихтиёр олача тўнли болакай қайрилиб кетган томнига югурди. Ҳамма ўша ёққа — қачонлардир хандақдан чиқариб ташланган тупроқ устига ошиқар, у ердан эса, чамаси, суд ҳовлиси кафтдагидек кўринар эди. Муниса одамларга қўшилиб, ҳансираганича баландликка чиқиб борди.

Чиндан ҳам бу ер анча баланд, тепасидаги уч қатор тиконли сими демаса, нариги ёққа бемалол сакраб тушиш мумкин эди. Ҳовлига эса, дарчалари панжарали қамоқ машинаси кириб борар, афтидан, судланувчилардан кимнидир турмадан олиб келишган эди. Ҳамма нафас ютмай жим қотди: «Бизникимикан?!»

Ана, турма машинаси тўхтаб, кабинадан соқчилар бошлиғи тушиб келди. Орқа эшикка калит солиб очди-да, ўзини четга олди. Аввал энгашиб икки соқчи йигит сакраб тушди, сўнг сочи тақир олинган... ё тавба! Эри-ку!

— Аб-дул-ҳақ-ака-а!!!

Муниса бир олам соғинч, ўтинч, илҳақликда қичқириб юборди. Ё худойим, сизни ҳам кўрадиган кун боракан-ку, дея одамларнинг орасини ёриб ўтиб, тиканли симни ушлаганча тўхтаб қолди. Кўзларини ҳақ, адолат деб шу кунларга тушган эридан уза олмасди. У ҳам бошини даст кўтардию Мунисани таниб, икки қадам ташлади:

— Муниса?!

Шу бир оғиз сўзида ҳамма гапи жамулжам эди: «Бормисан-омонмисан, қаердан етказди худойим сени, суюклим? Энам соғ-саломатмилар? Менсиз қийналиб қолмадингларми, азизам?»

— Абдулҳақ ака?!

«Нима зарур эди ўзингизни бунчалар қийнаб? Қийин кунларга қолдириб?..»

— Муниса!..

«Тушунасан-ку ўзинг. Шундайлигимни биласан-ку».

Соқчилардан бири эрига нимадир деб ўшқирди. У ночор бўйсуниб, кўлини орқасига қилганча уларнинг олдига тушди. Бечора эри, ўзи эрта кунда жир битмас эди, қуруқ суяги қолибди. Уни суд залига олиб кета бошлашди.

Муниса юраги бўғзига тикилгудек бўлиб, тахтадевор ёқалаб пастга чопди. Негадир бояги олача тўнли болакайдек «Дада! Азлар буважон, олиб келишди! Абдулҳақ акамларни олиб келишди» дея қичқиргиси келарди...

Лекин эшикда ўтирган қоровул...

Мундай қарасанг кўк дўппи кийган тўпоригина одам... Тишининг оқи кўриниши билан юзи ҳам ёришиб кетади-ю, лекин қани қовоғини оча қолса. Нуқул бош чайқгани-чайқанган. Муниса уввало ялинди, ёлворди. Қани энди юмшаса.

Оппоқ соқолли Азлар бува ҳам ялиниб кўрди, бўлмади.

Ниҳоят ичкарига киришга кўнғироқ чалиниб, «кўкдўппи» эшик тавақасини ланг очди:

— Мана, кираверинглар. Шунча куйиб-пишишнинг нима кераги бор эди?

Икки ёнидаги соқчи йигитлар ўтиришга ундашган сари, эри ўрнидан туриб, залга кириб бораётганларга аланглар, уларни изларди. Унинг бунчалар илҳақ жавдираб туришини кўриб, Мунисанинг бўғзига иссиқ бир нарса қадалиб келди. Эсизгина, олишиб-олишиб етган жойлари шу бўлибдими? Чивиндай жонига нима зарур эди?

Соқчилар номигагина:

— Тез-тез, ўзи мумкинмас...— дейишларига қарамай қариялар унинг елкасидан қучиб, пешонасидан ўлиб кўриша кетдилар. Сўнг эса Муниса тўсиқ ортида, Абдулҳақ бериги бетида туриб қолдилар.

«Яхшимисан? Худойимга минг қатла шукрларки, сени ҳам кўрар кун боракан»— дерди у кўзлари билан.

«Бегим! Сизсиз бу ҳаёт шундай қийин эканки»...— дерди бу унга арз қилгандайин.

«Озгина сабр қил, яна озгина...»— дерди у таскин бериб.

«Иложим қанча. Сиз айтгач чидайман-да, майли...»— дерди бу.

Сўнг «кел, кўксимга бир босай, сочларинг бўйи димоғимда қолсин», дерди у. Бу ҳамма андишаю истиҳолаларни йиғиштириб, тўсиқ ортига талпинди: «Абдулҳақ ака!»..

— Раҳмат, Муниса! Шундан шу ёққа... келибсизлар. Бошим осмонга етди...— пичирлади у дилидагини тилига чиқариб.

— Келмай нима, фақат эртароқ хабар топа олмадик, хафа бўлмайсиз...

— Йўқлаб қўяйлик дебсизлар-да?..

— Узоқнинг иши қийин экан, Абдулҳақ ака...

— Одам ўксир экан, холос...

— Билганимда қанот чиқариб учиб келардим, Абдулҳақ ака.

— Сен уларга ялинмадингми?— Кутилмаганда бошини кўтариб, Мунисанинг кўзларига тикилди.

— Йўқ.

— Охиригача ҳам паст келма.

— Нега ундай дейсиз? Бугунги суд-чи?— деди нимадандир кўрқиб Муниса.

— Бу бир томоша, холос.

— Қанақа томоша? Ахир...

— Лекин қараб турасан, мен буларни шарманда киламан ҳали...

Муниса кўрқиб кетди:

— Вой, кўйинг. Учакишиб бўладими?! Узингизга жабр орттириб...

— Булар суд эканми? Бир қурчоқ-ку. Бировларга ипини бериб кўйган. Учакишсам ўчакишмасам, тақдиримни ҳал этиб кўйишган. Камида беш йил беришади.

— Вой ўлмасам...

Шу маҳал залда кўнғироқ чалиниб, уларнинг гапи бўлинди. Одамлар жой-жойларига ўрнаша бошладилар. Соқчи йигит ийманибгина унинг кифтига туртди.

— Бўлди энди.

Эри ҳам изн берди:

— Майли, борақол.

— Жоним, ўчакишманг булар билан.— Шоша-пиша ўтинишга тушди Муниса, истар-истамас орқага чекинаркан.

Абдулҳақ унинг кўнгли учун бош силкиди.

— Йўқ, сиз сўз беринг. Олишмайман денг. Жон Абдулҳақ ака!— У яна эри томон интилди.

Соқчи унинг йўлини тўсди. Муниса эридан кўз узмасди:

— Айтишмайсиз-а? Учакишмайсиз-а?

— Борақол дедим-ку,— деди эри, қовоғини уюб.

Шу маҳал залда буйруқ янгради:

— Встать, суд идёт!

Суд дегани уч киши экан. Улар саф тортиб, олдинма-кетин ён томондаги эшикдан кириб кела бошлади. Қўлларида бўғалтер Норбўта аканинг ҳисобот дафтарларидайд қалин қўлбола китоблар: эрининг делолари бўлса керак. Тавба, шунча китоб бўптими? Шунча гапни қаердан топишибди? Бояқиш эри...

Мунисанинг хаёли яна эрига қочди: бу замонда бир сўзли одамга қийин экан-да. Гапида тураверса, тураверса, бўй бермаса, сизларники маъқул демаса, ахийри тиқиб кўйишаркан-да? Шундай эри нега шу оддий ҳақиқатни тушуна қолмайди? Ё Мунисанинг ақли етмаётган нарсалар бормикин, қайсарлигини қўймайди?

Бу ёндаги эшикдан ҳам икки киши кириб келди. Кимдир орқадаги шеригига шипиди: «қораловчи». Мунисани ташвиш босиб, ҳалиги одамдан секин сўради:

— Бир ўзига иккита қораловчимми?

У одам ўшандай шипишиб тушунтирди:

— Йўқ, униса оқловчи.

«Хайрият-э, оқловчиси бор экан-ку!»

Суд ўз жойини эгаллагач, ўтиришга рухсат берилди. Муниса эрига яқинроқ бир ерда ўтиргиси келаётган эди-ю, лекин дадаси билан Азлар бувадан истиҳола қилиб, укасининг ёнига борди. Аммо тўсиқ ичида ҳалитдан тумтайиб ўтирган эридан кўз уза олмас, хавотири ортиб борарди: «эй, худойим-ей, шу ерда тўнларини тескари киймасалар нима қиларди? Кимдан энсалари қота қолди? Буларга аччиғу жаҳл қиладиган замон эканми? Ўзларини ўйламасалар, эналарига, бизга ачинсалар-чи...»

Кўрққанича бор экан. Суд аввалги кунги мажлисида тилга олинган баъзи нарсаларга аниқлик киритиб, тушунтириш берган бўлди, сўнг оқловчига, ундан кейин бояги қораловчига сўз берди.

Қораловчи дегани эрига тоза қора чаплади-ей. Уни салкам жиноятчига чиқариб қўяёзди. Ва ахийри Ўзбекистон Жиноят қонунлари мажмуасининг қатор бандларини пеш қилиб, беш йил озодликдан маҳрум этишни сўради. Аммо, ажаб, эри ҳеч бир сўкинмай, аччиқ кулумсираганча қораловчидан кўзини узмай ўтирарди.

Ниҳоят, сўнги сўзга ижозат бердилар. Эри қаддини кўтариб, иккала қўли билан тўсиқ ёғочини маҳкам чангаллади.

— Муҳтарам қозикалон, жаноби қораловчи!— деди улар орасида саросима кўтариб. Суд раиси тартибга қақирди:

— Масхаралашни йиғиштириб, ўз номимиз билан атанг.

Эри бунга эътироз қилмай:

— Мен сизларга ачинаман! Чиндан ҳам ачинаман!— деб гап бошлади Мунисанинг бутун вужуди жимирлашиб, кўзларига ёш қалқиб чиқди. Ҳаяжондан ҳушини йўқотиб қўядигандек, этини чимчилаб, ўзига келди.

— Адолат тарафини ололмай ич-этингизни еб ўтирганингизга, буни сездирмаслик учун турланиб-тусланишга, артистик қилишга мажбурлигингизга ачинаман. Сиз қонун ҳимоячисимас, аллақачон катталарнинг қўғирчоғига айланиб улгурибсиз. Одам ён-

атрофида бўлаётган кинфирликлару адолатсизликларни кўрмаса-сезмаса-ю, биз энг адолатли мамлакатда яшапмиз, деб юраверса, айби йўқ. Уни кечириш мумкин дир. Лекин сизнинг кўра-била туриб, оқни оқ дея олмаслигингизни қандай баҳолаш керак?

Ўзингизга қолса, мени оқлаб юборардингиз. Чунки, шикоятларимда заррача хато йўқ. Оқлашга асос тиқилиб ётибди. Аммо бунга журъат қила олмайсиз. Журъат қилинг-чи, минг бандли қонунингиздан ҳам юқоридан бўлган битта кўнғироқ кучли чиқиб турибди. Сизга оқни қора, қорани оқ дегизаётган ҳам, пала-партиш тергов материалларининг ўзи билан қониқиб кўяқолишга ундаётган ҳам ўша кўнғироқ. Сиз кўнғироқсиз, овозингиз ўзингизникию сўзларингиз бошқаники. Сизларни ҳайдаб, ўрнингизга бедахл одамларни қўймагунча бу мамлакатда тартиб бўлмайди.

— Мен норозилик билдираман, ўртоқ судья, ўртоқ суд маслаҳатчилари,— билдилади ўрнидан даст туриб қораловчи.

Тепакал судья олдидаги қоғозларни паришонхотир йиғиштирар экан, қайрилиб ҳам қарамади.

Бунга сари эри заҳарханда қилди:

— Маслаҳатчилар эмиш! Кошки уларнинг зиғирча ҳуқуқи бўлса! Ҳаммаси хўжа-кўрсинга-ку! Мен бундай суддан норозиман. У менинг талабларимдан бирортасини инobatга олмади. Даъволаримни чуқур текширмагани етмагандай, даъвогарларнинг бирортасини мана бу ерга чақиртириб келтира олмади. Мен бундай ночор суднинг ҳукмига икки дунёда ҳам қўшилмайман. Гапим тамом.

Тепакал раис ўрнидан турди. Одамларга эмас, залнинг бир бурчагига қараб туриб, эълон қилди:

— Суд маслаҳатга кириб кетади...

Залда ола-ғовур кўтарилиб, ҳамма ўрнидан тура бошладию Муниса ҳайрату ваҳима ичида эрининг ёнига чопди: «Бегим, энди нима бўлади?!»

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

Темир куш булутларни ёриб ўтди-да, лоп этиб ёруғ жаҳонга чиқиб олди. Бу ёқда офтоб чарақлаб ётар, тубсиз осмон тиниқ феруза ранг олган, пастда эса ҳудудсиз оппоқ кенгликлар ястаниб кетган эди.

Бузрукнинг бунақа чинни осмонни кўрмаганига ҳам кўп йиллар кечди. Болалигида шундаймиди, ёмғирдан кейин бир ярқираб очиларди-ю яна ҳеч қанча ўтмай аллақандай ғубор тортиб қоларди юзини. Баъзан эрталаблари синкага солинган ша-ша дона рўмолдайин ранг оларди-ю, яна ўнгиб кетарди.

Ҳали-ҳозиргина еру осмон тунд, олам аллақандай ғариб, йилт этган нур йўқ эди. Кейин ёмғир тиниб, шамол эсиб ўтди. Дарахтларнинг қолган-қутган баргларига илашган ёмғир томчиларини дув тўкиб, ўзларини ер билан битта қилиб кетди. Ҳаёт шу-да: унмоқ бор, ўсмоқ бор, яшнаб-гуркирамоқ, сўнг эса сарғайиб, хазонга айланмоқ... Аммо ҳеч бир нарса изсиз йўқолмайди. Ҳатто оддий сассиқ алаф ҳам уруғ бойлаб, ён-атрофига сочиб кетади...

Бузрукдан ҳам бир зурриёт қолмаяптмас, аммо... ношукрлик бўлмасин-у, бунинг ўзи кам экан. У ким? Қандай одам? Ўзидан кейин раҳмат келтирадимми, лаънатми, барибир эмас-да, ахир. Тўғри, Бузрук ўзидан ёмон от қолдирмади. Эл-юртда тоға деган номи бор. Оёғи ердан узилган куни бутун музофот бўлмаса ҳам, таниган одам борки, кўчиб келиши тайин. Лекин шундай одам битта ўғлига сўзини ўтказмабдимми... қандай иснод, дейишлари-чи?

Нобакор ўғилнинг... отасини кузатгани келмагани-чи?

Во дариғ, ўғил ўстиряпман, от босмаган жойларни той босяпти, ота-боболарининг юртини обод қияпти, деб юраверган экан-да?! Энди билсаки, замон ўғли тимсолида тамом бўлак одамни тарбиялаб қўйибди.

Учоқ ўша-ўша, бир текис ғўнғиллаб одамни аллалар, у учяптими-йўқми, билиб бўлмас, юмшоқ ўриндиқларда кўпчилик бошини бир ёнга ташлаб, аллақачон пинакка кетган, Бузрукнинг ўзи ҳам нега бирдан эзгин хаёлларга берилганининг боисини билолмас эди.

Ё туш кўряптими экан?..

Афтидан униси ҳам, буниси ҳам... Йўл элитган шекилли...

Ажаб синоат. Улар ҳозиргина узоқдаги зангори тоғлар томон учиб боришмоқда эди. Энди кулранг туманга бурканган улуғ тоғ ёнбағрига яқинлашиб қолганмишлар. Боягидай учиб эмас, ҳориб-толиб, пиёда-яёв келишмоқда эмиш. Ёнларидан энгил туман худди булутдайин сузиб ўтармиш, гоҳ қалинлашиб, гоҳ сийраклашиб тоғ томон ўрлармиш. Худди дунёнинг бир қаватини туман эгаллагандай, ўзлари офтобдан бош олиб кетаётган қавм мисоли тепага тирмашармишлар.

Гоҳ-гоҳ ўша тепадан:

— Бу ёққа, бу ёққа! Нурли ғор шу ёқда...— деган ўктам овоз эшитилиб турармиш.

Улар ўша овоз келган томонга қараб борармишлар. Туман дам сийраклашиб, дам

куюқлашар эмиш. Олдинда эса, тоғдан аллақандай бошқа оламга очилган дарчадай нурли туйнук кўзга ташланар эмиш.

— Тўх-танги!— деган амр бўлибди юқоридан.

Қарашса, нурли ғор тепасидаги қояда одам бошли, қуш қанотли бир жонзот қўниб турганмиш.

— Ё қудратингдан,— ёқа ушлабди Бузрук,— қаерларга келиб қолдик?

Лекин ёнидагилар «субҳонллох» дея тепинаётганмишлар, бўлак нарсани эшитмас ҳам, тингламас ҳам эмишлар.

Ғорнинг икки чеккасида икки фаришта машъала кўтариб турганмиш. Йўл эса, шу ердан чапга қайрилиб, тўғри бошқа ғорга қараб борармиш.

— Ул тўққиз амални адо этмай, Аллоҳ роббил оламинга ширк келтирган, намозларни қасддан тарк этганлар, бировнинг ҳақидан қўрқмаган, ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилмаган, зино йўлига кирган, онанинг дилини ранжитиб, отанинг қарғишига қолганлар бу томонга ўтмай қўя қолганлари маъқул,— дермиш бояги ўктам овоз.

Унинг овози қояларга урилиб жаранглар эмиш. Узлари эса, худди қиёматда бош кўтариб чиққан мўминлар каби онадан туғилгандай аҳволда эмишлар.

Бузрук ён-атрофга аланглаб, таниш юзларни кўраётгандай бўлармиш-у, эслай олмасмиш. Туман ҳамон дам сийраклашиб, дам қалинлашиб юзиб юрармиш. Ҳаммалари аллақандай аросату талвасада турармишлар.

— Бўйнида гуноҳи борлар — чапга, ўзини пок деб санаганлар — бу ёққа юраверсинлар...

Пастда оломон ичидан кимдир илтижо қилиб, тавалло айтармиш:

— Жиндак муҳлат беринг, ўйлаб олайлик, жиндак муҳлат...

Шунда Бузрукнинг бирдан хаёли тиниқлашиб, гуноҳу савоблари кўз олдидан ясов тортиб ўта бошлади:

Ўзимнинг ҳаши кўрганам-ку, деб бировнинг хасми билан яқинлашганию зино қилганигача... Уша зинодан туғилган бола катта бўлиб бировнинг бурнини қонатишгача етганию фотиҳаларни бузмоқчи бўлганигача... Отани норизо қилиб, кузатгани чиқмаганигача ҳамма-ҳаммаси қайта ёдига тушаверди. Ҳар бири ботмон тошига айланиб, бошига ёғилаверди.

Бола учун ота жавоб берадими, дермиш ўзига ўзи. Нега жавобгар бўлмасин! Ахир бир гуноҳ бунқасини етаклаб келмаса, шу кунларга қолармиди? Тўнғиз ҳам болалайди-да, ахир. Бу одам эди-ку... Тугдириб кетаверган билан чироғини ёқадиған одам бунёдга келиб қолмаскан-да.

— Бас, вақт етди, ўтинглар энди,— дермиш бояги ўктам овоз.

Одамлар гуриллаб ажрала бошлабдилар. Ким чапга, ким тўғрига.

Бузрук пешонада бори-да, дея чапга қайрила бошлаган эди, кимдир тирсагидан ушлади. Қараса, Азлар ошмаси.

— Қаёққа? Ахир сен аёлингни никоҳлаб олиб, улуғ савобга қолгансан. Ушанинг ўзи ҳар қанча гуноҳингни ювиб кетади. Юр, юравер, чўчима,— дермиш у.

— Қандай? Никоҳимга олиб улгурмасам ҳам-а?

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси... Дилингга олдингми, шу етарли. Энг муҳими, кампиринг рози, сен рози.

— Ҳафиза-чи? Ранжиб қолмасмикан ишқилиб?

— Нега? Ахир, ўзи аён берибди-ку...

— Дарвоқе. Лекин...— Не гуноҳга ботиб топган ёлғиз фарзанди-чи? Унинг гуноҳини нима билан ювгай? Нима билан?..

— Унга ҳам худо инсоф берар, ахир, тангрининг қарами кенг,— дермиш Азлар унинг дилидан ўтганини сезгандай.— Тўғримми, Ҳамрали?

Қараса, Ҳамрали табиб ҳам мункиллаганча нурли ғорга қараб бораётибди. Бузрук оғир-оғир бош чайқади.

— Йўқ, бу одамнинг олдида мен жуда уятлиман. Уятли. Ёлғиз куёвини чиқариб беролмадим, қизини қутқариб қололмадим.

Аммо Ҳамрали тўхтаб унга тасалли берармиш:

— Сиздан гинамиз йўқ. Шунча елиб-югурдингиз тағинам, минг раҳмат...

— Майли, сизлар ўтатуринглар, мен бирпас...

Бузрук бир четга суриларкан, у ёққа қадам қўйганлар негадир нур селига фарқ бўлиб, шуълаланиб кўринармиш. Чапга бурилганлар ичидан кимдир ўзига таскин бериб, шанғиллармиш:

— Ана, ҳалитдан улар кўмир бўла бошладилар. Кўриб қўйинг, бу дунёда бегуноҳ одамнинг ўзи йўқ.

Шу баробар унинг том битган қулоғи очилиб, бир нима шундай вағиллай бошладики, у учоқми, нималигини билолмай саранг қолди. Сўнг бошини кўтариб, беихтиёр чайқаб қўйди ва шундагина ўзига келиб, кўзи илинганини пайқади. Юраги қисиб, ўзини беҳуд сезар, ҳатто учоқнинг тинимсиз дириллаши ҳам асабига тегар, кўксига бир санчиқ уйғотар эди. Кейин бутун вужудидан муздек тер чиқиб, бўшашганча калима келтира бошлади: ла илаҳа иллоллоху Муҳаммадур расулуллох...

Жиндек таскин топдими-йўқми, суянциққа беҳол суяндию кўзларини юмди. Яратган худонинг номини тилга олиб, илтижо қилди:

— Ишқилиб ўзинг бандам дегин. Билиб-билмай, тушуниб-тушунмай қилган гуноҳларимни кечиргил. Фарзандимга ўзинг инсофу тавфиқ бергил. Ундан бўлақ паноғимни ёқиб ўтирадиган кимим борки, гуноҳини сендан сўрасам, Ўзинг ёлғў паноҳимизсан. Сендан шафқатлироқ ва меҳрибонроқ зот йўқ. Илоҳо, икки дунёимизни ёрлақаган бўлгил...

Энди боягидан анча хотиржам тортиб, ихтиёрини сўнгсиз кечинмаларга топширди.

Балки у ўй ҳам, хаёл ҳам эмасдир? Аммо ҳаммаси аниқ ёдида эди. Аввал машина тепа йўлдан олиб чиқиб, нақ ойнаванд эшик рўпарасида ташлаб кетди. Сўнг ўта ҳушёр эшикбон мелиса, нақ текин ҳаммолдай шовқинсиз лифт, ширинзабон котибадан ўтиб, зоти олий ҳузурига кириб бораркан, тўрдаги стол ортидан юзларидан нур ёғилиб ким денг — Аъзамнинг ўзи чиқиб кела бошлади.

Ё тавба, у бу ерда нима қилиб юрибди? Бир кунда саркотиб бўлиб кўтарилиб улгурганими? Кечагида...

— Келинг-келинг, Бузрук Эрматович. Шундай дамда йўқлаганингиздан беҳад шодман,— деди у қучоқ очиб.

— Яна Сизга рўбарў келдимми?

— Мен...— чайналди Бузрук.

У эса мамнун бош силкиб, тирсагидан тугганича мажлис қурадиган узун столи томон етаклади:

— Биламан-биламан. Ҳеч хотиржам бўлолмаганингиздан келгансиз. Айби йўқ, айби йўқ...

Энди қаерга борди? Қаерга борса ҳам шуларга ўхшаганлар ўтирибдими? Эҳ, мияси ачиган чол-а... Энди нима қилди? Яна дардини шунга очадими... Балки анув муаллим боланинг гуноҳини сўраб кўргани маъқулдир? Зора, худо инсоф бериб...

Йўқ, қаёқда?! Унинг номини эшитдию ҳали-ҳозир мулозимат қилиб турган одам ўзгарди-қолди.

— Анави Московга бориб, Мавзолейга кириб... юрган болами?— деди совуққина.— Иложи йўқ, тушунинг.

— Ўша номаъқулчиликни у қилмабди, биз қилибмиз... Бу галча авф этинг.

— Йўқ, Бузрук Эрматович, бу ишга аралашишни маслаҳат бермайман.

— Уғлим учун ҳам мумкин эмасми?

Раҳбарнинг юзида йилт этган нур кўринмади.

— Муҳсинжон билади. Бу ҳақда бюро қарори бор.— «Бошқа гапларингиз бўлма-са...», дегандай киприк қоқди.

...Аммо юрагининг туб-тубидан бетаскин армонлар қуйилиб келаверар, келаверар эди. Вужудида енгил титроқ турди: эсиз, ҳаммаси беҳуда кетди. Шунча елиб-югургунча, ўша муаллим болани бир қўр йўқлаб қўйса бўлмасмиди?! Жиллакурса кўнгли ўсарди-ку! Энди нима деган одам бўлди? Юртада қандай бош кўтариб юриади? Зурёдинг номаъқул йўлга кириб кетса-ю, қайтара олмасанг, катта бошингни кичкина қилиб, не-не идораларга бош уриб юрсанг-у, сўзинг ўтмаса, падар бўлиб қаёққа бординг? Нима қилиш лозим эди-ю, қаерда адашдинг?..

Аъзам бу гал қабулхонасигача кузатиб чиқмади. Эшикбон ҳам ҳеч бир илтифоту мулозаматсиз узатиб қўйди.

Ташқарида машина ҳам кутиб турмасди. Ўзи эса, боши чир-чир айланиб, тўхтаб-тўхтаб қолар, боя шахдам чиқиб келган зиналардан энди юрагини ҳовучлаб тушиб борар, ҳар биттасида бир тўхтаб, дам олгиси келарди.

Ва бирдан кўнгли ёришиб кетди: тўхта! Сен уни раисликдан олдириб қўймоқчимидинг? Унда райкўмга бориб, обкўмга чиқиб, бу ёққа келиб нима қилиб юрибсан? Айб — ўзингда, ўзингда-ку?!

Шу тоб олам бир чайқалиб, гир айланиб кетдию қулоғига аллакимнинг «Ота, сизга нима бўлди? Ҳой, ким бор, ёрдам беринглар» дегани элас-элас чалинди. Кимдир унинг бошини кўтаришга, кимдир сув ичиришга уринди. Биров «орангизда дўхтир борми?» деб ҳовлиқди, бошқаси қулоқларини ишқади.

Шуури узук-юлуқ, хаёли гоҳ ўзига келиб, гоҳ бутун вужуди билан шувиллаб тубсиз чоғга тушиб кета бошлар эди. Наҳот етиб бора олмайди? Йўқ, бу чоҳ эмас, аллақандай ғор-ку. Қора ғорга кириб боряпти-ку. Чинданам гуноҳи кўп эканми?.. Жон ҳалпида калима келтира бошлади.

Шу аснода кимдир кўняпмиз, деди.

— Зора қўниб олсак эди,— деди бошқаси.

— Қочинг, энди мен елпийман,— деди кимдир.

Юрак шувиллар, қулоқ ғувиллар, яна нималардир дириллар эди.

— Сабр қилинг, ота, етиб қолдик. Худойим ўзи сизни асрасин,— деди аёл киши.

Шу баробар бир нима ерга қаттиқ урилиб, силкиндию кўксидида нимадир ёрилиб, ўзи гўё укпардек, арши аълога учиб кета бошлади...

ОЙНИНГ БУ ҮН БЕШИ

Ойнинг бу ўн беши деб ёздим-у, ўйланиб қолдим: чинданам шундайми?..

Тоға бошини минг ёққа ургани билан, бир иш чиқаролмай ўтиб кетди.

Абдулҳақнинг қачон ёруғ кунларни кўриши даргумон.

Баҳодир уйланиб-уйланолмайди, хорижга кетиб-кетолмайди.

Мўҳсиннинг ичига чироқ ёқса ёришмайди, дами ичида.

Валининг кўнглида сўнгсиз бир нафрат туғён уриб бораётир. Фақат Дониёр билан Азимгина қора совуқнинг нафасини сезганларича йўқ.

Балки ҳали оянинг нариги ўн бешига эртадир? Ҳарқалай, воқеаларни ўз оқимига қўйиб берайлик-чи, охири нима билан тугаркин?

БИРИНЧИ БОБ

У бир телефон дастагини жойига қўйиб улгурмасидан, бошқаси жиринглади.

— Алё, Валижон? Ўзингмисан? Бу ме-ен — Мўҳсинман,— унинг овози аллақандай жарангдор, ўзи нимадандир ҳаяжонда эди.

«Хайрият, тузалиб қопти. Рўҳи жуда тушиб кетган эди».

Кўнгли ёришиб, жавоб қилди:

— Эшитяпман-эшитяпман. Кўз тегмасин, яхшисан-ку.

— Ёмон эмас, ошна. Хурсандчилик гапларам бор,— деди дўсти, сал учини чиқариб,— энди сендан илтимос, эшикка ўтиб турсанг.

— Нечук, тинчликми?

Мўҳсин бир муддат жим қолди, сўнг:

— Гап бундай, ошна,— дея тушунтиришга ўтди.— Тошкентдан меҳмон бор. Анув сув министри-чи?.. Уша билан Аъзам тоға таъзияга ўтишмоқчи экан. Бозор-ўчарга одам юборилган, ҳали-замон етиб боришади. Сен фақат кутиб олсанг, бас.

«Кимнинг кўзи учиб турган экан?» Вали жавобга шошилмади. Мўҳсин буни сезибми, гапини ялпизлади:

— Бир пиёла чой ичишадими-йўқми, ҳурматлари-да. Майлими?

— Сен ҳам қизиқсан: шарт эканми шунчалик?..

Мўҳсиннинг чуқур тин олганию хўрсингани эшитилди.

— Ошна, наҳот тушунмасанг,— деди оғриниб.— Келаётган одамга кераги йўқ деб бўладими? Ахир тўй эмас, таъзия-ку бу. Тоғадан бошқа биров бўлса эканки...

Вали барибир тилини тия олмади:

— Дадамизнинг руҳини чирқиратиб-а? Бир ками гўрида тикка туриши қолувди!..

— Эсингни еб қўйибсан! Эшитган одам нима дейди?!

— Билмадим. Менинг боришим шарт эмас. Келиб кетаверинглар. Нозима бор, бошқалар бор,— тўнғиллади у.

— Аъзам тоға сўрамайди-нетмайди дейсанми? Ўзингга душман орттирмай, хўп дея қолсанг нима қилибди? Асақанг кетадими?

Қабулидан ноумид қайтарган одам... энди қайси юз билан таъзиясига келаркан?

Мўҳсиндан кўнгил сўра-қўй, марҳумнинг руҳини чирқиратгунча...

Шу тобда Мўҳсинни узиб-узиб олгиси келди-ю, кўнгли ўксиклигини эслаб, шайтонга ҳай берди.

— Майли,— деди ахийри,— аммо кетларидан эргашиб юришга тоқатим йўқ. Бу ёғи ўзингга сийлов...

Мўҳсин аччиғи келгандек, бир муддат жим қолди.

— Деворнинг ҳам қулоғи бор, ҳар не келса, тилингдан,— деди танбеҳ бериб, сўнг гапни қисқа қилди.— Биз бир соатларда етиб борамиз.

Одам бор кунлари — пайшанбадами, яшанбадами келмайдими? Тавба, булар удумни биладими ўзи?..

Балки чинданам одамгарчилик юзасидан кўнгил сўраб келаётгандир?.. Аъзам тоғами? Э, қаёқда! Уша воқеада жиндек гуноҳи борки, сессиядан қайтибоқ бу ёққа юрган.

Бирдан Мўҳсиннинг гапи (бозорга одам жўнатилгани) эсига тушиб, ичидан ижирғанди: ҳар ким ўз қаричи билан ўлчаркан-да? Оғринади ҳам демайди. Куни ойликка қолган бўлса, битта дастурхон тузаб қўёлмас эканми? Бузрук тоға раҳматли унга ота бўлса, бизга ким экан?

Энди билди, боя ўчакишиб қолганининг бир чеккаси ҳам шу. Ўзини катта олмай биз кетяпмиз, кутиб ол, деб қўяқолса етарди. Хурсандчилик гапларам бор, дейди-ми-ей. Ўзини қўярга жой топа олмай қолишидан Аъзам тоға фармонни чиқартириб келаётган шекилли. Бунча тез? Ахир, мавсум охирида берилмасмиди бундай мукофотлар? Йўқ, бу ерда бир гап бор: қаҳрамонликка тавсия қилиб қўйиб, ишдан бўша-

та олмасдик-да, демоқчи. Ўзларини оқламоқчи. Чуқур, жуда чуқур ўйланган. Унақа-бунақа одам чокини тополмайди. Ҳатто Муҳсиннинг ўзи ҳовлиқиб қолибди-ку. Булар шу-да: юқоридан бир нима бўлса, тамом, ўзларини унутиб қўйишади...

У чинор барглари ер билан битта бўлиб ётган йўлакдан кетиб бораркан, ўша машъум хабар келган кунда юқорининг топшириғини эшитиб, Муҳсин қай аҳволга тушганини эслади.

Улар марҳумни дўхтирхонадан олиб келиб, Фарғонага қайтиш тадоригини кўриб туришган чоғда, ўрта яшар тепакал бир одам академиядан ташриф буюрдию режаларини бузиб юборди.

Унинг ҳаммага ҳамдардлик билдириб чиққани ҳам, ичкарида майит тепасида бош эгиб, сукут сақлагани ҳам майли, қайтиб чиқиб ўзича кўрсатмалар бера бошлагани қизиқ бўлди.

— Ўртоқлар, марказқўмдан кўрсатма бор. Марҳумнинг тобути эртага академияга қўйилиб, соат иккига қадар видолашув маросими ўтказилиши керак. Кейин тобут у ердан кўтарилиб, коммунистлар мозорига олиб борилади. Кимлар сўзлашини яна келишиб оламиз. Ҳозир таъзиянома битилляпти. Бузрук Эрматович олимларимизнинг улуғи эди. Шунга яраша обрў-эътибор билан дафн этамиз. Юқорининг иродаси шундай. Так что, шунга қараб тайёргарликни кўраверасизлар. Тушунмовчиликлар бўлса, менга муржоат этасиз. Менинг фамилиям Турғунов...

Оббо Турғунов-ей. Бирпасда дастурхончиликни ўз зиммасига олди-қўйди? Нотаниш одамнинг ҳе йўқ-бе йўқ аралашиб кетиши қизиқ бўлди-ку. Еки бу томонларда шундай таомил ҳам бормикан? Муслмон одам ҳеч замонда майитнинг устида бош кийимини оларканми? Лўттивозликнинг ўзи...

Қараса, Азлар бувадан тортиб Муҳсингача ҳангу манг бўлиб қолишибди. Азим-ку: «Яхши, яхши, у ёқдан айтишган бўлса, гап йўқ,» деб турибди.

Фақат Дониёргина диванда қовоғини уюб ўтирибди. Гўё «тоғанинг васиятлари-чи» демоқчи-ю, ичидагини ташига чиқара олмайди. Гангигани шунчалик... Ахир бунақа пайтда юқорининг эмас, марҳумнинг васияти бажо келтирилмасмиди?

— Муҳсин, буларга раҳмат де! Ҳамма ҳам Форобийга қўйилаверибдимми?!

Ҳаммасидан Азимнинг ана шу гапи ошиб тушди. Азлар бува илкис ўгирилиб қаради: — Сен... сен тек тур-чи бирпас.

— Нима, арзимабдими? Олтин одам, неча йиллик хизматлари бор?

— Арзийдими-арзимабдими, ўзимиз биламиз. Ҳеч бўлмаса, марҳумларнинг тақдирини бизга қўйиб туришлар,— деди у, сўнг академиянинг вакилига юзланди,— энди ука, бизга бирпас муҳлат берасиз. Маслаҳатлашайлик-чи.

— Маслаҳат?.. Қанақа маслаҳат бўлиши мумкин?— Вакил лаб бурди.

Вали юқорининг гапи ерда қолишдан даҳшатга туша бошлаган вакилнинг қўлтиғидан секин олиб, эшикка бошлади.

— Мумкин бўлса, бизларни бирпас холи қолдириш, ака.

Тепакал вакил кўз пирпиратганича унинг юзига тикилди.

— Ҳеч бўлмаса сиз тушунинг, биродар. Ахир, марказқўмдан...

Вали портлаб кетай деб турган бўлса-да, ўзини босди, иложи борича юмшоқ гапирди:

— Майли-майли. Сиз хотиржам бўлаверинг — улар билан ўзимиз...

Вакил ноилож остона ҳатлади:

— Биз топшириқни етказдик. Жавобини ўзингиз берасиз...

Якка тавақали эшик беркилди. Дониёр ҳамон қовоқ уюб ўтирибди. Азим дераза раҳига суянганича қолган. Муҳсин эса, бошини чангаллаб, столга мук тушган. Фақат Азлар бува қўлини орқасига қилиб, бетоқат кезинади. Хонанинг у бурчидан бу бурчига бориб келади. Унинг ҳамсояси Ҳамрали чол курсида омонатгина ўтирибди-ю, Азлар бувадан кўз узмайди. Қарасаю фикрини айта қолса...

Ахийри сабри чидамади:

— Ҳали-замон катталар бостириб келиб қолишмасидан бир қарорга келсак бўларди, Азлар.

— Рост айтасан,— деди у, Муҳсиннинг тепасида тўхтаб,— кейин сўзимиз ўтмай қолиши мумкин. Муҳсин ўғлим, нима дединг? Сендан сўраш фарз.

У гарангсиб, Азлар бувага тикилди.

— Мен... билмасам.

— Демак, нима десак розисан? Шундайми?

— Дада! Ахир эрта-бириси кун Муҳсин юқоридаги ўртоқлар олдида ноқулай аҳволда қолишини ўйлаясизми? Тепанинг гапини иккита қилиб бўлмайди.

— Яхши, сенингча, Муҳсин хижолатга қолмайдиган иш бўлиши керак. Шундайми?

— Бўлмаса-чи.

— Жаноб пахта министри-чи, нима дейдилар?— Азлар бува зардасини яширолмади.

Шунча вақтдан бери миқ этмай ўтирган Дониёр оғир кўзғолди.

— Кампирдан ҳам сўраб кўрайлик. Балки тоға бир нима деб... васият қилгандирлар?

Дарвоқе, энг оғир кунларда асқотган одам қолиб, кимдан сўраб юришибди? Тоға нима деган бўлсалар — кампир билади-ку.

Вали довдираб қолган сариқ бувини етаклаб кирди. Азлар бува уни стулга ўтказиб, эзи қаршисига чўкди.

— Янга, бизни маъзур тутасиз, лекин сўрамасак бўлмади. Ошнамитни коммунистлар мазорига қўйилсин, деб одам юборишибди. Биз эса, она юртига олиб кетмоқчи эдик...

Сариқ буви аввал Муҳсинга, сўнг Валига жовдираб тикилди. Гўё отангиз ўлгунча мен ўла қолсам бўлмасмиди, менинг орқамда қолсалар нима қиларди... деяётгандай. Валининг томоғига бир нима қадалиб, нигоҳини четга олди. Кўзларида ёш ҳалқаланди.

Ниҳоят кампир хокисор бир овозда:

— Сизлар ҳеч хижолат чекманглар. Бунақа вақтда бировнинг айтганимас, марҳумнинг васияти бажо бўлади. Чолим раҳматли, волидаларининг ёнига боришларини айттардилар. Майли, олиб кетиб, ўшаларнинг ёнига қўйинглар. Биздан рози бўлсалар бас...

Ахийри сариқ кампирнинг айтгани бўлиб, ишхонадагилар видолашгани академия залига эмас, дўмга кела бошладилар.

Шунда тузук-тузук зиёли одамлар ўртага тушиб юришибди-я.

«Биродар, ҳали ҳам бўлса бу фикрдан қайтинглар...»

«Юқоридан бир нима дейилганда кўнмоқ керак».

«У ёқнинг сўзини иккита қиласизларми?»

Тепа, юқори, у ёқ... Ўлганда ҳам ўз ихтиёрига қўйманглар одамни! Қаерга қўйилишини ҳам белгилаб беринглар!.. Бунчалар кишанлаб ташланган бу одамлар? Қачон тушовларни узамизу ўзлгимизни таниймиз? Ҳатто марҳумнинг сўнги истаги, васиятини адо эта олмасак, биз киммиз?

Фалончи у ёққа қўйилсин, пистончини... ўзлари биладилар. Бировга рухсат бор, бошқасига йўқ. Кимга мумкин-у, кимга мумкин эмас. Шунгача раҳбарлик қилмоқчи бўладилар...

Балки марҳумнинг руҳи у ерда ётишни... истамас? Ўз қавм-қариндоши, уруғ-аймоғининг ёнига бормоқни, ўз хилхонасида бўлмоқни истар? Минг йиллик удумларимизни бузишга кимнинг ҳаққи бор? Агар у пайғамбар даражасига етган бўлса ҳам!..

Вали шу тобда қайтмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин Муҳсинга хўп деб қўйганини эслаб, ноилож уйига қараб юрди.

ИККИНЧИ БОБ

Муниса қайрилишга келиб тўхтаб қолди: қаёққа юрса экан? Қамоқхонанинг чангалсим тортилган девори тугул, қораси ҳам кўринмайди-ку? Шуни айтарканлар-да, кўрмаган ернинг кўчаси кўп деб. Сўрай деса, аксига олиб ҳеч ким кўринмайди. Бу ёқда кун оғиб боряпти. Ҳали топиши, рухсат олиши, кўриши, қайтиши керак. Катта йўлга чиқиб, кечки автобусларга илинволмаса, уйга қачон етиб боради? Шу тобда тоғ ёнбағридаги бу шаҳарча кўзига хунук кўриниб кетди. Теварак кечаги ёғингарчиликдан кейин яна ҳам тундлашган, офтоб паға-паға булутлар остида гоҳ-гоҳ юз кўрсатиб қўйгандагина бир зум ёришар эди, холос.

Ниҳоят, кўчанинг у бетидаги дарахтлар орқасида бола етаклаган аёл кўринди. Болача тихирлик қилар, аёл силталагани етмагандай, кетига уриб қарғар эди:

— Э, хархашаларинг ордона қолсин. Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Битимга олиб бераманми? Юр деганда юр-да, яшшамагур.

Муниса бўшашиб, қайта қолди.

Аммо аёл зийрак экан, бир кўз ташлашда унинг бегоналигини сезиб, тўхтади. Сўнг кўчани кесиб, шу томонга ўта бошлади:

— Ҳа, синглим, адашиб қолдингизми?— деди дабдурустан,— туришингиздан бу ерликка ўхшамайсиз...

— Йўқ, турмуш ўртоғимни... шу ерга жойлаштиришган экан, кўргани келаётувдим,— Муниса иймана-иймана тушунтирди.

— Конгами?

Муниса қандай айтарини билмай қийналди.

— Ҳа-а, комендатура денг. Мана бу кўчадан тўғри борсангиз, яланглик келади. Кесиб ўтсангиз — бўлди. Симли девори кўриниб турибди. Майли, ғам еманг. Ҳали ёш экансизлар, кўрмагандай бўлиб кетасиз.

— Раҳмат, опагон, сизниям йўлдан қўйдим.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси. Шундай, тўғри бораверинг.

У Мунисага ҳамдардлик билан қараб қўйди. Дунёда яхши одамлар кўп-да... Муниса айтилган ерни топиб борди ҳам, эрининг шу ердалигини билди ҳам-у, комендатурадан бир қадам нари ўта олмай қолди. Дарча ортидаги посбон қиз Муниса узатган қоғозни айлантриб кўриб, гапни қисқа қилди.

Урисчалаб:

— Кечикибсиз. Энди мумкинмас!— деди тўрсиллаб.

— Меники узоқдан келган. Ёрдам қилинг, пажалуста,— ўтинди Муниса, дарчани очиб.

— Мен сизга русчалаб айтяпман-ку, кечиккансиз,— деди у дона-дона қилиб ва яна дарчани боягидай ёпиб қўйди, ичкаридан бўғиқ овози келди.— Ойимча-е!

Муниса йиғлагудек бўлиб, томоғига бир нарса тикилди. Вақтида ишдан узилиб чиқолмасанг ҳам саводсизга чиқарадилар! Паст назар билан қараганлари-қараган экан-да? Четга ўтиб нима қиларини билмай турган эди, пакана бир чол яқин келди.

— Ой-бай, чироғим-ов, нетиб буйтасан? Кимни истайсан?

Мунисанинг ўпкаси тўлиқди.

— Куймаяптир? Шунча ердан келасан-да, куймайди?— жаҳл билан бора солиб, дарчани тақиллата кетди,— қизимка, ҳай, қизимка?

Бояги кулранг мундирли ўрис қиз карс-карс олма тишлаганча, чолга саволчан тикилди:

— Ҳа, бабай?

— Бабай эмас, ата де,— танбеҳ берди чол.

— Хўп, ана, ота дедим,— кулди қиз.

— Син бу қизимга нимага рухсат итмадинг. У узакдан келган, синики панима-ет?—Чол тушмагур Мунисани кўрсатиб, унга дакки бера кетди.

— Тушунтириб айтдим-ку,— тумсайди у.— Кечиккан. Рухсат беролмайман, бошлиққа кирсин.

Чол бошлиқ номини эшитиб, яна тутатиб кетди. Қўлларини силкилаб, ер тепинди.

— Башлик, башлик! Качан уларсиз ишимиз бита, одам буламиз? Синики плохой исполнитель, кизимка.

Мунисага чол ёқиб қолиб, астойдил тирсагидан тортқилади.

— Кераги йўк, отахон, жаҳлингиз чиққанига арзимайди. Бошлиғига кирақолай.

— Йўк, син уни-да кур. Аёлдан манап чикканини кур,— чол тушмагур бирпасда ҳовридан тушиб, бошлиқ ўтирадиган жойни тушунтира кетди,— мундан-да борасан, башлигини сурайсан. Саллот болалар айтиб бира.

Бошлиқ ҳарбийча кийинган, ўрта ёшли кўркам одам экан. Уни кўриб, анграйиб қолди. Эркакларнинг ҳам кўпини худо уриб қўйган. Чиройлироқ аёлни кўрдилар дегунча сўлақайлари оқиб кетади. Бу ҳам ўшанақалар тоифасидан эканми? Муниса бу ерга кирганига пушаймон қилди-ю, лекин энди кеч эди.

— Келинг, синглим, хизмат?— деди ялтоқланиб.— Менда юмушингиз бормиди?

Унинг бахтигами ё бахтига қаршими, бошлиқ ўзбек эди, ўрнидан туриб мулозимат қила кетди. Кошки ярашаётган бўлса, ўлсин агар. Лекин булар чиройли нарсанинг олдида ҳар балога тайёр турадилар. Сажда қил десанг, оёғингни ўпишдан ҳам тоймайдилар. Ишқилиб ниятларига етсалар бас. Ниятлари эса...

Муниса сергак тортиб ўзини қўлга олди ва атай у кўрсатган ерга ўтирмай, тик турганча:

— Мен турмуш ўртоғимни кўргани келувдим,— деди ийманибгина, қулоқларининг тагигача қизариб.— Мана, рухсат қоғозим. Икки кун кечикибсиз, деб қўйишма-япти. Айтинг, жуда узоқдан келганман.

Бошлиқ жойига бориб ўтирди. Лекин ғар кўзларини ундан уза олмасди.

— Рухсат этишмадимми?

— Бу қанақаси? Ноҳақдан ноҳақ кесиб юборишгани етмагандай, кўргани ҳам қўйишмайдими?

Нега бу одамга захрини сочяпти? Балким баланддан келсам, ҳаққимни талаб қилсам, ўзини тияр, тезроқ рухсат берар, деб ўйладими? Аммо бошлиқ шошмасди. У чекаётган сигаретини шошмай кулдонга эзғиларкан, унинг соддалигидан жилмайиб қўйди.

— Унчаликмасдир, синглим, унчаликмасдир. Сиз ҳеч қаердан адолат топмаган бўлсангиз, мана биз ёрдам қиламиз-да.

— Қандай?

— Сиздай гўзал хоним шундан шу ёққа келиб, илтимос қиласиз-у...

— Кесилгандан кейин ҳам мумкинми?

Муниса курсига омонатгина ўтириб, юк қопчиғини полга қўйди. Бошлиқ туташ қошлари тагидан синовчан зингил ташлаб, яна боягидай илжайди.

— Гар астойдил йиғласа, сўқир кўздан ёш чиқар, тўғримми?— У гап ўзанини бурди.

— ...

— Ҳа, баракалла. Агар астойдил истасангиз, битмайдиган иш борми?

— Қандай, тушунмадим? Бир менинг қўлим қаергача етарди?

— Ҳмм... Ҳаракат қилсам, эрингизни олти ойда чиқариб беришим мумкин. Бир оғиз сўзингиз.— У ўрнидан туриб суқланиб яқинлаша бошлади. Муниса кўзларини олиб қочди.— Боя ўзингиз айтгандай, ноҳақ кесилиб кетган бўлса, албатта...

— Бекордан-бекорга тухматчиға чиқариб, қаматиб юборишди.

— Кимлар дедингиз?

— Катталаримиз-да. У киши қаёқдана айтишиб қолган эканлар.— Муниса энди қўлини орқасига қилганча бурилиб кета бошлаган бошлиққа ишониб-ишонмай қараб

қўйди. Бу ҳақда бекор гап очдимми? Кўришга рухсат олиб кетаверса бўлармиди? Лекин ҳақиқат қилмоқчи экан, ёрдами тегса нима қипти? Гап отгани билан... ейилиб қолмайди-жу. Баҳонада...

— Фамилиясини айтинг. Статъяси неччи?— деди бошлиқ, ойна олдида тик қотиб.

— Абдулҳақ Мақсудов. Беш йилга кесишган,— деди шошиб Муниса, худди эрини ҳозир чиқариб беришадигандек.

Лекин бошлиқ битта-битта қадам ташлаб қайтаркан, яна унга суқланиб тикила бошлади ва кутилмаганда сирли ишшайди:

— Озгина ушланиб қоласиз-да, майлими?

— Қандай, мен бугун қайтишим керак-ку?— Муниса унинг ниятини фаҳмламай, жавдиради. Бошлиқ «тушунтириш»га уринди.

— Эрингизнинг озод бўлишини истасангиз... қоласиз-да,— деди сўнги сўзига урғу бериб.

— Йўқ-йўқ. Уйдагиларга айтмай келганман. Хавотир олишади,— кўнглига ёмон ҳадик оралаб, ўрнидан туриб кетди Муниса.

Бошлиқ ажабланди:

— Ишонмадингизми? Одамлар ҳафталаб кутишади-ку, ўзларидан кечиб...

Ўзларидан кечиб? Нимага шама қияпти? Наҳотки...

— Йўқ-йўқ, кўрқаман. Қололмайман бегона шаҳарда,— деди Муниса титраб-қақшаб.

— Жойдан ғам еманг, ўзим гаплашиб бераман. Хурсанд бўласиз, мени айтди денг. Унинг нияти бузилиб, ўтинишга тушганидан Муниса кўрқиб, оёғини тиради:

— Кераги йўқ... Мен қайтаман.

— Кейин афсус қилиб юрасиз,— деди бошлиқ кутилмаган қатъият билан.

Муниса нима қиларини билмай ер чизинди. Ростданам, қолса нима қилади? Бир кеча минг кеча бўлибдими? Лекин...

— Ҳар кимга ҳам қилавермаймиз бунақа муруватни, билсангиз,— бошлиқ яқин келиб яна нимадир демоқчи бўлди-ю, аммо журъат этмади.

— Бугун... тўғрилаб бера қолинг. Худо хайрингизни берсин,— ялинди Муниса, бояги шаштидан сал тушиб.

— Қандай?— деди бошлиқ, ширинсуханлик билан,— ҳали эрингизнинг ҳужжатларини кўришим, ўрганишим керак. Қолаверса, ўзингиздан ҳам... баъзи нарсаларни билиб олишимга тўғри келади. Балки кечқурун... олдингизга ўтарман...

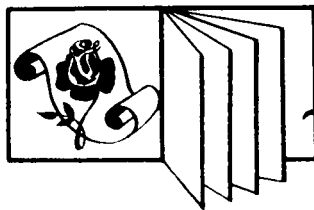
Қолсинми, қолмасинми? Кўнсинми, кўнмасинми? Шундай пайт яна келадими-йўқми?.. Нима қилсин, нима қилсин?.. Боши айланиб кетди. Биров ўз оғзи билан эрини чиқариб бераман деса-ю... Балки таъма қилиб бормас, бормас?

— Меҳмонхонага жой айтавурайми? Қоласизми?— деди бошлиқ, унинг жим қолганини ўзича тушуниб.

Мунисанинг вужудини бир олов қамрадию кўз ўнгида ҳамма нарса чирпирак бўлиб айланиб кетди. Йиқилмаслик учун курсини маҳкам чангаллади. Назарида бу хонадан ўқдек отилиб чиқиб кетарди-ю, тўпиғларида минг ботмонли тош осиглиққа ўхшар эди. Аммо узоққа бормай, бўшашиб тушди-ю, заиф овозда:

— Майли,— деганини ўзи ҳам сезмай қолди...

Давоми келгуси сонда

Эркин Самандар

Аждодлар Килти

Тарихий фожиа¹

Паришон ҳолда Занкижа киради. У пайпаслаб одимлайди.

ЗАНКИЖА

Мен қайдамен, эшитилар кимнинг товуши?
Бу товушнинг озори кўп қулоқларимга.
Сўйлаётган кимса кимдур?

ЕВҚОЧ БОТИР

Занкижа, жоним,
Нечук ўксик кўнглинг яна бўлди безовта.
Чодирингни тарк этишга не қилди мажбур?

ЗАНКИЖА

Қошимга кел, қўлингни бер, менинг ботирим,
Қўлларингга суянмасам қулашим аён.
Бошларимдан қайноқ сувлар қуйганларида,
Сочим кесиб, кўзларимни ўйганларида,
Ғойибона шу қўлларга қўлимни бериб,
Юрагимга журъат олдим, руҳимга далда.
Евуз овоз худди қайноқ кўрғошин бўлиб,
Фавқулудда қулоғимга қуйилган бу дам
Яна шу қўл асраб қолда мени қулашдан.

(Сукут)

Гарчи номин эшитишга йўқдир тоқатим,
Утинамен, аммо айтинг, қаршимда турган
Кўмир каби қора шарпа кимнинг арвоҳи?

Хўжа Бадриддин ҳаяжонга тушади. Занкижа сесканиб кетади.

Мен-ку кўриб турмоқдамен сени, нобакор,
Тулки каби минг алфозга киришинг бекор.
Юзингдаги ниқобингни йиртамен ўзим.
Сен ўйдирган кўзим каби қонлидур сўзим.

ХУЖА БАДРИДДИН

Ёлғон, ёлғон! Бу аёлнинг сўзи ғирт тухмат,
У адашиб мени бошқа хаёл этадур.
Унга қандоқ ишонурмиз кўзи бўлмағач.

¹ Охири. Бошланиши аввалги сонларда.

ЗАНКИЖА

Менинг ерга оқиб тушган қора кўзларим,
Қора тупроқ қучоғида тутмишдур макон.
У тупроқнинг осларида туриб дунёнинг
Яхши-ёмон одамларин кўрар кўп аниқ.

ЁВҚОЧ БОТИР

Бу махлуқнинг кўзларини энди мен ўяй,
Хўкиз каби бақиртириб қонига бўяй,
Ки, дунёга келганига бўлсин пушаймон.
У Ўтрорга махфий мактуб йўллаб, сотқинлик
Ва хиёнат ботқоғига ботган ониди,
Топширилса эрди магар менинг қўлимга,
Чиритардим суягини ўша ботқоқда.
Ўшанда ҳам сувдан қуруқ чиқди бу баттол.
Келиб-келиб Занкижани... Эҳ, илон, илон!
Хўжа Бадриддинга ташланади.

ЗАНКИЖА

Шошма, сўзим айтиб олай.

ЖАЛОЛИДДИН

Сўйла, Занкижа.

ЗАНКИЖА

Ғунча очган гул умримни топтагач, Чингиз
Чўри этиб қўйди мени битта нўёнга.
Мен ўзимни ўлдирмоқнинг пайида юрдим,
Заҳарли ул ҳаёт ичра излардим заҳар.
Шундай аччиқ-заққум кунда Хўжа Бадриддин...
Кўриб қолган эди кўзим ногаҳон унинг
Итдек ялаб турганини Чингиз ялоғин.
Удир ёвга топиб берган олтин конларин,
Удир она-болаларни қатл эттирган,
Удир ёвни бошлаб борган Хўрганж устига.
Мен қасд этдим бу сотқинни ўлдирмоқликка,
Йўлларига ғойибона қўйдим тузоқлар.
Илон ёғин ялаган бу иблис чап берди
Ва Чингизга ўйдиртирди менинг кўзимни.

ХУЖА БАДРИДДИН

(Жалолитдиннинг оёғига йиқилиб)

Тўхматларга қурбон этманг мени, султоним,
Сиз адолат офтобисиз, мен бир қулингиз,
Оёғингиз ўпай, рухсат айланг, шоҳаншоҳ.

ЖАЛОЛИДДИН

Сенинг умринг иборатдур оёқ ўпишдан,
Энди сени ўлим кутар, ўтмас кўзёшинг.

ХУЖА БАДРИДДИН

Шундайми? Хўп, ўлдир, ўлдир! Дунёга келиб,
Мен ватандан нима кўрдим? Фақат дардисар!..
Нима топдим фарзанд бўлиб, ахир, бу юртга?
Кўзёшини кўравериб юрагим зада,
Тоқатларим тоқ бўлди, тоқ. Мен бу дунёга
Кўзёшини кўрай дебмас, ҳаёт шаробин
Сипқорай деб келганмен, ҳа, сипқорганмен ҳам.
Лекин сендан, сенинг отанг илгидан эмас,
Чингизхоннинг даргоҳидан топдим бахтимни.
Отангнинг бул сандиғини сенгамас, йўқ-йўқ,
Элтар эрдим Чингизхонга — олампаҳоғи.
Мен итоат эттирганмен унга Ўтрорни,
Хўрганжни мен тиз чўктириб берганмен унга.
Қари отанг тагига сув қуйган менмен, мен.
Енгилмас деб ном олган чўнг салтанатингнинг

Жон томирин қирқдим пинҳон пичоғим ила.
Худди ари ини каби бузиб саройни —
Тўс-тўполон қилдим, остин-устин айладим.

ЖАЛОЛИДДИН

Сен Ватаннинг ёвларига хизматинг айтиб,
Гердаюрсен, уялмассен, ҳамиятинг йўқ.
Ўз дўстини сотганларни кўп кўрган дунё,
Хотинини сотганларни янада кўпроқ,
Ўз боласин сотганлар ҳам бўлган, кўрганмиз,
Ўз танини сотганлар-ку ҳадсиз-ҳисобсиз,
Сенинг макринг ошиб тушди бунинг баридан,
Сен онангни сотдинг, туққан онангни сотдинг!
Қора иблис ўз кўксини змаётганин
Билса эди мушфиқ онанг, ё сени бўғиб
Ўлдирарди гўдак чоғинг, ё ҳушдан айри,
Ўз сочларин ўзи юлар эди аламдан.
Чумолининг, кўнғизнинг ҳам бор ўз онаси,
Онаси бор чархи дунда бори жонзотнинг.
Бори она меҳри ила тирик ва боқий.
Энг ашаддий йиртқич ҳайвон ҳам ўз онасин
Бағрин тилмас, қорнин ёрмас, ёвига бермас.
Онасидан юз ўгирган, унинг кўксига
Оёқ босган яккамараз хоинга ўлим!

ХУЖА БАДРИДДИН

Ўлдир, аммо бордир сени ўлдиргувчи ҳам,
Улаётиб жанозангни ўқиб кетурмен.

ЗАНКИЖА

(Хўжа Бадриддиннинг рўпарасига келади)

Онасидан юз ўгирган сотқинга ўлим!

ҲУР ҚИЗЛАР ОВОЗИ

Онасини ёвга сотган
Хоинга ўлим!

Занкижа бошини ғоз тутиб, Хур кизлар овози келган томонга кетади. Евқоч ботир унга талпинганча қолади. Хўжа Бадриддинни олиб чиқадилар. Мулозим киради.

МУЛОЗИМ

Можария султонидан элчи келибдур.

ЖАЛОЛИДДИН

Айт, кирсин.

ЭЛЧИ КИРАДИ

ЭЛЧИ

Салом қабул айлагайсиз Можар элидан,
Элки, сизга хайрихоҳдур, кўнгли сиз тараф.
Чингизхонга сиз етказган илк талофат,
Кўп сарафроз этмиш бизнинг султонимизни.
Келтирганмен онҳазратдан илиқ қутловлар.

ЖАЛОЛИДДИН

Можария султониға ташаккур.

ЭЛЧИ

Ул зот
Бирлашмоқни сизга лутфан таклиф этадур.
Икки давлат қўшинларин якқадам этиб,
Чингиз сари юриш қилмоқ истагимиздур.

ЖАЛОЛИДДИН

Эндими? Мен мактуб йўллаб сизга интизор,
Мадад кутганимда, ахир, қайда эдингиз?
Ўқ-яроғим тугаб, отим чарчаб қолганда,
Шаҳрингизнинг дарвозасин қоққанда элчим,
Уйқудан бош кўтармаган султонингизнинг
Кўзи энди очилдиму?

ЭЛЧИ

Аччиқ таъналар,
Дашномларга Можария лойиқ эрмасдур.
Султонимиз сиздан аниқ жавоб кутадур.

ЖАЛОЛИДДИН

Жавобим шу: султонингиз борлиғ лашкари,
От-улови, тож-тахтини менга топширсин.
Шунда етмас ерингизга Чингиз қадами,
Можария хавф-хатарсиз яшар осуда.

ЕВҚОЧ БОТИР

Гап тахтдами, ахир?!

ЖАЛОЛИДДИН

(Кескин сўзини бўлиб)

Хўп, бордию бирлашсак,
Минг-минг сарбоз, лак-лак қўшин тўплай олсагу
Фармон берса икки ёндан унга икки тахт,
Қай бирига қулоқ солур бечора черик?
Йўқ, қўшинга ягона қўл керак, ягона!

ЭЛЧИ

Маъзур тутинг, можарларни билмас экансиз
Ўз тахтини ўзгаларга бермоқ одати
Уларга ёт, можар ўз кучи, қудрати-ла,
Қодир эрур ҳар қандайин ёвни енгмоққа.
Бирлашмоқлик истагини ожизликдан деб
Тушунганлар адашурлар.

ЕВҚОЧ БОТИР

Можарияни
Қарам қилмоқ фикри бизга ёт деб ўйлайман,
Чўнг, мустаҳиқ икки маъво Хоразм, Можар.
Қадим битта қавм бўлган эканмиз, қондош,
Яна ҳамдам бўлсак қандай сара, кўп яхши.

ЭЛЧИ

Нечун унда тахтимизни талаб этурсиз?

ЖАЛОЛИДДИН

(Жаҳлга миниб)

Можар султониға айтар бўлак сўзим йўқ.

ЭЛЧИ

Афсус бўлғай. Лекин билинг. Можариянинг
Кучи худди Ҳазар тўлқинидай чексиздур.

Элчи таъзим бажо қилиб, виқор билан чиқиб кетади. Музаффар Малик асабий ҳолатда кириб келади.

МУЗАФФАР МАЛИК

Қулоқ эшитмаган гап бу, кўз кўрмаган гап,
Сарҳангларга бўйсунмаса, ахир, сарбозлар,
Аҳли навкар тиг ўқталса саркардасига,
Бу қўшиннинг заволидан нишонамасму?!

ЖАЛОЛИДДИН

Очиқ гапир, Малик, ўзи не ҳол юз бермиш?

МУЗАФФАР МАЛИК

Кўзим тушиб қолди сарҳанг ила сарбознинг
Ўлжа устидаги мубҳам можаросига.
Шунчаки бир баҳсдур деб ўйладим аввал,
Ўтиб кетаётган эдим қилмайин парво.
Бирданига кўпайишиб қолди сарбозлар,
Бир-бирининг ёнин олиб, сарҳанг устига
Таъна тошларини тинмай ота кетдилар.
Сарҳанг буйруқ берар эди тарқалинг дея,
Кўпайишиб борар эди сарбозлар, билакс.
Мен ҳам буйруқ бердим сарбозларга устма-уст,
Ҳеч бирови тингламади аммо сўзимни.
Кўшин ичра чиқди низо.

ЖАЛОЛИДДИН

Боиси недур?

МУЗАФФАР МАЛИК

Кечаги жанг чоғи қўлга кирган ўлжалар
Сарбозларнинг ўртасида ол-ол этилган.
Бир мири ҳам берилмаган саркардаларга,
Улуш теккан эмас сарҳангларга мутлақо.

ЖАЛОЛИДДИН

Сарбозларга ўлжаларни ким ҳады этган?

ЕВҚОЧ БОТИР

Мен. Мен. Уларга эрк бердим ўлжа бобида.

ЖАЛОЛИДДИН

Сен? Эрк бердинг черигингга? Ўлжа устига
Сенинг амринг билан ташландими сарбозлар?

ЕВҚОЧ БОТИР

Улар олмаганда, ўмарарди сарҳанглар,
Қаппайтириб кетардилар ҳамёнларини.
Семиз қопдан фарқлари йўқ...

ЖАЛОЛИДДИН

(Тутоқиб)

Нима деюрсен?

Оқни қора демоқликдин ор этмасмусен?
Ҳарб илмида якто, алпу ўктам сарҳанглар,
Дарз кетмаган устунлари эмасму юртнинг,
Улармасму кўшин кўзи, ақли, шуури?

ЕВҚОЧ БОТИР

Жанг тақдирин ҳал этгувчи сарбозлар эрур,
Жон олиб жон бергувчи ҳам ўшал — сарбозлар!

МУЗАФФАР МАЛИК

Сарҳанглар-чи? Улар жангга кирмадиларми?
Олов ичра жон олиб, жон бермадиларми?
Сен ўзинг-чи? Уст-бошингга сачраган учқун
Ҳали-ҳануз ўчган эрмас, куйиб борасен.
Сарбозга эрк бериб, кимни тийиб борасен?
Сарҳангларни қарши қўйдинг ўзингга, бизга.

ЖАЛОЛИДДИН

Низо чиққан қўшин руҳи оқсар савашда.
Оқсоқ руҳнинг на қайнови бўлар, на чўғи.
Сарҳангларнинг кўнглидаги мавжлар ўрнида,
Музлар пайдо бўлур, музлар... О, Ёвқоч ботир.
Сен не қилиб қўйдинг, ўйла, не қилиб қўйдинг?!

ЁВҚОЧ БОТИР

Сарбозларнинг кўнглин овлаш гуноҳ саналса,
Бу гуноҳни такрорлашга яна тайёрмен.

ЖАЛОЛИДДИН

Йўқ, гуноҳинг ювасен сен бошқа алфозда,
Мурасага келтирасен уларни ўзинг.

ЁВҚОЧ БОТИР

Қандоғ қилиб?

ЖАЛОЛИДДИН

Берган ҳукминг бекор этасен.

ЁВҚОЧ БОТИР

Йўқ, мен ундоқ қилолмаймен.

ЖАЛОЛИДДИН

Амр этамен!

ЁВҚОЧ БОТИР

Ҳа, сен амр этадурсен, ахир султонсен,
Султонларнинг амри вожиб бўлур, билурмиз.
Бажо айлаб келдим неки буюрсанг, айтсанг,
Аммо бу гал сўзинг ерда қолмоғи аён.

МУЗАФФАР МАЛИК

(Жалолиддинга)

Исён сардорларин бунда олиб келганмен,
Қилмишлари учун балки жавоб берурлар.

ЖАЛОЛИДДИН

Олиб киргил ҳузуримга уларни тезроқ.

Музаффар Малик чиқади.

Улар ила гап қисқа бўлур.

ЁВҚОЧ БОТИР

Ё, раб, бу не ҳол?!

Музаффар Малик ва соқчилар қуршовида сарбозлар киришади.

ЖАЛОЛИДДИН

Исён кўтарган жасурлар ҳали сенларму?

БИРИНЧИ САРБОЗ

Исён эмас, сарҳангларга ҳақ сўзни айтдик.

ИККИНЧИ САРБОЗ

Оч кўзлари, ахир, қачон тўяр ўлжага?

ЖАЛОЛИДДИН

Улар ёмон, сенлар яхшисанлар, шундоғми?

УЧИНЧИ САРБОЗ

Сарҳангларнинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам бор.

ЖАЛОЛИДДИН

Жим! Ким ҳуқуқ берди сенга сарҳангни айблаб,
Тилингни бир қарич гапирмоқликка.
Мен сенларни жазолаймен қилмишларинг-чун.

ЕВҚОЧ БОТИР

Уларда айб йўқ.

ЖАЛОЛИДДИН

Ва айлангиз банди зиндон.

Буларни олиб чиқингиз

САРБОЗЛАР

Не учун? Сабаб не?

Сарбозларни олиб чиқадилар.

ЕВҚОЧ БОТИР

(Сукутдан сўнг, қатъий оҳангда)

Бизга имдод бўлиб келди дўстлик, жондошлик,
Ундан руҳу қувват олдик музтар дамларда.
Парчалашга уни ёғий этди ожизлик,
Бироқ уни сенинг ўзинг емирмоқдасен.
Ҳозиргина илдизига ўз қўлинг ила,
Икки марта болта урдинг, у дарз кетди, ҳа.
Бирлик истаб келган қардош Можар элидан
Тахт талаб этдинг, ҳамкорликни рад қилдинг,
Мен зарбадан ўнглолмайин турганда ўзни,
Ул дўстликка сен иккинчи болтани урдинг.
У мажруҳдир энди, мажруҳ... Ҳа, энди сенинг
Ҳузурингда қолмоғлигим мушкулдир, мушкул.

ЖАЛОЛИДДИН

Сенинг, менинг, бизнинг холис дўстимиз битта,
У ҳам бўлса халқимиздир, она халқимиз.
Уни ёғий талаётир, бўғизлаётир,
Юрагига санчаётир минг-минг наштарлар.
Жонимизни унга малҳам эта билмасак,
Дўстлигимиз унга суянч бўлолмаса гар,
Бундайин жон, бундай дўстлик кимга ҳам керак?!
Сен гапирган маломатлар, аччиқ таъналар,
Кўнглинг ичра ётган қора ўкинч тошлари,
Халқ ташвиши, халқнинг ғами-оҳи олдида,
Бир урвоқдир, уни зуҳур этмоқ тилга ор.
Оғир-оғир сўқмоқлардан оша-тирмаша
Катта йўлга чиққанида бизнинг халқимиз,
Ички гина-кудуратлар, ғараз низолар,
Ҳар гал унинг оёғига уради тушов.
Икки одам орасига тушган совуқлик,
Не-не дилда музлар пайдо қилмоғи мумкин
Ва билъакс, икки жоннинг дўстлик тафтидан
Оташ олур халқнинг совуқ қотган ҳаёти.
Ўз халқига суянади асл сарбозлар,
Сарбоз — халққа, халқ — сарбозга эш бўлмоғи шарт.
Дўстлик — элу юрт жонига дармонлиғ демак,
Бусиз дўстлик қуруқ бир сўз, қуруқ бир хитоб.

ЕВҚОЧ БОТИР

Уни қуруқ сўзга айлантирган мен эмас.

МУЗАФФАР МАЛИК

Эсингни йиғ, нималар деб валдираяпсан,
Аччиқ қилиб ё чиндан ҳам кетмоқчимисен?

ЕВҚОЧ БОТИР

Ҳа, кетамен!

ЖАЛОЛИДДИН

Аҳдингдан қайт!

МУЗАФФАР МАЛИК

Шайтонга ҳай бер.

ЕВҚОЧ БОТИР

Тушунамен, Чингиз шохи сингани билан
Боши унинг омон эрур, тишин қайрайдур.
Шундай тийра дамда сени ташлаб кетмоқлик
Менинг учун кўп оғирдир, лекин на илож.
Кутмаганда чил-чил синди кўнгил шишаси,
Уни қайта тиклаб бўлмас. Хайр, мен кетдим.

ЖАЛОЛИДДИН

Тўхта! Бизга англатиб кет, қаён борурсен?

ЕВҚОЧ БОТИР

Қаён борур шаъни таҳқирланган саркарда,
Унинг она тупроғидан бўлак не бойлик,
Не мулки бор!.. Тўққан юрти унинг тутқиндир,
Ўз уйининг қопулари унинг учун берк.

(Сукут)

Дашт-сахролар маскан бўлур менга, эҳтимол,
Отим мени ора йўлда қолдирмас шояд.
То тирикмен, шамширимни қўлдан қўймасмен,
Онам учун ва Занкижам учун, юртим учун,
Ёғийлардан ўч олурмен қайларда бўлмай.

Кета бошлайди. Яна уни Жалолиддин тўхтатади.

ЖАЛОЛИДДИН

Шошма! Айтгил, унутдингми ичган онтингни?
Учаламиз ака-ука бўлиб умрлик
Қалбимизни бир-бирига пайванд этганда,
Қўллардаги тиғимизни ўртага қўйиб,
Онтимиздан ёритганда булутли кунни
Юзларингда кўринган нур омонатмиди?
Ўз туғишган укаларим ўгирганда юз,
Сенга оға бўлганимдан севинганларим
Пуч экан-да? Жаҳлинг устун экан онтингдан,
Ўлмай туриб қасамини бузган сен бўлдинг.

ЕВҚОЧ БОТИР

Қасам... Билсанг ўшанда мен дунёга келиб,
Илк бор бахтли сезган эдим ўзимни, илк бор.
Сендай улуғ саркардага ука бўлганим,
Сени оға демоқ бахти, энтиқишлари,
Севинчлари ёр бўлгани учун тақдирга,
Мен раҳматлар айтар эдим кечаю-кундуз.
Қиличим ҳам енгил кўчар эрди жанг чоғи.
Писанд этмас эрдим, асло, дайди ўқларни.
Сенинг номинг айтиб ёрар эрдим қуршовни,
Сенинг учун гирдобларга ўзни урардим
Ва номингдан илҳом олиб енгардим ғовни,
Тулпоримга ҳамиша ёр эрди зафарлар.
Лекин бугун кўнглимдаги чўғга сув сепиб,
Қасамни сен буздинг, оға!

(С у к у т)

Ҳали ҳам кечмас,
Сарбозларни маҳрум этма инъомларидан,
Мени юзи қаро қилма улар олдида.
Ташлатмагил зиндонга ул гуноҳсизларни,
Аввалгидек қанотингда бўлурмен ҳар дам,
Яхши-ёмон кунларингда ёнингда ҳамдам,
Сарбозларни ранжитмасанг, ўқситмасанг бас.

ЖАЛОЛИДДИН

(Узоқ сукутдан сўнг)

Йўқ. Шарт қўйса орага ким хосияти кам,
Ака-ука бўлиб бўлмас шарт қўйиб, алҳол.
Бу шартингни бажарсам мен, балки, сен яна
Бошқа бир шарт ўйлаб топурсен. Йўқ, сўзим-сўз,
Амрим бажо айла, берган ҳукминг бекор эт.

ЕВҚОЧ БОТИР

Начора. Ўз онтимизни буздик ўзимиз,
Қондошликнинг иртиёқи¹ бизга ёт экан.
Балки тўғри келмагандир бизнинг қонимиз,
Мен сарбоздан чиққан одам, сиз аслзода.
Ким биладир, менда эрур балки маъюблик².
Илик бериб саройга мен балки саҳв этдим.
Лекин зарра ачинмасмен ўтган кунларга,
Учовлон бир киши бўлиб довлар ошдик,
Босқинчидан юртимизни этдик ҳимоя.
Ачинамен, фақат гардсиз туйғуларимнинг
Оёқости бўлганига, топталганига.
Ачинамен, мен сизларга худди ўзимга
Ишонгандек ишонганим, суянганимга.
Ул соддадил сарбозларга ачинар дилим,
Мукаррам деб билур, ахир, улар сизларни.
Сизлар эса...

(Қўл силтаб)

Майли, тақдир экан. Хайр!

Кетади. Огир жимлик чўкади.

ЖАЛОЛИДДИН

Сарбозларни тинчит бориб, Музаффар Малик,
Дучор бўла кўрмасинлар улар қаҳримга.

МУЗАФФАР МАЛИК

Евқоч ботир лойиқ эрур жазога.

ЖАЛОЛИДДИН

Йўқ-йўқ!

Ҳар не қилса ул инимдур!..

(Сукут)

Бор. Малик, тез бор!

Музаффар Малик кетади. Жалолиддин чуқур ўйга толади. Дилни эзувчи ҳазин мусиқа қулоқка чалинади. У бора-бора кучаяди. Она ва Хур қизлар киради.

ОНА

Юрак-бағрим эзиб-эзиб келди бир нидо,
У фиғоннинг ўзи эрди, эрди ўкирик.

ЖАЛОЛИДДИН

Менинг кўнглим юрагинга пайванд эрканким,
Эшитибсен дилимдаги пинҳон оҳларни.
Она-замин, сенга ҳамма нарса аёндур,
Бирдек кўриб турар кўзинг чину ёлғонни.
Менинг айбим нимадур, айт, нечун бахтим кож?

¹ Иртиёқи — осойишталик

² Маъюблик — айбдорлик.

ОНА

Сенинг кучинг ўзингга ҳам дўстдур, ҳам душман,
У жанглардан олиб чиқур сени музаффар.
У жисмингга ва руҳингга бахш этур қанот,
Шу боисдан ўзингга дўст дедим кучингни.
Душманлиги шундаки, сен унга ишониб,
Назарингга илмаюрсен пасту баландни.
Инсон ила қувватлидур инсон боласи.
Инсонларсиз сенинг кучинг оний бир шамол,
Шатир-шутир чопқиллар-да, ўтар-да кетар.

ЖАЛОЛИДДИН

Не ёмонлиғ қилдим инсонларга, билмасмен,
Бир посбон деб билдим ўзни инсон зотига.

ОНА

Ўзингга ҳам уни посбон дея билдингму?

(Сукут)

Посбон эрур аҳли инсон бири-бирига,
Бири суяр икинчисин. Сен ҳам суянчга
Муҳтождурсен, гар султонсен, гар паҳлавонсен.

ЖАЛОЛИДДИН

Ҳа, таянчга муҳтождурмен, жуда муҳтожмен,
Гоҳ муаллақ сезадурмен ўзни беафзо.
Гоҳ беҳудуд кўринади кўзга ғам дашти,
Кипригимга инган намга гоҳ қўлим парда,
Гоҳ тишлармен уҳ демоққа келган тилимни.
Ев ўқидан майиб-мажруҳ бўлган қалъалар —
Менинг кўксим эрур, менинг жисмим, юрагим.
Бу ҳам етмагандек икки кўзим, водариф,
Душман эрур бир-бирига, айблар бир-бирин,
Бири тайёр кўр этмоққа иккинчисини.
Укам Қутбиддин кўксимга ўқталар пичоқ,
Укаларим Оқшоҳ, Пиршоҳ мени ўлдирмоқ
Қасди ила тузиб фитна, изғиб юрарлар.
У ёқда кин, риё, бунда — қўшинда низо...
Бу даҳр аро нетмоқ керак, не қилмоқ даркор?

ОНА

Энг аввало, қанотларинг бут бўлмоғи шарт,
Тарк айлаган қанотингни қайтар, бор, қайтар.

ЖАЛОЛИДДИН

Йўқ, қайтариб олинмагай туф деган туфик,
Бир қанотдан айрилганим билан ўлмасмен,
Сўзларингни рад этганим учун авф айла.

(Сухбатга кулоқ солиб турган қизлар орасида безовталиқ)

ОНА

Ана, қора булут қоплаб келар осмонни,
Ёмғир каби қалқимоқда киприқларда нам.
Гулдираклар гумбурлайди сенинг бошингда,
Гулдираклар, чақин-яшинлар.

ҲУР ҚИЗЛАР

Гулдураклар гумбурлайди
Сенинг бошингда.

ОНА

Ой қизларим, ёмғир қуйса ивиб қолманглар,
Барингизни олай, келинг, қучоқларимга.

Она Хур кизлар томон юриб кўздан ғойиб бўлади.

ЖАЛОЛИДДИН

Тўхта, она-замин!
(Сукут)

Кетди!
(Маънос ўлтиради, сўнгра жунбушга келади.)
Қула, эй фалак!

Музаффар Малик киради.

МУЗАФФАР МАЛИК

Изн айла, олиб келдим нохуш хабарлар,
Ёвқоч ботир ила кетиб қолди қўшини,
Ўн минг сарбоз кетди унга эргашиб, ҳайҳот!

ЖАЛОЛИДДИН

Ўзингни бос, Малик.

МУЗАФФАР МАЛИК

Бот-бот дўмбира чалиб,
Қора қарғалардай гувлаб келмоқда ёғий!..

ЖАЛОЛИДДИН

Улар қора қарға бўлса, сен шерсан, Малик,
Қўлингга ол шамширингни қани, шерга хос...
Менинг қолган ҳар бир жангчим ўн сарбозга тенг,
Ҳар бири бир арслондур қонларга ташна.

(Қўшинга мурожаат этади)

Эй сиз, қалби оташ бўлиб ёнган йигитлар,
Эй сиз, баланд чўққиларда ўсган бургутлар,
Эй сиз, менинг жигарларим, ёвга ташланинг,
Уринг, янчинг, қирон солинг босқинчиларга!

ХОТИМА

Жалолиддин хаёл ичра паришон турибди. Ўқларнинг тинимсиз овози эшитилади.
Ойчечан киради.

ОЙЧЕЧАН

Жоним болам, домга тушиб, қуршовда қолдик,
Қил устида турар хотинингнинг ҳаёти,
Ёғий ханжар ўқталмоқда болаларингга,
Хотин-халаж қий-чувидан титрар еру кўк.
Сендан, ўғлим, энг охири ўтинчим бордур,
Уни адо айламоққа куч топ ўзингда.
Ўлганимиз яхши ёвга асир тушгандан,
Балиқларга ем бўлайлик — дарёга оқиз.

ЖАЛОЛИДДИН

Нималарни эшитмоқда қулоғим, ё раб,
Қар бўлганим яхши эрди!

ОЙЧЕЧАН

Сен мард ўғлимсен,
Ёшлигиндан шу дамгача сени мард кўрдим.
Ҳаётимнинг сўнгида ҳам мард кўрай сени,
Фақат шунда тинч ётарман у дунёда мен!
Тез бўл, бизни ўз қўлинг-ла дарёга оқиз,
Хотинингнинг илтижоси, хоҳиши ҳам шу!

ЖАЛОЛИДДИН

Мени армон ўтларига ташламанг, она
Шафқат билмас қайнаб ётган ёвуз гирдоблар!

ОЙЧЕЧАН

Аммо Чингиз чангалидан афзалдур гирдоб,
Гирдоб мазах этмас, гирдоб шармисор этмас.
Оч йўлбарсдай бир ҳамлада ютар-да қўяр.

Музаффар Малик киради. Жалолiddин ишора ила унга гапиришга рухсат бермайди.

ЖАЛОЛИДДИН

Ё рабий! Ким ўз онаси, хотин, боласин,
Ўз жигарин ўз қўли-ла ташлар гирдобга.
Дунё пайдо бўлиб бундай ўғил кўрганму,
Бундай кейин кўрарму? Йўқ, ўзи ўлмайн
Ташламагай онасини гирдобга ҳеч ким!
Рўзи маҳшарда ҳам, ахир, гуноҳларим-чун,
Не деб жавоб берурмен, не айтурмен, э воҳ?!

Ойчечан ўғлини узок бағрига босиб туради. Пешонасидан ўпади.

ОЙЧЕЧАН

Ўғлим, сендан миннатдормен, рози-ризомен,
Хайр, энди!.. Биз учун ҳам ёвдан қасос ол!

Кетади.

МУЗАФФАР МАЛИК

Фақат сенинг онанг қодир бундай мардликка,
Афзал кўрар асирликдан шаҳид ўлимни.

ЖАЛОЛИДДИН

Сен бор, қулай бир жой танла гирдобга яқин,
Бизни кутгил дарёнинг тез оқар жойида.

МУЗАФФАР МАЛИК

Сен уларни ростдан ҳам...

ЖАЛОЛИДДИН

Бор, буйруқни бажар,
Ўша жойга оқ отимни олиб боришсин.

МУЗАФФАР МАЛИК

Кўзим чиқсин кўргунича бундай даҳшатни.

Кетади

ЖАЛОЛИДДИН

Мен уларни оқизишим даркор дарёга,
Сувга чўкар менинг тоза, оқ армонларим.
(Сукут)

Кечир, она, кечир мени, ёрим, фарзандим,
Халос этолмадим сизни ажал илгидан.
Кечир мени, туққан элим, она Хоразм,
Уз кўксимни сенга қалқон этмоқ истадим,
Аммо уни ўқ-пайконлар этди чилпора.
Ўзимиздан чиққан ўқлар ўзимга тегиб,
Бағримни қон этмасайди, менинг бу кўксим
Ҳар қандайин ёв ўқига бермасмиди дош?!
Кўзимизни бекитмаса эди қўлимиз,
Зулматларга ташлай олармиди бизни ёв?!
Уфқларни кўриб равшан, тун бағрин тилиб,
Ёруғликка чиқолмасми эдик топиб йўл.
Тағимизга сув қуймасак бир-биримизнинг,
Бир-биримиз пайимизни қирқмасак агар,
Имонимни кафил қилиб айтоламанки,
Юртни сувга бостирса ҳам минг марта ёғий
Бизни асло ғарқ этолмас эди, йўқ, асло!
Сув остида қолиб кетмас аммо бу тупроқ,
Туғёнлари гирдобларни енгар бир куни.
Қайта ғунча очар нурга ташна чечаклар,
Тўйиб-тўйиб нафас олар эркин юраклар.
Шунда, улар албат, бизни ёдга олурлар,
Кимлар айблаб, бизга таъна тошин отурлар,
Кимлар олқаб, шод айларлар руҳларимизни,
Тонглар отар, тонглар отар, иқбол тонглари!

Кетади. Чингизхон, Жўжи, нўёнлар кирадилар.

ЧИНГИЗХОН

Қўлга тушди энди сартнинг ўғли бегумон,
Тузоғимдан асло чиқиб қоча олмагай.
Гар ўзини ташлар бўлса дарёга, уни
Тўлқинлару, гирдоблару наҳанглар ютар.
Аммо уни қўлга олмоқ даркор тириклай:
Болалари, хотинлари, ҳарами билан.

Чапа нўён киради.

ЧАПА НУЁН

Олий қооң, кеч бир қошиқ қонимдан менинг,
Амринг адо айламоққа етмади қурбим.

ЧИНГИЗХОН

Тезроқ сўйла.

ЧАПА НУЁН

Қочиб кетди.

ЧИНГИЗХОН

Қочди? Қаёққа?

ЧАПА НУЁН

Отини у сувга урди, от сузди-кетди,
Бизнинг отлар сузолмади, сузгани оқди.
Ана, сузиб кетиб борар ҳамон отида.

ЧИНГИЗХОН

(Дарёни кузатиб)

Ёғдирмадинг ўқ ёмғирин, нечун устига?

ЧАПА НУЁН

Уст-устига ўқ ҳам отдик, нафи бўлмади.

ЖУЖИ

Отей, рухсат айла, отим дарёга солай,
Уни қувиб етурмен ва банди этурмен.

ЧИНГИЗХОН

Сенми?! Унга етолмайсен, оқиб кетурсен,
Жалолиддин бошқа, унинг йўриғи бўлак.
Ўзининг ҳам, отининг ҳам бордир қаноти,
Ўғлинг бўлса бўлсин экан Жалолиддиндай!

(Сукут. Чапа нўёнга)

Хотинлари, болаларин асир олдингму?

ЧАПА НҲЕН

Ҳаммасини сув қаърига чўктирди ўзи.

ЧИНГИЗХОН

Чўктирамен сувга энди, мен сени мажҳул,
Жўнатамен сени ўша гирдоб қаърига.
Мен соҳилга қувиб келдим уни талотўп,
Охир уни чайнаб сенинг оғзингга солдим,
Сен шуни ҳам ютолмадинг, галварс, бир қоп эт.

(Сукут)

Аввал ваъда бердинг шоҳни топиб келмоққа,
Тополмадинг. Кейин ганжин топаман дединг,
Тополмадинг. Энди бўлса...

ЧАПА НҲЕН

Сўзинг ҳақ, қоон,
Шаштим йўқдир энди менинг аввалларгидек,
Сенинг хизматингда умрим ўтиб соб бўлди.
Талабингни бажармоққа ярамай қолдим.
Қариб қолдим шекиллик... На илож, аммо бил,
Ҳар қандайин ёш паҳлавон ҳам Жалолиддинни
Асир этиб ололмасди, ола билмасди.
Шу йилдирим деганлари, ҳа, йилдирим шу.

(Сукут)

Барибир мен айбдормен, яхши қол, қоон,
Лойиқдурмен жазолашга ўзимни-ўзим.
Мени сувга чўктирмоққа амр этиб юрма,
Ўзимни мен сувга ташлаб, ўзим ўлдиргум!

Кетади

ЖУЖИ

Тўхтат уни, отей!

ЧИНГИЗХОН

Йўқ, у ўлиши керак.

Мулозим киради.

МУЛОЗИМ

Кунчиқардан Ёвқоч ботир бостириб келди,
Сон-саноқ йўқ лашкарида, отлари лак-лак.

Ёвқоч ботир! Бунинг бирин енгсанг, бошқаси
Пайдо бўлар, рўпарангдан чиқар бир дамда.
Аламзада Жалолиддин тинч ётармиди,
Унинг билан бўладиган жанг ҳали олдда.
Булар бисёр, уруғи кўп экан бу халқнинг...
Аммо юлдузлардек сонсиз бўлганида ҳам,
Барин қириб ташламоққа қодир лашкарим.

Кетадилар. Сарбозлари билан Ёвқоч ботир киради.

ЁВҚОЧ БОТИР

Қасос олмоқ пайти келди, азиз дўстларим,
Жавоб берар ёғий барча қилмишларига.

ОДАМЛАР

Қонга — қон, жонга — жон!

ЁВҚОЧ БОТИР

Қарор топур ҳақиқат,
Она-ерни қутқарурмиз, озод этурмиз!

Она ва Хур қизлар пайдо бўлади.

ОНА

Ёвқоч ботир, ўғлим, омад сенга ёр ўлсин,
Аждодларнинг қиличини чулға шарафга.

ҲУР ҚИЗЛАР

Аждодларнинг қиличини
Чулға шарафга.

ОНА

Фарзандларим, жигарларим, ўғил-қизларим,
То тириксиз, тобе бўлманг босқинчиларга.

ҲУР ҚИЗЛАР

То тириксиз тобе бўлманг
Босқинчиларга.

ОНА

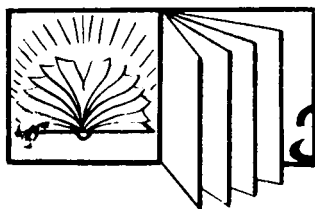
Мен сизники боғлар, тоғлар сизники эрур,
Мен сизники, дашт, саҳролар сизники эрур,
Мен сизники, мен сизники, мен сизникимен!

Гулдурак гумбурлайди, чакмоқ чақадн. Ноғора садолари жанг бошланганидан дарак беради.

ОДАМЛАР

(Қасамёд)

Она-замин, сенинг меҳринг дилимизда жо,
Йўлимизни ёритувчи машъала — зиё,
Ёвни янчиб, сени озод этмоққа борҳо,
Онт ичамиз, онт ичамиз,
Онт ичамиз, онт!

Рюноскэ Акутагава
(Япония)

ЎРГИМЧАК УЯСИНИНГ ТОЛАСИ

1

Кунларнинг бирида Будда жаннат ҳовузининг бўйида танҳо кезиб юрарди. Ҳовуз юзаси марвариддек оқ нилуфарлар билан қопланган, уларнинг гулкосаларидан чор атрофга зариф ва муаттар бўй таралар эди.

Жаннатда тонг палласи эди.

Хаёллар оғушига чўмган Будда тўхтади-ю, кўзи бирдан нилуфар гулларининг энли япроқлари аро жилваланаётган сув ойинасига тушди. Нилуфар ҳовузининг тубида ғала-ти манзара намоён эди.

Жаннат ҳовузининг чуқурлиги дўзахгача бориб етганди.

Шаффоф сувда Игна тоғи ва Сандзу дарёси худди заррабин кўзчасидагидек, яқ-қол, очик-ойдин кўриниб турарди.

Тубсиз дўзах осий бандалар билан тўлиб-тошганди. Будданинг нигоҳи Кандата исмли бир осийга тушди.

Кандата ашаддий қароқчилардан эди. Қарангки, жуда кўплаб қабиҳликлар қилган — ўлдирган, талаган, одамларнинг хонумонини куйдирган шу банданинг номаи аъмолида ҳам биттагина хайрли иш бор экан.

Кунлардан бир кун Кандата ўрмон оралаб юрганида, сўқмоқ устида пилдираб кетаётган ўргимчакка кўзи тушади. Кандата уни босиш учун оёғини кўтаради-ю, ўйла-ниб қолади: «Йўқ, кичик бўлса ҳам, барибир тирик жонзот-ку. Бекордан-бекорга ўлди-риб савоб топмайман».

Ўргимчакка тегмайди.

Дўзах тасвирларини томоша қиларкан, Будда қароқчи Кандатанинг ўргимчакка раҳм қилганини эслаб, иложини топса, биргина шу хайрли иши учун бу осий бандани дўзах чангалидан қутқармоқчи бўлди. Тасодифни қарангки, шу пайт ёнида жаннат ўргимчагини кўриб қолди. Ўргимчакдан чиққан ажойиб кумуш тола яшма тошларидек ям-яшил нилуфар япроғига илинар эди.

Будда эҳтиёткорлик билан толани қўлга олиб, унинг бир учини марвариддек оқ нилуфарлар орасидан сувга туширди. Тола эшила-чўзила, ахирри дўзах тубига етиб борди.

2

Кандата дўзах тубидаги Қон кўлида бошқа гуноҳкорлар қатори гоҳ юқорига сузиб, гоҳ гирдобга чўкиб, аянчли қийноқларга чидашга мажбур эди.

Қаёққа боқманг, ҳаммаёқни зим-зиё қоронғулик қамраб олган. Гоҳи-гоҳида ни-мадир қоронғуликда милт-милт ёришиб кўринарди, холос. Бу — даҳшатли Игна тоғи-нинг игналари эди. Мазкур кўринишнинг бутун даҳшатини тасвирлашга сўз топиш амри-маҳол. Атроф гўё қабристондагидек жимжит. Фақат ора-сира осийларнинг унсиз хўрсиниши қулоққа чалинади.

Дўзах тубида кўплаб азоб-уқубатларга дучор бўлаётган бу гуноҳкор бандаларнинг инграшу оҳ-воҳ қилишга ҳам мажоллари қолмаган эди.

Қон кўлининг қонида чўмилиб нафаси қайтаётган буюк қароқчи Кандата ҳам жони узилаётган қурбақадек унсиз типирчилаб кўярди, холос.

У туйқус бошини кўтариб. Қон кўлининг устидаги қоронғуликка қаради. Бу тимқора бўшлиқ аро, узоқ-узоқлардаги осмондан, ўзидан заифгина ёғду таратиб, гўё бошқа гуноҳкорлар сезмасин учун эҳтиёткорона бир маромда, ўргимчак толаси тушиб келган эди.

Кандата қувончдан қарсак чалиб юборди. Бу толага илиниб олса бас, аста-секин юқорига кўтарилаверади. Қарабсизки, дўзах азобидан фориг бўлиб турибди-да! Ажаб-мас, омади чопиб, жаннатга ҳам тушса. Унда ҳеч ким ҳеч қачон Игна тоғининг чўққисига ҳайдаб, яна Қон кўлига ташламайди.

Шу умид юрагига ўт ёқиб, ўргимчак уясининг толасига икки кўли билан қаттиқ ёпишиб олиб, бор кучи билан тепага тирмаша бошлади. Пихини ёрган ўғри учун бу оппа-осон иш эди.

Аммо жаҳаннамдан жаннат маконигача минг-минглаб ри'масофа бор.

Ҳарчанд уринмасин, тоғ тепасига етиб олиш осон бўлмади. Юқорига тирмаша-тирмаша чиқаётган Кандатани, ҳа-ҳа ҳатто шундай паҳлавонни ҳам чарчоқ енгди. Бир нафасда осмонгача чиқолмади.

Бир муддат тўхтаб, нафас ростлашдан бошқа иложи йўқ эди. У тўхтаб, ўргимчак уясининг толасида осилганча дам оларкан, пастга, чуқур жарликка қаради.

Ҳа, Кандатанинг чирмашишлари зое кетмаган экан. Ҳозиргина ўзи азобдан қутулган Қон кўли қоронғулик бағрига сингиб ётибди. Жаҳаннам тубида хира йилтираётган кўрқинчли Игна тоғининг чўққиси энди унинг оёғи остида. Агар яна шундай чаққонлик билан тирмашишда давом этса, жаҳаннам чангалидан қутулиши аниқ эди.

Ўргимчак толасини маҳкам қисган Кандата кўп йиллардан сўнг яна биринчи бор инсон овозига эга бўлди ва қаҳ-қаҳ отиб кулганича қичқирди:

— Халос бўлдим! Халос бўлдим!

Аммо бирдан, пастда бошқа сон-саноксиз гуноҳкор бандаларнинг ҳам ўргимчак уясининг толасига тирмашиб олганларича, худди чумолилардек саф-саф бўлиб тобора баландга ўрмалаб чиқаётганликларини кўрди.

Бу манзарадан кўрқув ва ҳайратга тушган Кандатанинг кўз соққалари ўйнаб, меровларча катта очилган оғзи ёпилмай қолди.

Бу нозик тола унинг ўзини зўрға тугиб турибди-ю, шунча одамни қандай кўтаради?! Тола чирт узилса борми, унда ўзи ҳам — ўйлаясизми, ўзи ҳам! — шунча азоблар билан амаллаб кўтарилиб олганида, оёғи осмондан бўлиб яна пастга учади-я!..

У ўйлар экан, осий бандалар Қон кўлининг тубидан мўрмалахдай ўрмалаб келишар эди. Юзлаб, минглаб гуноҳкорлар узун занжирдек чўзилиб, шошганларича ожизгина ёғду сочаётган ўргимчак уясининг толаси бўйлаб чиқишарди.

Тезроқ, тезроқ бирор тадбир қўллаши керак, бўлмаса, ҳозир тола узилади-ю, жаҳаннам қаърига учади.

Шунда Кандата бор овози билан ҳайқириб юборди:

— Ҳой осийлар! Бу тола меники! Сизларга ким ижозат берди? Қани, тезда пастга тушинглар! Пастга тушинглар!

Аммо, ўша сонияда нима бўлди денг?!

Шунча вақт бус-бутун, ҳеч бир шикастсиз турган ўргимчак уясининг толаси айнан ўша Кандата илиниб турган жойидан чирт этиб узилди!

У оҳ-воҳ қилишга ҳам улгурмай, чирпирак бўлиб, шамолдек ғувиллаб пастга, қоронғулик тубига учиб кетди.

Фақат ўргимчак уяси толасининг бир кичик бўлагигина, жаҳаннамнинг юлдузсиз, ойсиз осмонида ожиз шуъла таратиб осилиб турарди.

3

Будда Нилуфар ҳовузининг четида туриб, нималар бўлаётганини бошдан-оёқ кузатди. Кандата худди улоқтирилган тошдек, Қон кўлининг тубига чўққанида Будданинг юзи маъюс тортиб, яна ўз сайрида давом этди.

Кандатанинг юрагига меҳр-шафқат туйғуси ёт эди. У қандай қилиб бўлса ҳам фақат ўзим жаҳаннамдан қутулиб қолай, деган эди. Шунга яраша жазосини олди: дўзах гирдобига итқитиб юборилди. Будда учун бу аянчли ва эзгин манзара эди.

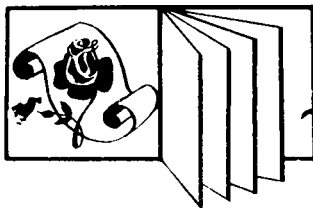
Нилуфар кўлидаги нилуфарлар эса буларнинг барига бепарво эдилар.

Уларнинг марвариддек оппоқ косачалари Будданинг пойида оҳиста чайқаларди. Будданинг ҳар бир одими билан нилуфарларнинг гулкосаларидан чор атрофга зариф ва муаттар бўй тараларди.

Жаннатда вақт пешинга яқинлашиб қолган эди.

Урисчадан Дилшод Нуруллоҳ таржимаси

¹ Масофа ўлчови.

Зебо Раҳимова

Дунё бор, руҳият майдонларига

* * *

Шамоллар боғлардан қайтмади қирга,
чўққилар кўксини кунларга тутди.
Бу тоғлар кўксини тоғларга берган,
мен — саҳро умрини саратон ютди.

Баҳорнинг жунунвор ёмғирларига,
ялпизлар сўйлади кўрган тушини.
Юракдай чайқалиб келган шамоллар
дарёларга кетди қўшилиб.

Бу кунлар таърифга тиламас сўзни,
тилим ортиқчами, сабрим — сариқ тош?
Фаслдай ажратиб ташлади бизни,
нигоҳлар — бир умр эримас кўз ёш.

Соат милларидан зерикди зеҳним,
кўнглимга ҳасратлар боради эниб.
Бир буғдой донадай келдим у кетдим,
илинж, шу тупроққа берайми сени?..

* * *

Мен сендан кечаман, кўзларимда ёш,
бу инжиқ кўнглимни шунга кўндирдим.
Аягин умридан кетмагин, бардош,
севдим у севгимни ўзим ўлдирдим.

Бир қур қаради-ю, кетди тутоқиб,
ифорни етаклаб келган шабада.
У сени ёқтириб қолганди чоғи,
менми, ё у мендан жиндек хафадай.

Салмоқлаб урушма мени, қари тол,
муҳаббат тош бўлди кўксимда ётиб.
Атиргул, елкамдан қўлларингни ол,
тиканинг юракка кетди-ку ботиб...

Фасллар тинимсиз қийнаётган туш,
хайратнинг лаблари сузик воласи,
жисмаро жисмимни еган жисмкуш,
хайр, руҳиятнинг жимжит ноласи!

Дунё бор, руҳият майдонларида,
фуқаро кўксингда бўғизланган дий,
йўлчиман, етказмоқ кўйига тушган
бу йўллар тобора аниқ, мустақил.

Хайр, бир майсадек яшалган умр,
кафтимда чизиқлар фол очган кунлар,
ҳаётим тикани кўринмас гулдир,
умрим ғуссаларга тўланган хунлар.

...Юракнинг сўлиган саҳифалари,
кўзимда кўнглимнинг яралари бор,
шу сокин кунларда беғам, беташвиш
майдалаб, майдалаб ёға бошлар қор

Яшамоқ истагин излашга ҳол йўқ,
юракка қуйилар совиётган қон,
вужудим — ер ҳиди — хайр, альамон,
хайр — лабларимдан чиқаётган жон!..

Рухсат беринг, сиздан кетаман,
рухсат беринг, «хайр», деб айтинг.
Бу аламли кунни йиртаман,
бирга кетмоқ фикридан қайтинг.

Араз эмас... тирсакларига
тиранганча кўксимда юрак,
менга ҳижрон керак деб айтди,
менга азоб керак... керак...

Куннинг ярим палласида сиз,
ярим палласида мен якка.
Шукур деб, хайр деб, қўл силкиб
суяниб турибман юракка...

Кунтуғмишим, Кунтуғмишим,
кунларни ой туғади.
Бу ойларнинг умри узун,
мени ҳижрон бўғади.

Қўлларингда тутамлаган
гуллар эмас, сочимдир.
Шунча узоқ чидадинг-эй,
кел, кўнглингни оч энди.

Қилич дасти ипак бўлди —
сенинг ботир қўлингда.
Менинг умрим Жайхун бўлди —
сенинг узун йўлингда.

Кечалари яримта ой
достон бўлди ўкилиб.
Шу достонни ёдлар дунё
юраклари тўкилиб.

Қаримади сафаринг-а,
ёдноманинг сўнги йўқ.
Мени олиб кетар энди —
юрагимга теккан ўқ.

Кунтуғмишим, Кунтуғмишим,
кунларни ой туғади.
Сени тирик кўролмасман,
менинг умрим туғади.

Кунтуғмишим, Кунтуғмишим...

Маъруф Жалил

Висол ва ҳижрон

(ТУРКУМДАН)

Армон

Йўл изладим ўз бахтимни топмоқ учун,
Йўл кўп экан, адаштирди йўллар мени.
Тўғри йўлни тополмасдан ночор бугун,
Парвардигор, тагин эсга олдим сени.

Наҳот, одам тўғри йўлни тополмасдан
Умр бўйи сўкмоқларда сарсон юрса?
Чопай деса манзил сари чополмасдан,
Йўлда ғурбат тошларига бошин урса.

Кундуз куни соясини нишон билиб,
Кечалари юлдузлардан изласа йўл.
Манзилига етолмасдан армон қилиб,
Токай олам кезиб ўтса саргардон ул?

Йўл топмоқлик, наҳот, шунча оғир ишдир,
Наҳот, шунча мушкул ишдир бахтли бўлмоқ?
Кимга доим баҳор наҳот, кимга қишдир,
Кимга йиғлаш муносибдир, кимга кулмоқ?

Сарсон бўлиб йўл тополмай ўтганим йўқ,
Йўл топдим у мен излаган йўл эмас ул.
Шундан дилда армон бўлиб қолди бир чўғ,
Ҳамон шу чўғ ловиллайди, зориллар дил.

* * *

Юрак унсиз фарёд қилиб тўлғанади,
Уртанади қиндан чиқиб кетгудайин.
Қафасдаги қушча каби юлқинади,
Кўкрагимни пора-пора этгудайин.

Қаро бўлиб кетар олам кўзларимга,
Бир аланга урилади юзларимга.
Сўзларимда афсус билан надоматлар,
Чақир тикан ботар босган изларимда.

Босган изим чаман бўлса демабмидим?
Кўрган одам роҳат олса демабмидим?
Менга ҳар дам озор берар нега, қисмат,
Барча мардга омад кулса демабмидим?

Рақибларим хурсанд бўлар ҳолим кўриб,
Янги фитна тузоғини пинҳон қуриб.
Мен уларнинг кирдикорин билатуриб,
Афсус дейман, манглайимга уриб-уриб!

Ишончимни улар ҳар гал этса поймол,
Алам янчиб ташлай дея қилар хаёл.
Нима қилай, шукур қилиб яшолмайман,
Шукур қилиб яшаш увол, яшаш увол!

Кел, эй кўнглим, барчасидан воз кеч энди,
Нафратингни кўтар мисли қилич энди.
Майда-чуйда гиналарга тупур тамом,
Қувонч майин, ишонч майин бир ич энди,

* * *

Тақдир уни нега менга раво кўрди,
Етмасмиди шунча чеккан жафоларим?
Энди роҳат кўрай мен ҳам, омад бер деб,
Худо, сенга етмадими наволарим?

Кимга айтай юракдаги дардларимни,
Ҳасратимни тинглайдиган бир маҳрам йўқ.
Бир ҳамдard йўқ, шаҳар тўла одам ичра,
Одамларда оқибат йўқ, бир карам йўқ.

«Нега бундай»?— деб ҳаммаси сўрайдию
Аммо, ўйлаб кўрмас унинг сабабини.
Ўз бошига ёққан қорни курамас у,
Унутганми ғурурини, адабини?

Юрагим қон бўлиб кетди хатолардан,
Паризод деб дуч келиб бир ёсуманга.
Ундан қандай қутулмоқни билолмайман,
Жаннатми деб тушиб қолдим жаҳаннамга.

Ёрингман деб, оғангман деб авраб-авраб,
Поймол қилди тилимни ҳам, дилимни ҳам.
Миям билан юрагимни кавлаб-кавлаб,
Илдизимни юлиб ташлаб, қўйди малҳам.

Хайриятки, хотирамнинг илдизидан
Бир бўғинми, бир заррами қолган тирик.
Йиллар ўтиб, амал олиб ўз-ўзидан
Хитоб қилди: «Кўзингни оч, уйғон, шўрлик!»

Парвардигор, энди ўзинг қўлламасанг,
Ҳолим хароб, ҳолим хароб, ҳолим хароб.
Мени ундан халос қилгин, адо қилмай,
Бир жонимга керак эмас бунча азоб.

Уни кўрсам аждаҳони кўрган каби,
Ич-ичимдан тошиб келар ғазаб, титроқ.
Парвардигор, бир йўл кўрсат, халос бўлай,
Халос бўлай бу илондан энди тезроқ.

На бўлди....

Хат юбордим сизга. Етиб бордим?
Сўзладими айтолмаган дардини?
Мен бу ерда асраб сабр гардини,
Жавобига интизорман, интизор.

Хотирамда айланади минг хаёл,
Бошгинамни қотиради минг савол,
Сиз учун бу арзимасдир, эҳтимол,
Кошки бўлсам, бир жавобга сазовор.

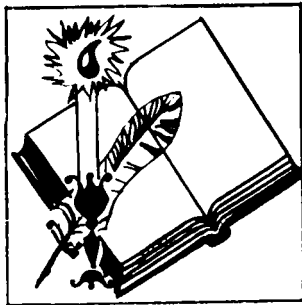
Кунлар ўтар, сиздан ҳамон жавоб йўқ,
Хавотир бор, гуноҳлар бор, савоб йўқ.
Зиёратга истак бору тавоб йўқ,
Кутиш бунча дилозордир, дилозор.

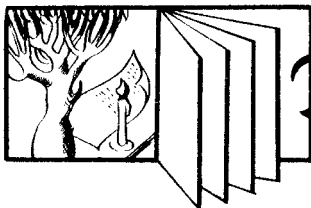
Аҳволингиз билолмасдан доғдаман,
Сизни ўйлаб, меҳнат қилиб боғда ман,
Дийдорингиз кўргим келар чоғда ман,
Қуш бўлмоқни қиладирман ихтиёр.

Қўлингизда бўлса эди эрк агар,
Ҳолимиздан бўлмасдингиз беҳабар.
Мен бу ерда «оҳ» урмасдим, сиз унда,
Бирга даврон сурар эдик бахтиёр.

Майли дейман, доим шундай қолмас-ку,
Одам ҳижрон ва соғинчдан ўлмас-ку,
Сабр қилсам бу кунлар ҳам ўтади,
Юраккинам ўртанса ҳам зору зор.

Тақдир сизни олисларга ташлади,
Менинг бунда юрагимни ғашлади,
Соғинч ўртаб кўзларимни ёшлади,
Қасд қилганлар бўлсин мангу хору зор.

Ҳиллар, boʻkedaʻlar, ҳужжатлар

Озод Мўмин

Амир Темурнинг ЁҚУТИ

эссе

Мен роппа-роса ўн йил қимматбаҳо тошларнинг табиий хусусиятларини ўрганиш билан шуғулландим. Уларни тадқиқ этишда ишлатиладиган, ҳозирги пайтда Иттифоқнинг заргарлик sanoa-тида кенг қўлланилаётган бир қанча асбобларнинг муаллифи ҳам бўлдим. Тадқиқотлар мобайнида қимматбаҳо тошларнинг жуда ажиб хоссалари мавжудлигига, катта ахборот манбаи эканлигига ишондим. Уларнинг қалбни қитиқловчи оҳанрабо нурлари, турли жилваларида нафақат шеърят, нафақат севги ва муҳаббат, балки ҳаётнинг, шафқатсиз, ҳийлакор ҳаётнинг драматик насри, бўялмаган тарихи ҳам мужассамлигига имоним комил бўлди.

Бироқ, афсуски, қимматбаҳо тошлар, айниқса ноёб тарихий тошлар сиз билан биз каби сўзлашиб, ўз қалб нолаларини изҳор эта олмайдилар. Уларни гапиртиришнинг фақат биргина усули бор: ҳужжатлар, қўлёзмалар ва китоблар. Ана шуларгина тошларни тилга киритадилар, сизни ажиб дунёга бошлайдилар.

Қимматбаҳо тошларга бағишланган бир қўлёзмада жавоҳирлар султони — олмос тўғрисида мана бундай дейилган экан:

«...инсон олмосни чап томонида олиб юриши лозим, токи у юракка қувват ва дармон берсин. Олмос эр кишига матонат ва мардлик бахш этиб, унинг жисмоний қудратини асрайди. Агар у ҳақ иш учун курашаётган бўлса, душманни енгишга ёрдам беради. Олмос ақлни ҳам пешлайди, ғаму кулфатни нари суради ва инсу жинсларни ҳайдайди. Кимда-ким олмос эгасини балога гирифтор қилмоқ истаб сеҳр-жоду ишлатса, барча кўргиликлар унинг ўз бошига тушади. Олмоси бор инсонга ҳеч бир йиртқич яқинлашишга жазм этолмайди. Бу биллур одамни фақат эзгу ишларга ундаб, баъзи касалликлардан ҳам фориг этади. Бироқ олмосни фақат тўғрилиқ ва олийжаноблик билан қўлга киритиш жоиздир, қаллоблиқ ва зўравонлик эвазига эгалланган биллурнинг таъсири йўқ. Гуноҳга ва ношаръий ишларга мойил кишининг олмос олиб юриши бефойдадир...»

Мен Фарбда «Буюк Амир Темур ёқути» деб аталган ғоят ноёб жавоҳир тарихини тилга олмоқчиман. Шарқда эса у «Чироғи олам» номи билан шуҳрат қозонган. Афсуски, ҳалқимиз бу ажиб тошнинг мавжудлигини, у тарихимизнинг бир бўлаги эканлигини билмайди.

* * *

«Чироғи олам» бутун дунё тарихидаги энг ноёб ёқут ҳисобланади. Ҳажм ва оғирлик бўйича унинг ярмисичалиқ ҳам келадиган ёқут шу вақтгача топилмаган. Унинг вазни 361 карат (1 карат=0,2 грамм). Ундан ажойиб тақинчоқ ясалган. «Чироғи олам» ўзидан кичик учта ёқут, бир қанча йирик дур ва зумрадлар қадаб ясалган санъат асарининг марказий қисмидир.

Бобомиз Амир Темур Соҳибқирон, ўзларининг гаплари бўйича, «бутун дунёдаги разил жинояткорларнинг ёстиғини қуритиш нияти билан» умр кечирад эканлар, 1398 йили Деҳли шаҳрини ўз тасарруфларига олган пайтларида бу жавоҳир у кишига тўхфа этилган.

* * *

Жанубий ўлкаларда кўп ноқис ишлар бўлаётганмиш. Уғли Пир Муҳаммаддан нома келди. У ўзи идора қилаётган ерларни кенгайтиришга уриниб, Синд диёрининг катта шаҳарларидан бири Мултонни ишғол қилибди. Бу жойларда мўмин-муслмонлар кам-у, оташпараст ва кофирлар мўл эмиш. Улар мўминларга ола қарармишлар. Албатта, ундайлар ўз жазосини олиши, ҳақ йўлга кириши даркор. Амир дини ислом йўлида кўп заҳматлар чекди, қийинчиликларга кўнди. Ҳаракатсиз, роҳат-фароғатда яшаш унга ёт. У ҳақиқат учун, Муҳаммаднинг кутлуғ байроғини юқорирак кўтариш учун қўшин суришдан чарчамайди.

1398 йил буюк Амир сафарга отланди.

Амирга Ҳинд ўлкасидан ҳам хабарлар келди. Деҳли султони Ферузош мангулик дунёсига кетгандан сўнг рўй бераётган ҳодисалар ҳам Соҳибқироннинг ғазабини кўзғатди. Ҳиндистондаги кўп шаҳарлар ва вилоятлардаги бутпараст, оташпараст кофирлар мусулмонларни чиқиштирмай қўйибдилар, эзиб, янча бошлабдилар.

Амир Темур қўшини Деҳлига яқинлашар экан, йўл-йўлакай барча ерларда ҳаққоний тартиблар ўрнатилиб, ёмонлар жазоланиб борди. Ниҳоят, 1398 йил 11 декабрда Соҳибқирон Деҳли остоналарига етиб келди. Бу ерда катта жанг бўлиши керак эди. Буюк Амир 13 декабрда шахзодаларни, амирлар, саркардалар, сарой аъёнлари ва ўн минг кишилик хос навкарларни Ферузош мақбараси олдига йиғиб мажлис кўрди.

Соҳибқирон, душман билан қай тахлитда ва қай усулда жанг олиб бориш, уни қандай қилиб эсанкиратиш ҳамда қай йўл билан жанг гирдобидан чиқиш лозимлигини тушунтирди. Ҳар бир кишининг жанг пайтидаги вазифасини, ким марказда, ким чап ва ўнг қанотда юришини белгиледи. Душман ҳужумини қай усулда даф этишни аниқлатди.

— Дини ислом йўлидаги курашларда, тилёғлама, бадбин кишиларни жазолаш жангларида ўз ҳаётини қурбон этишни бўйинга олиш — буюк қонун ва қондадир! — деди Амир мажлис сўнгида.

Одамлар тарқалгач, Соҳибқирон мунажжимлардан юлдузларнинг не аломат кўрсатишаётганини сўради. Улар аниқ бир фикр изҳор қила олмадилар. Эртаси бомдод намозидан сўнг, Буюк Амир тангрининг меҳрибонлигига ишониб, Қуръонни очди ва фол кўрди. Унда ушбу сура намоён бўлди: «Ҳақиқатдан ҳам бу — Ердаги ҳаёт нимага ўхшайди? У осмондан ёғадиган, ўсимликлар шимадиган, одам ва ҳайвонлар ичадиган сувнинг ўзи. Ер юзи чиройли яшил либослар кийганда, улар (одамлар) бу ишни ўзлариники деб хаёл қиладилар, ҳолбуки, бу нарса бир кунда бизнинг амримиз билан рўй берган ва олдин бундай эмас эди». Бу сура рақибларнинг янглиш фикрлари ва хатоларига, ҳинд қўшинлари саркардаси бўлмиш Маллуҳон ўй-ниятларига ишора эди. Буюк Амир яна бир бор фол кўриб, «Наҳл» («Асалари») сурасидаги ушбу сўзларни очди: «Оллоҳ бундоқ бир мисол келтирур: ҳеч нарсага кучи етмайдиган эғалик қул билан Биз Ўз тарафимиздан чиройли мўл риққ бериб, ўша риққдан яширин ё ошқора инфоқ-эхсон қилаётган бир киши баробар бўлурму? Ҳамду сано оллоҳникидур. Лекин уларнинг кўплари буни билмайдилар». Соҳибқирон бу икки сурани таҳлил қилиб, ўзининг бахт юлдузи ярқираётганини ҳис этди.

1398 йил 17 декабрь куни ул зот отга минди ва қўшинни сафлади. Асосий отлик қўшин марказга тизилди. Унинг олдида илғор қисм — жангни бошлаб берувчилар, орқасида эса қароргоҳ билан захира аскарлар жойлаштирилди. Буюк Амир қанотларга ҳам эътибор берди. Иккала томонга алоҳида бўлинмалардан ташкил топган отлик жангчи қисмларни — канбулларни сафлади. Одатда, марказий қўшин асосий жангни олиб борар, канбуллар эса душманнинг ўнг ва чап қанотини ёриб киришга ва айланиб ўтиб орқадан зарба беришга уринардилар. Канбуллар энг ботир ва тажрибали жангчилар эди. Ўнг қанотни шахзода Пир Муҳаммад, шахзода Сулаймоншоҳ ва бошқа амирлар, чап қанотни шахзода Султон Ҳусайн, шахзода Халил Султон, Жаҳоншоҳ ва бошқа амирлар, илғор қисмни шахзода Рустам, амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳ Малик, Оллоҳдод ва бошқа амирлар жангга солдилар. Соҳибқирон қўшин марказида турди.

Султон Маҳмуд Деҳлавий ва саркарда Маллуҳон ўн минг отлик, йигирма минг сараланган пиёдаларни сафладилар. Тўфон пайтидаги денгиздек пишқириб турган 120 та уруш филларини ҳам жангга ҳозирладилар. Ҳар бири тоғдек келадиган бу филларнинг устидаги тахтиравонларда камон отувчилар жойлаштирилди. Филларнинг хартумлари бир-бирлари билан боғланган, улар орасидан ёриб кириш мушкул эди. Ҳинд қўшинларида яна бир қурол бор эдики, Султон Маҳмуд Деҳлавий унга катта умид боғлаганди. Бу узоқдан туриб ҳам душманини ажал қомига равона қилаберувчи «ўқ отар» эди. «Ўқ отар» Темур қўшинини эсанкиратиб қўяди, хаёл қилди ҳинд султони. Бирок, у янглишганди. Соҳибқирон бундай қуролни 1379 йилдаёқ Урганч қамали вақтида ишлатган, шу боис қўшини ундан заррача ҳам чўчимас эди.

Соҳибқирон Бахали тепалигига қароргоҳ қуриб, сарой ходими мавлоно Насриддин Умарга жойнамоз солишни буюрди ва икки ракат намоз ўқиб, оллоҳдан жангда мададкор бўлишини сўради.

Ва ниҳоят, икки денгиз жунбушга келиб чайқалди ва катта жанг бошланди. Амирнинг илғор қисми филлар қаторига ҳужум қилиб, бу ҳаракатланувчи тоғларнинг орасидан ёриб киришга муваффақ бўлди. Улар филбонларни, камончиларни йиқита бошладилар, каллалар чавгон тўпла-ридек туёқлар орасига думалаб тушар, қонлар фаворадек отиларди. Ҳиндлар ҳам қаттиқ қаршилик кўрсатиб, матонат билан жанг қилардилар.

Бу курашни тўлақонли тасвирлашга тил ҳам, қалам ҳам ожиз. Ботирлик ва аёвсизлик, тажриба ва ёрлик, баҳодирона ҳайқириқлар-у, қилич-найзаларнинг жаранги, кесилган бошлар-у, дарё-дарё қон оқимлари — барчаси айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Филларнинг бўкиришлари, ярадорларнинг оҳ-доди чор атрофини тутди.

Ҳа, уруш кўнгли юмшоқ, заиф кишиларнинг иши эмас. Заифлар, кўнгли бўшлар, қўрқоқлар инсониятнинг бутун тарихи мобайнида қулликка маҳкум бўлиб келганлар. Қўйдек беозорлик, ҳийлакор душманнинг сўзларига лаққа ишониб юрабериш ҳар қандай халқни, айниқса ўз тарихини, инсоний иззатини унутиб қўйган халқни бошқаларга қарам қилиб қўяди. У пахта экиб, бир парча чигга зор бўлади, буғдой ундириб, нон еёлмайди, олтин кавлаб чиқариб, чақага зориқади.

Душман қаршилиги бора-бора сусайди. Султон Маҳмуд ва саркарда Маллуҳон бир сиқим аскарлар билан қочиб қолдилар. Бирок, кейинчалик улар Амир Темур хоки-пойига бош уриб, қаршилик кўрсатганлари учун кеचирим сўраб келдилар.

Жанг тугади. Деҳли таслим бўлди. Шаҳарга кириш маросими эртанги кунга белгиланди. 18 декабрь куни Соҳибқирон ўз аъёнлари билан Деҳлининг Майдон дарбозасига яқинлашди. Бу ерда уни тантана билан шаҳар сандлари, уламолари, казо-казолари кутиб олишди. Улар Буюк Амирнинг хоки-пойига қўзларини суриб, ноёб совғалар топширдилар. Бундан буён Деҳлида ҳақиқат, тинчлик, бахт-саодат ҳукм суришига ишонч билдирдилар... Совға-туҳфалар орасида дуру-

жавоҳирлар ҳам мўл эди. Уларнинг ичига жуда катта, оловдек ёниб турган, қип-қизил, ёқут «Чироғи олам» кўзни қамаштирарди.

Бу ёқут Соҳибқироннинг Самарқанддаги йигирма беш минг ноёб жавоҳирлари қаторидан жой олди.

«Чироғи олам» юзига буюк Амир номи ўйиб ёзиб қўйилди.

Кани ўша йигирма беш минг ноёб жавоҳир? Қайларга йўқолди улар? Ҳа, вақт деб аталмиш тўфон нафақат уларни, халқ орасидаги инжу жавоҳирдек кишиларни ҳам эзди, янчди, олиб кетди... Фақат ўзини панага олганлар, ёвга қуллуқ қилганлар қолди.

* * *

Амир Темур ўз васиятида амирзода Пир Муҳаммадни Самарқанд тахтига валиаҳд ва қойим-мақом деб эълон қилди. Ҳузурида турган барча фарзанд ва аъёнларга мамлакат ва миллатнинг, халқ ҳамда лашкарнинг аҳолидан бохабар бўлиб туришни буюрди.

Бироқ ҳар қандай эзгу тилак ва ниятлар ҳамиша ижобат бўлавермас экан. Темурийзодаларда оқаётган буюклик қони ўз ишини қилди. Бир буюк иккинчи буюкка бўйсунини истамади. Қариндошлик, ака-укалик бир чеккага йиғиштириб қўйилди. Натижа маълум: Буюк Амир Темур империяси — Қора, Эгей ва Урта денгизлардан то Ҳиндистоннинг шарқий чегаралари, Мўғилистон ва Хитойга, Ҳинд океанидан бошлаб Москвани, Днепр бўйларини ўз ичига олган ҳудуддаги давлат бирлигини йўқотди.

«Чироғи олам» Самарқанд тахтини эгаллаган амирзода Шоҳруҳ Мирзо кўлига ўтди. Ёқут юзига унинг ҳам номи битилди.

1409 йилда Шоҳруҳ Мирзо ўз давлати пойтахтини Ҳиротга кўчирди ва Самарқанд ҳукмронлигини ўғли, ўн беш ёшли Мирзо Улуғбек Муҳаммад Тарағайга топширди. «Чироғи олам» ўзининг муносиб эгасини топди.

Балки... Балки, ўн ёшига қадар буюк бобоси билан жангу жадалларда бирга юрган, Соҳибқироннинг севикли ва доно аёли Бибиҳоним кўлида тарбия топган зот ўша машҳур «Чироғи олам» билан болалигида ҳам мулоқотда бўлгандир. Ёқутнинг юзидан, вужудидан таралаётган нур ва жило яна бир буюк киши — олим ва амир Мирзо Улуғбек қалбига сеҳрли таъсир кўрсатиб, коинот сирларини ўрганиш истагини солгандир. Балки, Амир Темурнинг бақувват вужуди ва руҳий кучларининг маълум қисми тошга жойлашгандир, кейинчалик ўша кучлар буюк набирага шиддат ва билим, иштиёқ ва ишонч ато этгандирлар. Ким билсин...

1449 йил октябрнинг охирида Мирзо Улуғбек ўзига ҳамроҳ қилиб берилган Ҳожи Муҳаммад Хисров билан Самарқандни тарк этди. У ҳажга отланган эди. Куни-кеча қудратли ҳукмдор ва буюк олим бўлиб давр сураётган зотни бир нечагина навкар кузатиб борар эди. Шунга қарамай, Мирзо Улуғбекнинг кўнглидаги бир мавҳум тош эриётгандек, ундаги ғашлик ва ғубор тарқалаётгандек туюларди. Отлиқлар биринчи довондан ўтиб улгурмаган ҳам эдиларки, орқадан чопар етиб келди. У мирзога янги ҳукмдор — ўғли Абдулатифнинг фармойишини топширди. Бунга кўра, Улуғбек подшоҳларга хос анжомларга эга бўлсин учун кўшни қишлоққа кириб кутиб туриши лозим эди. Улуғбекнинг кайфияти бузилди. Начора! Бўйсунмасликнинг иложи йўқ. Бугун у — мағлуб.

Улар қўнишган кўрғон ҳувиллаб ётарди. Теварак-атроф жимжит. Ҳаво совуқ. Этни жунжикиради. Навкарлар ҳовлига гулхан ёқиб, қозон осишди. Гўшт солинган шўрва биқирлаб қайнай бошлади. Қанийди тезроқ пишса. Овқатланишарди-да, уйқуга кетишарди. Собиқ ҳукмдорнинг авзойи бузуқ эди. Кўнглида яна нохуш ҳис пайдо бўлди. У тарқалабермас, юрагини кемирарди. Шу вақтда ҳовлига Улуғбекни ҳўшламай юривчиларнинг бири — Аббос шериги билан кириб келди ва шоҳга ташланди. Икки йил аввал Мирзо унинг отасини катта гуноҳлари учун ўлимга буюрганди. Улуғбекнинг навкарлари ва Ҳожи Муҳаммад Хисров ҳўрқиб кетиб, уйнинг бурчагига беркиндилар. Ҳамроҳлар ўз бурчларига содиқ қолиб, тажовузкорлар билан курашиш ўрнига жонларини аяб буюк зотнинг калласи олинишига кўзларини мўлтайтириб қараб тура бердилар... Улар, камида уч-тўрт қуролланган киши булатуриб, икки ёлланма қотилга қарши чиқишга ботинмадилар...

* * *

Ҳа, ботинмадилар!

Халқимизда кейинроқ ҳам ботинмаганлар кўп бўлди. Ҳозир ҳам жуда мўл. Ботинолмайди-ганлар, ботина оладиганларни доимо томоша қилиб келди. Уларни сотиб, бола-чақа боқди. Ботинувчилар кўпинча жазога мустақиллар. Улар қуллик меҳнатини қойиллатиб юзимни ёруғ қилдим, дейишдан кўра шуни афзал кўрадилар. Қайси халқнинг ботинувчилари кўп бўлса, у ёлиб халқдир!..

* * *

«Буюк Амир Темур ёқути!» Сен жуда кўп йиллар темурийзодаларнинг мулки ҳисобланиб, Самарқанд хазинасининг кўрки бўлиб турдинг. Чўғдек юзингга учинчи ёзув ҳам туширилди. Имоним комил, сен бу ҳарфлар тизмасидан фахрлангансан. Чунки, Мирзо Улуғбек номи фақат сенга эмас, фалақдаги юлдузларга ҳам битилган.

* * *

«Чироғи олам» юзига битилган кейинги ном Эрон ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган сафавийлар сулоласининг вакили — Аббосшоҳга тегишлидир. Сафавийлар турк қавмидан бўлиб Ордобилда (Ҳозирги Эрон ҳудудида) яшовчи шайхлардан чиққанлар. «Буюк Амир Темур ёқути»нинг улар кўлига тушиши, менимча, ушбу ҳолатда рўй берган. Бу вақтда Мовароуннаҳр ерларида темурийлар, шайбонийлар ҳукмронлиги тугаб, аштархонийлар сиёсат юрита бошлагандилар.

1599 йилда шайбонийзодаларнинг охириги вакили — Абдулмўмин ҳалок бўлди. Мовароуннаҳрда яна ўзаро урушлар авж олди. Бу ҳол сафавийлар шоҳи Аббосга қўл келди. У Сабзавор билан Машҳадни босиб олди. Кейинроқ Ҳиротга ҳам ҳужум қилди. Тошкент томондан қозоқ султони Таваккал қўшин тортиб келди. Хонсиз қолган ўлка талон-тарож бўлиш арафасида эди.

Шайбонийлар давлатининг арбоблари Бухорода истиқомат қилаётган аштархонлик (астраханлик) Жонибек Султонни хон қилиб кўтаришга келишдилар. У 1583—1598 йилларда ҳукмронлик қилган шайбонийзода Абдуллахоннинг синглисига уйлангани, шу боис унга қариндош ҳисобланарди. Лекин Жонибек Султон тахтдан воз кечди. Натижада, унинг катта ўғли Динмуҳаммад хон этиб сайланади. Бу пайтда у сафавийлар қамал қилиб турган шаҳар — Обиварда эди. У Бухорога етиб кела олмади — ҳалок бўлди. Шундан сўнг, иккинчи ўғил Боқиймуҳаммад хонликка кўтарилди, учинчи фарзанд Валимуҳаммад эса валиаҳд деб эълон қилиниб, одатга кўра Балхга ноиб этиб жўнатилди.

Валимуҳаммад чуқур ўйга чўмди. Фалак ўйини жуда ажаб экан. Мана олти йилдирки, Мовароуннаҳр тож-тахти ўзиники. Мамлакатнинг бутун бойликлари, хазинаси ўзининг азми ихтиёрида. Сандиқ-сандиқ олтинлар, сандиқ-сандиқ дуру жавоҳирлар ҳар қандай кимсанинг бошини айлантириб қўяди, буларга эга чиқиш ҳавасини уйғотади. Ўз қариндоши Имомқулихон шу кўйга тушибди. Барча амирларни ўз томонига оғдирибди. Энди суиқасд қилиб, тахтни эгалламоқчи. Ҳозир куч унинг томонида. Нима қилса экан?

Кеч бўлиб қолганига қарамай, хон хазиначини ва шаҳзодаларни ҳузурига чақирди...

Вақт ярим кечадан ўтар-ўтмас улар қиёфаларини ўзгартириб, бир неча содиқ навкарлар билан шаҳардан чиқишга улгурдилар...

Сафавийлар давлатининг пойтахти Табриз уларни илиқ чеҳра билан кутиб олди. Шоҳ Аббос Сафавийнинг муҳташам саройи Валимуҳаммадхоннинг пойи-қадамига мунтазир эканлигини билдирди. Валимуҳаммадхон ўзи билан олиб келган қимматбаҳо совғаларни шоҳга топширди. Энг ноёб жавоҳирни эса алоҳида тортиқ қилди.

Кейин ташрифи сабабларини баён этди.

— Олийҳазрат! — деди Аббосшоҳ кўзлари чақнаб, юзига табассум югуриб. — Сиз ёрдамга муҳтож бўлиб қолган экансиз, биз бунни дариф тутмасмиз. Истаган кунингиз етарли қўшин ва саркардалар азми ихтиёрингизда бўлур.

Бу воқеа 1611 йил бўлиб ўтди. «Чироғи олам»га Аббос Сафавийнинг номи битилди.

Валимуҳаммад бошчилигидаги сафавийлар қўшинининг яқинлашиб келаётганини кўрган Бухоро саросимага тушди. Имомқулихон дарҳол қозоқларга чопар юбориб ёрдам сўради. Улар қўшин жўнатдилар. Жанг жуда даҳшатли бўлди. Бунда сафавий қўшинлари енгилдилар. Валимуҳаммадхон асир олиниб ўлдирилди...

Аббос Сафавий ўз давлати чегараларини кенгайтиришга, ҳокимиятни мустаҳкамлашга катта аҳамият берган ҳукмдорлардан эди.

Маълум вақт келиб у бутун диққат-эътиборини муҳим савдо йўли, бой-бадавлат ўлка маркази ҳамда ҳарбий жиҳатдан аҳамиятга эга бўлган Кандаҳорга қаратди. Бу ўлка ўша пайтда бобурийларга — Акбаршоҳ ўғли Жаҳонгиршоҳга тобе эди.

1612 йили Аббосшоҳнинг элчилари бобурийлар саройига совға-саломлар билан кириб келдилар, ўз ниятларининг чиндан ҳам дўстона ва самимий эканлигини исботлаш учун бошқа қимматбаҳо тўхфалар қатори «Чироғи олам»ни ҳам инъом этдилар... Бу жавоҳир яна теурийлар қўлига ўтди. Аббосшоҳнинг элчиси Аграда икки йил яшади. Атрофни обдан кузатди. Саройдаги гап-сўзлардан, паст-баландликлардан хабардор бўлиб турди. 1613 йили бобурийлар ҳам жавоб элчиларини Табризга юбордилар. Сафавийлар икки йил ўтгач, яна ўз одамларини Ҳиндистонга жўнатдилар. Бу билан чекланмай, 1617 йили Аббосшоҳ яна катта совғалар билан Жаҳонгиршоҳ ҳузурига элчилар жўнатди. Аммо Озар ва Эрон элининг шоҳи асло қониқмади. Уч йилдан сўнг унинг вакиллари яна Ҳиндистон сафари тадорикини кўрдилар. Аббос Сафавий бу йўл билан икки қуёлни урди, яъни ўзининг муносабати самимий эканлигига бобурийларни ишонтирди ва Ҳиндистондаги ички вазиятдан бохабар бўлиб турди. Ҳақиқатан ҳам, бу пайтга келиб Жаҳонгиршоҳ Кандаҳор ҳимоясига яхши эътибор қилмай қўйди, сарой эса ўзаро ички жанжаллар гирдобига тушиб қолди. Бундай вазиятдан фойдаланмаслик мумкин эмас эди. 1622 йил Аббосшоҳ кутилмаганда Кандаҳорни қамал қилди ва қирқ беш кун деганда шаҳарни эгаллади!

Жаҳонгиршоҳ ўғли Шоҳ Жаҳонга катта қўшин топшириб Кандаҳорни қайтариб олишга фармон берди. Шоҳ Жаҳон эса бетоб ётган отасини ташлаб узоққа кетса, тожи-тахтдан ажраб қолишини ўйлаб, бу фармонга бўйсунмади.

Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгиршоҳ қаттиқ изтиробда эди. Аббос Сафавийнинг маккорлиги уни қаҳр-ғазабга тўлдирди. Наҳотки, инсон шунчалик даражада тилёглама бўлса?! Ахир, у ҳам мусулмон-ку! Душман барибир душман. Шоҳлар бунга яхши билишлари лозим. Унинг совға-саломларига, дўстона номаларига учмаслик керак эди!

Жаҳонгиршоҳ ҳузурига ҳеч кимни киритмасликини буюриб, у ёқ-бу ёққа юра бошлади. У жуда одил шоҳ деб ном чиқарган эди, лекин жаҳли чиққанда ҳаддан ташқари қаттиққўл бўлиб кетиши ҳеч гап эмасди — шунинг учун баъзилар унинг ғазабидан чўчинқираб туришарди. Жаҳонгиршоҳ

табиатни, гўзалликни севар, нозик ҳис-туйғуларга бой, жон-дили адабиёт эди, ўз қўли билан «Тузуки Жаҳонгирий» асарини битарди.

Ниҳоят, у озроқ чалғиш ниятида қўлини қаламга узатди. Бироқ ичини мушук тимдалайверди. Қаламни қўйиб, ўйга чўмди. Ёдига жавоҳиротлар тушди. Ҳа, уларнинг жилваси қалбидаги ғуборни оз бўлса-да тарқатиши мумкин. У ноёб тошларни вақти-вақти билан томоша қилиб завқланиб туришни қанда қилмасди. Шу заҳотиёқ хазиначини қақриб, жавоҳиротларни келтиришни буюрди.

Мана бу «Кўҳинур»! Яъни, нур тоғи. Бундан таралаётган нозик жилва, сеҳрли оҳангни қаранг-а! Мана куч, мана қудрат!.. Гўзаллик ҳамиша катта кучдир. Ғоят ноёб тош. Бундаги ажиб нурлар ҳар қандай дилғуборликни ҳайдайди, танга қувват, қалбга ишонч бахш этади... Буниси «Чироғи олам»! Жуда антиқа ёқут! Ҳақиқатан ҳам олам чироғи! Мана, юзасига ёзувлар ҳам битилган: «Буюк Амир Темур», «Шоҳруҳ Мирзо», «Мирзо Улуғбек» — барчаси ўзининг бобокалонлари. Ия! Анави итнинг номи нима қилиб юрибди, бу жойда? «Аббос Сафавий»? Бу қандай малъунлик?! Ул номуборак қизилбошнинг номи тезда йўқотилиши лозим!

Жаҳонгиришох хизматга шай бўлиб турган мулозимга буюрди:

— Тезда сарой заргарини қақир;

Заргар зудлик билан етиб келди.

— Сен манави ёқутдаги лаънати қизилбошнинг номини ўчир! Унинг ўрнига отам Акбаршоҳ ва менинг исмимни бит. Тезликда!

Жаҳонгиришох шундай дарғазаб қиёфада, кескин буйруқ бердики, заргар бирон бир ортиқча сўз айтишга жазм этмади. Фақатгина, «Хўп бўлади, ҳазратим!», дея олди ва ёқутни олиб устахонага йўналди.

Эвоҳ! Заргар шоҳ амрини яхши англамай қолган эди. У «Чироғи олам»даги барча ёзувларни ўчирди! Барча ёзувларни ўчирди...

Шундай қилиб, буюк Амир Темур, Шоҳруҳ Мирзо ва Мирзо Улуғбекларнинг муборак номлари буюк ёқутни тарк этдилар.

* * *

«Чироғи олам»га кейинчалик кўпчилик бобурий шоҳларнинг номлари битилди. 1628 йилда Шоҳ Жаҳоннинг исми Соҳибқирони Соний шаклида ёзилган. 1659 йили Шоҳ Оламгирнинг номи, 1713 йил Муҳаммад Фарруқ Сайёрнинг номи битилган. 1739 йилда эса ёқутни Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ олиб кетди.

* * *

«Бу, Исфаҳонга 1153 йил Ҳиндистондан олиб келинган ёқут, шоҳлар шоҳи Султон Соҳибқироннинг йигирма беш минг асл жавоҳирларидан биридир».

Бу ёзув Эрон ҳукмдори Нодиршоҳга тегишли. Уни 1739 йилда (ҳижрий 1153 йилда) ёқут юзига биттирган. Ана шу битик кейинчалик жавоҳир тақдирда маълум аҳамият касб этди.

Нодиршоҳ туркий бўлиб, афшар уруғига мансуб. Хуросонлик. Уни ёшлиқдан намоёнлашган ноёб саркардалик истеъдоди, ботирлиги ва зийраклиги юксакларга олиб чиқди. 1726 йилда сафавийлар сулоласининг энг охири вакили Тахмосибшоҳга бу ажойиб саркарда йигит жуда ёқиб қолди. Уни ўз хизматига олиб, Тахмосибқулихон деган янги исм берди. Сўнг мамлакатга тажовуз қилаётган афгон уруғларининг адабини бериб қўйишни топширди. Нодир 1729 йилда Хуросонга келиб ўрнашиб олган афгонларни жангда енгди, 1730 йилда Эронга қайтиб кетди. Бунга усмонли туркларнинг сафавийлар ерига ҳужум қилгани сабабчи эди. Афгонларнинг абдали уруғи ҳокими Зулфиқорхон фурсатдан фойдаланиб, яна Ҳиротни эгаллади ва ўзини шаҳар ҳокими деб эълон қилди. Нодир орқага қайтишга мажбур бўлди. У ўттиз минг аскар билан яна Ҳиротга ҳужум қилди ва эгаллади. Зулфиқорхон Нодирнинг кучини яхши билгани учун, ҳокимликни ўзига қарши фитна тайёрлаётган Оллоёрхонга топшириб, Қандаҳорга кетишга улгурди. Бироқ Қандаҳор ҳокими Ҳусайншоҳ Оллоёрхоннинг мағлубияти хабари етиб келгач, у Зулфиқорхондан шубҳаланиб, уни ва укаси Аҳмадхонни зиндонга ташлатди. Аҳмадхон ақасидан йигирма беш ёш кичик бўлиб, онаси бошқа эди.

Нодир Ҳиротни қайта олаётган бу вақтда Тахмосиб усмонлилар билан шундай бир сулҳ туздики, у кўпчиликнинг, шу жумладан Нодирнинг ҳам ғашини келтирди. 1732 йилда Нодир Исфаҳонга келди ва барча саркарда-аъёнларни йиғиб, қурултой ўтказди. Қурултой Тахмосибни тахтдан тушириб, унинг саккиз ойлик ўғли Аббосни шоҳ деб эълон қилди. Нодир эса Аббосшоҳ III номидан иш юритишни ўз зиммасига олди.

У ҳукмронликни жуда муваффақиятли бошлади. 1733—1735 йилларда Туркия билан зафарли уруш олди борди. Кавказ, Каспий олди ерларидан рус аскарларини қувиб чиқарди. Эроннинг барча тарихий ерларини ўзига бўйсундирди. 1736 йили Муғон чўлида Катта Қурултой қақирилди. Қурултойга йиғилган барча саркардалар, сарой аъёнлари, дин пешволари буюк ишлар қилаётган Нодирдан Эрон тахтини расман эгаллашни илтимос қилдилар. Нодир бунга рози бўлмади, шарт қўйди. (Аксари тарихий китобларда бу жуда ҳайратланарли шарт ҳақида ёзилмаган). Шартнинг мазмуни шу эдики, барча шиа мазҳабидаги олий ва оддий кишилар суннийликни қабул этишлари лозим. Фақат ана шундагина Нодир тахтга ўтириш азобини тортишга розидир. Ҳеч ким бу шартга қарши чиқмади ва 8-март куни Нодирга тож кийдирилди. Бу воқеа Нодиршоҳнинг фақат буюк саркардагина эмас, катта сиёсатдон эканлигини ҳам кўрсатади.

1738 йилда Нодиршоҳ Қандаҳорни эгаллади ва Ҳинд сари юзланди.

Бу даврдаги бобурийлар давлатининг шоҳи Муҳаммад Гўрхон ўрнатган ҳокимият бўш-баёвгина эди. Нодиршоҳ, ҳаттоки, Муҳаммадшоҳ қўшинларининг кучсизлигини, ландовурлигини кўриб ҳайратга тушган. Сарой аъёнларининг тилеғлама, бобурдлигидан жаҳли чиққан. У Муҳаммадшоҳга бундай аъёнлардан, хусусан, Низом ул-Мулк ва Саодатхондан воз кечиш лозим, деган маслаҳатни ҳам берган.

Нодиршоҳ Деҳлига яқинлашгунча жиддий қаршиликка учрамади. У Панжоб вилоятини эгаллагачина, Низом ул-Мулк бошчилигидаги Муҳаммадшоҳ қўшинлари Карнал қалъасида мустаҳкамландилар. Нодиршоҳ бу қўшин билан жангга киришмади, уларни айланиб ўтиб, Панипатни олди ва Деҳли билан Карнал ўртасидаги алоқани узди. Фақат шундан сўнг, икки қўшин ўртасида жанг бошланди. Нодиршоҳда эллик беш минглик, бобурийларда етмиш беш минглик лашкар бор эди. Жанг уч соат давом этди, бунда, асосан, ҳиндлар «емиш» бўлдилар, улардан саккиз минг киши ҳалок бўлди. Шундан кейин, томонлар сулҳ тузишга келишдилар. Бобурийлар беш миллион рупий тоvon тўлашга, Нодиршоҳ эса бу пул эвазига ўз қўшинини олиб чиқиб кетишга рози бўлдилар. Аммо Муҳаммадшоҳ саройидаги ғаламислик бу сулҳни бузди. Аини шу кунларда бобурийлар саройининг аъёни Хон Даврон вафот этиб, унинг ўрнига Низом ул-Мулкнинг катта ўғли ўтқазилди ва Нодиршоҳ қароргоҳида гаровга ушлаб турилган бошқа аъён, асли нишопурлик Саодатхоннинг бунга ғайирлиги келди. У Нодиршоҳ қабулига киришни сўради.

* * *

— Ҳазрат! — деди Саодатхон тиз чўкиб, таъзим қилар экан. — Сиз Ҳиндистондан арзимас ўлжа билан кетаётирсиз!

— Наҳотки? — Нодиршоҳнинг қовоқлари уюлди. — Бу қандай иш бўлди? Мени чалғитиш-моқчими? Қани эшитайлик-чи.

— Гапираверинг, тортинманг, муҳтарам Саодатхон!

Саодатхон илтижолни, муте ва аини пайтда очкўзлик, алам ялтираётган кўзларини Нодиршоҳга қаратди.

Ҳазратим! Сиз Деҳлига кирмай чакки иш қиляпсиз! Сизга ваъда қилинган беш миллион рупий ҳам ўлжа бўлибдими? Деҳли хазинасидан кам деганда икки юз миллион рупийлик тилла оласиз. Жавоҳиротлар эса оламда ягона. «Кўҳинур» олмоси, «Чироғи олам» ёқути, «Шоҳ» исмли яхлит олмослар жуда ажиб! Шундай нарсаларни индамай ташлаб кетаберасизми?!

Нодиршоҳ ҳайрат оғушига чўмди. Наҳотки! Бу маълун алдамаётирми? Мақсади не? Агар бунинг гапи чин бўлса, шунча бойликни олмаслик ҳам аҳмоқликдир.

— Муҳтарам Саодатхон! Мен чўкур ҳайратдаман. Нега сиз шоҳингизга хиёнат қилиб, мени яна жангга ундаётирсиз? Мақсадингиз не?

— Ҳазратим! Муҳаммадшоҳ бутунлай Низом ул-Мулк измига тушиб қолган. Биздек содиқ, меҳнаткаш аъёнларнинг чеккан заҳматлари инobatга олинмай, обрў-эътиборларимиз топталаётир. Шу боис, мен сизнинг буюк, жасоратга тўлиқ ва баҳодирона сиймонгизни кўриб, хизматингизга ўткали шайландим. Шоядким, ушбу хизматим туфайли, сиз Муҳаммад Гўрхонни янчанингиздан сўнг, менга лойиқ бир мансаб берсангиз, сизга итдек содиқ бўлиб қолар эдим. Менинг асл Ватаним ҳам Эрондир.

Нодиршоҳ яна ўйга чўмди. Ўз пирига содиқ бўлмаган кимса, бошқа бировга вафо қилармиди?

— Муҳтарам Саодатхон! Қимматли маълумотингиз учун катта ташаккур. Биз албатта Деҳлига кирамиз, осори-атиқаларни томоша қиламиз. Ўзимизга аталган тўхфаларни оламиз. Лекин, Муҳаммадшоҳни янчиш менинг дилимда йўқдир. Ул зот шоҳлар шоҳи Султон Сохиқирон авлодидандирлар. Дини ислом йўлида улкан хизматлар қилган буюк темурийлар сулоласини тугатишни истамасман. Тарихда бундай ном қолдириш асло жоиз эмас... Сизнинг хизматингизга миннатдорчилик рамзи сифатида бизнинг тўхфамизни қабул этинг.— Нодиршоҳ ўз мулозимларига ўғирилди:

— Зарбоф чопон!

Саодатхон елкасига сарупо ёпилди. У таъзим қилди-да, «Қуллуқ, ҳазрат!» дея орқаси билан юриб қароргоҳни тарк этди.

* * *

Бир неча кундан сўнг, Нодиршоҳ Муҳаммад Гўрхонни ўз қароргоҳига таклиф қилиб, меҳмондорчилик уюштирди. Лекин, бобурийлар шоҳининг дарҳол қайтиб кетишига йўл қўймай олиб қолди. Қизқса музокарадан кейин, икки шоҳнинг вакиллари ҳинд қўшинларига яқинлашиб, янги сулҳ тузилганлигини, ҳаммининг тарқалиши мумкинлигини айтишди. Ҳиндлар уйларига равона бўлдилар. Шундан сўнг Нодиршоҳ Муҳаммад Гўрхонга ижозат бериб, яқин кунларда Деҳлини зиёрат қилиш ниятида эканлигини барчага айтди.

1739 йил 20 март куни у Деҳлига кириб борди. Уни катта дабдаба билан кутиб олдилар.

Бир неча кун аввалги музокарада икки шоҳнинг қандай суҳбат курганлари бизга номаълум, бироқ Деҳлидаги учрашувда Нодиршоҳ Муҳаммад Гўрхонни Ҳиндистон ҳукмдори сифатида тан олишини эълон қилди. Муҳаммадшоҳ эса миннатдорчилик билдириб, сарой хазинасидаги олтин-кумушларни ва дуру жавоҳирларни Эрон шоҳига инъом этди. 21 март куни бомдод назомида Нодиршоҳ номи хутбага қўшиб ўқилди.

Нодиршоҳ олтин, кумуш ва жавоҳиротларни қўшиб ҳисоблаганда Ҳиндистондан етти юз миллион рупийлик ўлжа олиб қайтди. Бобурийларнинг ғарбий ерлари унинг давлатига қўшиб олинди.

Шундай қилиб, «Кўҳинур», «Шоҳ» олмослари, «Чироғи олам» ёқути Исфаҳонга қараб йўл олди. Шу билан «Буюк Амир Темур ёқути» темурийлар қўлидан бир умрга кетди.

Нодиршоҳ Ҳиротда дам олар экан, янги бир юриш тўғрисидаги ўй унга тинчлик бермай қўйди. У усмонлиларнинг адабини берди — яқин орада бош суқишмайди, ўрисларни Каспий бўйларидан ҳайдади — у ерлардаги мўмин-мусулмонлар жуда миннатдор, Ҳинддан катта ўлжа олиб қайтди — ўзларидан кўришсин. Афғон юрти ҳам ўзиники — одамлари садоқатли чиқди. Энди бир Бухоро-ю, Хевага ташриф буюриб кучини кўрсатиб қўйса, давлатининг чегаралари анча кенгаярди. Бунга қувват етарли. Лашкар жангга шай. Янги-янги ўлжалар иштиёқида ёниб турибди. Яқинда қўшилган афғон жангчилари ҳам катта куч. Афғоний саркарда Нурмуҳаммад Хилзой уларни яхши бошқаради. Унга ёрдамчилар ҳам зарур. Ўзи топа қолсин. Аммо, барибир, уларни ўзи назардан ўтказиши лозим. Ҳа, айтгандай, Аҳмадхонни ҳам унутмаслик керак.

Нодиршоҳ Кандаҳорни эгаллаганда, саккиз йилдан бери зиндонда ётган Зулфиқорхон ва унинг укаси Аҳмадхонни озод қилган эди. Зулфиқорхонни мана Мозандаронга жўнатди. Укаси эса Нодиршоҳдан ажралишни истамётир. У насл-насабли, яхши тарбия олган.

Нодиршоҳ ҳузурига Нурмуҳаммад Хилзойни чақириб, у билан суҳбат қуриб бўлгач, мулозимларига буюрди:

— Аҳмадхонни йўқланг!

Аҳмадхон кириб таъзим қилди-да, салом берди.

— Мен сизнинг ботир йигит эканлигингиздан хабарим бор,— деди Нодиршоҳ.— Шу боис, сизни афғон қўшини бўлиналариининг бирига бошлиқ қилиб тайинлашни лозим топдим.

— Қуллуқ, ҳазратим! Ула-ўлгунимча хизматингиздадирман. Ишончингизни шараф билан оқлашга интилурман.

Нодиршоҳ ўт-оловдек ёниб, асов отдек пишқириб турган, айна куч-ғайратга тўлган бу йигитга қараб жилмайди.

— Биз яқинда Бухоро томон юриш қиламиз. Агар жангларда шижоат ва матонат кўрсатсангиз, мавқеингиз янада ошадир.

— Қуллуқ, ҳазратим!

* * *

Аҳмадхон фақат Бухоро юришида эмас, Арманистонни забт этишда, Доғистондан кофирларни қувиш жангларида ҳам юксак маҳорат ва жасурлик кўрсатдики, натижада у Нодиршоҳнинг энг ишончли кишиларидан бирига айланди. У афғонларнинг абдали қабиласи жангчиларигагина эмас, ўзбек отлиқ аскарларига ҳам қўмондонлик қила бошлади.

1747 йилга келиб Нодиршоҳнинг сиёсати баъзи эроний намоёндаларга хуш келмай қолди. Бунга ҳис қилган Нодиршоҳ ўзига кўпроқ афғонларни, туркийларни яқин ола бошлади. Бу эса эронийларнинг янада ғашини келтирди. Улар Нодиршоҳни йўқотиш пайига тушдилар. Бундан хабар топган шох уларнинг баъзиларини жазолашга қарор қилди. Лекин улгурмади. 20-июнда, кўзғолон кўтарган курдларни тинчотиш вақтида, Фатҳобод яқинидаги тепаликка қароргоҳ қурган Нодиршоҳ ўлдирилди (бу тепалик ҳозир ҳам Нодиртепа деб аталади). Бундан хабар топган қўшиннинг эроний қисми Нодиршоҳнинг доимо ўзи билан олиб юрвучи ҳарам ва хазинасини талаш мақсадига тушдилар. Лекин Аҳмадхон афғон жангчиларига ва ўзбек отлиқ аскарларига таяниб, пирининг ҳарамини тарождан сақлаб қолди. Эронликлар жасур ўзбек ва афғон лашкарига қарши чиқишга жазм қила олмадилар. Бундан миннатдор бўлган Нодиршоҳнинг севиқли хотини Аҳмадхонга ўз ҳурматини изҳор этиб совғалар жўнатди. Во ажаб! Бу тухфалар ичида оламга донг таратган «Кўҳинур» ва «Чироғи олам» бор эди!..

* * *

Мен бу маълумотдан ҳайратга тушдим. Менинг ҳаёт тажрибам, ўқиганларим, кузатишларим кўпинча садоқат ва жасурлик, пирига бўлган ҳурмат ва эътиқод каби хусусиятларнинг бундай даражада тақдирланишини кўрсатмаганим. Аксарият, макр-ҳийла, хиёнат, зўравонлик ғалаба қилишини кузатгандим. Нега бу ерда ҳаётнинг аччиқ қонуни ўз кучини ишлатмади? Малика икки оғиз миннатдорчилик номасини юбориб кўяқолса бўлмасмиди? Ёки Аҳмадхон бирор нарса таъма қилармиди? Менимча, йўқ. Мулоҳаза қилиб кўрсам, ҳаётдаги ҳар бир қонуннинг бажарилишида, худди физика қонунларига монанд, маълум бир чегаралар мавжуд экан. Агар, ана шундай чегаравий шартлар аввалдан киритилиб, унга қатъий амал қилинса, керакли натижани олишинг мумкин экан. Ушбу ҳодисотда Аҳмадхоннинг кўнгли поклиги, садоқати, эътиқоди ва пирининг олийжаноблиги, насл-насаблилиги айтилган чегаравий шартлардир.

Аҳмадхон келгусида янада буюк ишларни амалга оширди. Уни ҳақиқатдан ҳам пирининг руҳи қўллади.

* * *

Нодиршоҳнинг ўлимидан сўнг, Аҳмадхон ва Нурмуҳаммад Хилзой Эроннинг ички ишларига аралашини истамай барча қўшинлари билан Кандаҳорга қайтдилар ва мустақил афғон давлатини тузишга қарор қилдилар. Олдинда Афғонистон подшоҳини сайлаш муаммоси кўндаланг бўлиб қолди. Бунинг учун барча афғон қабилаларининг сардорлари Кандаҳорга йиғилдилар.

Жирға ўн кун мобайнида бир қарорга келолмади. Сайланажак подшоҳ қатнашувчиларнинг ярмидан кўпини эмас, ҳаммани қаноатлантириши керак эди. Кўпгина йирик қабилаларнинг бошлиқлари, хусусан, Нурмуҳаммад Хилзой ҳам ўз номзодларини ўтказолмадилар. Шунча кун мобайнида Аҳмадхон ўз номзоди ҳақида чурқ этиб оғиз очмади. Бироқ ўнинчи кун қатнашувчиларнинг бири — Кобул ҳокими Собиршоҳ Аҳмадхонни подшоҳ этиб сайлашни таклиф этди. «У,— деди Собиршоҳ,— қалби пок инсон, катта ҳарбий ва ҳаётий тажрибага эга!» Бу таклифга ҳеч ким қарши

фикр билдирилмади. Шундай қилиб, йигирма беш яшар Аҳмадхон Афғонистон подшоҳи этиб сайланди. Бу 1747 йилнинг октябрь ойида содир бўлди.

Аҳмадшоҳнинг номи фақат «Чироғи олам»нинг ёниқ юзидагина эмас, Афғонистоннинг, бутун Урта Осиёнинг тарихида ўчмас из қолдирди. Уша даврдан бери Афғонистон ўз мустақиллигини йўқотмади.

Аҳмадшоҳ ажойиб инсон бўлгани учун Дури Даврон, кейинчалик Дурроний деб аталди. У афғон подшоҳларининг дурронийлар сулоласини вужудга келтирди. Аҳмадшоҳ Дурроний 1773 йилда вафот этиб, ўзидан сўнг қирқ миллион аҳолини, катта хазинали ва кучли қўшинга эга бўлган давлатни ўғли Темуршоҳга қолдирди.

* * *

Темуршоҳ Дурроний пойтахтни Кандаҳордан Кобулга кўчирди. Хазина, шу жумладан «Кўҳинур» ва «Чироғи олам» ҳам у ерга олиб кетилди.

1793 йил Темуршоҳ вафот этди. Тахтга унинг йигирма уч ўғлининг бешинчиси Замон Мирзо ўтирди. Шу вақтдан дурронийлар давлатида нотинчлик ҳукм сура бошлади. Панжоб вилояти қўлдан кетди. У сикхларга қарам бўлиб қолди. 1799 йил Замоншоҳ ўн тўққиз ёшли сикх рожаси Ранжит Сингх билан қўшилиб Панжобни қайта эгаллашга уринди, лекин натижага эришолмади. Ранжит Сингх эса Лоҳурни забт этишга муваффақ бўлди. Замон Мирзонинг ҳукмдорлиги узоққа чўзилмади. 1800 йили укаси Маҳмуд уни тахтдан қулатиб, кўзларига мил тортирди. Бироқ у ҳам, уч йил ўтгач, бошқа ука — Шужа ул-Мулк томонидан афдарилди. Шужа ул-Мулкни халқ ва сарой аҳли хуш кўрмади. У кучли шахс эмасди. Зийраклик ва ҳушёрлик каби хислатлар унга ёт эди. Тез орада хазина ҳам бўшаб қолди. Натижада 1813 йили сарой аъёнлари тахтга яна қайта Маҳмудни чиқардилар. Шужа ул-Мулк Лоҳурга, Ранжит Сингх паноҳига қочишга мажбур бўлди. У ўзи билан «Чироғи олам» ва «Кўҳинур»ни олиб кетди. Вақти келиб сикх рожаси жавоҳирлардан хабар топди ва бошпана эвазига уларни ўзига беришни талаб қилди.

* * *

Шужа ул-Мулк рози бўлмади. Бу жавоҳирлардан ажраш — омад ва бахтдан ажраш демакдир.

— Марҳаматли рожа, афсуски, сиз мендан бажариш мумкин бўлмаган нарсани сўраясиз. Мен сизга жонимни беришга тайёрман, лекин «Кўҳинур» ва «Чироғи олам»ни беролмайман.

Ранжит Сингх ғазабланди. Бу қандай кўрнамаклик! Мен унинг ҳаётини асраб қолган бўлсам, бошпана бериб шоҳона турмуш кечиришига барча имкониятларни яратсам-у, у мендан жавоҳирларини қизганса?! Йўқ, бу кўрнамакдан жавоҳирларни куч билан бўлса-да, тортиб олиш керак.

— Олийзот Шужа ул-Мулк! Биз ахир дўстмиз. Менинг уйим — сизнинг уйингиз. Менинг бойлигим, қудратим — сизнинг ҳам бойлигингиз, куч-қувватингиздир. Наҳотки, сиз ўз дўстингиздан қандайдир бир жавоҳирларни аясангиз?

Шужа ул-Мулк бошини ҳам қилди.

— Минг бор узр, марҳаматли рожа! Бу жавоҳиротлар бобом Аҳмадшоҳдан эсдаликдир. Тошлар бобомизга омад ва бахт, таналарига куч, дилларига бардамлик бахш этганлар. Улар менга ҳам шундай толе келтиришига ишонаман. Жавоҳирларни йўқотиш — ўзлимни йўқотишдир. Майли, истаган бошқа нарсаларимни олинг, бироқ бу икки тошни асло ҳада этолмайман...

Рожанинг тошларга бўлган ҳаваси янада ортди. Демак, «Чироғи олам» ва «Кўҳинур» оддий ноёб жавоҳир эмас, сеҳрли хусусиятга ҳам эга экан-да! У ҳолда, уларни албатта тортиб олиш даркор.

— Олийзот Шужа ул-Мулк! Гапларингиз дилимни юмшатди. Аммо, айтинг-чи, уларга назар ташлаш ҳам мумкин эмасми?

— Марҳаматли рожа! Келинг, шу тошлар ҳақида гаплашмайлик.

Ранжит Сингхнинг ғазаби қайнади.

— Олийзот Шужа ул-Мулк!! Тузни ичиб тузлуққа тупурманг! Жавоҳирларни қаерга яширгансиз?!

— Афсуски, марҳаматли рожа, бу нарсани айтолмайман.

Ранжит Сингх мулозимларига ўғирилди. Унинг қорача юзи янада қорайиб кетганди.

— Мана бу кўрнамакни зиндонга ташланг! Овқат ва сув берманг!

Шужа ул-Мулк банди қилиб олиб чиқиб кетилди.

Икки кун ўтгач, ҳолсизланиб қолган қувғиндаги шоҳ яна рожа ҳузурига келтирилди.

— Хўш, олийзот Шужа ул-Мулк, энди айтарсиз жавоҳирларнинг қаердалигини? Огоҳлантириб қўяй, агар яна ўжарлик қилсангиз, мулозимларга буюраман, сизни ўласи қилиб калтаклашади.

Шужа ул-Мулк киртайиб қолган нурсиз кўзларини унга тикди. Сувсизликдан ёрилган лабларини қимтиди.

— Марҳаматли рожа, майли калтаклатинг...

Рожа мулозимларга имлади. Улар шу заҳотиёқ қувғин афғон шоҳини олиб чиқиб роса калтаклашди. Сўнг рожа ҳузурига судраб келишди.

Ранжит Сингх Шужа ул-Мулкка яқинлашди.

— Нега?— деди у дарғазаб оҳангда.— Нега айтмаётирсиз? Ахир ўлиб кетасиз-ку!

Шужа ул-Мулк ўзи боқийга рихлат қилса, рожа жавоҳирларни топа олмаслигини билар эди. Ранжит уни ўлдиролмайди. Шунинг учун, кўзларини юмиб очди. Бу, «майли, ўлсам ўлақолай», дегани эди. Рожа бунга яхши англади. У бошқача қарорга келди.

— Олийзот Шужа ул-Мулк! Энди ўзингиздан кўринг. Сизни ўлдиртирмайман, лекин жазосиз ҳам қолдирмайман. Мен сизнинг кўзларингизга мил тортираман. Шундан кейин кўрасиз, ўша жавоҳиротлар сизга қандай омад ва бахт келтиришини!— Ранжит Сингх мулозимларга ўғирилди.— Жаллод! Айтинг, бунинг кўзларини ўйсин!

Жаллод ҳозир бўлди. Милни ушлаб, Шужа ул-Мулк кўзларини ўзига қаратди. Айни шу дамда қувғиндаги шоҳ базўр сўз қотди:

— Тўхта... Рожани чақир... Айтаман...

Шу билан, «Чироғи олам» ва «Кўҳинур» сикх рожаси Ранжит Сингх қўлига ўтиб қолди. Шужа ул-Мулк эса инглизлар томонидан забт этилган ерларга — Лудхианага кетди. Улар қувғиндаги шоҳга бошпана бериб, нафақа тайинладилар.

* * *

Ранжит Сингх ўз ерларини то 1823 йилгача кенгайтириб борди. Балки, чиндан ҳам унга жавоҳиротлар омад ва қудрат бағишлагандирлар?! Бироқ у инглизлар босиб олган ерларни тортиб ололмади. У афғонлардан Кашмирни, Пешоварни олиб қўйди. Унинг давлати кенгайиб, анча мустақамланди.

Ранжит Сингх 1839 йили вафот этди. Унинг валиаҳди Кхаран Сингх кўп подшоҳлик қилолмади, 1840 йили омонатини топширди. Тахтга Ранжит Сингхнинг иккинчи ўғли Шер Сингх ўтирди. У 1843 йилдаги ички тўполонларда ўлдирилди. Шундан сўнг, тахтга Ранжит Сингхнинг энг кичик фарзанди олти ёшлик Далип Сингх ўтқазилди.

Бу даврда инглизларнинг Ҳиндистондаги кучлари ошиб бормоқда эди. Уларнинг босқинчи қўшинлари Панжобни ҳам истило қилишга узоқ уринишди. Ва ниҳоят, 1849 йилда Лоҳур эгалланди. Ун икки ёшли рожа Далип Сингх бир умрлик нафақа эвазига тахтдан ва хазинадан, шу жумладан жавоҳиротлардан воз кечиш «сулҳ»ига қўл қўйишга мажбур этилди. «Чироғи олам» ва «Кўҳинур» инглизларнинг мустамлакачи Ост-Инд компанияси қўлига ўтди.

Бу компаниянинг мутахассислари «Чироғи олам»нинг ўта ноёб тарихий тош эканлигини англай олмадилар. Улар асосан «Кўҳинур»га эътибор қилиб, уни Инглизистон қироличаси Викторияга тўхфа этдилар. 1851 йилда Лондонда барча талон-тарож қилинган жавоҳирларнинг катта кўргазмаси уюштирилди. У ерга қўйилган «Чироғи олам»га мана бундай изоҳ берилганди: «тўртта катта шпинель — ёқутдан иборат тақинчоқ». Шу билан «Чироғи олам»нинг ўзи ҳам, номи ҳам бир неча ўн йилликларга унут бўлиб кетди.

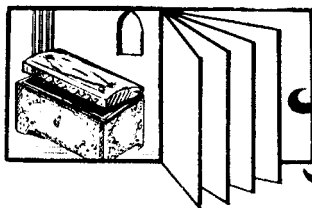
Орадан олтмиш йилдан кўпроқ вақт ўтди. 1912 йили инглиз жавоҳиршуноси Жеймс Херберт Смитнинг диққатини улкан ёқутдаги ёзувлар тортди. Ундаги энг йирик битикларни арабча алифбо билувчиларга ўқитиб кўрди ва таржима қилдирди: «Бу, Исфаҳонга 1153 йил Ҳиндистондан олиб келинган ёқут, шоҳлар шоҳи Султон Соҳибқироннинг йигирма беш минг асл жавоҳиротларидан биридир». «Демак, у ёқут буюк Амир Темурнинг жавоҳири экан!»— хулоса чиқарди жавоҳиршунос ва уни шу ном билан атай бошлади. Нодиршоҳнинг битиги ёқутга янги ном берилишига сабаб бўлди. Кейинчалик унинг дунёга машҳур «Чироғи олам» эканлиги аниқланди. Барибир, ҳозир у Фарбада «Буюк Амир Темур ёқути» деб аталиб келинади.

* * *

Гоҳо-гоҳо менга узоқлардан, аниқроғи, сертуман Альбион деб аталувчи Британия оролидаги қирол оиласи истиқомат қилувчи Букинхем саройидан бир нидо келаётгандек туюлади. «Мени буюк Амир Темур авлодлари яшаётган серқуёш, нурли ўлкага олиб кетинг!— илтимос қилади у нидо.— Мен олам чироғи бўлганим билан, ёруғ нурларни тўйиб эмиб турмасам, нозик жилолар таратолмайман...» «Афсуски, биз буюк Амир Темурга муносиб авлод эмасмиз,— ўйлайман мен.— Бу пешона эмас, кўргилиқдир. Биз келгуси авлодлар олдида ҳам жазога мустаҳқиқмиз. Бизни кечир, бу иш қўлимиздан келмайди. Сенга эгалик қилишга, маънавий ожизлигимиз туфайли, асло ҳаққимиз йўқ... Аммо менинг қалбим, бу сатрлардан сенинг мавжудлигингни билган халқимнинг ҳам қалби сен билан биргадир».

Лекин у нидо менинг ўйларимга қулоқ тутмайди...

Убайдий

ФАРОҒАТИ БОР, ДҮСТЛАР, ГАДОЛМҒНИНГ

Ғазаллар

Сабзаи хаттин кўруб, дерменки, берсам жон анга,
Ким хатидур Хизру манзил чашмаи ҳайвон анга.
Кўрмадим бир зарраи меҳр ул қуёшдин, эй рафиқ,
Мунчаким кўнглум фалакдек бўлди саргардон анга.
Васли кўнглумнинг насиби бўлмоғидин англадим,
Ким насиб ўлмиш азалдин меҳнати ҳижрон анга.
Чун кўнгулдин чиқса ҳижрон кечаси оҳим ўти,
Ғунчадек ўтлуқ кўнгулдур оташин пайкон анга.
Эй Убайдий, ҳолатингни йиғлабон ёр оллида,
Ошкор этмак на ҳожат, чун эмас пинҳон анга.

* * *

Гул сори қилмон назар зебо жамолинг борида,
Кўзга олмон сарвни нозик ниҳолинг борида.
Қилмади ҳусн аҳлига ҳаргиз вафо ҳусну жамол,
Қил вафо, эй бевафо, ҳусну жамолинг борида.
Истамон ҳайвон суйин, босмон, доғи ичмон ани,
Дам-бадам жон бергучи ширин зилолинг борида.
Ҳар сори қилса азимат, борғил ул дилдор ила,
Қолма зинҳор эй кўнгул, андин мажолинг борида.
Эй Убайдий, ул париваш васлини қилғил хаёл,
Қилмағил ўзга хаёл ушбу хаёлинг борида.

* * *

Уртанур ҳажр ўтига жисми фиғорим сенсиз,
Қуядурмен, нетай, эй лола узорим, сенсиз.
Равниқи боғу баҳорим эдинг, эй сарви сеҳи,
Топмади нашъу намо боғу баҳорим сенсиз.
Ҳар неча кўкдин ўтуб бузди малойишк кўнглин
Оҳу афғоним ила нолаи зорим сенсиз.
Туфроғим соврулубон чиқти қуюндек, эй сарв,
Сарсари ҳажр ила гардунга ғуборим сенсиз.
Сабр этиб қилмас эдим нола Убайдий ёнглиғ,
Йўқтурур, ваҳ, нетайин сабру қарорим сенсиз.

* * *

Умрлар айлаб саломат сўзларин ўздин йироқ,
Бўлмадим ҳаргиз саломат аҳлидек сўздин йироқ.
Шомадек зулфунгни олғил субҳ (да) юздин, дедим,
Дедиким: бўлғон эмастур кеча кундуздин йироқ.

*Кўзни, билмон, нега юмдум васл айёмидаким,
Кўз юмуб очқунча бўлдум ул қаро кўздин йироқ.
Кўймади бир дам вафосиз чарх, қилмай оқибат,
Зарра янглиғ, ваҳ, ўшал хуршиддек юздин йироқ.
Кўзлари сайёрасидин бошқа (ҳеч) кўрмай юзи,
Эй Убайдий, кўрса бўлмас ойни юлдуздин йироқ.*

* * *

*Эй кўнгул, қилма тама ул дилситондин яхшилиқ,
Нотавон жонимға ул ошуби жондин яхшилиқ.
Эл ичида яхшилиқ кўрмаймен ондин, дер эдим,
Эй кўнгул, мен кўрмадим, ким кўрғай ондин яхшилиқ.
Эй гули раъно, ҳазар қил оҳи сардимдин мудом,
Ҳеч гул кўрган эмас боди хазондин яхшилиқ.
Меҳрибонлиқ кўрсатиб, кўнглумни олди оқибат,
Шукри лилаҳ, кўрдум ул номехрибондин яхшилиқ.
Эй Убайдий, яхшилиқ кўз тутмайин, не бок, мен,
Не умид этгай киши мендек ямондин яхшилиқ.*

* * *

*Жон фидо қилмай санга найлайки, жонимсен менинг,
Жон била кўнглумдин ортуқ дилситонимсен менинг.
Хоҳ қил меҳру вафо, хоҳи жафоу жавр ҳам,
Меҳр йўқ маҳвашлар ичра меҳрибонимсен менинг.
Эй ҳаётим сенга, жисмим эвида жон нақдини —
Сарф қилсам, айб эмаски, меҳмонимсен менинг.
Ҳамдамимдур фиғон айларда, эй жон булбули,
Нола айлаб, оҳ урарда ҳамзабонимсен менинг.*

ИЗЗАТИНИ ЯХШИРОҚ ЭТМАК КЕРАК

Тарих шуни кўрсатадики, хонлар билан хонларнинг, амирлар билан амирларнинг, беклар билан бекларнинг фарқи бор. Бирлари ўзидан яхши ном қолдириш учун курашган ва яшаган бўлса, иккинчилари кўп вақт ўз ҳузур-ҳаловатини, бойлик орттиришни, бор нарсаларни бузишни, йўқ қилишни ўйлаган, яратувчилик ғоясидан йироқ юрган.

Бухоро ҳокими Маҳмуд Султоннинг ўғли Убайдуллохон ибн Маҳмуд Султон эса шайбонийлар сулоласининг йирик намояндаларидан бири бўлиши, ҳокимият учун кечган жангу жадалларда фаол қатнашиши билан бирга ўз даври маданиятининг катта арбоби, XVI аср ўзбек адабиётининг йирик вакили даражасига эришган эди.

Туркистон халқлари сиёсий тарихида Убайдуллохоннинг энг катта хизматларидан бири шундаки, у Мовароуннаҳрни Исмоил Сафавий бошчилигидаги эронийларнинг, тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорий тили билан айтганда, «қизилбошлар»нинг истибодидан сақлаб қолди. Убайдуллохоннинг ҳарбий маҳорати ва жасорати унинг давлат арбоби сифатида қаттиққўлиги туфайли сафавийлар қўшини орқага чекинди. Уларнинг Урта Осиё шаҳарларини қирғин қилиши, талаши тўхтатилди. Убайдуллохон Шайбоний ҳукмдорлардан Қўчқинчхон (1510—1530), унинг ўғли Абдусайд (1530—1533) ҳукмронлиги даврида ноиб, 1533—1539 йилларда эса хон кўтарилиб, мамлакатни бошқарди. Ҳофиз Таниш Бухорий ўзининг «Абдуллонома» асарида ёзишича: «Унинг давлати ва халофати замонида Мовароуннаҳр, айниқса, Бухоро вилояти гуллаб яшнади». Убайдуллохон ўша даврда ўз маблағига машҳур Мир Араб мадрасасини қурдирди. У 1539 йили вафот этган бўлиб, хоки шу мадраса хоналаридан бирига қўйилган.

Убайдуллохон ҳам ўз даври ҳукмдорларидан Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Бобур каби муттасил ижод билан шуғулланиб «Убайдий», «Қул Убайдий», тахаллусларини қўллар эди. Убайдийнинг ўзбек, форс ва араб тилидаги шеърларидан иборат уч девони бир муқова ичига жойлаштирилган. Бу уч тилдаги девоннинг ягона кўлёзма нусхаси 1583 йилда Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний томонидан кўчирилган бўлиб, котиб уни «Куллиёт» деб атаган. Бу кўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институтининг кўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Убайдийнинг ўзбек тилидаги девонида 306 ғазал, 435 рубоий, 25 қитъа, 13 туюқ, шунингдек нома, муаммо, маснавий, ҳикмат, таржеъбандларидан намуналар мавжуд. Шоирнинг бой адабий мероси ҳали маҳсус ўрганилмаган. Убайдий ўзининг ўзбек тилидаги ғазал ва рубоийлари, қитъа ва туюқлари билан, ҳеч шубҳасиз, шеърини турлар тараққиётига катта ҳисса қўшган.

Масалан, Убайдий асосан беш байтли ғазаллар битган; бу унинг ғазалиётига хос хусусиятлардан бири. Шоир асарлари кўпроқ анъанавий мавзулар — ишқ ва муҳаббат, вафодорлик ва дўстлик, аёл гўзаллиги ва ошиқ садоқати, саховати талқинидан иборат. Бироқ бу шеърлардаги бадий ифоданинг ўзига хослиги, шоир шахсиятининг юксак ахлоқий фазилатлари

*Жонфизо лаълинга жон берсам Убайдийдек хануз
Евар этмас хўйи бебок, бадгумонимсен менинг.*

МАСНАВИЙ

*Қойинини давлати янга эрур, ёр-ёр,
Иззатию ҳурмати янга эрур, ёр-ёр.
Қойинини янгасин олғусидир, ёр-ёр,
Ой юзунга кўзларин солғусидур, ёр-ёр.
Урса сафойи анинг, шайдо бўлур, ёр-ёр,
Ғояти йўқ меҳр анга пайдо бўлур, ёр-ёр.
Бир-бирига меҳрибон бўлғусидур, ёр-ёр.
Бир-бири меҳри билан тўлғусидур, ёр-ёр.
Янга мунунгдек зариф бўлмас эмиш, ёр-ёр,
Хулқию ҳусни латиф бўлмас эмиш, ёр-ёр.
Қойинини, янганинг қадрини бил, ёр-ёр.
Билиб анинг қадрини, шўкрини қил, ёр-ёр.
Нуктасига бу сўзнинг етмак керак, ёр-ёр.
Иззатини яхшироқ этмак керак, ёр-ёр.*

ҚИТЪАЛАР

*Дўстлар, ихтиёт гулшанида
Айшу ишрат била нишот қилинг.
Чунки шарт ўлди ихтиёт этмак,
Шарти боринча ихтиёт қилинг.*

билан унинг гўзал нафис дунёси ўртасидаги уйғунлик ҳар қадамда китобхон диққатини ўзига тортади. Узбек адабиётида ишқий шеърлар кўп. Лекин Убайдийнинг бу мавзудаги қуйидаги сатрларини қайси шоирнинг шеърига ўхшатиш мумкин?

**Кўнглум била дилдорни мен ёд этадурмен,
Хотирни доғи ёди била шод этадурмен.
Бедод этадур жонима дилдор, нетайким,
Демас: «Нега бу хастага бедод этадурмен!»**

Убайдий шеъриятида ўзига хосликка интилиш устун. Шоир шеърый услубида соддаликка мойиллик, ўз фикрини мумкин қадар халқчил баён этишга уриниш ёрқин сезилади.

Убайдий ҳукмрон сулола вакили бўлса ҳам, унинг ҳаёт йўлини силлик, фақат зафарлардан иборат деб тасаввур этиш тўғри эмас. Ҳазалларининг бирида:

**Бир лаҳза кўнгул ўлмади беғам замонадин,
Тўйди замона мендину мен ҳам замонадин, —**

деб ёзган шоир доим феодал низоларнинг, ички зиддиятларнинг ичида яшаган, бунинг кўп жабрини ҳам тортган. Бир ғазалида шоир гадолиғни подшоликдан афзал кўриб, қуйидаги байтни битган экан, бунда катта ҳаётий ҳақиқат ва самимият бор:

**Басе фароғати бор, дўстлар, гадолиғнинг,
Балоу меҳнати кўп асру подшолиғнинг.**

Шунинг учун биз, Убайдийнинг ўша мураккабликлар ва зиддиятларга тўла даврдаги фаолиятида амалдорлик ва ҳукмдорликка нисбатан маънавий камолотга, шеърият ва ижодга интилиши устун бўлган, деб хулоса чиқарсак, хато қилмаймиз. Масалан, Убайдийнинг ўз йигитларини бир туюғида бозордан яхши от олиш билан чекланмасдан, ўзидан жамият тарихида яхши от қолдиришга чақиришида катта маъно, ахлоқий покликка интилиш белгилари яққол кўзга ташланади:

**Эй йигитлар, яхши-яхши от олинг,
Яхши отлар бирла яхши от олинг.**

Убайдий рубойларида ҳам умуминсоний муаммолар ўзининг ёрқин ифодасини топган. Адабий меросига бир ёқлама синфий муносабатда бўлиш ҳозирга қадар Убайдий ижодини ўрганишга имкон бермади. Энди биз бу ноёб шеърый истеъдод эгасининг уч тилдаги асарларини атрофлича ва ихлос билан ўрганишга, тарғиб этишга киришмоғимиз зарур.

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ,
филология фанлари доктори, профессор

*Дўстнинг узрини қабул этмак
Дўстлуқнинг улуг нишони эрур.
Кимки қилмас қабул узри анинг,
Билким, ул дўстнинг ямони эрур.*

РУБОУЙЛАР

* * *

* * *

*Кўргуз манга ул шўх вафосин, ёраб,
Кўргузма анинг манга жафосин, ёраб.
Ёраб, не дуо қилур, сен ўз лутфунг ила
Бу қулнинг ижобат эт дуосин, ёраб.*

*Сабр этса киши, муродиға етгусидир,
Узини сабур аҳлидин этгусидур.
Сабр этмакидин анга етиб хуррамлиқ,
Ғам хайли анинг хотиридин кетгусидур.*

* * *

* * *

*Эй дўст, даме бўлмади ғамдин қутулуб.
Мазлум каби зулму ситамдин қутулуб.
Фарёду фиғону оҳким, бўлмас эмиш,
Ўлмай ситаму ғаму аламдин қутулуб.*

*Ғайрат юзидин кимки қилич узра мудом,
Олгусидур мулк арусидин ком.
Ер этса агар адолат этмакни анга,
Шак йўқким, олур адл ила оламни том.*

ТУЮҚЛАР

*Сугд ичинда ўлтурубдур ёбулар,
Ёбуларнинг минган оти ёбулар.
Ёбуларнинг илгидан эл тинмади,
Ёбулар турсун бу ерда, ё булар.*

* * *

*Сайр этарда гулузорим боғини,
Боғламас гулгун қабойи боғини.
Буздилар барча улусни боғилар,
Тангри йўқ эткай, илоҳи, боғини.*

* * *

*Ёрама ул ой марҳам ёқмади,
Оҳким, анга не ўтлар ёқмади.
Ўзгаларга ёқти ул таври анинг,
Ким анинг ул таври манга ёқмади.*

* * *

*Ул пари мажнун кўнгул жононидур,
Кўнгул ўзидур анинг, жон онидур.
Манга мунча лутфу қаҳринг ёр эгач,
Жонима жавр этмакинг, жоно, недур?*

Ҳикмат

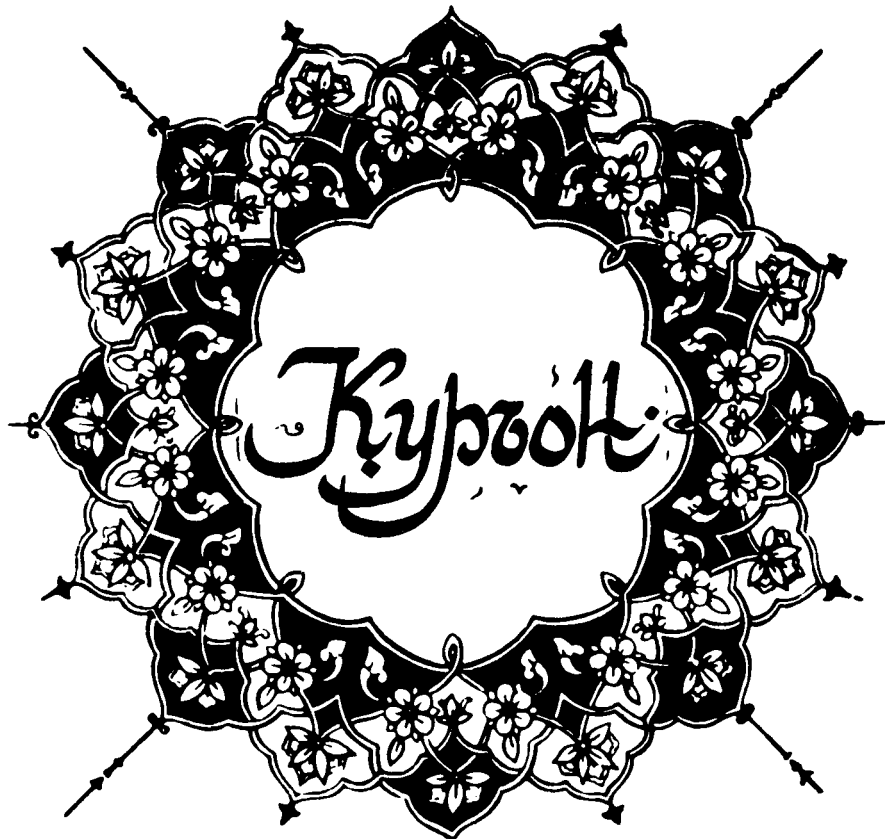
*Аё дўстлар, жондин кечиб, ишқ эркин туттум мано,
Ваҳдат майин ичкунча не хуноблар юттум мано.*

*Уч юз олтмиш дарё ўта, юрмай киши суд айламас,
Тўрт юз қирқ тўрт тоғдин ошиб, борисидин ўттум мано.*

*Восил мени васлиға ул қилди, муродим васл эди,
Юз минг шукр ҳар дам анга, мақсудима еттум мано.*

*Чун мосиваллаҳ кўйида истаб мени топмас киши,
Бас, ўзга ерда истангиз, ул кўйдин кеттум мано.*

*Солик топа олмас нишон мендин талаб водисида,
Эй Қул Убайдий, жон киби истай ани, етум мано.*

Алоуддин МАНСУР таржимаси

Бу сура Мадинада нозил қилинган бўлиб, йигирма тўққиз оятдир.

Бу сурада пайғамбар алайҳи-с-салом билан Макка мушриклари ўртасида хижрий олтинчи санада бўлиб ўтган Худайбийя сулҳи ҳақида ва бу сулҳнинг орадан бир йил ўтгач рўй берадиган буюк Фатҳ — Макка мушриклари устидан қозонилган Ғалабанинг бошланиши бўлиб қолгани тўғрисида сўз боради. Суранинг «Фатҳ» — «Ғалаба» деб номланишининг боиси ҳам шудир.

Яна унда мўминларнинг дин йўлида қилган жиҳодлари, иймони заиф кимсалар ва мунофиқларнинг эса бу жиҳоддан қолиш учун кўрсатган баҳоналари ҳақида, шунингдек, саҳобаларнинг то бошларига ўлим келгунича Оллоҳ йўлида қуралиши хусусида расулуллоҳга берган байъат — қасамёдлари тўғрисида хабар берилади.

Бу сурадан Оллоҳ таоло Ўз пайғамбарининг кўрган тушларини рост қилгани ҳақидаги оят ҳам ўрин олгандир.

Сура Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг ҳақ пайғамбар эканликларини ва

у зот билан бирга бўладиган — у зот кўрсатган йўлга юрадиган мўмин-мусулмонларнинг сифат-фазилатларини баён қилиш билан хотима топади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1—2—3. (Эй Муҳаммад), токи Оллоҳ сизнинг гуноҳингиздан илгари ўтган ва кейин кел (ади)ган нарсалар (барча гуноҳларингиз)ни мағфират қилиши учун ва сизга Ўз неъматини комил қилиб бериб, сизни Тўғри йўлга ҳидоят қилиши учун ҳамда Оллоҳ сизга қудратли Ёрдам бериши учун, дарҳақиқат, **Биз сизга очиқ-равшан фатҳ — ғалаба ато этдик.**

Изоҳ: Сура ана шундай файзи илоҳий — кечмиш-келмиш барча гуноҳларни мағфират қилиш, илоҳий неъматларни комил қилиб бериш, Тўғри йўлга ҳидоят, Оллоҳ таоло томонидан бериладиган Қудратли мадад ва очиқ-равшан фатҳ — ғалабани эълон қилиш билан бошланди. Шунинг учун ҳам пайғамбар алайҳи-с-салом ушбу сура нозил бўлганида: «Бу кеча менга дунё ва ундаги бор нарсадан суюқлироқ бўлган бир сура нозил қилинди» деган эканлар. Хўш, мазкур ғалаба қандай ғалаба эди? Исломи тарихидан маълумки, ҳижрий олтинчи сананинг охирида (милодий 627-йилда) расулуллоҳ ўзларининг бир ярим мингга яқин саҳобалари билан Умра (суннат бўлган ҳаж ибодати) қилиш ниятида Мадинаи мунавварадан Маккаи мукаррамага қараб йўл оладилар. Улар уруш ғаразида кетмаётганларини билдириш учун Маккага етиб борганларида қурбонлиқ қилиш учун олган чорва ҳайвонларини олдиларига солиб ҳайдаб борадилар. Лекин мусулмонлар Макка яқинидаги Худайбийя деб номланган бир водийга етиб келганларида мушриклар уларни Байтуллоҳга киришдан тўсадилар. Шунда Муҳаммад алайҳи-с-салом мақсадлари Макка шаҳрини эгаллаб олиш эмас, балки Каъбатуллоҳни зиёрат — тавоф қилиб қайтиб чиқиб кетиш эканлигини етказиш учун Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу бошлиқ бир гуруҳ элчиларни Макка катталари олдига юборганларида, улар Усмонни ҳибсга оладилар, лекин пайғамбар алайҳи-с-саломга мушриклар Усмонни қатл қилдилар, деган хабар беради. Шунда расулуллоҳ саҳобаларни Маккани фатҳ этиш учун байъат — қасамёд қилишга чақирганларида уларнинг барчалари байъат қиладиларки, бу ҳақда сура давомида алоҳида ҳикоя қилинади. Мусулмонларнинг қасамёдларини эшитиб даҳшатга тушиб қолган мушриклар ўз одамларини Худайбийяга жўнатиб, бу йил мусулмонларни Каъбатуллоҳга йўлатмасликларини ва агар рози бўлсалар келгуси йилда ўзлари мусулмонларга бемалол зиёрат қилишлари учун Маккани бўшатиб беришларини билдириб, сулҳ таклиф қиладилар. Пайғамбаримиз бу таклифни қабул қиладилар ва бу сулҳ дини Исломи тарихидаги бурилиш нуқталаридан бири бўлиб қолади. Чунки бундан бор-йўғи бир йил олдин мусулмонларни ер юзидан йўқ қилиб юбориш ғаразида жуда катта лашкар билан Мадинага борган Макка мушриклари бугунга келиб уларга қарши урушиш у ёқда турсин, ўзлари яраш таклиф қилмоқда эдиларки, бу ўз моҳият эътибори билан Исломи динининг Ҳақ ва йлмайдиган бир дин эканлигини эътироф этиш эди. Бу сулҳнинг Маккадаги ва бошқа атроф-жавонибдаги одамларга жуда катта таъсири бўлиб, мусулмонларнинг улар билан бевосита мулоқот қилишлари ва Исломга даъват этишлари натижасида минглаб кишилар бу ҳақ динга иймон келтирадилар.

4. У (Оллоҳ) ўз иймон-ишончларига яна ишонч кўшишлари учун мўминларнинг дилларига сакинат — ором туширган зотдир. Осмонлар ва Ер кўшинлари (яъни, коинотдаги барча жонзот ва кучлар) ёлғиз Оллоҳникидир. Оллоҳ билим ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир. **5.** У мўмин ва мўминаларни остидан дарёлар оқиб турадиган, улар мангу қоладиган жаннатларга киритиш учун ва улардан ёмонлик-гуноҳларини ўчириш учун (уларнинг дилларини Ўзи буюрган, кофирларга қарши жиҳод қилиш каби ҳукмлардан таскин-ором оладиган қилиб қўйди). **Ва бу Оллоҳ наздида улуғ бахт бўлди.** **6.** Ва Оллоҳ ҳақида (У Ўз пайғамбарига ва мўминларга мадад-ғалаба бермайди, деб) ёмон гумон қилгувчи мунофиқ ва мунофиқаларни ҳамда мушрик ва мушриқаларни азоблаш (учун мўминларни уларга қарши жиҳод қилишга буюрди). Уларнинг устига ҳалокат балоси тушгусидир. Оллоҳ улардан дарғазаб бўлди, уларни лаънатлади ва улар учун жаҳаннамни тайёрлаб қўйди. Нақадар ёмон жойдир у! **7.** Осмонлар ва Ер кўшинлари Оллоҳникидир. Оллоҳ қудрат ва ҳикмат соҳиби бўлган зотдир. **8.** (Эй Муҳаммад), дарҳақиқат, Биз сизни (киёмат

кунда барча умматлар устида) гувоҳлик бергучи, (мўминларга жаннат ҳақида) хушхабар элтгучи ва (кофирларни дўзах азобидан) огоҳлантиргучи қилиб юборгандирмиз. 9. (Эй инсонлар, Биз бу пайғамбарни) сизлар Оллоҳга ва Унинг пайғамбарига иймон келтиришларингиз учун ва У зотни улуғлаб, эҳтиром қилишларингиз ҳамда эртаю кеч Уни поклаб, тасбеҳ айтишларингиз учун (юбордик). 10. (Эй Муҳаммад), дарҳақиқат, сизга байъат — қасамд қиладиган зотлар, ҳеч шак-шубҳасиз, Оллоҳга байъат қилурлар — Оллоҳнинг қўли уларнинг қўллари устида бўлур. Энди ким (ўз қасамдини) бузса, бас, у фақат ўз зиёнига бузур. Ва ким Оллоҳ билан аҳд-паймон қилган нарсасига вафо қилса, у ҳолда (Оллоҳ) унга улуғ ажр — мукофот ато этур.

И з о ҳ : Саҳиҳул-Бухорийда ривоят қилинишича, Худайбийя водийсидаги бир дарахт остида ўша жойда ҳозир бўлган бир ярим мингга яқин саҳобалар пайғамбар алайҳи-с-саломга қўл бериб, то бошларига ўлим соати келгунича у зотга содиқ бўлишга байъат-қасамд қиладилар. Куръон уларнинг пайғамбар воситаларида Оллоҳ таолонинг Ўзига байъат қилганларини уқтиради ва бу байъат Исломи тарихида «Байъатул-ризвон», яъни Оллоҳ рози бўлган байъат деган ном билан қолади. Бу ҳақда ушбу сурада алоҳида оят мавжуддир.

11. (Эй Муҳаммад), ҳали (Мадинага кайтганингиздан кейин) сизга аъробийлардан бўлган (сиз билан бирга Умра сафарига чиқмасдан) қолган (мунофиқ) кимсалар: «Бизларни мол-мулкларимиз ва аҳли оилаларимиз машғул қилиб қўйди (шунинг учун сен билан бирга сафарга чиқа олмадик). Энди ўзинг бизлар учун (Оллоҳдан) мағфират сўрагин», дерлар. Улар тилларида дилларида бўлмаган нарсани — ёлғонни айтурлар. Айтинг: «Агар (Оллоҳ) сизларга бирон зиён (етказиш)ни истаса, ёки У сизларга бирон манфаат (етказиш)ни истаса, у ҳолда ким сизлар учун Оллоҳ томонидан бўлган бирон нарсани (ни дафъ қилиш)га эга бўла олур? Йўқ, Оллоҳ сизлар қилаётган амалларингиздан огоҳ бўлган зотдир. 12. Балки сизлар пайғамбар ва мўминлар (бу сафарларидан) ўз аҳли оилаларига ҳеч қачон қайтиб келмайдилар, деб ўйладинглар ва бу дилларингизга чиройли кўриниб, ёмон гумон қилдинглар ҳамда ҳалок бўлгучи қавм бўлдинглар». 13. Ким Оллоҳга ва Унинг пайғамбарига иймон келтирмаган бўлса, бас, албатта Биз ундай кофирлар учун дўзахни тайёрлаб қўйгандирмиз. 14. Осмонлар ва Ернинг мулки Оллоҳникидир. У Ўзи хоҳлаган кишиларни мағфират қилур ва Ўзи хоҳлаган кимсаларни азоблар. Оллоҳ мағфиратли ва меҳрибон бўлган зотдир. 15. Ҳали сизлар (Ҳайбар жангида қўлга киритган) ўлжаларни олиш учун кетаётган вақтингизда (жиҳодга чиқмасдан) қолган кимсалар: «Бизлар ҳам (ўша ўлжалардан олиш учун) сизларга эргашишимизга (йўл) қўйинглар», дерлар. Улар Оллоҳнинг каломини ўзгартирмоқчи бўладилар. Айтинг: «Ҳаргиз бизларга эргашмайсизлар. Оллоҳ илгари мана шундай дегандир». Энди улар: «Йўқ, сизлар бизларга ҳасад-бахиллик қилмоқдасизлар», дерлар. Йўқ, улар камдан-кам нарсаларнигина англларлар.

И з о ҳ : Пайғамбар алайҳи-с-салом бошлиқ саҳобалар Худайбийя улҳидан қайтишгач, Ҳайбар воҳасидаги яҳудийларга қарши жанг қилишиб, ғалаба қозонадилар ва катта ўлжаларни қўлга киритадилар. Бу ўлжалардан хабар топган мунофиқлар ўзлари жангдан қочган бўлсалар-да ўлжадан хомтамаъ бўлганларида, мазкур оят орқали уларга кескин рад жавоби берилади ва Оллоҳ таоло бу ўлжаларни фақат Худайбийя сулҳида уштирок этган кишилар учун хос қилиб қўйгани баён этилади ҳамда у мунофиқларнинг Оллоҳ буюрган ҳукмларидаги ҳикмати англай олмасликлари ҳам ошкор қилинади.

16. Аъробийлардан бўлган (жиҳодга чиқмасдан) қолган (мунофиқ) кимсаларга айтинг: «Яқинда сизлар куч-қувват эгалари бўлган бир қавм (билан жанг қилиш)га даъват этилурсизлар. (Ўшанда ё) улар билан урушурсизлар, ёки улар (жанг-жадалсиз) Исломга кирурлар. Бас, агар, (ўша пайт сизларни кофир қавмга қарши жиҳод қилиш учун даъват этувчига) итоат этсангизлар, Оллоҳ сизларга гўзал ажр-мукофот ато этур. Агар илгари юз ўгириб кетганларингиздек юз ўгириб кетсангизлар, (Оллоҳ) сизларни аламли азоб-ла азоблар. 17. (Жиҳодга чиқмай қолишларида) кўзи ожиз кишига хараж — танглик йўқдир. Чўлоққа хараж йўқдир, хастага хараж йўқдир (яъни, улар жиҳодга чиқмаганлари учун айбланмаслар). Ким Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига итоат этса, У зот уни остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга киритур. Ким

юз ўгириб кетса, уни аламли азоб-ла азоблар. 18—19. (Эй Муҳаммад), дарҳақиқат Оллоҳ мўминлардан — улар дарахт остида сизга байъат қилаётган вақтларида рози бўлди. Бас, У зот уларнинг дилларидаги нарса (садоқат ва вафо)ни билиб, уларга сакинат — ором туширди ва уларни (Хайбар жангид эришиладиган) яқин ғалаба ва ўзлари(гина) оладиган кўпдан-кўп ўлжалар билан мукофотлади. Оллоҳ қудрат ва ҳикмат соҳиби бўлган зотдир. 20. (Эй мўминлар), Оллоҳ сизларга ўзларингиз оладиган кўпдан-кўп ўлжалар ваъда қилди. Энди мана бу (Хайбар жангида қўлга киритадиган ўлжаларингиз)ни эса нақд қилиб қўйди ва (сизларга душман бўлган) одамларнинг қўлларини сизлар (га бирон зиён етказиш)дан тўсиб қўйди. Токи (бу неъматлар) мўминлар учун оят-ибрат бўлғай ва (Оллоҳ) сизларни Тўғри йўлга ҳидоят қилғай. 21. Яна бошқа сизлар ҳали-хануз қодир бўлмаган (ўлжа)лар ҳам борки, Оллоҳ уларни (сизларнинг ўлжаларингиз эканини Ўз илми илоҳийси билан) ихота қилиб олгандир. Оллоҳ барча нарсага қодир бўлган зотдир. 22. Агар (Макка аҳлидан) кофир бўлган кимсалар (сулҳ тузиш ўрнига) сизлар билан жанг қилганларида, албатта, ортларига қараб қочган бўлур эдилар. Сўнгра улар на бир дўст ва на бир ёрдамчи топмаслар. 23. (Бу, яъни мўминлар зафар топиб, кофирлар мағлуб бўлиши) Оллоҳнинг йўли — қонуни бўлиб, илгари ҳам ўтгандир. Оллоҳнинг йўлини эса ҳаргиз ўзгартира олмастиз. 24. У (Оллоҳ) Макканинг ичиди (яъни, Худайбийяда) сизларни уларнинг (Макка мушрикларининг) устига ғолиб қилганидан кейин уларнинг қўлларини сизлардан, сизларнинг қўлларингизни улардан тўсган (яъни, ўрталарингизда сулҳ пайдо қилган) зотдир. Оллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб тургувчи бўлган зотдир. 25. Улар (Макка мушриклари) кофир бўлган ва сизларни Масжид ал-Ҳаромдан, ҳадя (қурбонлик қилиш учун олган ҳайвонларингиз)ни эса маҳбус бўлган ҳолида, ўз жойига етишдан тўсган кимсалардир. Агар (Маккада) сизлар билмаган мўмин кишилар ва мўмина аёллар бўлмаса эди — сизлар уларни билмаган ҳолингизда (мушриклардан деб ўйлаб) бостириб ҳалок қилиб қўйиб, улар сабабли сизларга ор-гуноҳ етмаса эди (Оллоҳ сизларни Маккага юриш қилишдан тўсмаган бўлур эди). Оллоҳ Ўзи хоҳлаган кишиларни Ўз раҳматига дохил қилиш учун (яъни, уларни мушриклар қаторида ҳалок бўлиб кетишларидан асраш учун сизларни жанг қилишдан тўсди). Агар (мўминлар) ажралиб олганларида, албатта, улардан (яъни, Макка аҳлидан) кофир бўлган кимсаларни аламли азоб-ла азоблаган бўлур эди. 26. Ушанда кофир бўлган кимсалар дилларига қизикқонликни — динсизлик қизикқонлигини солганларида (яъни, Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг пайғамбар эканликларини инкор этишиб, мусулмонларни Маккага киришдан тўсганларида) Оллоҳ Ўз пайғамбарининг ва мўминларнинг устига Ўз сакинат — оромини туширди ва уларга тақво калимасини (яъни, Ло илоҳа иллоллоҳ калимасини) лозим қилди. Улар ўша (калима)га жуда ҳақдор ва аҳл — лойиқ эдилар. Оллоҳ барча нарсани билгувчи бўлган зотдир. 27. Қасамки, Оллоҳ Ўз пайғамбарига (у киши кўрган) тушни ҳаққи-рост қилди: албатта сизлар, (эй мўминлар), иншооллоҳ Масжид ал-Ҳаромга тинч-омон, бошларингизни (сочларингизни) кирдирган ва (ёки) қискартирган ҳолларингизда хавф-хатарсиз кирурсизлар. Бас, (Оллоҳ) сизлар билмаган нарсани билиб, ундан (Макка фатҳидан) олдин яқин бир ғалабани (Хайбар жангидаги ғалабани муяссар) қилди.

Изоҳ: Муфассирлар ривоят қилишларича, пайғамбар алайҳи-с-салом Худайбийя сулҳидан илгари тушларида саҳобалари билан бирга Маккага кирганларини ва Каъбатуллоҳни тавоф қилишгач, айримлари сочларини қирдириб, айримлари қисқартириб ҳажж-умра маросимларини адо этганларини кўрган ва саҳобаларга бу тушларини сўзлаб берган эканлар. Бу хушхабардан бениҳоя шодланган саҳобалар расулуллоҳ билан бирга Умра ибодатини адо этиш учун Маккаи мукаррама томон юриш қиладилар. Лекин Худайбийя водийсига етиб келганларида мушриклар тарафидан йўллари тўсилиб, икки ўртада ўтган оятларда мазкур бўлган сулҳ тузилгач, Маккага кира олмасдан Мадинага қайтиб кетишарканда мунофиқ кимсалар: «Муҳаммаднинг кўрган туши рост чиқмади-ку!» деб, мусулмонлар орасида иғво тарқатганларида юқоридagi оят нозил бўлиб, пайғамбар алайҳи-с-саломнинг тушлари шакшубҳасиз йнғидан келиши, аммо Оллоҳ таоло бандалар билмайдиган сир-асрорларни билиб, Макка фатҳидан аввал Хайбар жангидаги ғалабани муяссар

сар қилгани ҳақида хабар берилди. Мана шундан кейин орадан бир йил кечгач, Макка мусулмонлар томонидан фатҳ қилинди.

28. У (Оллоҳ) Ўз пайғамбари (Муҳаммад алайҳи-с-салом)ни ҳидоят ва –Хак дин (Ислом) билан, у (дин)ни барча дин(лар)га ғолиб-устун қилиш учун юборган зотдир. Оллоҳнинг Ўзи (ушбу ваъдасининг рўёбга чиқишига) етарли гувоҳдир. 29. Муҳаммад Оллоҳнинг пайғамбаридир. У билан бирга бўлган (мўмин)лар кофирларга қаҳрли, ўз ораларида (мўминлар билан) эса раҳм-шафкатлидирлар. Уларни (мудом) Оллоҳдан фазл-марҳамат ва ризолик тилаб рукуъ, сужуд қилаётган ҳолларида кўрурсиз. Уларнинг юзларида сажда изидан (қолган) белги-аломатлари бордир. Мана шу (яъни, кофирларга қаҳрли бўлиш, мўминларга меҳрибонлик ва кўп намоз ўқиби, рукуъ — сажда қилиш) уларнинг Тавротдаги мисолларидир (яъни, Тавротда ҳам Оллоҳ таоло мўминларни мана шундай сифатлар билан сифатлагандир). Уларнинг Инжилдаги мисоллари эса худди бир шоҳлар чиқариб, қувватга киргач, йўғонлашиб, ўз новдасида тик турган, деҳқонларни лол қолдирадиган ўсимликка ўхшайди. (Мўминларнинг аввал-бошда заиф-озчилик бўлишиб, кейин аста-секин кўпайиб, кучга тўлиб кетишлари Инжилда юқорида зикр қилинганидек ўсимликка ўхшатилиши) улар сабабли кофирларни хафа қилиш учундир. Оллоҳ (мўминлардан) иймон келтириб, яхши амаллар қилган зотларга мағфират ва улуғ ажр — мукофот ваъда қилгандир.

Бу сура Мадинада нозил қилинган бўлиб, ўн саккиз оятдир.

У нисбатан қисқа сура бўлишига қарамасдан, исломий одоб-ахлоққа оид жуда кўп қонун-қоидаларни қамраб олгандир.

Сура дастлаб мўминларни Оллоҳ ва Унинг пайғамбари изн-руҳсатисиз бирон иш ё сўз қилмасликка буюриш билан бошланиб, сўнгра унда пайғамбарга нисбатан муомала одоби баён этилади.

Шунингдек, бу сурада жамият интизомини сақлаш учун зарур бўлган кўпдан-кўп йўл-йўриқлар кўрсатилади.

Сура мўминларни бировларни масҳара қилиб қулишдан, бир-бирларига турли лақаблар тақашдан, ғийбат, айғокчилик қилиш ва асосиз ўзгалардан бадғумон бўлиш каби иллатлардан сақланишга чақиради.

Сура ниҳоясида тилларида иймон келтирдик, дейдиган, аммо дилларига иймон нури кирмаган кимсалар тўғрисида хабар берилиб, ҳақиқий мўминлар эга бўлиши лозим сифат-фазилатлар ҳақида сўз юритилади.

Бу сурада пайғамбар алайҳи-с-саломнинг жуфти-ҳалоллари бўлмиш она-ларимиз истикомат қиладиган ҳужралар ҳақида зикр қилинган ояти қарима ҳам мавжуд бўлгани сабабли у «Хужурот» — «Хужралар», деб номлангандир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Эй мўминлар, сизлар Оллоҳ ва Унинг пайғамбари олдида (яъни, иккисининг изнисиз бирон сўз ё ишга) қадам босманглар! Ва Оллоҳдан кўрқинглар! Албатта Оллоҳ эшитгувчи, билгувчидир. 2. Эй мўминлар, (токи қилган яхши) амалларингиз ўзларингиз сезмаган ҳолларингизда беҳуда-бефойда бўлиб қолмаслиги учун сизлар (пайғамбар билан сўзлашган пайтларингизда) овозларингизни пайғамбарнинг овозидан юқори кўтарманглар ва унга бир-бирларингизга очик (дағал сўз) қилгандек очик-дағал сўз қилманглар! 3. Албатта Оллоҳнинг пайғамбари ҳузурида овозларини паст қилган зотлар — ана ўша-

лар Оллоҳ дилларини тақво учун имтиҳон қилган (яъни, тақво имтиҳонидан ўтган) зотлардир. Улар учун мағфират ва улуғ ажр — мукофот бордир. 4. (Эй Муҳаммад), албатта (сизнинг аҳли аёлларингиз истикомат қиладиган) ҳужралар ортидан туриб сизни чақирадиган кимсаларнинг кўплари ақлсиз кимсалардир. 5. Агар улар то сиз ўзингиз уларнинг олдига чикқунингизча (сизни чақириб, безовта этмасдан) сабр қилганларида, албатта ўзлари учун яхшироқ бўлур эди. Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир. 6. Эй мўминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса бирон хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий аҳволни) билмаган ҳолингизда бирон қавмга мусибат етказиб қўйиб, қилган ишларингизга афсунадомат чекиб қолмаслигингиз учун (у фосиқ кимса олиб келган хабарни) аниқлаб-текшириб кўринглар! 7. Ва билинглarki, ораларингизда Оллоҳнинг пайғамбари бор. Агар у кўп иш(лар)да сизларга (иймони комил бўлмаган жоҳил кимсаларга) бўйинсунса, (яъни, Оллоҳ томонидан ваҳй нозил бўлишини кутмасдан, сизлар келтирган хабарларга ишонадиган бўлса), албатта сизлар бало-мусибатларга дучор бўлур эдингизлар. Лекин Оллоҳ сизларга (иймони комил, тақво имтиҳонидан ўтган зотларга) иймонни суюкли қилди ва уни дилларингизга чиройли кўрсатди ҳамда сизларга куфрни, (Оллоҳ ва пайғамбарга) итоатсизликни ва исёни ёмон кўрсатиб қўйди. Ана ўшаларгина (яъни, иймон йўлида собитқадам бўлиб, куфр-исёни ёмон кўрган кишиларгина) Тўғри йўлга юргувчи зотлардир. 8. (Бу) Оллоҳ томонидан бўлган фазлу марҳамат ва неъматдир. Оллоҳ билим ва ҳикмат соҳибидир. 9. (Эй мўминлар), агар мўминлардан бўлган икки тоифа (бир-бирлари билан) уришиб қолсалар, дарҳол уларнинг ўртасини ўнглаб қўйинглар! Энди агар улардан бирови иккинчисининг устига тажовуз қилса, бас, то (тажовузкор тоифа) Оллоҳнинг амрига қайтгунча сизлар тажовуз қилган (тоифа) билан урушинглар! Энди агар у (тоифа тажовузкорликдан) қайтса, сизлар дарҳол уларнинг ўртасини адолат билан ўнглаб қўйинглар. (Мудом) адолат қилинглари! Зеро Оллоҳ адолат қилгувчиларни суюр! 10. Мўминлар, ҳеч шак-шубҳасиз, оға-инилардир. Бас, сизлар икки оға-инингизнинг ўртасини ўнглаб қўйинглар! Оллоҳдан кўрқинглар — шояд (У зот томонидан бўладиган) раҳматга эришсангизлар. 11. Эй мўминлар, (сизлардан бўлган) бир қавм (бошқа) бир (мўмин) қавмдан масхара қилиб кулмасин — эҳтимолки, (ўша масхара қилинган қавм) улардан яхшироқ бўлсалар. Яна (сизлардан бўлган) аёллар ҳам (бошқа мўмина) аёллардан (масхара қилиб кулмасинлар) — эҳтимолки, (ўша масхара қилинган аёллар) улардан яхшироқ бўлсалар. Ўзларингизни (яъни, бир-бирларингизни) мазах қилманглар ва бир-бирларингизга лақаблар ташламанглар (яъни, айримларингиз-айримларингизга ёмон лақаб қўйиб олманглар)! Иймондан кейин фосиқлик билан номланиш (яъни, мўмин кишининг юқорида ман қилинган фосиқона ишлар билан ном чиқариши) нақадар ёмондир! Ким тавба қилмаса, бас, ана ўшалар золим кимсаларнинг ўзидирлар. 12. Эй мўминлар, кўп гумон(лар)дан четланинглари! Чунки айрим гумон(лар) гуноҳдир! (Ўзгаларнинг айблари ортидан) жосуслик қилиб юрманглар ва айримларингиз айримларни ғийбат қилмасин! Сизлардан бирон киши ўзининг ўлган биродарининг гўштини ейишни яхши кўрурми?! Ана ёмон кўрдингизлар-ку! (Бас, гуноҳи бундан ортик бўлган ғийбатни ҳам ёмон кўрингиз!) Оллоҳдан кўрқингиз! Албатта Оллоҳ тавбаларни қабул қилгувчи, меҳрибондир.

Изоҳ: Мазкур ояти каримада мўминлар жамиятдаги тартиб-интизомни издан чиқарадиган ва меҳр-оқибат йўқолиб кетишига сабаб бўладиган уч иллатдан қайтарилдилар. Булардан биринчиси, ўзгалар ҳақида ёмон гумон қилиш, иккинчиси, бировларнинг айбларини ахтариб топиш учун орқаларидан жосуслик-айғоқчилик қилиб юришдир. Шариати Исломияда шахснинг зоҳирда қилаётган иш-амали ва айтган сўзи мўътабардир. Яъни, масалан, бир кишининг муайян бир айб ёки жиноятга дахлдор эканлигига аниқ ҳужжат бўлмас экан, унинг ўша айб ёки жиноятда гумон қилиниши ҳаромдир. Фақат унинг мунофиқлиги ёки хоинлиги аниқ бўлиб қолган тақдирдагина у ҳақда ёмон гумон қилиш ва ундан ҳазар қилиш вожибдир. Чунки пайғамбар алайҳи-с-салом айтганларидек: «Мўмин киши бир тешиқдан (яъни, унда яширишиб ётган илон ёки чаёндан) икки марта чақилмайди.»

Юқоридаги оятда яна ғийбатдан қайтарилди. Ғийбат нима ўзи? Бу тўғри-

да пайғамбаримиз шундай деганлар: «Ғийбат — биродарининг ортидан ўзи эшитиб қолса хафа бўладиган айб-нуқсонини айтишингдир». Демак, бир мўминнинг ортидан унда бўлмаган айбларни унга нисбат бериш ғийбат эмас, балки унинг ҳаққиға бўхтон ва тухмат бўлар экан, унда бўлган айбларни ортидан айтиш эса уни сифатлаш эмас, балки ғийбат бўлар экан. Энди ғийбатнинг нақадаш оғир гуноҳ эканлиги хусусида мазкур оятда Оллоҳ таоло томонидан келтирилган мисол ибратлидир. Чунки ақл-ҳуши жойида бўлган бирон инсон бошқа бир инсоннинг ғўштини ейишни истамайди. Энди агар ўша инсон ўзининг биродари бўлса-чи, яна камига ўлган ҳолда бўлса-чи?! Унинг ғўштини ейиш дунёдаги энг ваҳший ҳайвон ҳам ҳазар қиладиган бир жиноятдир! Бир мўминнинг ортидан ғийбат қилиш ана ўшандан-да оғирроқ жиноятдир! Шунинг учун ҳам пайғамбар алайҳи-с-салом: «Ғийбат қилиш (бировни ноҳақ) ўлдиришдан-да, ёмонроқдир», деганлар.

13. Эй инсонлар, дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Хавво)дан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишинглар (дўст-биродар бўлишинглар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб кўйдик. Албатта сизларнинг Оллоҳ наздидаги энг ҳурматлироғингиз такводорроғингиздир. Албатта Оллоҳ билгувчи ва огоҳдир.

Изоҳ: Ушбу оятда Ислоҳ динининг инсоният оламиға нисбатан бўлган кўз қараши баён этилгандир: биринчидан, барча инсонлар бир ота-онанинг фарзандларидир. Иккинчидан, инсонларнинг турли эл-уруғларға бўлинишлари бир-бирлари билан ер ёки мол дунё талашиб уруш-жанжал билан умр ўтказишлари учун эмас, балки бир-бирлари билан танишиб, ҳамкорлик қилишлари ва биргаликда ўзлари халифа бўлган заминни обод қилишлари учундир. Ва ниҳоят, учинчидан, одамларнинг Оллоҳ таоло ҳузурида обрў-эътиборли бўлишлари мол-давлат ёки олий насаб билан эмас, балки Оллоҳдан қўрқиш ва У зот нозил қилган амр-фамонларға итоат этишиши билан бўлур.

14. Аъробийлар: «Иймон келтирдик», дедилар. (Эй Муҳаммад, уларға) айтинг: «Сизлар иймон келтирганларингиз йўқ, лекин сизлар «бўйинсундик», денглар, (чунки ҳали-хануз) иймон дилларингизға кирган эмасдир. Агар сизлар Оллоҳға ва Унинг пайғамбарига итоат этсангизлар, У зот сизларға (қилган яхши) амалларингиздан (яъни, уларнинг савобидан) бирон нарсани камайтирмас. Албатта Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир».

Изоҳ: Муфассирларнинг айтишларича, бу ва қуйидаги оятлар Бани Асад номли қабиладан бўлган бир гуруҳ аъробийлар ҳақида нозил бўлгандир. Улар қаҳатчилик йилида Мадинаға тушиб, пайғамбар алайҳи-с-саломға ўзларининг мўмин бўлганларини пеш қилиб, у зотдан мусулмонларға тегишли бўлган ўлжалардан уларға ҳам беришларини талаб қилишади. Лекин Куръон уларнинг дилларига иймон кирмаганини, улар фақат ўлжаға эга бўлиш учун зоҳирда Ислоҳға кириб турганларини ошкор қиладди ва агар улар сидқидилдан иймон келтириб Оллоҳ ва пайғамбарға итоат этсалар, Тангри таоло уларни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам кам қилмаслигини уқтиради.

15. Ҳақиқий мўминлар фақат Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига иймон келтириб, сўнгра (ҳеч қандай) шак-шубҳа қилмаган ва молу жонлари билан Оллоҳ йўлида курашган зотлардир. Ана ўшалар (ўз иймонларида) собит бўлган зотлардир. 16. (Эй Муҳаммад, у аъробийларға) айтинг: «Сизлар Оллоҳға динингларни (иймонларнинг, ҳақиқий эканлигини) билдирмоқчимисизлар?! Ҳолбуки, Оллоҳ осмонлардаги ва Ердаги бор нарсани билур. Оллоҳ барча нарсани билгувчидир!» 17. Улар сизға мусулмон бўлганларни миннат қилурлар. Айтинг: «Сизлар менға мусулмон бўлганларингизни миннат қилманглар! Балки агар (иймонингларда) содик бўлсангизлар, Оллоҳ сизларни иймонға ҳидоят қилганини миннат қилур. 18. Албатта Оллоҳ осмонлар ва Ердаги ғайб-сирларни билур. Оллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб тургучидир».

Қоф сураси 50.

Қирк беш оятдан иборат бўлган бу сура Маккада нозил қилинган.

Барча Макка суралари каби Исломиё ақиданинг асослари ҳақида сўзла-гувчи бу сурада сўз, асосан, мана шу ақиданинг бир бўлаги бўлган қайта тирилиш ва бу дунёда қилиб ўтилган барча амаллар ҳисоб-китоб қилиниши ҳақ эканлиги тўғрисида боради.

Сура оятлари охиратни инкор этувчи кимсаларнинг назарини Еру осмонда-ги Оллоҳ таолонинг қудрати илоҳиясига далолат қилиб турган кўпдан-кўп ажойиботларга жалб қилади ва мана шу коинотни йўқдан бор қилган зот уларни қайта яратишга ҳам қодир эканлигини таъкидлайди.

Бу сурада ҳам қайта тирилишни ёлғон деганларни сабабли турли азоб-уқубатларга гирифтор бўлган аввалги қавму қабилалар яна бир бор эслатиб ўтилади.

Сура сур чалиниб, қабрлардан ҳисоб-китоб учун чиқилдиган Кунда бўладиган воқеа-ҳодисаларни баён қилиш билан хотима топади.

Сура ўзининг илк калимаси бўлмиш «Қоф» ҳарфи билан номланган.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Қоф. (Эй Мухаммад), Улуғ Қуръонга қасамки, (Биз сизни қайта тири-лиш ҳақ эканлигидан огоҳлантиргувчи пайғамбар қилиб юборганимизда Мак-ка аҳли нймон келтирмади). 2. Балки уларга (фаришта эмас) ўзларидан бўл-ган бир огоҳлантиргувчи келганидан ажабланиб, у кофирлар айтдилар: «Бу жуда қизик нарса-ку! — 3. — Бизлар ўлиб, тупроқ бўлиб қолган вақтимизда (яна ҳаётга қайтарилашимизми)? Бу жуда узок (ақл бовар қилмайдиган) қай-тишдир!» 4. Аниқки, Биз Ер улар(нинг жасадлари)ни камайтираётганини (яъни, жасадлари чириб тупроққа айланиб кетаётганини) билдик. Ва бизнинг ҳузуримизда (барча нарсани ўз саҳифаларида) сақлагувчи Китоб (Лавҳул Махфуз) бордир. (демак, уларни қайта тирилтириб, ҳисоб-китоб қилиш Биз учун қийин иш эмасдир). 5. Йўқ, уларга Ҳақ (Қуръон) келган вақтида уни ҳам ёлғон дедилар. Бас, улар бир ноаниқ ишга — ҳолга тушиб қолганлар. (Шунинг учун улар гоҳ Қуръонни «сеҳр» дейишса, гоҳ «шеър» дейишади, гоҳо эса «ав-валгилардан қолган афсона», дейдилар.) 6. Ахир улар устларидаги осмонни — Биз уни қандай бино қилиб, (юлдузлар билан) безаб қўйганимизни ва унинг тешик-ёриқлари ҳам йўқ эканлигини кўрмадиларми?! 7. Ерни эса ёйиқ-кенг қилдик ва унда тоғларни ўрнатиб қўйдик ҳамда унда (ўсимлик, мевалардан) ҳар турли гўзал жуфтларни ундириб-ўстирдик. 8. (Парвардигорга) қайтгувчи ҳар бир бандага кўрғазма ва эслатма-ибрат бўлсин учун (мана шундай қил-дик). 9—10. Биз осмондан баракотли сув — ёмғир ёғдириб, унинг ёрдамида боғ-роғларни ва ўриб олингувчи дон-дунларни ҳамда терилган (мевали) новда-лари бўлган баланд хурмоларни ундириб-ўстирдик. 11. Бандаларга ризқ бўл-син учун (мана шундай қилдик). Яна у (сув) ёрдамида ўлик шаҳарни — ерни тирилтирдик. (Ўликларнинг ўз қабрларидан қайта тирилиб) чиқишлари ҳам мана шундай бўлур.

И з о қ : Ушбу оятларда худди ўлик замин вақти-соати билан тирилиб боғу роғларга ва гулу гулзорларга айлангани каби инсонларга ҳам қиёмат соати келганида қайта жон ато этилиб, қабрларидан чиқишлари эслатиб ўтилган, энди қуйидаги оятларда илгари йтган ва охиратни инкор этувчи бўлган қавм-қабилаларнинг бошларига тушган кўргулик зикр қилинади.

12—13—14. Улардан (Макка кофирларидан) илгари Нух қавми, кудук эгалари (яъни, Шуайб пайғамбарни ёлғончи қилганлари сабабли кудукка кулаб ҳалок бўлган қавм), Самуд ва Од (қабилалари), Фиръавн (ва унинг қавми), Лутнинг оға-инилари, дарахтзор эгалари (яъни, Шуайб пайғамбарнинг қавми) ва Туббаъ қавми ҳам (ўз пайғамбарларини) ёлғончи қилган эдилар. (Уларнинг) барчалари пайғамбарларни ёлғончи қилишга, Менинг ваъдам (яъни, азобим уларнинг устига) ҳақ — вожиб бўлди. 15. Ахир Биз аввалги яратишга (яъни, йўқдан бор қилишга) ожизлик қилдикми?! Йўқ, (ожизлик қилмадик, демак тупроққа айланган жасадларга қайта жон ато этишга ҳам ожизлик қилмаймиз), улар эса янги яралишдан (яъни, қайта тирилишдан) шак-шубҳададилар. 16. Аниқки, инсонни Биз яратганмиз, (демак) унинг нафси васваса қиладиган (яъни, кўнглидан ўтган барча) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга жон томиридан ҳам яқинроқдирмиз. 17. Зотан ўнг ва чап (томон)да ўтирган икки қабул қилгувчи (ёзиб тургувчи фаришта инсоннинг айтган ва қилган барча яхши-ёмон сўз-амалларини) қабул қилиб — ёзиб турурлар. 18. У бирон сўзни талаффуз қилмас, магар (талаффуз қилса) унинг олдида ҳозир нозир бўлган бир қузатгувчи (фаришта у сўзни ёзиб олувчи). 19. Мана ўлим мастлиги (яъни, жон чиқар пайти) ҳаққи-рост (етиб) келди. (Эй инсон), бу (ўлим) сен қочгувчи бўлган нарсадир. 20. (Қайта тирилишга даъват қилгучи) Сур ҳам чалинди. — Бу (кофирларга азоб) ваъда қилинган Кундир! — 21. — Ва ҳар бир жон ўзи билан бирга (уни маҳшаргоҳга) ҳайдагувчи (бир фаришта) ва (унинг қилиб ўтган амалларига) гувоҳлик бергучи (бир фаришта) бўлган ҳолда келди. 22. (Эй инсон), аниқки, сен бу (оғир Кундан) ғафлатда эдинг. Бас, Биз сендан пардангчи (яъни, мана бу Қиёмат Кунни ҳақидаги шак-шубҳаларингни) очиб юбордик. Энди бу Кун сенинг кўзинг жуда ўткирдир. 23. Унинг (кофирнинг) яқини-ҳамроҳи (бўлган, унинг қилиб ўтган гуноҳларини ёзиб — гувоҳлик бергучи фаришта) деди: «Мана бу (номан аъмол) менинг ҳузуримда ҳозир нозир бўлган нарсадир». 24—25. (Шундан кейин дўзах ходимларидан бўлмиш икки фариштага айтилувчи): «Барча (Ҳаққа қаршилиқ қилгувчи) қайсар, яхшилиқни ман қилгучи, зўравон ва (Оллоҳнинг динига шак келтиргувчи) кофир-кўрнамакни жаҳаннамга ташланглар! 26. (Қай) бир кимса Оллоҳ билан бирга бошқа бир «илоҳ» қилиб олса (яъни, ёлғиз Оллоҳга бирон нарса ё кимсани шерик қилиб олса), бас, уни қаттиқ азобга ташланглар!» 27. Унинг яқини (бўлган шайтон): «Парвардигоро, уни мен тугёнга солганим йўқ, лекин унинг ўзи (Ҳақ йўлдан) йироқ — залолатда бўлди», деди. 28. (Оллоҳ кофир ва унинг шайтонига) айтди: «Менинг даргоҳимда талашиб-тортишманглар, аниқки, Мен илгари сизларга (кофир бўлганларингиз сабабли охиратда азобга гирифтор бўлишларингиз тўғрисида) ваъда қилганман. 29. Менинг даргоҳимда (ваъда қилинган) сўз ўзгартирилмас ва Мен бандаларга зулм қилгувчи ҳам эмасдирман». 30. У Кунда Биз жаҳаннамга «ўлиб битдингми?» дермиз, у эса «Яна қўшимча борми?» дер.

Изоҳ: Юқоридаги оятларда ҳаёти-дунёдан куфру исён билан ўтган кимсаларнинг Қиёмат Кунда кечадиган аҳвол-кўргуликлари батафсил баён этилган, энди тақво эгалари учун тайёрлаб қўйилган жаннат манзаралари тасвирланади.

31. Жаннат тақводор зотларга йироқ бўлмаган (бир маконга) келтирилди (ва уларга дейилди): 32—33. «Мана шу (неъматлар) сизларга — ҳар бир (Оллоҳга) қайтгувчи, (ўз аҳдини) сақлагувчи (риоя қилгувчи), ғайбдаги Раҳмондан кўрққан ва тавба-тазарру қилгувчи дил билан келган кишиларга ваъда қилинаётган нарсалардир. 34. Унга (жаннатга) тинч-омон кирингиз! Бу (кун) мангу (қоладиган) Кундир». 35. Улар учун у жойда хоҳлаган нарсалари бордир. Ва яна Бизнинг даргоҳимиздаги қўшимча (иззат-икром)лар ҳам бордир. 36. Биз улардан (Қурайш кофирларидан) илгари улардан кучли-қувватлироқ бўлган қанча аср-авлодни ҳалок қилдик. Бас, ўшалар (Биз бошларига туширган балодан қочиб) бирон нажот бормикан, деб шаҳарларда изғиб юрдилар (лекин ҳалокатдан қочиб кутула олмадилар). 37. Албатта бунда (огоҳ) қалб эгаси бўлган ёки ўзи ҳозир бўлган ҳолда (яъни, сидқидилдан) қулоқ тутган киши учун эслатма-ибратлар бордир. 38. Аниқки, Биз осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсани олти кунда яратдик ва Бизни

хеч қачон чарчоқ ушлагани йўқ. 39. Бас, (эй Мухаммад), улар (кофирлар) айтаётган сўзларга сабр-тоқат қилинг ва қуёш чиқишидан илгари ва ботишидан аввал Парвардигорингизга ҳамду сано айтиш билан (У зотни) покланг — намоз ўқинг! 40. Яна кечанинг (бир қисмида) ва саждалар (яъни, намозлар) ортидан У зотни покланг! 41. Ва жарчи (Исрофил фаришта) яқин бир макондан туриб жар соладиган Кунда (унинг нидосига) кулоқ тутинг! 42. У Кунда улар (барча ҳалойик) у даҳшатли кичкирикни ҳаққи-рост эшитурлар. Бу (қабрлардан тирилиб) чиқиш Кунидир! 43. Албатта Биз Ўзимиз (барча жонзотга) ҳаёт берурмиз ва ўлим берурмиз. Ёлғиз Бизга қайтиш бордир! 44. У Кунда уларнинг устидаги ер ёрилиб, (улар) шошган ҳолларида (қабрларидан чиқиб келурлар). Бу (яъни, Қиёмат куниди барча ҳалойикни ҳисоб-китоб учун тўплаш) Ёлғиз Бизгагина осон бўлган тўплашдир. 45. Биз улар (кофирлар) айтаётган сўзларни жуда яхши билурмиз. (Эй Мухаммад) сиз уларнинг устида (дину иймонга) зўрлагувчи эмассиз. Бас, ушбу Куръон ва Менинг (кофирларни азоб-уқубатга гирифтор қилиш ҳақидаги) ваъдамдан кўрқадиган кишиларга панд-насиҳат қилинг!

Бу сура ҳам Маккада нозил қилинган бўлиб, олтинчи оятдан ташкил топгандир.

Сура аввалида Оллоҳ таоло Ўзи яратган тўрт нарса номи билан қасамёд қилиб охират диёри ва ундаги жазо-мукофот ҳақ эканлигини таъкидлайди ва инсонларга потаниш бўлган у сирли оламнинг сир-синоатини — кофирларни ютишга ҳозир бўлиб турган жаҳаннамни ва мўминларга мунтазир кўз тутиб турган жаннатини илоҳий қалам билан таърифлаб, Ўз бандаларини огоҳлантиради.

Бу сурада ҳам ўз қавмининг иймон келтирмаётганидан озурладил бўлган пайғамбар алайҳи-с-саломга таскин-тасалли ва барча инсонларга эслатма-ибрат бўлсин учун у кишининг салафлари бўлмиш ўтган пайғамбарлар ва уларни ёлғончи қилганлари сабабли турли азоб-уқубатларга дучор бўлган қавм-қабилалар ҳақидаги ибратли қиссалар зикр қилингандир.

Сура инсу жиннинг яратилишидан кўзда тутилган бирдан-бир мақсад Уларнинг Яратгани таниб, ёлғиз Ўша зотгагина сифиниб — ибодат қилиб ўтишлари эканлигини таъкидлаш билан хотима топади.

Бу сура ўзининг илк ояти «Ва-з-зориёт» номи билан аталган бўлиб, бу қалма «Суриб кетгувчи шамолларга қасам», деган маънони англатади.

Меҳрибон ва Раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1—2—3—4—5. (Булутларни) суриб кетгувчи (шамол)ларга, юк (ёмғир) ташигувчи (булут)ларга, (сув юзида) енгил сузиб боргувчи (кема)ларга ва (Оллоҳнинг амри билан барча) иш(ларни) тақсимлагувчи (фаришта)ларга қасамки, сизларга ваъда қилинаётган нарса (қайта тирилиш), шак-шубҳасиз, ҳаққи-ростдир! 6. Ва албатта (Қиёмат куниди ҳисоб-китоб қилинганидан кейин) жазо-мукофот воқе бўлгувчидир. 7—8. (Самодаги юлдузлар ҳаракат

қиладиган) йўллар эгаси бўлмиш осмонга қасамки, албатта сизлар (ушбу пайғамбар хусусида) хилма-хил сўз устидадирсизлар.

И з о ҳ : Яъни, худди самодаги сайёраларнинг ҳаракат қиладиган йўллари ; хилма-хил бўлгани каби сизлар ҳам, эй муширликлар, пайғамбар алайҳи-с-салом ҳақида турли-туман сўзлар айтурсизлар: айримларингиз у зотни «сеҳргар», десангизлар, бошқаларингиз «шоир» дейсизлар.

9. Ундан (яъни, Қуръондан, пайғамбардан Оллоҳнинг илми-азалийсиди хидоят йўлидан) бурилган (ва саодатдан маҳрум қилинган) кимса бурилиб (юз ўгириб) кетур. 10—11. (Ҳақ пайғамбарни «ёлғончи, сеҳргар, шоир» дегувчи) ўша ёлғончиларга (жаҳолат) гирдобиди адашиб юргувчи бўлган кимсаларга ўлим — лаънат бўлмай! 12. Улар жазо (киёмат) Кунни қачон бўлишини сўрарлар. 13. (У Кун) улар дўзахда текшириладиган Кунда бўлур. 14. (Ушанда уларга айтилур): «Азобларингизни тотинглар! Сизлар (хаёти-дунёдалик пайтингизда) шоштиргувчи бўлган нарса мана шудир!» 15—16. Албатта тақводор зотлар (у Кунда) Парвардигор ўзларига ато этган нарсаларни (ажр-мукофотларни) қабул қилган ҳолларида жаннатлар ва булоқлар устида бўлурлар. Зеро улар бундан илгари (яъни, хаёти-дунёдалик чоғларида) чиройли амаллар қилгувчи эдилар. 17. Улар кечадан озгина (фурсатгина) кўз юмар эдилар. 18. Ва саҳарларда улар (қилган саҳву хатолари учун Парвардигордан) мағфират сўра эдилар. 19. Уларнинг мол-мулкларида сўрагувчи ва (молдавлатдан) маҳрум-муҳтож кишилар учун (ажратилган) ҳақ-улуш бўлар эди. 20—21. (Эй инсонлар), Ерда (ундаги тоғу тошлар ва водий-дараларда, денгизлар ва дарёларда, ҳайвонот ва наботот оламида) ҳамда ўзларингизда (ушбу хаётга келиб кетишингиздан тортиб, вужудларингиздаги ҳар бир аъзойингизда, балки ҳар бир хужайрангизнинг нақадар нозик тартиб-нитизом билан яратилиб, ўз ўрнига жойлаштирилганида ва ўз зиммасидаги Яратган буюрган вазифани кулоқ қокмасдан адо этиб боришида) ишонгувчи зотлар учун (Оллоҳнинг кудратига далолат қиладиган) оят аломатлар бордир. Ахир кўрмайсизларми?! 22. Осмонда эса сизларнинг ризқу рўзларингиз (яъни, Ерда мўл хосил бўлишига сабаб бўлгувчи ёмғир) ва сизларга ваъда қилинаётган нарса (яъни, жаннат) бордир. 23. Бас, осмон ва Ернинг Парвардигорига қасамки, албатта у (яъни, сизларга ваъда қилинаётган барча нарса) худди сизларнинг сўзлашингиз каби (яъни, сўзлаган сўзларингиз ўзларингиз учун қандай ҳақ бўлса, ана шундай) ҳақки-ростдир! 24. (Эй Мухаммад), сизга Иброҳимнинг иззат-икромли меҳмонлари ҳақидаги хабар келдими? 25. Ушанда улар (Иброҳимнинг) ҳузурига кириб: «Салом» дейишган эди, у ҳам: «Салом. (Булар) нотаниш қавм-ку», деди. 26—27. Сўнг у аста оиласи олдига чиқиб, (ковурилган) бир семиз бузокни келтирди-да, уни уларга яқин қилиб, «(Таомдан) емай-сизларми?» деди. 28. (Лекин меҳмонлар овқатга қўл чўзишмагач), улардан хавфсирай бошлади. (Шунда) улар: «Кўркамгин. (Бизлар фаришталармиз, шунинг учун таом емаймиз)», дедилар ва (Иброҳимга) бир доно ўғил хушхабарини бердилар. 29. Шунда (уларнинг сўзини эшитиб турган Иброҳимнинг) хотини қичкирганча келди-да, (бу хушхабардан ажабланганидан) ўзининг юзига уриб: «(Ахир мен) туғмас кампир(ман)ку!» деди. 30. Улар айтдилар: «Парвардигоринг мана шундай», деди. Албатта Унинг Узигина ҳикмат ва билим соҳибдир».

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ ЖУЗЪ

31. (Иброҳим) деди: «Эй элчилар, не юмуш билан келдингиз?» 32-33-34. Улар айтдилар: «Бизлар бир жиноятчи қавмга (яъни, Лут қавмига) уларнинг устидан, Парвардигоринг ҳузуринида ҳаддан ошгувчи кимсалар учун белгилаб қўйилган лойдан-сополдан бўлган (яъни, ҳар бир ҳалок қилингувчи кофирнинг номи ёзилган) тошни ёғдириш учун юборилгандирмиз». 35. Бас, Биз у жойдаги мўминлардан бўлган кишиларни чиқариб юбордик. 36. (Лекин) у жойда бир хонадондан (яъни, Лут пайғамбар хонадонидан) ўзга мусулмонларни топмадик. 37. Биз (у кишлоқдаги барча кофирларни ҳалок қилганимиздан

сўнг) аламли азобдан кўрқадиган зотлар (ибрат олишлари) учун у жойда оят-аломат қолдирдик.

Изоҳ: Ушбу ояти каримада Оллоҳнинг қудратига далолат қиладиган оят-аломатлардан фақат охирагдаги аламли азобдан кўрқадиган кишиларгина панд-насиҳат олишлари таъкидлаб ўтилди. Энди, Иброҳим алайҳи-с-саломга юборилган фаришталар ва уларнинг Лут қавмидан кофир бўлган кимсаларни ҳалок қилганлари ҳақидаги ибратли қисса ҳикоя қилинган, навбатдаги оятларда кофир бўлганлари сабабли ҳалокатга дучор қилинган бошқа бир қанча қавмлар тўғрисида қисқача хабарлар берилади.

38. Мусо (қиссаси)да ҳам (ибрат бордир). Эсланг. Биз уни очик ҳужжат билан Фиръавн олдига юборган эдик; 39. У ўз аркони (давлати)га суяниб (Мусога иймон келтиришдан) юз ўғирди ва «(Мусо ё) сеҳргар, ёки мажнун», деди. 40. Бас, Биз уни ҳам, кўшинларини ҳам ушлаб, уларни денгизга отдик — фарқ қилиб юбордик. У (Фиръавн, ўзининг кибру ҳавоси ва куфру исёни сабабли ҳар қандай) маломатга лойикдир. 41. Од (қабиласининг қиссаси)да ҳам (ибрат бордир). Эсланг, Биз уларнинг устига туғмас (яъни, ҳеч қандай фойда етказмайдиган) бўронни юборган эдик. 42. У (бўрон ниманинг устидан ўтса) албатта уни (ҳалок этиб) худди чириб битган суяклар каби қилиб кўяр эди. 43. Самуд (қабиласининг қиссаси)да ҳам (ибрат бордир). Эсланг, уларга (Оллоҳ томонидан мўъжиза қилиб юборилган туяни сўйиб юборган пайтларида) «бир вақтгача (яъни, уч кунгача тириклик неъматидан) бахраманд бўлингиз», дейилган эди. 44. Бас, улар Парвардигорнинг амри (га итоат этиш)дан кибр-ҳаво қилишгач, қараб турган ҳолларида уларни чакмок урди. 45. Бас, улар (У чакмокдан қочиб кутулиш учун ўринларидан) туришга ҳам қодир бўлмадилар ва (бирон кимса томонидан) ёрдам олгувчи ҳам бўлмадилар! 46. (Мазкур қавмлардан) илгари Нуҳ қавмини ҳам (ҳалок қилгандирмиз). Чунки улар фосиқ-итоатсиз қавм эдилар. 47. Осмонни Биз қудрат билан барпо қилдик. Дарҳақиқат, Биз қудратлидирмиз. 48. Ерни эса ёйик-кенг қилиб кўйдик. Бас, (Биз) нақадар яхши ёйгувчидирмиз. 49. Сизлар эслатма-ибрат олишларингиз учун Биз ҳар бир нарсани жуфт-жуфт қилиб яратдик. 50. (Эй Мухаммад, уларга айтнинг): «Бас, Оллоҳга (иймон келтириш учун) чопинглар-шошинглар! Албатта мен сизлар учун У зот (нинг азоби)дан очик огоҳлантиргувчидирман. 51. Ва сизлар Оллоҳ билан бирга яна бошқа бирон илоҳ бор, деманглар! Албатта мен сизлар учун У зот (нинг азоби)дан очик огоҳлантиргувчидирман. 52. Худди шунингдек (яъни, сизни сеҳргар, мажнун, шоир деганлари каби), улардан (яъни, Макка мушрикларидан) аввалги (кофир бўлган) кимсаларга бирон пайғамбар келганида улар ҳам албатта (ўша пайғамбарни ё) сеҳргар, ёки мажнун, дер эдилар. 53. Улар ўша (сўз)ни бир-бирларига васият қилиб қолдирганмилар? Йўқ, (зотан улар бир-бирларидан йироқ замонларда ва маконларда яшаб ўтганлари сабабли ўзаро васият қилиш имконига эга эмаслар, лекин фақат бир нарса уларнинг барчаларини юқоридаги каби сўзларни айтишга мажбур этар) улар туғёнга тушган қавмдирлар! 54. Бас, (эй Мухаммад), сиз улардан юз ўғиринг! Энди (зиммангиздаги пайғамбарликни тўла етказганингиздан сўнг кофирлардан юз ўғирсангиз) сиз маломат қилингувчи эмассиз. 55. Ва (Қуръон билан) панд-насиҳат қилинг! Зеро у панд-насиҳатлар мўминларга наф етказур. 56. Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим. 57. Мен улардан бирон ризқ истамасман ва улар Мени таомлантиришларини истамасман. 58. Зеро Оллоҳнинг Ўзигина (барча халойиққа) ризку рўз бергувчи, куч-қувват соҳиби ва қудратлидир. 59. Бас, золим-кофир бўлган кимсалар учун, шак-шубҳасиз, худди (илгари ўтган кофир) дўстларининг насибалари каби (азобдан иборат) насиба бордир. Бас, улар Мени (нг азобимни) шоштирамай кўя қолсинлар! 60. Бас, кофир бўлган кимсалар учун — уларга ваъда қилинаётган (азобга гирифтор қилинадиган) Кунларида — ҳалокат бўлгай!

Ва-т-тур сураси

Бу сура Маккада нозил бўлган. У қирк тўққиз оятдир.

Сура аввалида Тангри таоло беш нарсага қасамд килиб, киёмат кундаги кофирлар устига тушадиган азоб ҳақ эканлигини уқтиради.

Сўнгра Оллоҳ таолодан кўрқувчи тақво эгалари учун тайёрлаб қўйилган жаннат ва унда кечажак мангу саодатли ҳаёт ҳақида сўз боради.

Шунингдек, бу сурада Куръони каримга иймон келтирмаган ва Муҳаммад алайҳи-с-саломни ёлғончи қилган кимсаларнинг барча даъволари пуч ва асоссиз эканлиги рад этиб бўлмайдиган далиллар воситасида очиб берилади.

Сура ниҳоясида пайғамбар алайҳи-с-саломни Оллоҳ таолонинг ҳукми илохийсига сабр қилишга буюрилиб, эртаю кеч Оллоҳни поклаб тасбеҳ айтишга даъват этилади.

Сура ўзининг илк ояти номи билан «Ва-т-Тур» — «Тур тоғига қасам», деб аталгандир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Тур (тоғ)га; 2—3. Очик саҳифага ёзилган Китобга (Қуръонга); 4. Байтул-Маъмурга (Обод Уйга); 5. Баланд кўтарилган томга (осмонга); 6. Ва тўлиб-тошган денгизга қасамки; 7. Парвардигорингизнинг азоби, шак-шубҳасиз, воқе бўлғувчидир! 8. Унинг учун бирон даф қилғувчи — тўсик йўқдир.

Из оҳ: Юқорида зикр қилинган «Байтул-Маъмур — Обод Уй»дан мурод Оллоҳ таолонинг амри билан Одам алайҳи-с-салом бино қилган Байтуллоҳ бўлиб Нуҳ пайғамбар замонларида рўй берган тўфон балосида Оллоҳ таолонинг амри билан фаришталар у уйни еттинчи осмонга олиб чиқиб кетган эканлар. Унинг «Обод Уй» деб аталишига сабаб у уйни ҳар кун итмиш минг фаришта тавоф қилишидир.

9. У кунда осмон титраб-чайқалур; 10. Ва тоғлар ҳам (ўрнашган жойларидан жилиб), йўлга тушур! 11—12. Ана ўша Кунда (пайғамбарларни) ёлғончи қилғувчи, ўзлари шўнғиган нотўғри йўлларида адашиб юрадиган кимсаларга ҳалокат бўлур! 13. У Кунда улар жаҳаннам ўтига ҳайдалурлар! 14. (Ва уларга дейилур), «Сизлар ёлғон деб юрган дўзах мана шудир!» 15. Қани, бу (азоб) ҳам сеҳрми, ёки сизлар (хаёти-дунёда Ҳакни кўра олмаганларингиз каби бу азобни ҳам) кўрмаяпсизларми? 16. (Дўзахга) киригиз! Энди (унинг азобига) Ҳоҳ сабр қилинлар, ҳоҳ сабр қилманлар, сизларга баробардир! (Яъни, у азоб сизлардан енгиллатилмас). Сизлар фақат ўзларингиз қилиб ўтган қилмишларингизнинг жазосини тортурсизлар!» 17—18. Тақводор зотлар эса уларга Парвардигорлари ато этган нарсалар билан шод-хуррам бўлган ҳолларида, шак-шубҳасиз, жаннатлар ва неъматлар ичра барқарордирлар. Парвадигорлари уларни дўзах азобидан сақлагандир. 19—20. (Уларга): «Сизлар қилиб ўтган (яхши) амалларингиз сабабли қатор тизилган сўрилар устида ястанган ҳолларингизда кўнгилдагидек еб-ичинлар», (дейилди) ва Биз уларга шахло кўзларни жуфти ҳалол қилиб бердик. 21. Ўзлари иймон келтириб, зурриётлари ҳам уларга иймон билан эргашган зотларга (ўша) зурриётларини қўшдик ва уларга қилган амалларидан бирон нарсани ҳам камитмадик. Ҳар бир киши ўзи касб қилган иши билан гаровга олинғувчидир — ушланғувчидир.

Из оҳ: Ушбу оятни шундай тушунмоқ лозим: агар аждодлар ҳаёти-дунёдан иймон ва эзгу амаллар билан ўтиб, Оллоҳ таоло наздида юксак даражаларга эришсалар ва уларнинг фарзандлари ҳам уларга иймон билан эргашса-

лар-у, аммо ота-боболарига муяссар бўлган билан мақомларга кўтарила олмасилар-да, Тангри таоло уларни ҳам ота-боболарига қўшиб, бирчаларига Узи ваъда қилган жаннатдан жой ато этади, аммо фарзандлари сабабли аجدодларнинг ажр-мукофотларини заррача камитмайди. Чунки ҳар бир жон ўзи қилган ишига жавобгардир.

Энди қуйидаги оятларда яна ўша аҳли жаннатга ато этиладиган бахт-саодат ва ноз-неъматлар зикр қилинади.

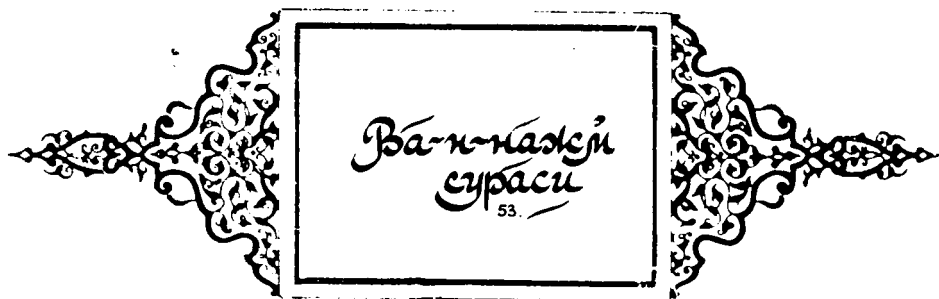
22. Яна Биз уларни кўнгиллари истайдиган мева-чева ва гўшт билан қувватландирдик. 23. Улар у жойда (шундай шароб) косаларини таллашиб, қўлмақўл қилиб ичурларки, у (шароб) да (яъни, уни ичганлари сабабли) на беҳуда сергаплик ва на гуноҳ бўлмас. 24. Уларнинг устида гўё (садаф ичида) яширинган гавҳардек (покиза ва хушсурат) гуломлари айланиб (хизматга хозир бўлиб) турур. 25—26. Улар бир-бирларига боқишиб, баста-жавоб қилишиб, дедилар: «Ҳақиқатан бизлар илгари (хаёти-дунёда) аҳли-оиламиз орасида (бўлган чоғимизда, охиратда Оллоҳнинг азобиға дучор бўлишдан) кўрқар эдик.»

27. Мана, Оллоҳ бизларға марҳамат кўргузди ва бизларни самумдан (яъни, баданларни илма-тешик қилиб юборадиган дўзахий шамолдан) сақлади. 28. Дарҳақиқат, бизлар илгари (хаёти-дунёда) У зотға дуо-илтижо қилар эдик. Албатта Унинг Ўзигина марҳаматли, меҳрибондир». 29. Бас, (эй Муҳаммад), сиз (инсонларға Куръон оятлари билан) панд-насихат қилаверинг! Чунки сиз Парвардигорингизнинг неъмат-марҳамати билан қоҳин-фолбин ҳам, мажнун ҳам эмасдирсиз. 30. Балки улар (мушриклар: «Муҳаммад) бир шоирдир. Бизлар унга замон ҳодисот-балолари (етишини кутурмиз), дерлар?! 31. Айтинг: «Кутаверинглар! Мен ҳам сизлар билан бирга кутгувчилардандирман. (Қани, балога ким йўлиқар экан?!) 32. Балки уларнинг «акллари» мана шундай («доно» сўзларни айтишиға) буюрар?! Ёки улар туғёнға тушган қавмилар (ки, бундай сўзларни айтишларига сабаб ўша туғёнми)?! 33. Балки улар: (Муҳаммад Куръонни) ўзи ичидан тўкиб олган», дерлар?!— Йўк, улар ниймон келтирмаслар!— 34.— У холда агар ростгўй бўлсалар, ўзлари ҳам ўша (Куръон)ға ўхшаш бирон сўз — китоб келтирсинлар-чи?! 35. Балки улар ҳеч нарсадан (яъни, Яратувчисиз) яралиб қолгандирлар?! Ёки улар ўзлари яратгувчимиканлар-а?! 36. Балки осмонлар ва Ерни ҳам улар яратгандирлар?! Йўк, улар ишонмаслар! 37. Балки уларнинг ҳузурларида Парвардигорингизнинг хазиначилари бордир? Ёки улар (бутун борлиқни) бошқариб тургувчимиканлар-а?! 38. Балки уларнинг (осмонға кўтарилиб, фаришталарнинг сўзларини) эшитиб оладиган нарвонлари бордир?! У холда уларнинг эшитиб олгувчилари (ўзларининг ҳақиқатан Оллоҳнинг амридан хабардор бўлганиға) бирон очик ҳужжат келтирсин-чи?! 39. (Эй мушриклар), балки қизлар У зотники-ю, ўғиллар сизларникидир?!

Изоҳ: Яъни, сизлар «Фаришталар Оллоҳнинг қизлари», деб даъво қиласизлар. Қай бир ҳужжат билан бундай демоқдасизлар?! Сизлар «доно»ликларингиздан ўзларингиз ёмон кўрадиган ва орланадиган қизларни Оллоҳники деб, ўғил болаларни ўзларингизники қилиб олмақчимисизлар?! Агар шу «доно»ликларингиз бўлса, сизларнинг Куръонни ҳам, пайғамбарни ҳам, ўлгандан кейин қайта тирилишни ҳам инкор қилишларингиз ҳеч тонг эмасдир!

40. (Эй Муҳаммад), балки сиз улардан (ўз даъватингиз учун) ажр—ҳақ сўраётгандирсизки, улар (ўша) тўлов(ни тўлаш)дан қийналиб қолгандирлар (ва шу сабабли ниймон келтирмаётгандирлар)?! 41. Балки уларнинг ҳузурларида ғайб (илми —Оллоҳ таолонинг ўз бандаларидан яширган сирлари) бўлиб, улар (ўша сирларни) ёзиб олаётгандирлар (ва шу сабабли сиз келтирган хабарларға ишонмаётгандирлар?! Асло ундок эмасдир! У холда нега улар сизға ниймон келтирмаслар?!) 42. Балки улар (сизни ҳалок қилиш учун) бирон ҳийланайранг қилмоқчидирлар?! У холда ўша кофир бўлган кимсаларнинг ўзлари ҳийла-найрангға гирифтор бўлурлар! 43. Балки улар учун Оллоҳдан ўзга бирон «илоҳ» бордир?! Оллоҳ уларнинг ширкларидан покдир! 44. Агар улар (устларниға уларни ҳалок қилиш учун) осмондан бир бўлак-парча тушаётганини кўрсалар (ўшанда ҳам ниймон келтирмаслар, балки) «Бу тўпланган булутдир», дерлар. 45. Бас, (эй Муҳаммад), сиз уларни токи ўзлари ҳалок қилинадиган кунларига рўбарў бўлгунларича тарк қилинг! 46. У Кунда уларнинг ҳийла-найранглари бирон фойда бермас ва уларға ёрдам ҳам берилмас! 47.

Албатта золим-кофир бўлган кимсалар учун бундан (Киёмат кунидан) илгари (мана шу дунёда) ҳам азоб-уқубат(лар), бордир, лекин уларнинг кўпла-ри (буни) билмаслар! 48. (Эй Мухаммад), сиз Парвардигорингизнинг ҳуқу-мига (яъни, мушрикларни дарҳол азобга дучор қилмаганига ва сизни тур-ли машаққатли синовлар билан имтиҳон қилишга) сабр қилинг.— Зотан сиз, шак-шубҳасиз, Бизнинг кўз ўнгимизда (яъни, хифзи-химоя-мизда) дирсиз.— Ва (тонгда уйкудан) турган пайтингизда Парвардиго-рингизга ҳамду сано айтиш билан (У зотни барча айб-нуқсондан) покланг! 49. Шунингдек кечадан (бўлган соатларда) ва юлдузлар юз ўгириб кетгач (яъни, сахар пайтларида) ҳам У зотга тасбеҳ айтинг!

Олтмиш икки оятдан ташкил топган бу сура Маккада нозил қилинган. У бутун пайгамбарлар тарихида ягона бўлган мислсиз мўъжиза — Мухаммад алайҳи-с-саломнинг меърожга чиқишларини ва у даргоҳдаги аклу шуурни лол қилгувчи манзарани тасвирлаш билан бошланади.

Сўнгра мушриклар ўз қўллари билан ясашиб, кейин ўзларича турли номлар билан атаб олишиб сиғинадиган бут ва санамлари ҳеч кимга ҳеч кандай фойда ҳам, зиён ҳам етказа олмайдиган жонсиз махлуқлар эканлиги уқтирилади.

Бу сурада яна ҳар бир инсон охиратда фақат ўзи қилиб ўтган амаллари билан жазоланиши, ўзгалар унинг гуноҳларини ўз елкаларига ололмаганлари каби, унга ўзларининг савобларидан ҳам бера олмасликлари айрича таъ-кидланади.

Сура этагида эса ўтмишда қуфру исён билан ўтган қавмларнинг қандай ҳалокатларга дучор бўлганликлари эслатилиб, барча инсонларни ёлғиз Оллоҳ-гагина ибодат қилишга даъват этилади.

Сура ўзининг илк ояти номи билан «Ва-н-нажм» — «Юлдузга қасам» деб аталгандир.

Меҳрибон ва Раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1—2. Ботиб кетаётган юлдузга қасамки, сизларнинг соҳибингиз (яъни, Мухаммад алайҳи-с-салом) золотга ҳам кетгани йўқ, йўлдан ҳам озгани йўқ!
3. Ва у (сизларга келтираётган Қуръонни) ўз ҳавойи-хоҳиши билан сўзламас.
4. У (Қуръон) фақат (Оллоҳ томонидан пайгамбарга) ваҳй қилинаётган (туширилаётган) бир ваҳдир. 5—6—7. Унга (бу ваҳйни) бир кучга тўлган, соҳиби қудрат (яъни, Жаброил алайҳи-с-салом) таълим бермишдир. Бас, у (аввал) юсак уфқда (кўриниб), тик турди. 8. Сўнгра яқинлашиб, пастлади. 9. Бас, (Мухаммад алайҳи-с-саломга) икки камон оралиғида ё (ундан-да) яқинроқ бўлиб; 10. (Оллоҳ) ўз бандаси (Мухаммад алайҳи-с-салом) га тушир-ган ваҳйни келтирди. 11. (Пайгамбарнинг) кўнгли кўрган нарчасини инкор этмади (яъни, Жаброил фариштанинг суратини кўриб, пайгамбарнинг кўнгли ҳам қаноатланди ва унинг Оллоҳ таоло томонидан туширилган фаришта экан-лигига иймон келтирди). 12 Энди сизлар (эй мушриклар, пайгамбарнинг) кўриб турган нарчаси устида у билан тортишурмисизлар?! 13—14. Қасамки, (Мухам-

мад алайҳи-с-салом Жаброил фариштани ўзининг аслий суратида) иккинчи бор (жаннат) четидаги Нилуфар олдида кўрди.

Изоҳ: Бу кўриш пайғамбар алайҳи-с-салом Жаброил фаришта билан бирга меърожга кўтарилганларида рўй берган эди. Энди қуйидаги оятларда расулulloҳнинг ўша меърожда кўрган — гувоҳ бўлган манзаралари тасвирланади.

15. Жаннати маъво ҳам ўша (Нилуфар)нинг олдидадир. 16. Ўшанда Нилуфарни ўраган нарса (яъни, Оллоҳ таолонинг файзи илоҳийси) ўраб олган эди. 17—18. (Пайғамбарнинг) кўзи (ўнгу сўлга) оғгани ҳам йўқ, ўз ҳаддидан ошгани ҳам йўқ. Дарҳақиқат, у (ўша соатда) Парвардигорининг буюк оятларини (яъни, У зотнинг кудрати илоҳиясига далолат қиладиган жуда кўп аломатларни) кўрди. 19—20. (Эй мушриклар, ўзларингизча сиғинаётган санамларингиз) — «Лот», «Уззо» ва на учинчилари бўлмиш тубан «Манот» ҳақида ҳеч ўйлаб кўрдингларми?! 21. (Сизлар ўша бут-санамларни ва фаришталарни «Оллоҳнинг кизлари», дейсизлар, демак) эркак (жинси) сизларники-ю, аёл (жинси) У зотникими?! 22. У ҳолда бу адолатсиз тақсим-ку?! 23. У (ном)лар фақат сизлар ўзларингиз ва ота-боболарингиз қўйиб олган номлардир. Оллоҳ улар (га ибодат қилиш) ҳақида бирон ҳужжат туширган эмас. У (мушрик)ларга (пайғамбар алайҳи-с-салом воситаларида) Парвардигор томонидан ҳидоят (Куръон) келиб турган ҳолда улар фақат гумонга ва ҳавойи-нафсларигагина эргашадилар-а! 24. Ёки инсон учун ўзи орзу қилган нарса бўлаверарми?! (Харгиз бўлмас!)

Изоҳ: Мушриклар ўзлари ясаб, кейин: «Лот», «Уззо» ва «Манот» деб от қўйиб олган бутлари ҳақида «Булар Оллоҳнинг қизларидир. Мана шулар Қиёмат кунда бизларни шафоат қилишади», деб хомхаёл қилиб юрар эдилар. Юқоридаги оят уларнинг бу хомхаёллари ҳеч қачон амалга ошмаслигини таъкидлади.

25. Зеро охират ҳам, дунё ҳам ёлғиз Оллоҳникидир. 26. Осмонларда қанчадан-қанча фаришталар бўлиб, ўшаларнинг шафоатлари ҳам бирон фойда бермас, магар Оллоҳ Ўзи хоҳлаган ва рози бўлган кишилар учун (шафоатга) изн берганидан кейингина (у шафоатнинг фойдаси тегур). 27. Дарвоқе, охиратга иймон келтирмайдиган кимсалар фаришталарни аёллар номи билан атайдилар. 28. Ҳолбуки, улар учун бу ҳақда (яъни, фаришталарнинг қайси жинсдан эканлиги ҳақида) бирон билим-ҳужжат йўқдир. Улар фақат гумон-тахминга эргашурлар, холос. Аниқки, гумон ҳақиқатан бирон нарсанинг ўрнига ўтмас! 29. Бас, (эй Муҳаммад), сиз Бизнинг эслатмамиздан орқа ўгириб кетган ва фақат ҳаёти-дунёнигина истаган кимсалардан юз ўгиринг! 30. Уларнинг «илм»дан етган жойлари мана шу (ҳаёти-дунё матоларинигина исташ)дир. Албатта Парвардигорингизнинг Ўзи Унинг йўлидан озган кимсаларни жуда яхши билгувчидир ва У ҳидоят топган зотларни ҳам жуда яхши билгувчидир. 31. Осмонлардаги ва Ердаги бор нарсалар ёлғиз Оллоҳникидир. У зотнинг Ўзи ёмонлик-гуноҳ қилиб ўтган кимсаларни қилган амаллари билан жазолагай ва чиройли амал қилган зотларни гўзал (савоб-жаннат) билан мукофотлагай! 32. Улар (яъни, жаннатга сазовор бўлганлар) кичик хатолардан бошқа катта гуноҳлардан ва бузукликлардан йироқ бўладиган зотлардир. Албатта, Парвардигорингиз мағфирати кенг зотдир. У сизларни (Яъни, оталарингиз Одамни) Ўзи ердан — тупроқдан пайдо қилган пайтиданок ва сизлар оналарингизнинг қорнида ҳомила бўлган пайтингизданок жуда яхши билгувчидир. Бас, сизлар ўзларингизни покламай қўя қолинглар! У тақводор бўлган кишиларни ҳам жуда яхши билгувчидир. 33—34. (Эй Муҳаммад, иймондан) юз ўгириб кетган ва озгина (мол) бериб, (кейин шарт қилинган молни беришни) тўхтатган кимсани кўрдингизми?

Изоҳ: Бу оятларнинг нозил бўлишига бир воқеа сабабдир: Валид ибн Муғйра деган бир киши пайғамбар алайҳи-с-салом ҳузурларида ўтириб, у зотнинг панд-насиҳатларини эшитган, таъсирланиб, Ислом динига кирмоқчи бўлади. Шунда мушриклардан бири унга «Сен ота-боболарингни йўлдан озган

кимсалар деб уларнинг динини тарк қилиб, Муҳаммаднинг динига кирмоқчи-мисан», деб қутқу солади. Иккиланиб қолган Валид: «Ахир мен Исломга кирмасам, Оллоҳнинг азобиغا гирифтор бўламан-ку?» деганида, ҳалиги мушрик унга: «Агар сен менга фалон миқдорда мол-пул берсанг, сенинг барча гуноҳларингни охиратда ўз бўйнимга оламан», дейди. Унинг васвасасига учган Валид диндан юз ўгиради ва ўзаро шартлашган молларидан бир қисмини ҳалиги мушрикка беради, аммо қолганини бахиллик қилиб бермай қўяди. Шунда юқоридиги ояти карималар нозил бўлади ва шу мавзу қуйидаги оятларда ҳам давом этади.

35. Унинг ҳузурда ғайб илми бормидики, у (келажакда бошка биров ўзининг гуноҳини зиммасига олишини) билиб олса?! 36—37. Ёки унга Мусонинг ва (аҳдига) вафодор зот бўлган Иброҳимнинг саҳифаларидаги сўзлар хабари берилмаганмиди?!—38.—Ҳеч ким кўтаргувчи (яъни, гуноҳкор жон) ўзга жоннинг юкини (яъни, гуноҳини) кўтармас! 39. Инсон учун фақат ўзи қилган ҳаракатгина бўлур (яъни, ўзгаларнинг қилган яхши амалларидан унга бирон фойда етмас)! 40. Унинг қилган саъй-ҳаракати эса яқинда (Қиёмат кунинда) кўринур. 41. Сўнгра у (ўша саъй-ҳаракати учун) тўла-тўқис жазо—мукофот олур. 42. Албатта охирги чегара ёлғиз Парвардигорингиз олдига (бормоқлик) дир. 43. Албатта кулдирган ҳам, йиғлатган ҳам Унинг Ўзидир. 44. Албатта ўлдирган ҳам, тирилтирган ҳам Унинг Ўзидир. 45—46. Ва албатта У зот отилиб чиқадиған нутфадан эркак-аёл жуфтларни яратгандир. 47. Албатта (барча халойиқни ўлганидан сўнг) иккинчи бор пайдо қилиш ҳам ёлғиз Унинг зиммасидир. 48. Албатта бой қилган ҳам, бадавлат қилган ҳам Унинг Ўзидир. 49. Албатта Шеърo (юлдузи)нинг Парвардигори ҳам Унинг Ўзидир.

И з о ҳ : Мушрикларнинг бир тоифаси ёзнинг иссиқ кечаларида кўринадиган Шеърo (Сириус) номли юлдузга сиғинар эдилар. Мазкур ояти карима Оллоҳ таоло уларнинг маъбудларига ҳам Парвардигор эканлигини уқтиради. 50—51. Албатта У зот аввалги Од ва Самуд (кабилалари)ни ҳам ҳалок қилди, бас, (улардан бирон кишини тирик) қолдирмади. 52. Яна у зот илгари Нух қавмини ҳам (ҳалок қилгандир). Чунки уларнинг ўзлари жуда золим ва туғёнга тушган кимсалар эдилар. 53—54. Яна У зот зеру забар бўлган қишлоқни (яъни, Лут пайғамбар қавмини) ҳам қулатиб, уни ўраган нарса (яъни, осмондан ёғилган тошлар) билан ўраб кўмиб ташлади. 55. Бас, (эй инсон), Парвардигорингнинг қайси неъматлари ҳақида шак-шубҳа қилурсан?! 56. Бу (яъни. Муҳаммад алайҳи-с-салом ҳам) аввалги огоҳлантиргувчилар (пайғамбарлар жумласи)дан бир огоҳлантиргувчидир. 57—58. Яқин бўлгувчи (Қиёмат) яқин қолди. Унинг учун Оллоҳдан ўзга бирон очгувчи (қачон бўлишини билдиргувчи) йўқдир. 59. (Эй мушриклар), ҳали сизлар мана шу Сўздан (Қуръондан) ажабланурсизларми? 60—61. (Ундаги оятларнинг беназир ва бемисл ўғит-насихатларидан таъсирланиб) йиғламасдан, ғофил бўлган ҳолларингизда кулурсизларми?! 62. Бас, сизлар ёлғиз Оллоҳга сажда ва ибодат қилинглр!

И з о ҳ : Ушбу ояти карима навбатдаги сажда ояти бўлиб, уни ўқиган ва тинглаган ҳар бир киши учун бир бор сажда қилмоқ лозим бўлур.

Бу сўра ҳам Макка сураларидан бўлиб, эллик беш оятдир.

У пайғамбар алайҳи-с-саломга ато этилган мўъжизалардан бири — Ойнинг бўлиниши ҳақидаги ояти карима билан бошланади. Суранинг «Қамар» — «Ой» деб номланишининг боиси ҳам шудир.

Сўнгра барча одамлар «гўё ёйилган чигирткалар каби қабрларидан чиқиб келадиган» Киёмат кунни ва у Кунда рўй берадиган дахшатли ҳодисалар тасвирланади.

Бу сурада ҳам ўтмишдаги ўзларига юборилган пайғамбарларни ёлғонча қилган қавмларнинг мана шу дунёдаёқ ҳалоқатга дучор этилганликлари уқтарилиб, уларнинг охиратда кўражак азоб-уқубатлари янада дахшатлироқ эканлиги тўғрисида хабар берилади.

Сура тақво эгалари учун Оллоҳ таоло ҳузурда тайёрлаб қўйилган гўзал оқибат — жаннатнинг тавсифи билан хотима топади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. (Киёмат) соати яқинлашиб қолди ва ой ҳам бўлинди. 2. Агар улар (Курайш кофирлари Мухаммад алайҳи-с-саломнинг ҳақ пайғамбар эканликларига далолат қиладиган) бирон оят-мўъжиза кўрсалар, (ҳам у пайғамбарга иймон келтириш ўрнига) юз ўгирурлар ва «(Бу) ҳар доимги сеҳр-ку!» дерлар.

Изоҳ: Жуда кўп саҳобалар томонидан ривоят қилинишича, Макка кофирлари пайғамбар алайҳи-с-саломга: «Агар сен чин пайғамбар бўлсанг, бизларга анави ойни иккига бўлиб бер-чи», дедилар ва агар у зот шу ишни қила олсалар, иймон келтиришларини айтдилар. Ушанда ой тўлган кеча эди. Шундан сўнг расулulloҳ Парвардигорга илтижо қилиб, фазлу марҳаматини дариғ тутмаслигини ёлвориб сўраган эдилар, баногоҳ тўлин ой қоқ ўртасидан бўлиниб, ярми Сафо тоғи устида, ярми эса унинг рўбарўсидаги Қайқаон тоғи устида пайдо бўлди. Бу мўъжизани кўриб турган мушриклар... «Мухаммад бизларни сеҳрлаб қўйди. Майли, у ҳамма одамларни сеҳрлай олмайди-ку, бу ерда ҳозир бўлмаган кишилардан сўраймиз», дедилар.

Мана шу пайтда Маккага кириб келган карвон аҳлидан сўрашган эди, улар ҳам йўлда келишаётганида оининг иккига бўлинганини кўрганларини айтдилар. Лекин Абу Жаҳл (Жоҳил нодонларнинг отаси) лақабли бир мушрик бошлиқ кофирлар «Бу ҳар доимги сеҳрлардан бири», деган гапдан нариги ўтмадилар. Шунда юқоридаги оятлар нозил бўлди.

3. Улар (пайғамбарни) ёлғончи қилдилар ва ҳавойи-нафсларига эргашдилар. — Ҳар бир иш (ўз) жойини топгувчидир (яъни, гарчи кофирлар юз ўгирсалар-да, бу ҳақ дин ер юзида қарор топур). 4—5. — Ҳолбуки, уларга (илгари ўтган кофирларнинг) хабарларидан иборат бир нарса — етук ҳикмат келдики, унда (куфру залолатдан) тийилиш (лозим эканлигини уқтиргувчи ибратлар) бор эди. (Лекин улар ўзларининг куфрларидан тийилмадилар.) Бас, уларга ҳеч қандай огоҳлантириш фойда бермас! 6—7. (Эй Мухаммад), энди сиз улардан юз ўгилинг! Чорлагувчи (Исрофил фаришта) нотаниш бўлган бир нарсага (яъни, Киёматдаги кофирлар учун дахшатли ҳисоб-китобга) чорлайдиган Кунда улар (кофирлар) кўзлари (кўркувдан) куйига бокқан ҳолларида гўё ёйилган чигирткалар каби, қабрларидан чиқиб келурлар! 8. Чорлагувчи томонига шошганларича кетар эканлар, у кофирлар «Бу оғир кундир», дерлар. 9. Улардан (Макка кофирларидан) илгари Нухнинг қавми ҳам (унни) ёлғончи қилган эди. — Улар Бизнинг бандамиз (Нух)ни ёлғончи қилишиб: «(У) бир мажнун», дедилар ва у (ўз пайғамбарлик вазифасини адо этишдан) тўсиб қўйилди. 10. Шунда, у Парвардигорига: «Мен (бу кофир қавмидан) мағлубдирман. Узинг ёрдам қилгин», деб дуо-илтижо қилган эди. 11. Биз осмон дарвозаларини (тинимсиз) қуйилгувчи сув-сел билан очиб юбордик. 12. Ва барча ердан чашмалар чиқариб юбордик. Бас, (осмон ва Ернинг) суви тақдир қилиб қўйилган бир иш (яъни, кофирларни фарқ қилиб юбориш) устида учрашдилар! 13. Уни (Нухни) эса тахтаю михлар эгасида (яъни, тахталар ва михлардан ясалган бир кемада) кўтардик. 14. У (кема) Бизнинг кўз ўнгимизда (хифзу химоямизда) сузар. (Бу ўз қавми томонидан) пайғамбарлиги инкор қилинган киши (яъни, Нух пайғамбар) учун мукофотдир. 15. Дарҳақиқат, Биз у (тўфон балоси)ни бир оят-ибрат қилиб қолдирдик. Бас, бирон эслатма-ибрат олгувчи

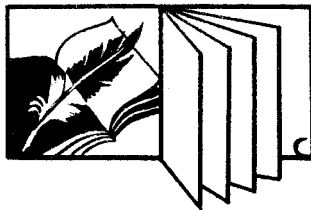
борми? 16. Бас, Менинг (пайғамбарларимни ёлғончи қилган кимсаларга кўрсатган) азобим ва огоҳлантиришим қандок бўлди?! 17. Қасамки, Биз Қуръонни зикр-эслатма олиш учун осон қилиб қўйдик. Бас, бирон эслатма-ибрат олгувчи борми? 18. Од (қабиласи ҳам ўзларига юборилган Худ пайғамбарни) ёлғончи қилди. Бас, Менинг азобим ва огоҳлантиришим қандок бўлди?! 19—20. Дарвоқе, Биз уларнинг устида бир давомли нахс кунда (яъни, нахс-шумлиги ҳеч кетмайдиган кунда) бир даҳшатли бўронни юбордикки, у одамларни гўёки улар суғуриб олинган хурмо (дарахти)нинг таналаридек юлиб-учириб кетур. 21. Бас, Менинг азобим ва огоҳлантиришим қандок бўлди?! 22. Қасамки, Биз Қуръонни зикр-эслатма олиш учун осон қилиб қўйдик. Бас, бирон эслатма-ибрат олгучи борми? 23. Самуд (қабиласи ҳам Солих пайғамбар келтирган) огоҳлантиришларни ёлғон дейди. 24. Бас, улар айтдилар: «Бизлар ўзимизнинг орамиздаги бир одамга (пайғамбар деб) эргашурмизми? У ҳолда бизлар ҳақиқатан ҳам гумроҳлик ва аҳмоқлик-нодонликда бўлурмиз-ку!» 25. Бизларнинг орамиздан ана ўшанга эслатма-вахй ташланибдими?! Йўқ, у ҳаддан ошган ёлғончидир». 26. Улар эртага (охиратда) ким ҳаддан ошган ёлғончи эканлигини билиб олажаклар. 27. Албатта, Биз уларни имтиҳон қилиш учун бир туя юборгувчидирмиз. Бас, (Эй Солих), сен (уларнинг қилмишларини) кузатиб ва (озор-азиятларига) сабр қилиб туравергин! 28. Ва сувнинг улар (билан туя) ўртасида таксимлаб қўйилгани (яъни, сувдан бир кун улар ичсалар, бир кун туя ичишлиги лозим эканлиги) ва ҳар бир ичишга (навбат келганида) ҳозир бўлиниши ҳақида уларга хабар бергин! 29. Сўнг улар (Самуд қабиласи) ўзларининг бир шерикларини (туяни ўлдириш учун) чорлаган эдилар, у (келиб қиличсини) олди-да, (туяни) сўйиб юборди. 30. Бас, Менинг азобим ва огоҳлантиришим қандок бўлди?! 31. Дарвоқе, Биз уларнинг устига бир даҳшатли кичкириқ юборган эдик, улар худди (қўйлари учун) кўра ясовчининг (кўрасидан тўкилган) хас-хашак каби бўлиб қолдилар. 32. Қасамки, Биз Қуръонни зикр-эслатма олиш учун осон қилиб қўйдик. Бас, бирон эслатма-ибрат олгувчи борми? 33. Лут қавми (у келтирган) огоҳлантиришларни ёлғон деди. 34. Дарвоқе, Биз уларнинг устига (тош) бўрон юбордик. Магар Лут хонадонигагина тонг-саҳарда нажот бердик. 35. (Бу нажот) Бизнинг ҳузуримиздан бўлган бир неъматдир. Шукр қилган кишиларни Биз мана шундай мукофотлаймиз. 36. Аниқки, (Лут) Бизнинг (азоб билан) ушлашимиздан уларни (яъни, ўз қавминини) огоҳлантирган эди, (аммо) улар огоҳлантиришлардан шубҳаланиб, ёлғон дедилар. 37. Аниқки, улар (Лутнинг) меҳмон (лар)ини йўлдан урмоқчи бўлдилар. Бас, Биз уларнинг кўзларини кўр қилиб қўйдик: «Энди Менинг азобимни ва огоҳлантиришимни тотиб кўринглар!» 38. Ҳақиқатан эрта тонгда уларга барқарор — мангу азоб келди. 39. Энди Менинг азобимни ва огоҳлантиришимни тотиб кўринглар! 40. Қасамки, Биз Қуръонни зикр-эслатма олиш учун осон қилиб қўйдик. Бас, бирон эслатма-ибрат олгувчи борми? 41. Улар Бизнинг барча оят-мўъжизаларимизни ёлғон деганларидан сўнг Биз уларни кучлик-қудратли зотнинг ушлаши билан ушладик (яъни, барчаларни денгизга ғарк қилиб юбордик). 42. Аниқки, Фиръавн хонадонига ҳам огоҳлантиришлар келди. 43. (Эй Макка аҳли), сизларнинг кофирларингиз ана ўшалардан яхшироқ-ортиқроқми, ёки сизлар учун (самовий) китобларда ора очиклик (васиқаси) борми (яъни, сизлар кофир бўлиб, ўз пайғамбарларингизни ёлғончи қилсангизлар ҳам ҳеч қандай азоб-уқубатга йўликмасликларингиз тўғрисида васиқаларингиз (борми)?)! 44. Балки улар: «Биз ғолиб жамоатдирмиз», дейишар? 45. Яқинда ўша жамоат енгилиб, ортларига қараб қочиб қолурлар!

Изоҳ: Ушбу оят пайғамбар алайҳи-с-саломнинг чин пайғамбар эканликларига далолат қиладиган, келажакда содир бўладиган ҳодиса ҳақидаги хабарлардан биридир. Дарвоқе, мана шу оят нозил бўлганидан сўнг кўп вақт ўтмай «Бидр» жангида ўша мағрур муширлар енгилиб ортларига қараб қочиб қолдилар.

46. (Бугина эмас), балки уларга (мангу азоб учун) ваъда қилинган вақт (Қиёмат) соатидир. У соат янада балолик, янада аччиқдир! 47. Албатта жиноятчи-осий кимсалар гумроҳлик ва аҳмоқликдадирлар. 48. Улар юзтубан ҳолла-

рида дўзахга судраладиган Кунда (уларга): «Дўзах азобини тотиб кўринглар!» (дейилур). 49. Албатта Биз ҳар бир нарсани (аник) ўлчов билан яратдик. 50. (Яратмоқчи бўлган ҳар бир нарсамиз учун) Бизнинг фармонимиз фақат биргина (яъни «Бўл», деган сўз) дир. (Бас, ўша нарса) кўз юмиб очгувчи (йўқдан бор бўлур). 51. Қасамки, Биз сизларнинг ўхшашларингизни ҳалок қилдик. Бас, бирон эслатма-ибрат олгувчи борми? 52. Улар қилган ҳар бир нарса китобларда (номайи аъмолларида) бордир. 53. Ҳар бир кичик ва катта (амал, Лавҳул-Махфузда) битилмишдир. 54-55. Албатта тақводор зотлар жаннатларда ва дарёлар (усти)да Кодир Подшоҳ хузуридаги рози бўлинган ўринда бўлурлар.

Давоми келгуси сонда

* НОЗИМАХОНИМ *

(1870—1926 (?))

Нозимахоним асли Тошкентнинг Бешёғоч даҳасидан бўлиб, тахминан, XIX асрнинг ўрталарида зиёли оиласида туғилган. Нозимахонимни яхши таниган себзорлик машҳур Муҳаммадхон муфти Норхўжаев, шоиранинг шогирди Манзурабону Мажидоваларнинг гувоҳлик беришларича, Нозимахонимнинг отаси Мулла Саид Аҳмад анча тараққийпарвар, чуқур билимли кишилардан бўлган. Отаси Нозимахонимни ўз даврининг пешқадам вакилларида бири қилиб етиштириш борасида кўп ҳаракат қилган.

Нозимахоним ўзбек намунавий адабиётини чуқур билган, шунингдек, у, араб ва форс тилларидан яхшигина хабардор бўлиб, Саъдий, Ҳофиз Шерозийларнинг асарларини аслида ўқиган. Вақтли матбуотда унинг тараққийпарварлик, маърифат ва маданиятни ташвиқ этувчи шеър ва манзумалари, жаҳолат, бидъат-хурофотни фош этувчи асарлари, замонадаги ижтимоий тенгсизликдан, зулм ва истибдоддан кескин норозиликни баён қилган ўткир ҳажвий шеърлари тез-тез чиқиб турди. Шоира «Садойи Туркистон», «Шухрат», «Тараққий», «Осиё умргузарлиги» рўзномаларида босилган ҳажвияларида кўзини ёғ босган амалдорларни қаттиқ танқид этди. Нозик туйғулар билан йўғрилган анъанавий ғазаллар ҳам яратди.

У 1920-йилларнинг ўрталарида Тошкентда вафот этди.

* * *

*Келди айёми баҳор, олам гулистондур бу кун,
Лолалар очилди, саҳро боғу бўстондур бу кун.
Жаҳр-зикру хонақаҳдин юз югирмоқ вақтидур,
Даҳрнинг завқи сафоси бизга меҳмондур бу кун.
Этти Наврўз гул-чаман ҳусни расолар ҳуснини,
Ишқида дил булбули беҳуд мастондур бу кун.
Боқ, ниқоб олди юзидин сарв бўйлук ёрлар,
Лаззати лаъли лаби, ваҳ, менга армондур бу кун.
Ранг-баранг оқу қизил кўйлак кийиб дилдорлар,
Ошиқи машуққа боқиб, масту ҳайрондур бу кун.
Нозанинлар ноз бирла зеб-зийнатлар тақиб,
Сунбули зулфлар паришон, райҳон намоёндур бу кун.
Бўлсам эрди ёр бирла ҳамнафас Наврўз туни,
Қилмади арзим қабул, ҳолим паришондур бу кун.
Нозима, назминг била мадҳ эт баҳор айёмини,
Гар фалак кажравлигидин юрт вайрондур бу кун.*

1900.

Мурабба

(Меҳри Хотун¹га татаббу)

*Кўрмадим ҳаргиз карам, эй бевафо дилдор, ҳай,
Бўлмадинг бир кун бу саргардон ила ёр, ҳай,
Айладинг жабринг-ла оламда мани безор, ҳай,
Эй жафожў ёр, сандин дода келдим, дод, ҳай!*

¹ XVI асрда яшаган турк шоираси.

*Сан қачон бир дам мани ҳажрингда бемор этмадинг,
Раҳм этуб бир кун мани лутфинг-ла хуммор этмадинг,
Муддийни сўзига учдинг, мани ёр этмадинг,
Эй жафожў ёр, сандин дода келдим; дод, ҳай!*

*Гулишани ҳуснинг аро ишқинг-ла нолон айладим,
Тўкмайин бир ғунчага бу рангин афғон айладим,
Охири хори жафо-ла бағрими қон айладим,
Эй жафожў ёр, сандин дода келдим, дод, ҳай!*

*Бординг ағёри, маним-ла бир нафас ёр ўлмадинг,
Йўлингга неча замондур жон бердим, билмадинг,
Бу аламкаш Нозима бошига нелар солмадинг,
Эй жафожў ёр, сандин дода келдим, дод, ҳай!*

1900.

-----*-----
МАНЗУРАБОНУ *-----

(1900—1970)

Бону ёки Манзурабону тахаллуси билан қалам тебратган бу шоира Нозимахонимнинг истеъдодли шогирдларидандир. Тошкентнинг собиқ Раис кўча маҳалласи (ҳозирги Хуршид кўчаси)-да туғилди. Маҳалладаги эски мактабда ўқиб юрган вақтларидаёқ зийрак, ақлли, қизиқувчанлиги билан атрофдагиларнинг диққатини тортди. У Навоий, Фузулий ва Машраб шеърларини жуда берилиб мутолаа қиларди. Ўзида ҳам қалам тебратишга мойиллик сезгач, шеър машқиға киришади. Манзураалар оиласига яқин қариндош — мактабдор шоира Нозимахоним уни ўз тарбиясига олгач, бўлажак шоира форс тили ва адабиётини, туркий халқлар адабиётларини қунт билан ўрганишга киришди. Тахминан ўн олти ёшларида Нозимахонимнинг маслаҳати билан Манзурабону тахаллусини қабул қилди. Манзурабону ўша йиллари анъанавий лирик услубда бир қанча ғазаллар ёзди.

Ёшлигидан Нозимахоним кўлида эркесварлик ва маърифатпарварлик ғоялари руҳида тарбияланган шоира 20-йилларда хотин-қизлар озодлиги мавзусида ҳароратли шеърлари билан майдонга чиқди. Фаола-жамоатчи сифатида Тошкентда ташкил этилган Хотин-қизлар клуби ишларида қатнашди. Шоира «Янги йўл» рўзномаси ва кейинроқ шу номда чиқа бошлаган ойномада, «Шарқ ҳақиқати» рўзномасида мунтазам иштирок этиб турди. Кейинчалик шеърларини тўплаб кўлёмза девон тузди. Унинг қаламидан яралган талай ғазаллар ўзига хослиги билан диққатга сазовор. Шоира башарият учун азалий ва абадий мавзу бўлмиш асл одамий ишқ-муҳаббат бора-сида латиф тароналар яратди. Улар одамлар қалбида оташин туғён ва масрур кечинмалар, ажиб саодатбахш кайфиятлар кўзғайди. Шу боисдан, Манзурабону ғазаллари эл орасида машҳур ва манзурдир.

-----*-----
* * *
*Эй, нозпарвар гул, сарви раъно,
Хусн аҳли ичра мақоми зебо.
Ул ҳури жаннат қулдур қошингда,
Гул юзларингдин хуршид ҳувайдо.
Холи хатингдин ўт тушди дилга,
Елғиз бошимга минг турли савдо.
Лайливашим сан, танда мадорим,
Бўлсам, ажаб йўқ, Мажнуни шайдо.
Ул лола янглиғ бағрим аро доғ,
Қилсам еридур оҳ ила ғавғо.
Зулфингни тори чулғаб танимни,
Ҳар сори судрар дашт ила саҳро.
Мужгон ўқидин кўксумга санчиб,
Усру кўз ила қилдинг тамошо.
Ендурди ҳижрон, Манзурабону
Ошиқлар ичра ҳам бўлди расво.*

Билинг, ишқ оташи, дўстлар, юрак-бағрим ниҳон ўртар,
Бу тан мулкини вайрон айлабон ҳар дам ёмон ўртар,
Юрурман ишқи водийси аро, жисмимда жон ўртар,
Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён қилсам, тақи ул хонумон ўртар.

Қимам ишқ йўлга по(й) урди, бўлибдур зору саргардон,
Қуюн дашти аро бўлғай мисоли чуғздек¹ ҳайрон,
Агарчи зоҳири одам, бўлибдур ботини бирён,
Кишига ишқ ўтидин зарраи етса бўлур гирён,
Бўлуб бесабру бетоқат, юрак-бағри чунон ўртар.

Ушал парвонадек, найлай, куюб-ёндим фироқингда,
Висол айёми на билмай, куюб-ёндим фироқингда,
Ўзим аҳволимни сўрмай, куюб-ёндим фироқингда,
Мани бехонумон тинмай, куюб-ёндим фироқингда,
Отинг тутсам, нигоро дебки, завқидин забон ўртар.

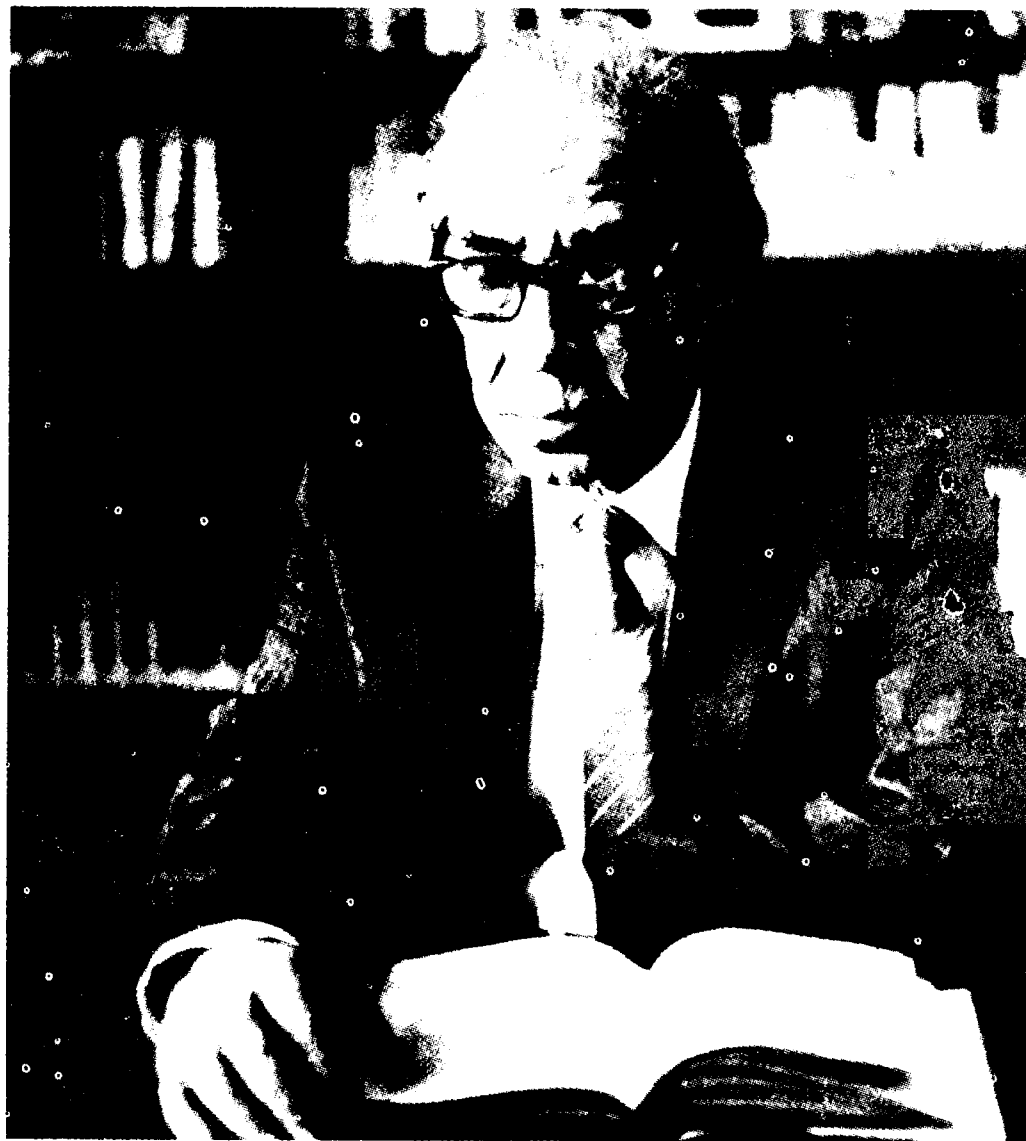
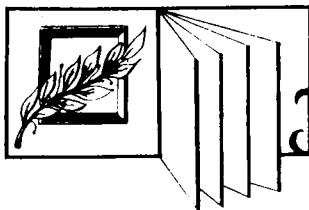
Жаҳон ошиқлари ичра бу ишқимни аён айлай,
Фигону нола бирла андалибни безабон айлай,
Таънагир, таънагир, зуҳҳод элига сад зиён айлай,
Қаю тил бирла, эй жоно, сени васфинг баён айлай,
Тилим лолу кўзум гирён, сўнгакларим ниҳон ўртар...

Фироқингда адо бўлдум, келиб ҳолимни сўрмассан,
Очилғон гул эдим, сўлдум, келиб ҳолимни сўрмассан,
Кўнгул ғавғосидин тўйдум, келиб ҳолимни сўрмассан,
Бу дард ила хароб ўлдум, келиб ҳолимни сўрмассан,
Ғаминг бошқа, алам бошқа, юрагимни фиғон ўртар.

Қулингдур, Бонунни, ёр-о, ки васлингдан жудо қилма,
Кечибдур дину имондин, ани кўб шунча куйдирма,
Ғамингда марг бўлмушдур, яна яқбора ўлдирма,
Бу Машраб дардини, жоноки, ҳеч ким бошига солма,
Агар маҳшарда оҳ урсам, биҳишти жовидон ўртар.

Нашрга тайёрловчи
филология фанлари номзоди
Муҳсин ЗОКИРОВ

¹ Чуғз — бойқуш

ЯРИМ АСРЛИК ЧИНОР

Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло ижодига назар

Инсон зотининг ажаб табиати бор. Йиллар ўтган сайин ҳар бир кишининг тевақаратрофи сийраклаша боради. Бу, кўпинча кимнингдир фоний дунёни тарқ этиши билан эмас, балки кимнингдир қалбидаги эзгу фазилатларнинг хира тортиши орқасида юз

беради. Бундай ҳоллар олтмишдан ошиб, етмишни кўзлаган шоир ва ёзувчилар сафида ҳам содир бўлган бўлса ажаб эмас.

Қирқ йиллик дўстингдан гина қилдингми!
Оҳ, ёшлик, дўстингдан бўлдингми кечмоқ!
Демак, сен чинорни қирқмоқ бўлдингми!
Ўрнига бўларми бир ниҳол экмоқ!!
У қачон кўкараб, бўлар сўянчиқ!..
Қолган умрни ҳам бир ҳисоблаб чиқ!

Бу, кексалик донишмандлиги билан тўйинган шеър Шукрулло қаламига мансуб.

Бундан бир неча йил илгари менинг ёши улуғ танишим янги уйга кўчиб ўтиши билан кўп хонадонли уйнинг атрофига қатор қилиб чинор экибди. Чинорлар икки-уч йилда анча бўй чўзиб, қуёш тафтини оладиган, кечга бориб шовуллаб, салқин шабада таратадиган бўлибди. Шундан кейин кўни-қўшнилари бирлашиб, чинорзор тагида, ҳоли жой топиб, сўри ўрнатишибди ва оқшомлари шу ерда йиғиладиган бўлишибди. Бир куни бояги танишим ишдан қайтса, эккан чинорлари кесилиб, ерда ўликдек чўзилиб ётган эмиш. Катта мансабда ишловчи қўшиллардан бирининг хотини чинордан хориш орттирган экан, эри ўша куниёқ ҳеч кимдан ижозат сўрамай-нетмай чинорларни шартта кестириб ташлаган экан. Танишим ўша куни инфаркт бўлган.

Юқоридаги олти сатрлик шеърда тасвирланган чинор шунчаки дарахт эмас, образ. Инсон образи. Қирқ йил мобайнида дўст бўлиб келган кишининг образи. Шоир шу чинорни кесиб ташлаб, ўрнига янги ниҳол экмоқчи бўлган кишини койимайди, унга «дўстинг қадрига ет», деб насиҳат қилмайди, фақат қолган умрини чамалаб кўришни маслаҳат беради.

Бугунги кунда етмиш ё саксонга кирган ёзувчиларимиз тўғрисида бирор сўз айтиш ҳам қувончли, ҳам мушкул бир юмуш. Шунинг учун қувончлики, биз адабиёт шинавандалари, умримиз бино бўлиб, яқин-яқингача бу қутлуғ ёшга кирган ижод аҳлини кўрмаганмиз. Ойбек ва Фафур Ғуломларнинг эллик ёшга тўлганини кўрганнимизда, буюк бир мўъжизанинг шоҳиди деб ҳис этганмиз ўзимизни. (Афсуски, замон ёзувчиларимизни қирқ ёшида қирқиб, чиллиб турган.) Шунинг учун мушкулки, бугун етмиш ё саксон ёшга кирган ижодкорларимизнинг кўрагини қандай нишонлар беэамасин, улар ҳам шу мусибатли замоннинг фарзандлари.

Бир таниқли адабиётшунос Ўзбекистонда бизга ҳамнафас бўлиб истиқомат қилган икки ёзувчининг юз ёшга тўлишини орзу қилар эди. Агар худо яна бир-икки йил умр берганида, мавлоно Ҳабибий ҳам, Анна Алматинская ҳам юз ёшга кирган бўлардилар. Бояги адабиётшунос бу икки санъаткорни алоҳида ҳурмат қилгани учун эмас, балки уларни юз йиллик ҳаёти мисолида совет тузумининг афзаллигини кўрсатмоқчи бўлгани учун уларга умр тилаган эди. Минг афсуски, ёзувчиларимиз улуғлаб келган сиёсий тузум улар ўйлаганидек инсонсевар эмас экан. Жамиятни синфларга ажратиш ва улар ўртасида «Хитой деворини» ўрнатиш сиёсий ҳушёрлик эмас, калтабинлик экан. Инқилобнинг икки соҳилида турган кишилар бор-йўғи плюрализмнинг фуқаролари, хориждаги талай ватандошлар эса ватанфуруш ва ватангадолар эмас, эл-юрт, виждон, тил, маданият сингари қадриятларни бизга қараганда теран идрок қилувчи, ҳар бир соат ва ҳар бир тийиннинг қадрига етувчи, шунинг орқасида катта моддий бойлик орттирган ва бизга нисбатан ёмон яшамаётган кишилар экан.

Шуларни кўриб, кўзимиз очилганда бугун етмиш ё саксон ёшга кирган ёзувчиларимизнинг ижодини ғалвирдан ўтказганда, жуда кўп асарларимизнинг мағзи пуч эканлиги маълум бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам улар ижоди тўғрисида баҳс юритиш мушкул юмишлардан бирига айланди.

Бундан ўн йил илгари, Шукрулло янги куллиётини нашрга тайёрлар экан, аввалги жуда кўп шеърлари 80-йиллар ғалвирдан ўтмаганини ички бир изтироб билан айтган эди. Сўнгги ўн йил эса шу маънода, айниқса, шафқатсиз бўлди. Адабиётимизнинг «ғоявий бойлиги»ни ифодалаб келган аксар асарлар дами чиқиб кетган ҳаво шарларидек бужмайиб қолди. Натижада жилд-жилд китоблар чиқариб, савлат тўкиб келган ёзувчиларимиз бисотида арқонсиз ўқиш мумкин бўлган асарлар озлиги ошкор бўлди.

Шубҳасиз, янги тарихий даврнинг бу танловидан Шукруллонинг ҳам бир қанча асарлари тушиб қолади. Лекин барибир бу борада ҳам унга кўпгина қаламкаш биродарлари ҳавас қилсалар арзийди.

Шукрулло, ўз табиатида кўра, лирик шоир. Шукруллонинг Қайсин Қулиев сингари дўстлари унинг табиатидаги дарвешликни устивор фазилат сифатида тилга олганлар. Унинг аксар шеър, айниқса рубойларида эса фалсафий мушоҳадалар етакчилик қиладди. Бундай ранг-баранг, аммо, бир-бирини тўлдирувчи, бойитувчи фазилатлар соҳиби — шеърят боши берк кўчага кириб қолган тақдирда ҳам — халқ учун, адабиёт учун, келажак учун арзирли мевалар беради. Ойбек 1948 йилда ёзган бир мақоласида Шукруллони «кичик миниатюр лавҳалар ва шахсий кечинмалар куйчиси», деб атаган. Бу вақтда ёш шоирнинг ҳали биринчи шеърый китоби ҳам нашр этилмаган эди. Аммо

у ўша кезлардаёқ Ойбекдек улкан ижодкор эътиборини ўзининг лирик миниатюралари ва руҳий оламини тасвирловчи шеърлари билан тортган экан.

Ана шу фазилат — ихчам лирик шеърлар ёзиш, ўзининг хусусий кечинмаларини тасвирлаш барча замонлар ва барча халқларнинг шеърятлари учун муҳим саналган.

Демак, Шукрулло истеъдодининг табиати миллий ранглар билан бирга умумбашарий фазилатларга ҳам эгадир. Шоир асарларининг рус тилида кўп бор нашр этилишининг сабаблари ҳам шунда.

Бундан бир неча йиллар илгари икки шоир май устида адабий суҳбат қуриб, шеърхонлик қилиб ўтирган экан. Шунда иттифоқо бир капалак пайдо бўлиб, май тўла пиёла атрофидан нари кетмаган ва ахийри унга ғарқ бўлган. Содир бўлган воқеадан ҳайратланган дастурхон соҳиби қаламкаш шогирдига қараб, меҳмондан сўраган:

— Қани, шоирлигинг рост бўлса, айт-чи, бу капалак нима қилиб май атрофида ўралашиб юрибди?

Меҳмон жавоб берган:

— Капалакнинг ҳам қитдай отгиси келиб қолгандир-да. Қараса, май ҳам, майхўр улфатлар ҳам бор...

— Йўқ, топмадинг, — унинг сўзини бўлган уй соҳиби, — мана, пиёланинг гулини қара шундоққина гулзор. Бечора капалак гулзорга келиб қолдим деб ўйлаган.

Бу воқеа Шукруллонинг уйида рўй берган. Шоир Азиз Абдураazzoқ иштирокида содир бўлган бу воқеани кейинчалик қаламга олиб, мазкур рубоийсини яратган:

Кўлимда май тўла гулдор пиёла,
Гулзор деб капалак бўлар парвона.
Гулга қўнмоқ бўлиб, майга ғарқ бўлди,
Майми ё гулзорми қилган девона!!

Шукруллонинг Ойбек айтган аксар ихчам лирик шеърлари ана шундай ҳаётий ҳодисаларнинг бадий ифодаси сифатида майдонга келган. Умуман Шукрулло даража-сидаги шоирлар, хусусан, унинг ўзи классикларни ўқиб, ё замондошлари ижодидаги руҳий меҳнат самараси бўлган ташбеҳларни ўзлаштириб, шеърлар ёзмаган.

Шукрулло ижодининг марказида инсон образи туради. Шоир бу образни фақат лирик қаҳрамоннинг руҳий олами орқали тасвир этмайди. У шоирнинг лирик қаҳрамонидан бениҳоя кенг ва ранг-баранг қиёфадаги образ. У фақат мўъжизалар бунёд этган, «дунё кўрки бўлган қасрлар» қурган, ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам урган, «ўзи мўъжизадай яралган» одамгина эмас, балки, айна пайтда дунёни қонга чўктираётган, ўз нафси билан барча моддий бойликларни ютишга тайёр турган махлуқ ҳам... Шоир ана шу ранг-баранг қиёфадаги инсонни кўз олдидан қочирмайди. «Кимдир жафо чекар, кимлардир сафо...» каби мисраларда дунёнинг ҳар икки тоифага мансуб кишилардан иборат эканлигини доимо эслатиб туради. Одамларни инсофли, диёнатли бўлишга чақиради. Ана шу тарзда у умуман инсонни тасвирлашдан, ундаги виждонни кўриқлаш, имонни, эътиқодни асраш мавзуга кўчади. Унинг қарийб бутун ижодида узоқ йиллардан бери изчиллик билан бадий таҳлил этиб келинаётган мавзу ҳам худди ана шу мавзудир. Шукрулло бу мавзунини фақат шеърятда эмас, балки «Хатарли йўл», «Жанжал» каби пьесалари, қолаверса, «Жавоҳирлар сандиғи», «Кафансиз кўмилганлар» сингари насрий асарларида ҳам кенгроқ йўсинда қаламга олган.

Шукрулло, Туроб Тўла сингари шоирларнинг ўзбек шеърятига Усмон Носир этагини ушлаб кирганлари сир эмас. Улар қалбида шеърят алангасининг пайдо бўлиши Усмон Носир тужайли рўй берган. Усмон Носир, улар наздида, ўзбек шеърятининг сеҳрли бир тулпори бўлган. Шунинг учун ҳам улар сўнгги йилларда, айниқса, 1937 йил қурбонлари тўғрисида сўз юритиш, улар номини аташ мумкин бўлган даврда устозлари тўғрисида куйиниб, улуғ бир алам билан ёздилар.

Кўзни юмсам, билмайман на сир,
Айлаб фикру зикримни асир,
Қоқ суяқдан иборат одам
Ваҳм солиб келар дамодам.

Бир вужудки на қўл, на кўзи,
На раҳмону на шайтон ўзи...
Билиб бўлмас: қайси асрдан,
Кимлигини, қайси наслдан.

Шарпа каби кезиб сарсари,
Кўз олдимдан кетмайди нари!..

Чамамда бу шеър «Кафансиз кўмилганлар» хотира-қиссаси билан бир даврда ёзилган. Шоир ўз бошидан кечирган мудҳиш йиллар ҳақиқатини гавдалантириш асносида Шимол кенгликларида бир умрга қолиб кетган қурбонлар руҳига кирган. Улар

хотираси олдидаги шоирлик бурчини теран ҳис қилган. Шоир қуруқ суякка айланган Усмон Носир образини яратгач, у билан мулоқотга кириш йўлларини ахтаради.

Айласин деб муродин ошкор,
Юлиб бердим унга тилимни.
Юрак дардин қилсин деб издор,
Кўкси ичра қўйдим дилимни.

Унга аста чирой ҳам битди,
Йўқ, бунга ҳам бўлмайди ризо!
«Инсонлик бер, менга, инсонлик!» —
Дея ундан келарди нидо.

«Нега менга тил бердинг!» — дея
Алам билан юлиб ташлади.
«Нега ишқсиз дил бердинг!» — дея
У кўксини тилиб ташлади...

Шоир хаёлида жонланган Усмон Носир — аввалгидек қайсар, кескин хатти-ҳаракатларга қодир инсон. Унинг қайсарлиги муайян мантиқдан холи эмас. Мана, у тилга киргач, айтган сўзлари:

«...Лаънатларга ботмай дунёда,
Бўлсин, десанг, ҳақиқий инсон,
Ҳусн берма, тил берма, менга,
Виждон бергил, виждон бер, виждон!»

Бу шеър шоир юрагининг тирқираб оққан қони билан ёзилган. Ҳозирги даврда виждон масаласи, айниқса, муҳим, зарур қадриятлар сирасига киради. Шукруллонинг шу даврда виждон мавзуини марҳум шоир ёрдами билан ёритиши, виждоннинг мудроқ ҳужайраларини марҳум шоир ёрдами билан ҳам уйғотишга интилиши ижодкорнинг бугунги кунда ўз юртининг, ўз даврининг, шу курраи азимнинг зукко фуқароси сифатида камолга етганидан дарак беради.

Бундан беш-олти йил муқаддам ана шу виждон бонги билан Шукрулло «Аср баҳси» деган дostonини ёзди. Бу дoston атрофида бўлган баҳсларнинг ўзи ҳам бир асрга бўлмаса-да, бир қанча йилларга татиди. Бизда нима учундир шеър туйғусидан маҳрум одамлар ўзларини шеърят тўғрисида фикр юритишга ҳақли деб биладилар. Ана шундай одамлар туфайли шеърятимиз кўпинча, учиб қолган кишидек, ўз манзилгоҳини тополмай, тентираб юрди.

Бугун «Аср баҳси» атрофидаги гапларни эслашнинг ҳожати йўқ. Шоир бу асарида, ҳушёр «танқидчилар» айтганидек, рўзнамаларнинг бош мақолалари жар солганидек, НТРга — илмий-техник инқилобга қарши чиққан эмас. У бу дostonида ҳам XX аср жаллодликларидан «дод» деган, холос...

Ҳар бир шоир ижодида шундай осуда дамлар бўладикки, курашдан, руҳий туғендан, ҳайқириқлардан чарчаб, сокин бир манзилни ўзига ошён қилиб, ниҳоят, табиатнинг сўлим манзараси, қушларнинг бетартиб нағмалари, япроқларнинг пилдираб тушишию ариқларнинг шилдираб оқишидан илоҳий бир лаззат олади. Ўзининг замин фарзанди эканлигини ҳис қилади. Дунёга келишдан мақсад фақат курашиш эмас, ҳордиқ ҳам олиш, яшаш ҳам эканлигини шундай кашф этади.

Мана, шоир ана шундай истироҳат оғушида. У табиат тилсимини туйиб илоҳий туйғулар қанотида фароғат дақиқаларини кечирар экан, унинг ишию ташвишлари бошидан ошган ҳамроҳи қайноқ ҳаёт сари шошади. Шунда шоир дўстига умрнинг фонийлиги, юракнинг темирдан ясалмаганлиги ҳақида сўз очиб, дейди:

Валфажр ўқийди кўкда қалдирғоч,
Бебахра қолмагин унинг базмидан,
Қатор турналарнинг айтган назмидан,
Наврўзи оламга бағрингни кенг оч!

Минора устида лайлак айланар,
Гўё қанотида тарихлар ёзиқ,
У ҳам бағишлайди руҳингга озиқ,
Неларни хотирга келтирмас улар.

Дўстим, юрагингга эрк бер бир фурсат,
Дунёда қушлардек айласин парвоз,
Сен ҳам ўз-ўзингни қўлга ол бир оз,
Бизни яратган-ку она табиат.

Унинг ҳар гиёҳин ардоқлаб сила,
Нурлар оғушига ўзингни бахш эт,
Наврўз куйларини қалбингга нақш эт,
Она ер завқини унутма сира!

Чиндан ҳам, долғали асрда, ташвишлар, ташвишлар, ташвишлар замонида яшаган бечора халқ қора меҳнатдан боши чиқмай, ўзини нурлар оғушидагина эмас, тинчлик, тотувлик, тўқчилик муҳотида ҳам кўрмай, бу ёруғ дунёдан ўтиб бормоқда. Шоир дўсти сиймосида ана шу халққа мурожаат этиб, унинг она-ер завқини туйиш ҳуқуқини унут-масликка даъват этади. Шу фақир халқнинг қисматидан изтироб чекади. Шу халқнинг ярасига малҳам топишга уринади.

Шукруллонинг «Ҳасса» деган бир шеъри бор. Унда таъкидлашича, кунларнинг бирида шоир оқсоқланиб қолиб, онасидан қолган ҳассани ўзига суянчиқ қилиб олади. Аммо бу нозик, қадди ҳам дол бўлган ҳассани кўрган кишилар: «Тагин бошқа оёғинг ҳам чўлоқ бўлиб қолмасин!» — дея истеҳзо қиладилар. Шунда шоир жавоб бериб, дейди:

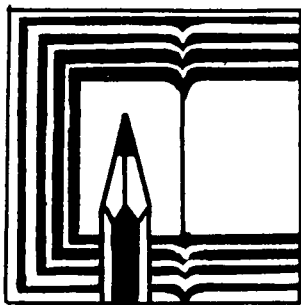
Онанинг тоғ каби оғир дардини
Чидамин, орзусин кўтарган ҳасса...
Мен кимман бу улуг зотнинг олдида,
Наҳотки бир мени кўтаролмас!

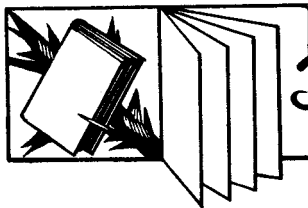
Аллақачон дунёдан ўтган онанинг ҳатто ҳассаси ҳам шоирга суянчиқ бўлиши табиий. Она халқ ўз фарзандларининг оғир кунларида уларга доим мададкор бўлиб келган. Ҳатто бечора, қадди-қомати дол бўлган халқ ҳам ёрдамга, меҳрга, мурувватга муҳтож бўлган фарзандини ташлаб қўймайди.

Бугун шоир Шукрулло етмиш ёшга тўлди. У эллик йилдан бери ижод оғушида. Унинг ташбеҳидан истифода этсак, у ярим асрлик чинор.

Мен ана шу азамат чинорнинг узоқ яшашини, халқининг юкини бундан кейин ҳам енгил қилишини, мустақиллик йўлига кирган, мунаввар асрлар сари талпинган халқига, жилла бўлмаса ҳасса бўлиб хизмат қилишини истар эдим.

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари номзоди

А. Антонов-Овсеенко

ЗОЛИМ

Лаврентий Берия:
қамалиши, суд қилиниши, қатл этилиши

Берия ҳақидаги китобимга мен дастлабки кунданоқ, 1980 йилда Нью-Йоркда «Мустабиднинг қиёфаси» номи билан чиққан Сталин тўғрисидаги китобимнинг давоми сифатида қараганман. Дарҳақиқат, мен Берияни мисоли бир Сталиннинг кўзгудаги аксидек тасаввур қиламан. Улар оммани бошқариш методлари ва усулларида устаси фаранг эдилар — бунда одамларга шубҳа билан, шафқатсизларча муносабатда бўлиш энг асосий восита саналарди. Г. Ягодани олайлик, унгача ишлаган Менжинский ва Дзержинский, кейин Ежов — Лубянкада фаолият кўрсатган бу кишиларнинг ҳаммаси, аслида ҳаваскор эдилар, деса бўлади. Лекин 1938 йилда Лубянкага Бериянинг келиши — бу НКВДга пихини ёрган кишининг келиши бўлди. Сталиннинг атрофидаги, унинг қўл остидаги кишилар, юмшоқ қилиб айтганда, на ақлан, на мардоналиклари билан, на ўз касбини пухта эгаллаганликлари жиҳатидан ярқ этиб ажралиб турган кишилар эмасдилар. Булар орасида фақат Берия бошқача эди. У ҳатто — ақлга зид равишда! — узоқни кўрадиган одам бўлиб чиқди: жаҳолатпарастнинг жаҳолатпарастни, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, жаллодликни касб қилиб олган бу одам шундай ислохотлар қилишни таклиф этдики (масалан, колхозларга нисбатан) ва ташқи сиёсатни шундай ўзгартириб юбормоқчи бўлдики (икки герман давлатини қўшиб юбориш мумкин деди), сафдошлари уни Совет давлатининг душмани ва Коммунистик партиянинг душмани, деб бемалол айтишлари мумкин эди.

Сталин ва Берия тўғрисидаги китобларим устидаги ишим узоқ вақт тўхтаб қолди, чунки менга анча вақт отамни оқлаш билан шуғулланишга тўғри келди. Хрушчев эълон қилган оқлов қуруқ гапдан иборат шунчаки иш бўлди, аслида эса Антонов-Овсеенкодан «троцкийчи» ва «халқ душмани» ёрлиғи охириги пайтларгача олиб ташланмаган эди. Хрушчев оқловдан кейин, бундай кулфат кўп йиллар Лениннинг сафдошлари бошига тушмаганида, мен бу ҳақда тўхталмаган бўлур эдим. Улар мутахассис тарихчилар учун, бу демак, ўқувчилар учун ҳам халқ душмани бўлиб қолдилар. Шунинг учун ҳам мен шу масала билан шуғулландим. 1965 йилда сиёсий адабиётлар нашриётида «Инқилоб номи билан» китобимни, кейин Ленинград нашриётида яна бир янги китобимни чоп эттирдим. Фақат шундан кейин Сталин ва Берия мавзуси билан шуғулландим.

МУАЛЛИФ

Ҳокимиятнинг юқори поғоналарида Сталин ўлиmidан сўнг ғалати вазият юзага келди. Марказий Қўмита котиби лавозимини эгаллаган Хрушчев ҳали йўлбошчи сифатида тан олинмаганди. Бу ерда ҳамма нарсани Берия билан Маленков ҳал қилар эди. Сталиннинг илгариги суюкли кишилари — Молотов, Каганович, Ворошилов, Микоян — бу икки қудратли шахсга қарши туриб, Никита Хрушчевнинг позициясини мустаҳкамлай олишмади ва буни хоҳлашмади ҳам. Сарой фитначилари, тажрибали амалпарастлар бўлган бу кишилар ҳеч қачон бир-бирларига ишонимасди, ўз рақибларининг ҳар бир қадамини ғайрлик билан кузатиб боришарди, уларни ҳеч нарса бирлаштирмасди. Дарвоқе, улар учун умумий бўлган нарса — ҳокимият ишқи, мансабдан ажраб қолишдан, кўрқувдан иборат эди.

Урушчев партия аппарати, кўп йиллик тажрибага таяниб, марказдаги ва жойлардаги ходимларнинг ўз иродасига сўзсиз бўйсунушига эришди. Лекин унда дадиллик етишмаётганди. Берия эса кутарди. Эллик учинчи йилнинг баҳорида Президиумда кучларнинг беқарор мувозанати юзага келди. Уни биринчи бўлиб ким бузади?

Берия партиянинг юқори органини қаттиқ силкиб ташлаш учун замин ҳозирлай бошлади. Унинг садоқатли, ўз тасаввурича, ёрдамчиси — Маленков бор эди. Бу одам бой тажрибага ва марказий аппарат билан мустақкам алоқага эга эди. Берия қудратли жазо ва қидирув органларига таянарди ва Президиум аъзолари уюшмаганидан кўнгли таскин топарди. Бундай вазиятда унга ким ҳам қарши тура олади? Май ойида Хрушчевнинг Киевда бирга ишлашган дўсти Тимофей Строкач ташвишли хабар келтирди: Украинанинг ички ишлар ташкилотлари барча кучларни жалб қилиш ва жанговар тайёр ҳолатда туриш тўғрисида махфий топшириқ олди. Партияти котиби бўлган Никита Хрушчев Сталин қўл остида дам масхарабоз, дам малай аҳволига тушиб, қалтираб, жилпанглаб неча йил яшади? Эндиликда эса Берия пайдо бўлапти...

Лекин унинг режаларини қандай билса бўлади? Шунда тақдир омадсиз партия етакчисига раҳм қилгандай, унга душман томондан иккита қочоқни юборди. Ички ишлар вазири ўринбосарлари Иван Серов ва Сергей Круглов, ўз бошлиқларининг имкониятларини чамалаб кўришиб, уни сотишга қарор қилишди. Улар Никита Сергеевичга Бериянинг барча режаларини маълум қилишди, қуроли исэн қандай режалаштирилганлигини, қисмлар жойлашган ерларни, фитнесчиларнинг исм-шарифларини айтишди.

Биринчи навбатда энг қийин вазифани бажариш — Марказий Қўмита Президиуми аъзоларини ягона мушт қилиб бирлаштириш керак эди. Кейинчалик унинг ўзи ҳикоя қилишича, Сталин қўл остида ишлаганларнинг биронтаси ҳам ишонса бўладиган, қатъиятли кишилар эмасдилар. Кўп йиллар бурун экилган «уруғ» ўз самарасини бераётган эди. Молотов — «у ҳали тип эди» (Хрушчевнинг ўз ибораси). Маленков — Лаврентий Бериянинг яқин дўсти. Ворошилов — кўрқоқ ва лаганбардор. Каганович — охириги пайда қаёққа оғишини, кимга қўшилишини ҳеч қачон билиб бўлмайдиган Лазарь муғамбир. Булганинга ишонса бўлади, лекин бошқалар бош тортса, у ўзини қандай тутар экан?

У Николай Булганиндан, мудофаа вазиридан бошлади. Қўриқчилар дивизиясини фақат армиягина енгизиши мумкин. Хрушчев Булганин билан Сталин ҳаётлигида умумий тил топишганди, Бериянинг зўравонликларига биргаликда чидашганди, бундан буён ҳам бирга бўлишга аҳд қилишди.

Анастас Микоян билан Хрушчев бир машинада шаҳар ташқарисига чиқишди, автомобиль тош кўчада қолдириб, иккиси ўрмон ёнидаги ялангликда сайр қилиб, жиддий мавзуда суҳбатлашди. Микоян иккиланди: «Мен Лаврентий Павловични 1919 йилдан бери биламан, менинг кўз ўнгимда у йирик партия ходими даражасига етди, хизмат кўрсатган одамни бирдан суриб ташлаш яхши эмас... Унинг хатоларини кўрсатишсин... У ўртоқларча танқидни ҳисобга олади...»

Хрушчевга Микоян билан яна гаплашишга тўғри келди.

Молотов билан музокаралар, кутилмаганда, силлиқ ўтди. Хрушчев билан шаҳар ташқарисига борганидан бир неча кун аввал Давлат хавфсизлиги хизмати, Вячеслав Михайловични огоҳлантирмасдан, унинг шахсий кўриқчисини алмаштирди. Молотов хавфли фитнесчиларга анчадан бери ташвиш ва шубҳа билан қараб юрган эди. Улар уни иккинчи, йўқ, энг орқа қаторга суриб қўйишди ва эндиликда бундан ҳам ёмонроқ бир нарсани тайёрлашмоқчи. Сталиннинг кўп йиллик сафдоши бўлган бу кишининг ақли калта эди, лекин табиат ўзини муҳофаза қилиш туйғусидан уни ҳам бебаҳра қилмаганди. Молотов Хрушчевни сўзсиз қўллаб-қувватлашни ваъда қилганида, у бир зарб билан Берияни ҳам, Маленковни ҳам гумдон қилади, деб ўйлаганди. Лекин Никита Сергеевич бу икки дўстнинг орасини бузишга уриниб кўрмоқчи бўлди. Уларнинг дўстлиги у қадар мустақкам бўлмаса керак? Бошқалар қатори Маленковнинг ҳам қулаб кетиш хавфи бор-ку.

Хрушчев Маленков билан очиқчасига гаплашишга кўрқди: кутилмаганда сотиб қўйса-чи? Лекин у, бу нозик масалада сўз очиши биланоқ, Маленков дарҳол кўпчилик тарафида эканлигини маълум қилди. Шу кун Хрушчев Воздвиженкага борди. Олий Совет Президиуми Раиси воқеа бундай чаппасига айланиб кетишини кутмаган эди.

— Менга нимани тақлим қилаяпсиз? Уртоқ Берия — ажойиб ленинчи-ку. Мен Лаврентий Павловични ҳаммиша ҳурмат қилганман ва ҳеч ким мени бу фикримдан қайтара олмайди! — деб баланддан келди Клиим Ворошилов.

— Кўп дод-вой қилаверма, худо ҳаққи, бу ерда сен билан мандан бошқа ҳеч ким йўқ. Сен беҳабарсан, Президиумнинг барча аъзолари биз билан. Агар ҳозир шошилинч чоралар кўрмасак, у бизни битта-биттадан гумдон қилади, наҳотки шуни тушунмасанг?.. Лекин маршал кўрқоқлик қилди.

Лазарь Каганович ҳам Ворошиловники сингари фикр билдирди. Хрушчев унга ҳамма гапни очиқ айтди: Маленков, Молотов, Сабуров, Булганин «розимиз» дейишди. Ниҳоят, Каганович кўпчилик тарафида бўлишини маълум қилгач, Ворошилов тўғрисида

сўради. Хрушчев маршалнинг сўзларини такрорлади. Каганович тутоқиб кетди: «Қари туллак! У сизни алдабди, менга Берияни хушламаслигини, у хавфли одам эканлигини, ҳаммамизни йўқ қилиши мумкинлигини айтган-ку...»

Хрушчев Ворошиловни яна бир синаб кўришга қарор қилди ва унинг олдида Маленковни юборди. Маленков аниқ ҳаракат режасини маълум қилганида, Ворошилов уни қучоқлаб йиғлади...

Бирликка эришилган заҳоти Булганин билан Жуков кучларни жалб қилишга киришдилар. Лекин Бериянинг айғоқчиларига билдирмаган ҳолда Москва остонасида ва Москванинг ўзида қандай қилиб қўшинларнинг кучли жанговар гуруҳини юзага келтириш мумкин? Москва ҳарбий округи қўшинлари кўмондони бўлмиш Артемьев Бериянинг садоқатли хизматкори-ку. Илгари у ички ишлар вазирлиги ички қўшинлари дивизиясига командирлик қилган. Мудофаа вазирининг биринчи қилган иши шу бўлдики, ёзги маневрлар баҳонасида Артемьевни Москвадан узоққа — Смоленск туманига жўнатиб юборди.

Май ойи ўрталарида Берлинда тўполонлар, ишчиларнинг иш ташлаши бошланди. Марказий Қўмита Президиуми у ерга Лаврентий Берияни юборишга қарор қилиб, унга бир гуруҳ ҳарбийларни қўшиб жўнатди. Берия йўғида Маленков, Булганин ва Хрушчев тор доирада кенгаш ўтказишиб, қудратли вазирни бартараф этишининг аниқ тадбирларини белгилаб олишни режалаштиришганди. Кимдир 20 майга Президиум мажлиси белгиланганлигини Берияга маълум қилишга улгурди. Берия ўша заҳоти кўнғироқ қилди:

— Сиз у ерда нима мақсадда йиғилмоқчи бўлаяпсизлар? Кун тартиби қандай?

— Одатдаги мажлис, қишлоқ хўжалиги масаласини муҳокама қиламиз.

— Нима сабаб билан? Менга ҳамма материалларни юборинглар.

Референтларга тегишли материалларни дарҳол тайёрлаб, Берлинга жўнатишга тўғри келди. Эртаси куни Берия яна кўнғироқ қилди:

— Нега Марказий Қўмитанинг қишлоқ хўжалик бўйича вазири йўқ, нега вазир йўқ? Нега бундай бемаънигарчилик қилаяпсизлар? Мен учиб бораман.

У Москвага йиғилиш арафасида етиб келди ва бизнинг фитначиларимизга қишлоқ хўжалиги муаммолари муҳокамасининг чинакам саҳнасини ўйнашга тўғри келди. Уйланган операция кечиктирилди, ҳали бу ишга зарур тайёргарлик кўрилмаганди. Сталиннинг кекса сафдошларидан бўлган Анастас Микояннинг позицияси айниқса ташвишлантирар эди. Ахир Хрушчевга у билан икки марта гаплашишга тўғри келди. Микоян кўпчиликка қўшилишга тайёрга ўхшарди, лекин у ўз ваъдасига вафо қилармикан? Ворошилов ҳам иккиланаётган кўринади...

Бу орада вазият янада кескинлашди.

Маленков ва Булганинга Минск шоҳйўли туманида, Москва яқинида яширин равишда десант дивизияси тузилаётганлиги ҳақида хабар етиб келди. Бу маълумотлар ҳарбий разведка ташкилотлари орқали маршал Жуковга маълум бўлди.

Июнь ойи бошида, Берия қандайдир баҳона билан мамлакатнинг турли вилоятларидан 400та партия ходимини қисқа муддатли курсга тўплаганлиги маълум бўлди. Курсантларнинг ярмига яқини Кавказорти жумҳуриятларидан келди. Уларга тўппончалар берилди ва Кремлга чақирилиб қолишлари мумкинлиги ҳақида огоҳлантирилдилар.

* * *

26 июнь Берия қамаладиган кун қилиб белгиланди. У Кремлга йиғилишга келиши билан барча ҳарбий академиялар тревога билан кўтарилади ва пойтахтга алоҳида ишончли дивизиялар киради.

Марказий Қўмита Президиумининг барча аъзолари бўлажак йиғилишдан хабардор эдилар, фақат уч киши — Маленков, Булганин ва Хрушчевнинг ўзи — бу мажлисда нима бўлишини, операциянинг умумий режаси қандайлигини билишарди. Яна бир кишига — маршал Жуковга ишнинг барча икир-чикирларини маълум қилишди. Уша пайтда у фақат Марказий Қўмита аъзолигига номзод эди.

Мана, шу кун етиб келди. Кремль комендант генерал Ваденин Москва яқинидан ўғли командирлик қилган полкни чақирди.

РСФСР Олий Совети номидаги билим юрти қуролларини шай қилиб турди, худди Кремлни қўшинлар босиб олгандай эди.

1953 йил 26 июнь. Шу куни соат бирда Никита Хрушчев Москва шаҳри ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшинлари кўмондони генерал-полковник Кирилл Семенович Москаленкони ҳузурига чақирди:

— Садоқатли кишиларинг борми? Шундай кишилар бўлсинки, сен уларга худди ўзингга ишонгандай ишонгин?

Москаленко: Топилади, Никита Сергеевич.

Хрушчев: Ўзинг билан тўртта кишини олиб кел. Ёнларида сигаралари ҳам бўлсин.

Москаленко: Қандай сигаралар?

Хрушчев: Нима, сен унутдингми, фронтда буни қандай аташларини?

Генерал эсади. Хрущев тўппончани назарда тутган эди.

Хрущев: Бош штаб ҳовлисида сени Булганин кутади. Тез бўлақол.
Москаленко шу заҳоти қўл остидаги офицер Виктор Иванович Юферевни чақирди ва Хрущевнинг топшириғини маълум қилди. У подполковникдан сўради:

— Қандай ўйлайсан, Батицкийга ишонса бўладими?

Юферев ҳарбий ҳаво кучлари бош штаби бошлиғини ишончли одам, жанговар генерал сифатида биларди. У, Москва шаҳри ҳаво ҳужуми мудофааси штаби бошлиғи Алексей Иванович Баксовга ҳам тўла ишонса бўлади, деди.

— Яна кимни олсак бўлар экан? — сўради Москаленко.

Юферев Сиёсий бошқарма бошлиғи Иван Григорьевич Зубанинг номини тилга олди. Хайдовчини ҳисобламаганда беш киши бўлиб йўлга тушишди. Бош штаб ҳовлисида Москаленконинг гуруҳини маршал Булганин кутиб олди. Унга шахсий кўриқчилар бошлиғи подполковник Федор Безрук ҳамроҳ эди. Вазирнинг автомобили, яна ўшанақа ЗИС-110 га ўтиришди.

— Кремлга ҳайданг, — деб буйруқ берди Булганин.

Троицкий дарвозасига яқинлашганларида, Булганин огоҳлантирди:

— Кўринмайроқ ўтиринглар.

Ҳарбий қоровуллар олдидан муваффақиятли ўтишди, бурчакдаги алоҳида ҳукумат йўлагига яқинлашиб, иккинчи қаватга кўтарилишди. Мана, бир пайтлар Сталин ўтирган хона. Ҳозир бу ерда Марказий Қўмита Президиуми йиғилишлари ўтказилади. Булганин ичкарига кирди, бошқаларни қабулхона қаршисидаги туташ хонага олиб киришди. У ерда ўн беш-йигирма нафар одам — Марказий Қўмита ходимлари, бир неча генераллар ва маршал Жуков бор эди. Ҳамма бемалол гаплашиб, ҳазиллашиб ўтирарди, латифалар айтишарди...

Шу пайтда Хрущев пайдо бўлди. У Москаленкога яқинлашди:

— Сизга Президиум аъзоларидан бирини ҳибсга олишга тўғри келади. Эҳтимол, у қуролланган бўлиши ҳам мумкин...

Хрущев барваста қоматли Батицкий ва Юферевга қаради.

— Сизлар унга яқинлашасизлар. Қачонлигини сизга айтишади... Кейин уни қўлга оласизлар.

Юферев: Отиш ҳам мумкинми?

Хрущев: Йўқ, қамаб, тергов учун сақлаш керак. Қурол ишлатилмасин. Ҳозирча ҳамма шу ерда қолади. Иккита узун кўнғироқ товушини эшитишингиз билан, котибнинг ёнидан ўтиб, ҳеч кимга эътибор бермай, мажлис бўлаётган жойга кириб бораверинглар.

Хрущев чиқиб кетди. Берия йиғилишга кечикиброқ келди-ю ўз ўрнини эгаллаб, сўради:

— Кун тартибда нима масалалар?

— Кўриладиган масала битта, — деб жавоб берди Хрущев, — Лаврентий Берия тўғрисида. — Маленковга қараб кўшимча қилди: — Маърузани бошла.

Чорак соат ўтмай, иккита узун кўнғироқ чалинди. Ҳарбийлар эшикни очишди, котиб уларнинг йўлини тўсди. Беш киши уни четлаб ўтиб, қаршидаги хонага киришди. Улар ортида маршал Жуков ҳам бор эди.

...Раислик ўрнида — Маленков, ўнг томонда — Хрущев, унинг ёнида — Булганин, эшикка яқинроқ жойда — Берия, Лаврентий Павловичнинг қаршисида — Ворошилов. Кирганлар Булганин яқинида, Бериянинг ортида тўхташди. Маленков маърузасини тугаллаётган эди: «...Кўриб турибсизки, Берия нафақат ички душман, балки халққаро миқёсдаги душман ҳамдир. Уни дарҳол қамаб, мана бу ўртоқларнинг қўлига топшириш таклиф қилинади.»

Батицкий ўзининг «парабеллуми»ни, Юферев — «ТТ»сини чиқарди.

Берия бошини эгиб ўтирар ва асабий ҳолатда қоғозга нималарнидир ёзар эди. Кейин маълум бўлишича, у фақат бир сўзни — «тревога»ни ёзган экан, бу сўзни ўн тўққиз марта такрорлабди. Ниҳоят, Берия бошини кўтарди, бу пайтда ҳарбийлар унинг ёнида туришарди — Юферев чап томонида, Батицкий ўнг томонида.

Жуков келиб: — Қўлингизни кўтаринг. Сиз қамоққа олиндингиз, — деди.

Тарихий бир сурат сақлашиб қолган: Берия билан Ворошилов худди оға-инилардек қучоқлашиб туришибди. Лекин Клим омадли Лаврентийни ҳамини билолмай қийналарди — ахир бу қудратли чекистни унинг эски ошналари, ўша Иван Серовнинг ўзи ҳам қутқариб қолиши мумкин эди-да. Никита Сергеевич унга беҳудага ишонди. Берияни ниҳоят Марказий Қўмита Президиуми хонасидан олиб чиқишганда, Ворошилов ҳозир у нозир бўлди. Басавлат соқчиларнинг кўзларига синчиклаб тикилди. Подполковник Юферев ўз фуражкасини котиб хонасида қолдирган эди ва чиқиб кетаётиб уни олмоқчи бўлди. Шунда Ворошилов югургилаб келиб: «Мен сенга ҳозир, чироғим, узатиб юбораман», деди.

Марказий Қўмита Президиумининг шошилини мажлисида Берияни Москва ҳарбий округи штабига ўтказишга қарор қилишди. Берия ва унинг қўл остидагилар иши бўйича терговга Бош прокурор Руденко бошчилик қилди.

Берияни майдони ўн икки квадрат метрдан ортиқ бўлмаган кичик бир хонага қамашди. Каравот, курси — бутун хона жиҳози мана шундан иборат эди. Тергов ўша ерда, бункерда олиб борилди. Бош прокурорга алоҳида хона ажратиб беришди.

Москаленко мунтазам округ штабида бўлиб турди. Юферев билан бирга шу ерда тунади. Штабни танклар ва бронетранспортёрлар кўриқлаб туришди.

Бериянинг уст-бошини — илгизламадан тайёрланган солдат гимнастёркаси, шими билан алмаштиришга тўғри келди. Унга Москва ҳарбий округи штаби гаражидан солдатлар ейдиган таомдан олиб келиб бериб туришди, идиш-товоғи ҳам солдатларникидай: котелок ва алюмин қошиқдан иборат эди.

Дастлабки кунларда Булганин ҳар кеча 12 дан сўнг қамоқхонага қўнғироқ қилиб турди.

— Ишлар қалай? Тинчликми? Маҳбус ўзини қандай тутаяпти?

Агар генерал Москаленко ухлаб ётган бўлса, Булганин ер ости хоналаридан бирида мунтазам навбатчилик қиладиган подполковник Юферевдан ахборот олар эди.

* * *

Биринчи марта у 1920 йилда қамалган. Ушанда Багировнинг ёрдамида озодликка чиққан эди. Садоқатли дўстлар бу гал ҳам ёрдам беришса керак, улар анани маҳмадо-на Никитани ўз фикрлари билан ҳисоблашишга мажбур қилишади. Маленков-чи, Маленков! Унга қанча яхшилиқ қилган эди-я!.. Агар Лаврентий бўлмаганида, у Ўрта Осиёда сургунда юрган бўларди. Шунда ҳам хўжайин унга тирик қолиш имконини берса.

Берия эшикни тасриқлаб, қалам ва қоғоз сўради. Унга дафтар варағи ва қоғоз беришди.

«Егор мени тасодифий кишилар олиб кетишганлигини наҳотки билмасанг аҳволни шахсан маълум қилишингни истайман қачон чақирасан».

Берия Григорий Маленковни Егор деб атади. Хатдаги гапларни бош ҳарф билан бошлашни ҳам, имло белгиларини қўйишни ҳам унутди.

У хатни навбатчи офицерга берди...

Икки кун ўтди. Маленковдан садо бўлмади. Маҳбус унга иккинчи бор мактуб юборди. «Егор нега жавоб бермаяпсан?».

Бир парча қоғозга қалам билан ёзилган ҳар икки хат ҳам Хрущевга келиб тушди.

Терговда Берия ўзини такаббуруна тутди, фақат прокурор гувоҳлар асосида исботлаш, мустаҳкамлаш имкониятига эга бўлган айбларгагина иқроқ бўлди. Ўзини оқлашнинг янгидан-янги усулларини ўйлаб топиб, терговчиларни ҳар жиҳатдан чалкаштиришга ҳаракат қилди.

Тергов ярим йил давом этди. Хужжатлар, гувоҳларнинг далиллари, сўроқ протоколлари ўн тўққиз томни ташкил этди. Иш бўйича Бериянинг олти сафдоши: Владимир Деканозов, Всеволод Меркулов, Лев Влодзимирский, Павел Мешик, Сергей Гоглидзе, Богдан Кобулов — Берия каллакесарлар армиясининг фақат бир қисми жавобгарликка тортилдилар.

Бу кишилар — Меркулов, Деканозов, Кобулов, Гоглидзе, Цанава... Лаврентий Берияга ўттиз йилдан ортиқ хизмат қилишди. Уларнинг аҳилчилиги бузилмасдай туюларди. Бироқ биринчи синовоқ — тергов ва суд — Берия тузган иттифоқ бекарорлигини кўрсатди. «Берия — амалпараст, бузғунчи ва бонапартист», — деди судда Богдан Кобулов. Владимир Деканозов унга қўшимча қилди: «Берия ўзини ҳар жиҳатдан амалпараст, шаддоод ва ёвуз одам сифатида кўрсатди». Маълум бўлишича, ўттизинчи йиллардаги қарийб ҳамма қама-қамалар унинг шахсий топшириғига биноан амалга оширилган экан... Жиноятчилар тўдаси бошлиғининг жинойи фаолиятини баҳолашда Всеволод Меркулов анча босиқлик қилди, лекин Лаврентий Цанава аниқ-равшан қилиб гапирди. Белоруссиянинг собиқ Давлат хавфсизлиги вазири, 1937-1938 йилларда Берия ўзига ўринбосар бўлиб ишлаганларнинг ҳаммасини ва ўзининг кўпгина собиқ бошлиқларини оттириб юборганлигини маълум қилди. Цанава уни шафқатсиз, золим, деди. Савицкий ва Мичурин-Ларин судда Лаврентий Бериянинг ҳаддан ташқари ҳокимиятпарастлиги, шон-шўҳратга муккасидан кетганлиги ҳақида гапиришди.

Ниҳоят, Берияга айблов хулосаси билан танишишни таклиф қилишди. Руденко катта ҳажмли, юз бетли ҳужжатни ўқишга киришганида, Берия қулоқларини беркитиб олди. Прокурор изоҳ талаб қилди.

Берия: Мени тасодифий кишилар қамоққа олишди... Мен, ҳукумат аъзолари мени тинглашларини истайман.

Руденко: Сизни ҳукумат қарорига биноан қамашди ва сиз буни биласиз. Биз сизни айблов хулосасини тинглашга мажбур қиламиз.

Суд округ штабининг биринчи қаватида бўлаётган эди. Зал Марказий Қўмита Президиуми аъзолари хоналари билан микрофон орқали боғланган эди.

Дастлаб Берия ўзини жинниликка сола бошлади: қўлини силкиб, гавдасини дам олдинга, дам орқага ташлай бошлади... Шунда бирдан олдида Москаленко келиб, унинг шими тугмаларини кесиб ташлади. Шим тушиб кета бошлади ва маҳбус жим бўлиб қолди.

Судда қатнашаётганларга фаҳшнинг қурбони бўлган икки юздан ортиқ аёлнинг рўйхати тақдим қилинди. Шунда ҳеч қутилмаган ҳодиса юз берди: Берия суд раисига муурожаат қилиб, уларнинг номини айтмасликни, шарманда қилмасликни сўради. Суд кенгаши кириб кетди ва бир овоздан қарор қилди — судланувчининг талаби қондирилсин.

Судга гувоҳ сифатида бир неча аёл таклиф қилинган эди. Леля Дроздова судланувчи билан алоқалари ҳақида анча батафсил гапирди, у бир неча йил унинг дала ҳовлисида яшаган эди. Уни кўргач, Бериянинг ранги оқариб кетди, гавдасини олдинга эгди. Эҳтимол, у Дроздовадан жилла курси бир неча оғиз миннатдорчилик сўзлари эшитарман, деб кутган бўлса керак... Лекин аёл сўзини уни қандай зўрлаганлиги ҳақидаги аччиқ ҳақиқатни гапиришдан бошлади. Бир оғиз ҳам яхши сўз айтмади. Кейин Дроздованинг онасини сўроқ қилишди. У қизининг далилларини тўлдирди ва судланувчининг хатти-ҳаракатларидан ғазабланганлигини баён этди. Она ўз сўзи охирида тавон сифатида Бериянинг мусодара қилинган барча буюмларини беришни талаб этди.

Берия юзини кафтлари билан беркитиб тинглади. У йиғлади. Унинг бу судда сўнги марта йиғлаши эмасди. Қарийб чорак аср муқаддам, Кутаиси қамоқхонасида ҳам у йиғлаб, гуноҳларини кечиршни сўраган ва ниятига етган эди. Эндиликда у қандай мақсадни кўзлаётган эди? Л. Дроздованинг кўрсатмалари айблов хулосаси матнига киритилган. Унда шу нарса тилга олинганки, Берия 1944 йилда захм касали билан оғриган ва даволаш курсини тугалламай, тасодифий аёлларга касалини юқтирган. Шу муносабат билан суд уни жиноят кодексининг тегишли моддасига биноан жиноий жавобгарликка тортди.

Бу судда аён бўлган қонли воқеалар бир неча даҳшатли романга етарли эди.

* * *

Улимга ҳукм қилинган жиноятчини Москва ҳарбий округи штаби бункерида қатл қилишди. Унинг гимнастержасини ечиб олиб, ичкўйлақда қолдиришди, орқасига қайрилган кўлини тахтага қоқилган илгакка маҳкам боғлаб қўйишди. Бу тахта кузатувчиларни ўқ сакраб кетишидан сақлаши керак эди.

Прокурор Руденко ҳукмни ўқиб берди.

Берия: Гапиришга рухсат беринг...

Руденко: Сен ҳамма гапингни айтиб бўлдинг. (Ҳарбийларга): оғзини сочиқ билан беркитинглар.

Батицкий: Ўртоқ кўмондон, менга рухсат беринг (ўз «парабеллум»ини олади). Мен бу тўппончам билан фронтда кўплаб аблаҳларни у дунёга жўнатганман.

Руденко: Ҳукмни ижро этинг.

Батицкий кўлини чўзди. Берия боғич устидаги кўзларини бирини олайтириб, иккинчисини қисиб қараб турарди. Батицкий тепкини босди, ўқ маҳбуснинг пешонасига тегиб, гавдаси арқонга осилиб қолди.

Қатл маршал Конев, прокурор, бир гуруҳ ҳарбийлар ва суд аъзоси Кучава иштирокида амалга оширилди.

Врачи чақиришди. «Унинг нимасини кўраман, — деди врач, — тайёр бўлибдику. Мен уни билардим, аллақачон чириб бўлган эди...»

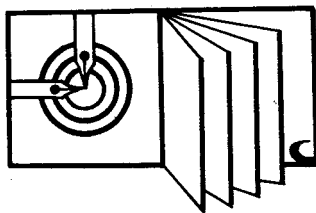
Бериянинг жасадини хомсурпга ўраб, крематорийга жўнатишди. Уша куни Лубянкада қатл этилган олти сафдошининг жасадаларини ҳам ўша ёққа олиб боришди.

Инсоният тарихида энг машҳур золимлардан бирининг мураккаб ҳаёти ана шундай тугади.

Лаврентий Бериянинг ўлими билан аниқ ифодалаш қийин бўлган золимлик даври ниҳоясига етди. Энди ўша шармандали ўтмишни лаънатлашни бас қилиб, унинг қайта такрорланишига йўл қўймаганлардан миннатдор бўлайлик.

«Литературная газета» илова-
«Досье»дан таржима қилинди.

Абдуғафур Расулов

ШАФОАТ ЁҒДУСИДАН БАҲРАМАНДЛИК

(Ёшлар қиссалари ҳақида қайдлар)

Ёшлар роман ёзишга ботина олмайдилар-у, тезроқ қиссага қўл урадилар. Қисса жанри табиатида жалб қилиш хусусияти кучли: бекорга унинг очерк билан «биродарлигини» таъкидламайдилар. Олтишинчи, етмишинчи, ундан кейинги ўн йилликда ҳам ёшларда қисса ёзишга рағбат кучли бўлган. Ҳозир ҳам қиссанавис ёшлар кўп. Мен Нормурод Норқобилнинг «Оқбўйин», Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Оромкурси», Баҳодир Мурод Алининг «Кўктўнликлар», Исажон Султоновнинг «Муножот», Шуҳрат Мусонинг «Раҳна» қиссалари ҳақида фикр-мулоҳазаларимни баён этмоқчиман.

Бадий адабиётда, хусусан, Шарқ адабиётида одамни табиат фарзанди, тирик мавжудотнинг таркибий қисми сифатида тасвирлаш адабий удум, аъяна. Реалистик метод пайдо бўлгач, инсон бадий адабиётдаги асосий куч, ижтимоий муносабатлар таянчи, ўзаги бўлиб қолди. Машҳур санъаткорлар-реалистлар инсонни ҳамisha жонли мавжудотлар бирлигида акс эттирганлар. Ўзбек шўро китобхони ўтмиш адабиёти, санъатидан маълум муддат узилиб қолганлиги сабабли инсонни адабиётнинг бирдан-бир қаҳрамони, характер яратиш бадий адабиётнинг ягона вазифаси деб, бирёқлама қарашларга ишониб яшади.

Оғзаки ижод намуналари, «Қиссаси Рабғузий» сингари асарларнинг чоп этилиши китобхонни гўё мислсиз кенгликларга олиб чиқди. У борлиқнинг яратилиши, Одам Ота ва Момо Ҳаво ҳақидаги ривоятларни ўқишга муяссар бўлди. Китобхон кўз ўнгида тирик мавжудот инсон билан апоқ-чапоқ ҳаракат қила бошлади. Қизик, махлуқот оламида инсонни улуғлаш, унга сажда қилиш, унга мадад бериш ҳаракати олий бир куч томонидан бошқарилиб тургандек... Майли, чоп этилаётган асарлар дунёқарашимизда анча мустаҳкамланиб қолган «Бундай бўлиши мумкин эмас. Булар — афсона», деган тўсиққа урилавурсин. Уша афсона асарларда руҳимизни эркалайдиган алланима бор, ғаройиб бир куч: «Мана шунга ишон, эътиқод қўй», — деяётгандай бўлади.

Шўро адабиётида табиатни — дов-дарахт, ўт-ўлан, дарё-денгиз, махлуқот оламини ҳаракатда, жонли куч сифатида акс эттириш аъянаси кучайиб бормоқда. Бошқа адабиётлару ёзувчиларни қўя турайлик-да, замонавий туркий адабиётнинг забардаст санъаткори Чингиз Айтматов ижодига назар ташлайлик. Уруш тўфайли эри, учта алпомишдай ўғли, сулув келинидан жудо бўлган Тўлғаной Момо ер билан сўхбат қуради. Момо ер Тўлғанойнинг ўт бўлиб ёнаётган қалбига таскин беради, сабр-бардош ато этади. Биронта китобхон: «Ер гапирмайди. У оёқ остидаги тупроқ-ку!» деймайди. Она бугу («Оқ кема»), Қоранор («Асрга татигулик кун...»), Тошчайнар, Акбара («Қиёмат») сингари образлар, менга қолса, энг кучли характерлар билан беллаша олади. Мўмин чол, Бола қалбини Она бугусиз, Эдигей юрагидаги тўфонларни Қоранорсиз, сахий табиатнинг доно фарзанди Чингиз Айтматов андуҳларини Тошчайнар, Акбара бўриларсиз, ваҳший одамлар томонидан қирилаётган сайғоқларсиз англаш мумкин эмас.

Бадий адабиётда махлуқот оламини акс эттиришда нозик, бадий бир сир бор. Санъаткор инсон қалбидagi меҳр нури, шафқат туйғуси нуқтаи назаридан ҳайвонлар, паррандалар оламини акс эттиради. Қоранор бизга шунинг учун суюклики, уни Эдигей ўз фарзандидай ардоқлаб ўстирган, меҳрини қўйган. Акбара, Тошчайнарлар йиртқич: имконият тўғилди дегунча қонхўрлик қилдилар. Ёзувчи бу ёвуз йиртқичларни чекинаётган табиат, инсоний ёвузлик олдида аянч аҳволга тушиб қолган куч сифатида акс эттиради. Бадий асарлар, кинофильмлар таъсирида хом сут эмган бандалар илонни, тимсоҳни, бўрини, айиқни каталакдай уйларида асраптилар. Бундай меҳрибонлик ҳозирча фақат салбий натижа берапти. Бадий адабиёт табиатга, табиат кучоғидаги эркин паррандаю даррандаларга меҳр уйғотади.

Ҳозирги ўзбек адабиётида маромига етказиб тасвирланган ҳайвонлару паррандалар образлари кўп эмас. Ваҳоланки, табиатга ҳужум даврида биз катта талофатга учрадик, ҳайвонот оламига қирон етди. Шукур Холмирзаев, Эгам Раҳим, Менгзиё Сафаров, Эмин Усмон, Нурали Қобул ва яна бир неча ёзувчилар ижодига табиат, унинг «фуқаролари» образи акс этган. Нормурод Норқобилнинг «Оқбўйин» қиссаси («Шарқ юлдузи», 1990 йил, 9-сон) самимийлиги, вафодор ит образини ишонарли тасвирлагани билан диққатни жалб этади. У. Умарбековнинг «Кўкёл», Нурали Қобулнинг «Тубсиз осмон», Баҳодир Мурод Алининг «Оқтўш» асарларида ҳам ит образи яратилган. Лекин Н. Норқобил қиссасида Оқбўйин, унинг яшаш тарзи ўта тинч ва холис чизилган. Ёзувчи ҳаётни Оқбўйин кўзи билан кўради, теварак-атрофини, одамларни, паррандаларни, итларни унинг қабул қилиши, ҳис этиши даражасида тасвирлайди. Қиссада катта ижтимоий воқеалар, ҳаётни кенг кўламда тасвирлаш йўқ. Аммо унда бадийлик, китобхон қалбини ром этадиган самимийлик бор. Мана, Оқбўйин эндигина илдамроқ юришни ўрганган, атроф-муҳитга мурғак кўз билан қарашга одатланаётган пайт. Уни кўриши ҳамоно бароқ мушук туқларини ҳурпайтирди, «пих» этган овоз чиқарди, сўнг шаталоқ отиб қочди. Оқбўйиннинг «ташрифи товўқларга ёқмади. Хўроз

деган йўсинда жойида чир айланаркан, кетига тисланиб, тепмоққа чоғланди. Оқбўйин ярим йўлда саросимада туриб қолди, бегона жойга қадам босганини пайқади». Оқбўйин улғая боргач, унинг рақиблири кўпайди, кураш-яшаш воситаси эканлиги табиатидан кўрина борди. Қиссада Оқбўйиннинг Малла, Оқтўш лақабли ака-укалари табиати, тақдири тиниқ тасвирланган. Оқбўйин ёшли гиданоқ ваҳшийлиги англашиб қолган иниси — Малла билан ҳаёт-мамонт жангига киришади. Енгиллишига бир баҳа қолганда Малланинг орқа оёғи Оқбўйиннинг оғзига тўғри келиб қолади. У оёқни жон-жаҳди билан тишлайди, суякнинг қарс-қурс сингани эшитилади, Малла жон ҳолатда вангиллаётган юборади. Қиссанинг фазилатларидан бири шундаки, ёзувчи, асосан Оқбўйинни, унинг қилиқлари, ни, аёвсиз ғижинишларини диққат марказида тутса-да, воқеа рўй бераётган чекка кишлоқ кишилари, уларнинг яшаш тарзи, ўзаро муносабатларини ости-оқим тарзида акс эттиради. Кишлоқ кишилари илғор колхозчи, ферма мудири, илғор бригадир сифатида тасвирланмайди. Зинҳор. Агар шундай йўл тутилса, қиссанинг оҳори, ўзлиги тамоман йўқолади. Ёзувчи одамлардаги ўзликни табиийликини очишга интилади. Нормуроднинг маҳорати шундаки, қиссада, персонажлар тасвирида мутаносиблик сақланган. Оқбўйин ўз табиатидаги туғма белгиларни намоён этганида, кишилар ҳам суратга тушаётган ёхуд ўзга жойдан келган номаълум одам билан сергаланиб суҳбатлашаётгандай сунъий ҳолатга кирмайди. Табиий муҳитда одамнинг моҳияти, ўзаги кўзга ярқ этиб ташланади. Содиқ ака, Эркин пучуқ, Кимсан хола, Салом дўхтир, Хидир хира, Қарим подачи, Мамаражаб жувозкаш, Келдиёр лўли сингарилар маълум касб-кордаги, турли мавқеадаги кишилар. Лекин уларнинг бой-камбағаллиги, амалдору оддийлиги ёзувчини қизиқтирмайди. У тирик одамлар табиатини ишонарли акс эттиришни мақсад қилиб қўйган. Қарим подачи итфеълликда Оқбўйиндан ўтса ўтадики, кам эмас. Жўжабирдай оила бошлиғи, мулоим Содиқ ака ҳам бир тажанглашса, гожиқ қилса, Қаримдан қолишмайди, тутган ерини узмасдан қўймайди.

«Сен бола кў-ўп аччиғимни кўзғатма! — ғазабдан подачининг ранги бўзариб кетди. — Суриштириб келсак, ўша ахта бўлгур кучугингни бўйнида итимнинг хуни бор. Отиш кам, этини нимталасам арзийди. Худо насиб этса, бу ишни қиламан ҳам. Содиқ ака бош бармоғини бармоқлари орасидан чиқариб, қўлини подачи томон чўзди. — Мана қиласиз!»

Қарим подачи қўлидаги пиёлани жаҳд билан отди. Пиёла тоқча қиррасига тегиб, парчалашиб кетди. Содиқ ака дастурхондаги чинни косалардан бирини қўлига олди. Подачи иргиб ўрнидан турди:

— Қоч, йўлимни тўсма! — деди орага тушганлардан бирининг кўкрагидан итариб. — Кетаман! Қолсам, ёмон бўлади! Мановуни тиккалай сўйиб қўйишим мумкин! Қўйвор қўлимни! Қўлимни қўйвор деяпман».

Қиссада кишлоқ кишилари орасида Қаримга ўхшаш оғзи катталар, Салом дўхтирга ўхшаш савимийлар, Хидир хирадай қаҳри қаттиқлар, жувозкашдай мақтанчоқлар борлиги кўрсатилади. Бу қисса, бурунги пайтлардагидай, социалистик кишлоқларимизни, меҳнатсевар колхозчиларни улуғлаш ниятида ёзилган. Асарда ҳақиқий ҳаёт, тирик жонли одамлар бор. Шунинг учун бўлса керакки, у берилиб ўқилади, китобхонни бефарқ қолдирмайди.

Нормуроднинг қиссасида унча-мунча китобхон эйтибор беравермайдиган бир фикр бор: «...жониворлар, айниқса, ит зоти кимгадир меҳр қўймасдан яшолмайди. У атрофдагилардан бирини танларкан, умр бўйи бор меҳру садоқатини ёлғиз ўша одамга бағишлайди». Инсон ҳам меҳрга меҳр билан жавоб беради. Халқ ўртасида итнинг вафодорлиги қанча улуғланса, отнинг йўғит ишни қилади, ақлини ишлатиб эйтибор топади. Табиатдаги ҳамма нарса инсон учун яратилган. Ҳатто яратувчи барча малоникларни инсонга сажда қилдирган. Инсон, чиндан ҳам, улуғ, ҳеч ким, ҳеч нарсасга тобеъ бўлмаслиги лозим. Ҳозирги инсонлар кироий севанларидан эмас, тўқликка шўхлик қилганларидан иту мушукларга шохона шароит яратмоқдалар. Ҳатто итнинг туваги олтиндан, мушукнинг тўшағи пардан бўлмоқда. Бунинг боиси шундаки, баъзи одамлар тирик мавжурлар. Одамлар орасида латта-путта, жиҳоз-буюм, енгил машинаю магнитофонларга ишқибозлик ортиб борапти. Бир гуруҳ кишилар эса амал, унвон, мукофотлар гадоси. Бир сўз билан айтганда, инсон ўзининг улуғлигини, табиатнинг сарвари эканлигини унутиб қўймоқда. Кундалик оврагарчиликлар, бойваччалик туйғуси уни увоқ, майда қилиб қўймоқда. Адабиётда ҳамиша мол, жиҳоз, пул-бойлик шайдолари образлари яратилган. Биз узоқ вақтларгача Солиҳ маҳдум, Қори ишқамба, Иноят оқсоқолларни ўзимиздан ташқари деб билдик, бу бахиллар устидан кулиб қўя қолдик. Беш қўл баробар эмас-ку, дея ўзимизга таскин бердик. Ғафур Ғулум мақолаларидан бирида ёзишча, грамафон энди-энди удум бўлиб келаётганида, серзавқ бир аёл шу матоҳли қаттиқ севиб қолибди. Шу даражага бориб етибдики, пировардида оиласи, бола-чақасини ташлаб, грамафон эгасига турмушга чиқибди. Бу ҳодисага ҳам ёқа ушлаб қўяқолганмиз.

Замон ўзгарди, одамларда мол-мулкка ўчлик авж олди. Шу даражага бориб етдики, енгил машинасини бола-чақасидан ортик севадиганлар, данғиллама уй-жой қуриш учун одамгарчиликни, инсоф, диёнатни бутунлай унутганлар, гилам ёхуд жиҳозга зарар етказгани учун ота-онани росалимни эшитган одам кулиши муқаррар, ким кулса кулаверсин, лекин ана ўн-йигирма йиллардан кейин одамзод қаъми орасида оромкурсини севиш касаллиги тарқаса нима бўлади? Қани, хўш?! Вабодек, ўлатдек тарқаса?... Курси деб одамлар одамлардан беизи кетса, курсидан ором топиш илжинида бола отасининг, ота хотиннинг бахридан ўтса, ёппасига шундай бўлса!.. Оромкурсининг жиннисига айланиш спиддек ёпишса одамларга у-у-у... Ҳозирги меҳр-оқибатлардаги совуқчилик, инкорни инкорлар ҳолва бўлиб қолади, Кўкламали жаноблари!... Ана ўшандагина инсоннинг оромкурсига ишқи тушган биринчи одам — Кўклам Тонгтаровни эслайдилар...» Мазкур кўчирма Хуршид Дўстмухаммаднинг «Оромкурс» қиссасидан (Шарҳ юлдузи», 1990 йил, 10-сон) олинди. Қиссани ўқиб чиққан кўпчилик китобхонлар ҳайрон бўлишлари, ҳатто оғзи катта мунаққид ҳам: «Хўш, нима бўпти?» дейиши тайин.

Миллий наср ҳам мисоли жонли мавжудот: болалик палласидан ўтади, ўсмирлик ажойиботла-

рини бошидан кечиради, балоғат босқичига етади. Китобхон ҳам худди шундай... У «Ўтган кунлар»ни ўқиганда ёзувчининг этагига маҳкам ёпишиб олган: «Бу нима, бу ким?» дея тинимсиз савол берган болакай эди.

Ҳозир жаҳон адабиётидаги янги йўналишлар сезгир ижодкорлар томонидан тез илғаб олинмоқда. Бугунги илғор насрда имо-ишора, рамз, ҳар бир жумла, ибора, сўзга иложи борица кўпроқ маъно жойлаш хусусияти аниқ сезиляпти. Насрда ҳис-туйғудан кўра ақл-зеҳн, сезгирлик етакчилик қилмоқда. Ҳақиқий наср ҳар доим руҳиятни асосий «иш майдони» деб англаган. Авваллари насрдаги воқеа эмас, характернинг ўсиш-ўзгариш йўлигина диққатимизни жалб этарди. Ҳозир шундай воқеалар, ҳодисалар тасвирланадики — у ҳаётда кўп, кам учрашдан қатъи назар — уларда сермаънолик, остки, ички оқим кучли. Ёзувчи бир воқеани тасвирлай туриб бутунлай бошқа мақсадни кўзлаши мумкин. Хуллас, ҳозирги насрдаги изланишлар адабиётшуносликдаги бир маҳаллар жиддийлик билан ўқитиладиган ҳаёт ҳақиқати, образнинг миллийлиги, типиклик, адабий анъана сингари масалаларни қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

«Оромкурси» — Хуршиднинг етук қиссаси эмас. Аммо унда воқеа-ҳодисаларга, инсон табиатига янги нуқтаи назардан қараш аниқ сезилади. Қиссадан олинган илк таассурот шуки, ёзувчи, гарчи оромкурси ҳақида ёзган бўлса-да, амалкурсини назарда тутди. Кўкламали Тонгтаров виллоят миқёсидаги амалдор бўлган: атрофида елпатаклар, дастёрлар, фармонбардорлари хизмат қилган. Бундай фикрга келишимизга сабаб шуки, миллий насримизда такаббур, серсалобат, фаросатсиз Тўра Тўраевичлар образи кўплаб яратилган эди. Буюмни юрак-юракдан севиб қолиш, нарсанинг қулига айланиш, ўзлгидан жудо бўлиш — адабиётимиздаги янги масала. Тўғрироғи, ҳозир одамлар ўртасида кенг тарқалган бахиллик, молпарастлик, маънавий бўшлиқ «Оромкурси»да қаттиқ қораланган. Қиссада ғалати бир оҳанг бор. Уни кесатик, пичинг ёки романтик майл ифодаси деб ҳам аташ мумкин. Кўкламали Тонгтаров... Нюм-чи? Кўкламали «севгилис» оромкурсини яна ҳам гўзал кўришни истайди. Оромкурсини хусусини «очадиган» жиҳоз, мол-мулк, латта-путта топишга интилади. Кўкламали қип-қизил матодан парда тутди. Оппоқ оромкурси деразадан тушаётган алвон нур оғушида ажиб товланади: қаҳрамон чунон хузурланадики, айтиб адо қилиш мушкул. Шу пайт тартиб ўрнатувчилар хуш кайфиятни бузадилар. Расмий кишиларнинг расмий гап-сўзлари, сўзлаш оҳанглари, беғуноҳ кишини айбдор қилиб қўйиш усуллари «ошиқ» Кўкламалининг тоқатини тоқ қилади.

Ижарачи кампирнинг гап-сўзларида пичинг сезилмайди. Кишлоғи ҳақида ўйларкан, Кўкламали юрагида самимийлик, меҳр жўш уради. Кўкламали ашёга кўнгли қўйган илк ошиқ сифатида тасвирланади. У осма супага чиқади-да, оромкурсини пастга улоқтирмайди: ўзи оромкурсининг устига қиқиб пастликка шўнғийди. Узига хос хотима. Қиссада имо-ишора, ҳар бир воқеа, образга кўпроқ маъно сингдиришга ҳаракат сезилади. «Оромкурси» Хуршид асарлари ичида ўз қиёфаси, табиати, тасвир йўли билан ажралаб туради.

«Кўктўнликлар» — жиддий қисса, роман нафаси сезилиб турган асар. Муаллиф уни ёзишга пухта тайёрланибди. Кўпчилик ёшларда сезилмайдиган сўзга талабчанлик, матннинг пишиқлигига эътиборни «Кўктўнликлар»да кўрдим. Миллийлик барча муаллифлар асарларида мавжуд, лекин Баҳодир Мурод Али қиссаси яна ҳам миллийроқ. Бу хусусият «ёғий», «улус», «машойих», «навгар», «ғоза», «иймон», «савқи табиий», «эгри қарнай» сингари ўз ўрнида қўлланган сўзлардагина эмас, қиссанинг умумий руҳида, ўта ўзбекона тафаккур тарзида сезилади. Қиссани ўқиган китобхон «Ўзига ишониб — хотиржамлик, хотиржамлик — лаззат, лаззат эса ғафлат экан», «Суйганларим бекор, туйганларим сароб, эшитганларим ёлғон, кўрганларим сохта», «Дўст деб биров кўнгли қўймайди, душман деб қаторда санамайди, иккисига ҳам муносиб эмасдак юради, гапиради, тўю азада қатнашади, бироқ одамликка даъвогарлик қилмайди. Дўстсиз, душмансиз одам одамми?», «Эркакнинг эркаклиги қон кўрганлигида, қон кўрмаганлар сотади, сотилади, қон кўрганлар отади, отилади» сингари маталсимон жумлалар, улардаги пурмаъноларга диққат қилмаслиги мумкин эмас.

«Кўктўнликлар» қиссасининг мавзуси қалтис: қарийб етмиш йилдирки босмачилик ҳақида асарлар яратилади, босмачиларнинг салбий ваҳшийлиги фош этилади. Бадий адабиёт, санъатда яратилган босмачилар образи микдор жиҳатидан ҳаётдагидан ўн чандонлар ортиб кетди десам хато бўлмас. Босмачи деган сўз фақат қоралик, салбийлик рамзи эди. Ҳеч ким: «Нега босмачи?», «У қаерни босиб олган?» деб ўйлаб кўрмаган. Икки-уч йилдан бери босмачилик моҳияти қайтадан ўрганилмоқда. Айниқса, 1990 йилда Марказий, маҳаллий матбуот босмачилик ҳаракатининг тағзалмини хусусида, босмачиларнинг мақсад-муддаолари тўғрисида қимматли мақолалар чоп этди. Босмачилик, тўғрироғи, миллий озодлик ҳаракатини тамоман янгича бадий нигоҳ билан ёритиш мавриди яқинлашяпти. «Шарқ юлдузи» ойнамасида (1991 йил, 3-сон) эълон қилинган «Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма» номли давра суҳбати шу йўналишдаги илк дадил қадамлардан бўлди. «Кўктўнликлар» адабиётимиздаги бир неча роман, пьеса, қисса қатори, босмачилик ҳаракатини янгича йўналишда ёритган асарлардан бири. Сийқалашиб кетган мавзунини янги ўзанга буриш мураккаб иш бўлган акс эттириш мушкул. Баҳодир Мурод Али қиссасида эскича қарашнинг тазйиқи, сиқуви сезилиб қолади. Қиссада, табиийки, икки қарама-қарши куч — қизиллар ва босмачилар ўртасидаги кураш тасвирланган. Жалолиддин, Сорокин, Мансур, Қизиллар бола сингарилар қизиллар намояндалари. Асқарали, Умаралибек, Шомирзабек, сингарилар «босмачилар» етакчилари, кўрбошилар. Асарда халқ асосий куч сифатида тасвирланган. Ёзувчи босмачилар томонида ҳам эмас, қизилларни ҳам тўла қўлламайди. Унинг кузатув нуқтаси халқ орасида. У ҳар икки зид кучга халқ кўзи, диди билан боқайди. Жуда кўп асарларда халқ қизил қўшинлар учун фон, ҳаммаслақ вазифасини ўтарди. Баҳодир Мурод Али қизилларни ҳам, босмачиларни ҳам донишманд халқ тушунчаси нуқтаи назаридан баҳолайди. Халқ қиссадаги ҳал қилувчи куч. Унинг руҳида инқилобийлик сезилмайди. Турмушни янғичасига қуриш ҳам бош мақсад эмас: Жалолиддиннинг отаси, энаси уйни оппоқ қилиб кафандай бўйаб қўйган татар муаллимга ножўя иши учун танбех берадилар. Уларни Жалолиддин қарашларидаги янгликдан кўра, китобни бош яланг ўқиши, тик туриб пешоб қилиши кўпроқ ташвишлантиради. Хўш, Жалолиддиннинг ота-онаси шу даражада оми, тушунмаганми? Унинг бобоси ҳам, отаси ҳам ҳаж қилган. Қодиркулҳожи масжиднинг имоми. Лекин имомликдан тушган маблағни зинҳор рўзғорга ишлатмайди. Оиласини боғдан чиққан маҳ-

сулот эвазига боқадди. Жалолиддиннинг оиласидагилар иймонли одамлар «Кўктўнликлар» қиссасида иймон инсоннинг энг муқаддас туйғуси эканлиги асосий қаҳрамонлар образи орқали тасдиқланади. Умаралибек ўлими олдида ҳам иймонни мустаҳкам ушлашни васият қилади. Асқарали, Шомирза, Латофат, Ёсора сингарилар баъзан шайтоннинг сўзига кирадилар, хато қиладилар, лекин охир-пировардда иймонни мустаҳкам тутадилар. Баҳодир Мурод Али қиссасида роман таназзулини яна ҳам жиддийроқ ёритиш жоиз эди. Асқарали, унинг оиласидагилар тасвирида аллақанча нуқталар очилмай қолганлиги сезилади.

«Кўктўнликлар» қиссасида бадий маҳорат етишмай қолган ўринлар кўзга яққол ташланади. Эйтибор беринг, асар китобхонни ўзига дарҳол жалб қилади, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати қизиқш билан кузатилади. Лекин бу қизиқиш аста-секин, айниқса, асарнинг иккинчи қисмидан бошлаб сусая бошлайди. Хўш, нима бўлди, бадий маҳоратга тааллуқли қайси мурват ишламай қолди? Камчилик қисса композицияси — ички қурилмасида. Маҳоратшуно Матёқуб Қўшжонов ибораси билан айтганда, ёзувчи вақтида ўзини тия олмайди. Тўплаган материални тўлиқ ишлатиб юборишга бехуда уринади. Асар бошларидаёқ кўктўнлик ва қирғий ўртасидаги асрий душманлик билан, Асқарали фожиаси шу нуқтага боғланган эди. Кейинчалик кўктўнлик ва қирғий можароси биринчи ўринга чиқиб қолади: икки уруғнинг тарихи сўзлаб берилди. Албатта, қисса жанри бундай оғир ғоявий юкни кўтара олмайди. Натижада, воқеалар йўналишида изчиллик, таранглик эмас, ҳалқоблик, кўпсўзликлик аниқ кўринади.

Жалолиддиннинг кундалиги шаклида берилган тасвир ўзини оқламайди. «Кундалик» қачон тугагани-ю, муаллиф тасвири қачон бошланганини китобхон кўпинча пайқамай қолади. Илк қиссада бадий маҳоратга оид камчиликларнинг бўлиши табиий эди: янги тандирдан узилган насримизга умидли, заҳматсевар адиб кириб келяпти.

Исажон Султонов — ҳозирги насримиздаги янги номлардан бири. «Муножот» қиссаси босилгунча И. Султоновнинг бир-икки ҳикоя, новелласи ойнамаларда чоп этилган эди. Ёш ёзувчининг яратилди. Қисса қаҳрамони меҳнатда ўрناق кўрсатиб, донг таратмайди, синфий ҳушёрлиги сиёсий онглиги билан атрофдагиларни қойил қолдирмайди. Лўндасини айтганда, қисса қаҳрамони Ғариб зинҳор Павлик Морозовга ўхшамайди. Фараз қилайлик, зумраша Павлик Морозов ўз тенгдоши Ғариб билан учрашиб қолса, уни идеалистдан олиб идеалистга солиши, ғайритабиий ҳолатлари устидан мириқиб кулиши аниқ эди. Ғариб ўта истеъдодли ўсмир; у ўзгалардан бошқачароқ фикрлайди, кўзлари унча-мунча одам кўрмайдиган нарсаларни тиниқ кўради. Қисса қаҳрамони кўзига ҳар хил одамлар кўринади: у ўша одамлар билан бемалол гаплашади, баҳслашади; гоҳ кўшиқ айтади, гоҳ йиғлайди. Бундай ҳолатлар соф мистика — сўфийлик, зоҳидлик бўлиб туюлиши мумкин. Лекин ҳаётда шундай кишилар бор, уларнинг образини яратиш мумкин. Қишлоқ кишилари уни очикдан-очик девонага чиқариб қўйганлар. Чиндан ҳам, Ғариб туғилган қишлоқ кишилари эна, қўшни Малика хола, гўзал Зарофатнинг тажанг отаси Нуъмон акалар турмуш икки-чикирлари га кўмилиб қолган, дунё кўрмаган, китоб туширмаган кишилар. Оддий одамлар-ку майли-я, мактаб ўқитувчиси — зиёкор одам Ғарибга ғалати муносабатда бўлади, унинг ёмон ўқишидан зорланади. Қаҳрамоннинг ғайриодатий гап-сўзлари, қилмишларини кшу атрофдаги бирор диндорнинг таъсирига тушиб қолганликка йўяди. Мактабларда ҳануз динни афюн деб англаш ва талқин қилиш давом этаётганидан, қуюшқондаги адабий қаҳрамонлар кўтар-кўтар қилиняпти. Шундай муҳитда Ғарибга ўхшаш қаҳрамонларнинг йўл топиб кетиши, истеъдодини вояга етказиши мумкинми?

Ғарибда шоирона, синчков нигоҳ бор: «Кунларнинг бирида болакай ялпизлар орасида, ариқ бўйида хаёл суриб ётиб, ноҳос поядан ўрмалаб бораётган улкан бошли қизил чумолини кўриб қолди. Чумоли қари эди, гавдасининг катталиги, рангининг тўқлашиб, айниётганлиги ва қорамтир кетидаги кўпдан-кўп ажинсимон ҳалқалар шундан далолат бериб турарди. У шундоққина боланинг кўзи рўбарўсидан ўтиб борар, салом-алик ўтининг узунчоқ уруғини қинала-қинала сургаётганиди. Енгил уруғ пўстлогининг ўткир учи ялпиз поясининг ғўдиржи зойига тиралиб қолган, уни судраш давом этарди... Чумоли тинмай чиранаверади ва пировардида, туйқусдан сип-силлик орқаси ёрилади, ёриқлардан оқиш-сарғиш суюқлик оқиб чиқа бошлади, ҳавони чумоли заҳрининг ўткир иси тутиб кетди. Шунда ҳам уруғни тортиб олмоққа тиришар эди. Бирдан боланинг онгида нимадир ярқираб очилиб кетгандай бўлди, томирлари бўйлаб алланима оқа бошлади. Теварак-атроф жуда кекса, олам худди мункиллаб, қариб қолган чолга ўхшарди. Баҳорда ердан униб чиққан майса ҳам, қариб қолган чолга ўхшарди. Баҳорда ердан униб чиққан майса ҳам, аслида, миллионлаб йиллар аввал туғилиб бўлган эди. Унда... унда нима боқий? Азал-абад ёш ва навқирон нима бор бу гардуни дунёда? Абад ёшлик худди абад қарилик сингари мазмунсиз эмасми?»

Асар қаҳрамони чумоли ҳаракатини кузатаётиб ҳаёт, мангулик ҳақида фикр юрота бошлайди. Бошқаларни билмадим-у, мен Ғарибнинг ҳолатига, ундаги руҳий ўзгаришларга ишондим. Аллақандай муқаддас рух, шафоат ёғдуси уни қўллаётганлиги сезилади. Бу ерда яна бир шубҳа уйғонади: муаллиф қарашлари қаҳрамон дунёси билан қоришиб кетмаяптими? Қизиғи, тасвирида сунъийлик, уйдирмачи ҳис этилмайди. Китобхон Ғариб руҳиятидаги жараёнларни тўппа-тўғри қабул қилади. Қисса қаҳрамони ўт-ўлан, дов-дарахтни мангу ҳаракатда кўради. Бу ҳам етмагандай, қари бир дарахт жуда қадим замонда яшаб ўтган донишманд мўйсифдиннинг қотиб қолган тимсоли бўлиб туюлади. Ҳамма донг қотиб ухлайдиган тунларда Ғариб аждодлар руҳи билан суҳбат қўради. Кўзга кўринмас руҳлар Ғарибни гоҳ йиғлатиб, гоҳ қулдирадидилар: қалбига бёҳаловатлиқни сингирдирадидилар. Хуллас, қиссада реаллиқнинг тескари томони, инсон руҳиятининг сирли манзаралари янги тасвирланган. Инсон руҳи ҳар қанча мураккаб, пинҳон бўлмасин, у реал борлиқда синовдан ўтиши, аниқ ишларда намоён бўлиши керак. «Муножот» қиссасининг мана шу қирғоғида анча мураккабликлар кўзга ташланади. Биринчидан, қаҳрамонга Ғариб дебми, Машраб дебми исм қўйишда муаллиф иккиланиб қолади. Қаҳрамонга Фотима энанинг қатъияти туйфайли Ғариб деб исм қўяди-ю, асар давомида уни гоҳ Ғариб, гоҳ Машраб деб атайди. Ғариб қишлоқ болалари

сингари ўт юлади, молга қарайди, рўзғорга ёрдамлашади. Лекин, эътибор беринг, қиссада биронта бола, Ғарибнинг ўртоғи кўринмайди. Болаларнинг шўхлиги, ўйин-кулгиси эшитилмаган қишлоқ гўристондай маъюс, юракни сиқувчи бўлиб қоларкан. Ғарибнинг муҳити яратилса, унинг ғайритабиий қилмишлари синовдан ўтарди, ҳаётийлик касб этарди. Қиссада қаҳрамоннинг Машраб ғазалларини завқ билан ўқиши айtilган. Бунга ишониш мумкин. Қаҳрамоннинг куй чалиши, қўшиқ хиргойи қилиши ҳам ўз йўлига. Аммо умрида ранг буюқ тутмаган, устод кўрмаган Ғарибнинг ажабтовур расмлар чизиши кишини ишонтирмайди. Ғариб ички нигоҳ билан ўша расмларни кўрган бўлиши мумкин. Аммо машқсиз, тайёргарликсиз етук рассом бўлиши афсона. Устига устак, ном қозонган рассом Ғарибнинг асарини ўзиники қилиб олади, ойномада бостиради. Қиссадаги мана шу ўринлар китобхонни сира ишонтирмайди. Ёзувчи қаҳрамон руҳиятини ҳар хил йўллар билан очиши мумкин. Айна вақтда у қаҳрамон қилмишлари реал воқеалик синовидан ўтиши зарурлигини ҳамиша ёдда тутиши керак.

«Муножот» қиссасида китобхонни ром этадиган нозик тасвирлар, руҳиятни беришдаги ўзига хосликлар билан бир қаторда, ёзувчи услуби энди-энди шаклланаётганлигини кўрсатувчи томонлар ҳам талайгина. И. Султонов қиссасидаги самимийлик, равон тасвир каби ижобий хусусиятлар ёзувчи истиқболга умид билан қарашга ундайди.

Шўҳрат Мусонинг «Раҳна» қиссасини ўқиган киши ёш адиб катта умидлар билан ижод йўлига кириб келаётганини сезади. Аммо, «Раҳна»ни катта ижод йўлининг бошланидаги ютук дея олмаймиз. Биринчи ҳикоя, дастлабки қисса, илк бор қаламга олинган мақола ёзувчи ижодида ниҳоятда масъулиятли ҳисобланади. Ижодкор ҳамиша мана шу масъулиятни ҳис этмоғи жоиз. Чингиз Айтматов «Жамила»дан сўнг романга қўл урса, ҳеч ким ҳеч нарса демас эди. Буюк ёзувчи ҳали роман ёзишга тайёр эмаслигини англади. Васил Биков — ўндан ортиқ ажойиб қиссалар муаллифи: романга ҳануз қўл ургани йўқ. Эҳтимол, роман ёзмас. Аммо унинг адабиётдаги ўрни баъзи романистларникидан юқори. Гап жанрнинг катта-кичкилигида эмас. Асосий масала бадиий маҳоратда, танланган жанрда санъаткорона асар яратишда. Ёш ёзувчида катта насрга тезроқ ўтиб кетиш иштиёқи кучли бўлади. Афсуски, беҳуда кучаниш, мақолда айtilгандай, кишини ногирон қилиб қўяди. Бадиий асар — яхшидир-ёмондир, етукдир-хомдир — ёзувчи таржимаи ҳолида ўчмас воқеага айланади. Айна вақтда, санъат асари китобхон мулки сифатида ўз ҳаёт йўлини бошлайди, обрў-эътибори билан ёзувчини улуғлайди. Бўш ижодкорлар, йўқ бўлганидан кўра, ёмон, бўш бўлса-да, асарнинг босилиб қолгани ҳарна, деб ўйлайдилар. Бу гапда ҳам мантқ бор: ёмон асар бир-икки йил оғиздан-оғизга ўтади, сўнг унутилади. Ёзувчи ижоднинг меваси бўлиб қолаверади. Ўзбек шўро адабиётида, ҳатто китоб бўлиб босилмаган романлар ёзилган. Улар унутилди. Айна вақтда, бадиий адабиёт ихлосмандлари олдида дуппа-дуруст ёзувчиларнинг обрўсини тўкиб юборди. Менга қолса, ёзувчининг китобхонлар орасидаги обрўсини рейтинг ҳисоби билан баҳолашни таклиф қилардим. Нобель мукофоти берилишида бекорга рейтинг балли ҳисобга олинмайди. Санъат асари рейтинг балини оширса, чала, ҳом асар уни емиради. Бундай усул ёзувчининг ижодкорлик масъулиятини кучайтирган бўларди.

«Раҳна»да ёзувчининг китобхонга айтадиган аниқ гапи йўқ. Қисса асосида қандай ғоя ётганлиги тушунарлиқ. Тўғри, асарда ўзбек йигити қирғиз қизини севиб қолганлиги воқеаси бор. Аммо бу билан халқлар дўстлиги ғоясини ифодалаб бўлмайди.

«Мулла хаёлга толди: бу қандай кўргулик? Фожиадан бахт яралса, бахтдан фожиа? Сўнг бошини кўтариб уларга тик қаради:

— Болаларим, энди сизлар қиёматли дўстсизлар. Аллоҳнинг иродаси шундай экан. Бугун Аброрни деб сен одам ўлдирдинг. У киши — ўз отанг эди,— деди Деҳқонбойга.

— Нима? — йигитнинг юрагида бир нима узилиб тушди...

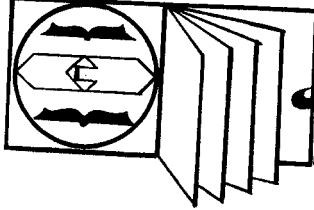
Аммо бу раҳна бўлиб чиқди. Эртасига Деҳқонбой тоғдан бош олиб кетиб қолди».

Мусаҳожи — диндор шахс. Маълумки, 30-йилларда дин, диндорларга қарши ёппасига юриш, ҳужум бўлган. Пихини ёрган колхоз раиси наҳотки Мулла бувага суянган, унга нозик топшириқ берган бўлса...

Қиссага жезтирноқ ҳақидаги афсона деб афсонамас, ҳақиқат деб ҳақиқат бўлмаган воқеа киритилган. Жезтирноқликларнинг «тарбияланиши» шубҳа уйғотади. Буёғи афсона деб қўя қолайлик. Сулувнинг жезтирноқ томонидан ўғирлаб кетилиши ҳайратланарли. Жезтирноқ шундай ёвуз, даҳшатли қилиб тасвирланадики, уни унча-бунча ботир енга олмайди. Қарангки, ўспирин йигитча Деҳқонбой жезтирноқни отиб ташлайди. Сулувни омон-эсон қайтариб олиб келади. Ҳеч нарса бўлмагандай яна Аброр Сулув билан аҳду паймон қилаверишади. Бадиий асар афсона бўлсин, эртак бўлсин, китобхонни ишонтириши керак-да!

Хуллас, «Раҳна» қиссасининг мавзуи ҳам, ёзувчи ғояси ҳам, қаҳрамонлар ҳам хом. Ёш ёзувчининг пишиқ, масъулият ҳисси билан ёзилган асарлар элга танитади, китобхон олдида ҳурматини оширади. Шўҳрат Мусонинг катта ижод йўли «Раҳна»дан бошланганлиги бизни қониқтирмади.

Ҳозирги ўзбек насрида янгилаш жараёни давом этапти. Бу нарса услубий изланишларда, эски мавзуларни янгича талқин қилишда, ниҳоят, қаҳрамон руҳияти, мураккаб қиёфасини яратишда аниқ сезиляпти. Ҳозирги адабий қаҳрамонларда ўзлик, маънавий-руҳий бойлик каби фазилатлар миллий бетакрорликда кўзга яққол ташланмоқда.

КОСА ТАГИДА НИМ КОСА

Миллий муносабатларнинг кескинлашуви кутилмаган ҳодиса эмас, уни демократия ва ошкоралик натижаси дейиш ижтимоий ҳодисаларни бир ёқлама талқин қилишдир. Жамият тараққиёти олтидан бирини эгаллаган улкан мамлакатда кутиш мантиққа зид. Зиддиятларсиз жамият киши-мумкин. Ҳозирги зиддиятларга фақат иқтисодий қийинчиликларгина сабаб эмас, балки улар ижтимоий-сиёсий соҳада йўл қўйилган хатолар, хусусан, тенг ҳуқуқлиликнинг амалда бўлмаганлиги, тидир. Ҳамма гап зиддиятларнинг чегарадан чиқиб, қонли тўқнашувларга айланиб кетмаслигида, мағлуб ҳамиша айбдор бўлганидек, мавжуд зиддиятлар манбаини қуйидан, кичиклардан қидирасак, ҳозирги миллий зиддиятлар негизини тўғри англаб бўлмайди.

Бизнинг бу ҳақда фикр юритишимизга, яқинда Иттифоқ Мудофаа вазирининг Балиқчи тумани партия кўмитаси биринчи котиби Бекжон Раҳмонов мактубига жавоби туртки бўлди. Аёнки, армиядаги вазият Иттифоқ миқёсидаги умумий аҳвол билан боғлиқ. Албатта, ўлим ҳаммининг бошида бор, аммо тинчлик шароитида шаҳардан-шаҳарга ўлик ташиш катта фожиа. Утган йиллар ичида ҳарбий хизматда ҳалок бўлган бирорта йигитимизнинг ўлими ҳақида марказий матбуотнинг ўз ташаббуси билан чиққани, бирор бошлиқнинг жиддий жазолангани маълум эмас. Тўғри, Москва ҳарбий трибунали қурилиш «оқсоқол»ларидан Умарбек Магамадовни рус аскари Игорь Ивановни ургани учун 7 йилга ҳукм қилган («Комсомольская правда», 1990 й. 23 ноябрь).

Жавобда йигитларимиз ўлими тан олинса-да, аммо айб уларнинг ўзларига қўйилади, жиддий ҳарбий ислохот зарурлиги эса тилга олинмайди: «Ўзбекистон СССРдан қақиралётган ёшларнинг кўпчилиги умумий ва техник тайёргарлиги бўш, рус тилини яхши билмайди. Бу эса уларга ҳарбий мутахассисликни эгаллашларида кўшимча қийинчиликларни тугдиради. Шунинг учун улар ҳарбий қурол ва техникани эгаллашда бошқа ҳарбий мутахассислардан орқада қолишади. Буларнинг ҳамма-тайёргарлик, тил билиш ҳамда ҳарбий мутахассисликни эгаллаш. Булардан муҳими тил муаммоси-лашувида ҳам, барқарорлашувида ҳам, муҳим ўрин тутди. Бинобарин, ҳарбий хизматдаги фожиаларга йигитларимизнинг нимжонлиги бош сабаб эмас.

Жавобдан англаймизки, йигитларимиз рус тилини билади, фақат «яхши билмайди». Ҳўш, қайси миллат вакиллари ўрта мактабда ўзга тилни оммавий равишда мукамал эгаллаб чиқди? Ҳарбий хизматга олинган ҳар бир йигитдан эса ўша ондаёқ русча жавоб бириш талаб қилинади, билмас таъна эшитилади, камситилади, ҳатто тил билганлар сўз ўйини, қочирик, истеҳзо қилиб тил билмаганларни ҳақорат қилиши, устидан кулиши мумкин. Миллий зиддиятлар кучайишидан олдин ҳам ўзбекларни «босмачи» деб атаганлари сир эмас. Шунда тушунса-да, вақтида жавоб беролмас, киши руҳан эзилади. 1989 йилнинг ўн ойи ичида ўз жонига қасд қилган 73 йигит («Еш ленинчи», 1990 й. 8 декабрь) ана шундай камситиш, руҳий эзилиш қурбони бўлса керак. Аллақачондан бери партия ва ҳукумат ҳужжатларида совет фуқаролари болаларини истаган тилда ўқитишлари мумкин дейиладик, бу бошқа тилни билиш мажбур эмаслигини кўрсатади.

Шу ўринда Ўзбекистондаги давлат тили Қонуни талабини эслаб кўрайлик. Агар аскарлардан тил билиш шу онда талаб қилинса, биздаги Қонуннинг 4,7 ва 8-моддалари бошқаларнинг давлат тилини ўрганишлари учун 8 йиллик мuddат белгилаган, боз устига бепул ўргатиш ва ўқитишни кўзда тутган. Яна бу мuddат ўзбек тилини билмаган ҳар бир киши учун эмас, балки раҳбарлар учун мўлжалланган. Айниқса, Қонуннинг давлат тилини ҳарбий қисмларга титбиқ қилмаслик ҳақидаги кўрсатмаса, ҳатто туман ҳарбий идоралари ҳам Қонунни тан олмаслигига асос бўлган. Давлат тили Туркистон ҳарбий бошқармасига дахлдор эмас, деб изоҳ берилганда ҳам бошқа гап эди. Булар Қонуннинг шошииб қабул қилинганлигини, жумҳурият мустақиллиги ва ҳарбий ислохот лозимлигини аввалроқ кўролмаганимиз оқибатидир.

Жавобдан келиб чиқадиган бошқа масалалар ҳам, аслида тил муаммоси билан боғлиқ. Албатта, вазирнинг йигитларимизда «умумий ва техник тайёргарлик бўш» дейиши тўғри, аммо бу талабни бажариш бир сонйалик иш эмас. Ҳали бирор касбни аниқ тасаввур қилмаган, мактабни энди битирган турли тилли ёшларни бошқа тил муҳитига — ҳарбий хизматни ўз тилида ўтайдиган ёки бўш» дейиш ноўрин. Ана шундай вазиятда «ҳарбий мутахассисликни эгаллаш» мумкин эмас. Битта мутахассисликни эгаллаш учун ҳатто 5—7 йиллаб ўқитамиз ва шунда ҳам ҳамма бирдек бўлавермайди. Гап шундаки, биз ҳозиргача ҳеч кимнинг имконияти, қобилияти, касбини ҳисобга олмай, бир хил талаб қўйиб келдик. Урта ва олий таълим ҳам шунга асосланган. Афтидан, ҳарбий бошлиқлар худди ана шу оммавийлик усулидан воз кечиб, марказий раҳбарликни қўлдан чиқаришни

хоҳлашмаяпти. Улар Россия армиясида узоқ ўтмишда шаклланган тартибни, умуман, давлат ва истамасликка сабаб ҳам мана шунда.

Маълумки, Совет Иттифоқи собиқ чор империяси заминидида вужудга келди. Бу империя таркибидаги халқларнинг кўпчилиги тарихан шаклланган мустақил давлат тузумига, бошқарув усулига эга бўлиб, жаҳон тарихида ном қолдирган эди. Тўғри, чоризм рус халқини ҳам эзди ва айни чоғда мазлум халқлар устидан яққаоқимлик ўрнатиб, улардан чор амалдорлигига сўзсиз итоат қилишни талаб этган. Мамлакат доирасида давлат ишларини империя тилида олиб бориш бунга яққол мисол бўла олади. Айрим зообитлар бунинг салбий томонини англаганлар. Масалан, чор генерал-губернаторларидан С. М. Духовский рус амалдорлари ўзбек тилини ўрганиши зарурлигини таъкидлаган эди. Бироқ давлат бошқарув ишлари рус тилида олиб бориладиган бунга эҳтиёж қолмаган. Бошқа бир генерал — А. Корольков подшоҳга ёзган мактубида Урта Осиё аҳолисини руслаштиришни, бунинг учун Мухаммад Али (Дукчи эшон) кўзғолони баҳонаси да Андижон билан Мингтепа оралиғидаги барча аҳолини империя ичкарисига сургун қилиш, табиатан мироблик касбига моҳир аҳолини сургориш ишларига жалб этиш учун Россиянинг Оврўпо қисмига кўчириб юбориш, аксинча, сиёсий жиҳатдан Фарғонада рус таъсирини кучайтириш (бу соҳада талай ишлар қилинган), маҳаллий амалдорлар беш йил ичида рус тилини ўрганиб олишини, мансабга даъвогарларни эса 15 йилдан кейин тайинлашни тавсия қилган («Фан ва турмуш», 1990 й. 2-сон). Бу зообитнинг андак эҳтиёткорлиги шундаки, у рус тилини беш йил ичида эгаллашни амалдорлардан талаб этган, биз эса оддий оммадан ҳам тил билишни, ҳатто яхши билишни талаб қилдик. Кўрамизки, бизнинг давримизда кишиларнинг дунёқарашини, сиёсий тузум, ишлаб чиқариш воситаларига муносабати ўзгарган бўлса-да, давлат ҳудуди, асосий раҳбарият тарихи ўзгармаган, бошқарув ишларини ягона тилда олиб бориш эса анча кучайган.

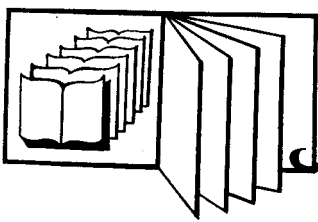
Тарих ва маънавиятдан шу қадар узоқлашиб кетганмики, ҳатто мустамлакачи генераллар ва уларнинг ҳомиёлари айтган ғайринисоний ғояларни ҳам байроқ қилиб олганимиз, жумладан, мадҳиямизнинг бош сатридаги «буюк оға» ибораси ижодкорларини биламизми? Мана улар: генерал А. Н. Куропаткин 1916 йил 21 август куни ўз истиқболига чиққан Тошкент жамоатчилиги вакилларига қарата: «Бу кўп сонли оилада руслар бошқаларга нисбатан катта оға бўлишлари лозим», деган бўлса, рус аҳолиси, рус амалдорлари ва савдогарлари вакиллари: «Худди аввалларидек (олдинги генерал-губернатор даврида бўлганидек — А. М.) ҳозир ҳам Туркистон халқлари ўртасида ўзларингизни катта оғалардек ҳис этишларингиз учун мен сизларга ғамхўрлик қиламан», деган («Фан ва турмуш», 1990, 3, 14-бет). Бу ғоя Совет ҳукуматининг дастлабки йилларида ҳам йўқолмаган.

Давлат тили ҳақидаги Қонуннинг кучга кирганига бир йилдан ошгандан сўнг ҳам Тошкент чарм ва пойабзал ишлаб чиқариш бирлашмаси раҳбарларидан бири А. С. Таранов иши Ф. Аҳмедовнинг ўзбекча ҳужжатини «ўзбек тилида ёзилган бундай қоғозни тушунмайман, кўтар справканинг...» («Совет Ўзбекистони», 1990 й. 11 декабрь) деб жеркишдан чўчимади. Ёки оддий расмонинг «ишдан бўшашга ариза берсам бераманки, лекин ўзбекча ёзмайман» дейиши (ўзбек тилини ўрганиш, ўзбекча гапиришга эмас, тайёр матни ёзиб беришга шунчалик эътироз) нимани кўрсатади? Ҳали дунёқарашини, сиёсий-ижтимоий ва тарихий ҳодисаларни таҳлил қилиш даражаси тўлиқ шаклланмаган кашшофнинг жумхуриятимиз матбуотида бир неча бор қайд этилган «Йўқолсин ўзбек тили (шукрки, ўзбек тили Москва ёки Киевда қўлланмайди) ва чет тиллар! Улар бизга нима учун керак?» деган гапини қандай баҳолайсиз? Албатта, бундай қарашлар билан дўстикни мустаҳкамлаб бўлмайди, шунинг учун улар ўз баҳосини олиши керак. Бу борадаги ҳар қандай лоқайдлик ғанимлар тегирмонига сув қуйиш бўлади ва миллий зиддиятларни кучайтиради. Шу жиҳатдан тошкентлик А. Кожевников ҳақ гапини айтган: «Россиянинг ўзида яшаётган кўплаб оддий русларда ҳам босқинчилик кутқуси бор. Москванинг «бешинчи колоннада», «Ўзбекистонда яшаётган русларга нима дахли бор? Мен, масалан, москвалик сиёсатдонлар ва миллатчилар ўртасида оилам билан ўзига хос «қалқон» бўлишни хоҳламайман...» («Комсомольская правда», 1990 й. 28 декабрь). Буни ҳамма билиши керак.

Дарҳақиқат, «буюк оғалик» ғояси на рус, на маҳаллий халқ онгида ижобий фикр уйғотди. Бу ғояни, хусусан, рус тилида сўзлашувчиларнинг ҳаммаси ҳам, айниқса, уларнинг ёш авлоди тўғри қабул қилмади ва ҳатто баъзиларида шовинистик қарашларни уйғотди. Бироқ биз бунга эътибор бермадик, ваҳоланки, «улуғ рус шовинизми» мавжудлигини В. И. Лениннинг ўзи айтган эди. Уша кашшофнинг гапи аслида бир миллатни улуглайвериш, «улуғ халқнинг улуғ тили»ни матбуот воситалари орқали тўхтовсиз тарғиб қилиш, амалий-расмий ва илмий ишларда рус тилини етакчи ўринга чиқариб қўйиш каби бир етқлама ҳаракатлар руҳида тарбияланган ақли расо одамларнинг фикридир. Сиз бу ғоя йўқолиб кетган, деб ўйламанг. Ачинарлиси шундаки, ўша кашшоф билан бирга ўқиётган маҳаллий ёшлар ҳам ана шу руҳда тарбияланмаяпти, деб ким айта олади? Ёки олий минбардан туриб, «биз оиламиз билан русча гаплашамиз», дегувчилар шулар хилидан эмасмики? Миллий зиддиятлар кучайиб турган бир вақтда рус тилини умумдавлат тили даражасига кўтаришга интилиш ўтмишда амалга олмаган орзуларни рўёбга чиқаришдек туюлади. Бу эса жумхуриятлар мустақиллигини ҳамда уларнинг давлат ҳақидаги қонунларини инкор этишга олиб келади.

Хуллас, миллий тенг ҳуқуқлик барча соҳада қамраб олмаса, халқлар ўзини камситилган санайверади ва ўзлигини таниш ошган сари кишиларнинг ижтимоий-сиёсий масалаларга муносабати ўзгариб, миллий зиддиятларни бартараф қилиш мураккаблашаверади, чунки аввалги андишали, итоаткор авлод ўтиб бораётир. Янги авлод бевосита мулоқотда шундай саволларни ўртага қўймоқдаки, унга жавоб беролмай бошингиз гаран. Улар митт давлатларнинг қандай қилиб беҳавотир ва мустақил яшаётганию бизнинг нима учун бошқа халқлар ҳаракатини қувватлаганимизгача қизиқадилар. Ёшларни энди аввалги ақидалар билан қониқтириб бўлмайди. Ҳа, фикрлар курашини мажбуран тўхтатиш мумкин эмас. «Ҳамма бир хилда фикр қилдими,— деган экан файласуф Гель,— демак, жамият фикр қилишдан тўхтабди». Бу эса таназзул белгисидир.

Аминжон МАМАТОВ,
филилогия фанлари номзоди, доцент

ОНГ ИККИЛАМЧИМИ?..

«Шарқ юлдузи»нинг 1990 йил 10-сонида «Қайта қуришдан бебаҳра соҳа» номли мақолани ўқиб, анчадан бери мени ўйлантириб келаётган саволларга қисман жавоб топгандай бўлдим. Шу муносабат билан ўзимда ҳам баъзи бир фикр-мулоҳазалар пайдо бўлди.

Халқимизда «касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади», деган мақол бор. Биз шу пайтгача ўзимизни дунёдаги энг ривожланган жамиятда яшаймиз, деб алдаб келдик. Социалистик реализм деб аталмиш темир қафасга тиқиб ташланган пажмурда адабиётимизни, санъатимизни кўкларга кўтариб мақтадик. Хуллас, бугунги кунга келиб, аслида ногирон бўлиб дунёга келган бу жамият қанчалик авайлаб асралмасин яшаб кетолмаслиги аён бўлиб қолди. Хўш, бунинг шу пайтгача социализм деб атаб келган нарса асли социализм эмасди, деган гаплар пайдо бўляпти. Балки тўғридир... Менимча, бугунги кунга келиб «тахири» чиқиб қолган турмуш тарзимизнинг асл сабабларини қидирар эканмиз, бизнинг жамиятимизга илмий асос бўлиб хизмат қилган марксча таълимотни бир танқидий кўздан кечирсак фойдадан холи бўлмас. К. Дўстмуҳаммад ўз мақоласида ана шу таълимотнинг сохта бир қиррасини фош қилиб берганки, аслида унда бундай қирралар анча-мунча топилади.

Бизда олий ўқув юрти талабалари мутахассисликлари қандай бўлишидан қатъи назар КПСС тарихини, диалектик ва тарихий материализмни, сиёсий иқтисодни ва ниҳоят, илмий коммунизм каби фанларни ўрганишга мажбурлар. Бир сўз билан айтганда, биздаги олий таълимда сиёсий тарбияга жуда катта эътибор берилганки, бундан мақсад одамлар фақат марксча фалсафанигина ҳақиқий таълимот деб билишга ва шу таълимотга асосланган жамиятнинг бенуқсонлигига имон келтиришларига эришишдан иборат эди. Ҳақиқатда кўпчилигимиз дунё марксча таълимот асосида ўзгариб боради, деб ишонардик ҳам. Ахир ишонмай иложимиз қанча. Мактаб даргоҳида ўн йил ўқиган бўлсак, шунча йил Маркснинг «дин халқ учун афюндир» деган гапини қулоғимизга қуйишди. Мафкура соҳасида бўлсин, иқтисодийёт соҳасида бўлсин марксизмдан сал ўзгачароқ қарашлар, таълимотлар бидъат, ғайри илмий деб эълон қилинди. Олий ўқув даргоҳида бу иш кенг кўламда, пухта режаланган асосда олиб борилди. Фақат Маркс таълимотини тан олганларгина илм олиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Ана шундай бир шароитда бу таълимотнинг сохта ва сунъий, эскиб қолган томонларини англаш мушкул иш бўлса керак. Агар буни илгари англаган кишилар бўлса ҳам, улар сукут сақлаганлар.

Маркс таълимотининг барча соҳаларини қамраб олган ҳолда фикр-мулоҳаза юритиш кўп вақтни оладиган иш. Мен бу ўринда фақат икки масала юзасидан фикр билдирмоқчиман.

Ўрта мактабни битирганлар ва олий ўқув юрти талабалари, онг бирламчиси ёки материя бирламчиси, деб сўрасангиз, иккиланмай материя бирламчи, онг эса иккиламчи, дея жавоб бериши аниқ. Агар жиддийроқ ўйлаб кўрилса, мана шу масаланинг ўзида Маркс ва унинг издошлари қарама-қарши фикр билдирадилар. Материалистик фалсафа таълимотида кўра табиатда бор нарса йўқ бўлмайди, йўқ ердан ҳеч нима пайдо ҳам бўлмайди. Менимча, бу фикрни изоҳлашга ҳожат йўқ. Энди қуйидаги фикрга эътибор берайлик. «Фикрни моддий дейиш хато йўл тутиб, материализмни идеализм билан аралаштириш демакдир» (В. И. Ленин. Асарлар, 14 том, 269-бет). Демак, материализм, онг борлиқнинг юксак кўриниши бўлмиш мия фаолиятининг маҳсули, лекин моддий эмас, дея даъво қилади. Рух (яъни, онг) қадим замонлардан бери файласуфларнинг диққат марказида бўлиб келган. Рухнинг моддий эканлигига ишонмайдиган кишилар ўтмишда ҳам яшаганлар. Аксарият донишмандлар эса рухнинг абадий эканлигига ишонмишган. Қисқаси, рухнинг моддий ёки моддиймас эканлиги борасидаги тортишувлар ҳозир ҳам давом этаётибди, балки келажакда ҳам давом этар. Шу сабабли ҳам марксча фалсафанинг онг моддий эмас, деган даъвосини рад этмаган тақдиримизда ҳам бу даъво юқорида эслатиб ўтилган, бор нарса йўқ бўлмайди, деган даъвосини инкор этадики, бу ҳақда дўппини ерга қўйиб ўйлаб кўрса бўлади.

Хўш, онг моддий бўлган миянинг маҳсули бўлса-ю, ўзи моддий бўлмаса. Моддий бўлмаган нарса йўқ нарсадир, демак, бор нарсанинг маҳсули йўқ бўлаяпти... Унда бор нарса йўқ бўлмайди, деган даъво нима бўлади? Демак, иккала даъвонинг бирдан воз кечиш керак.

Мени ўйлантирадиган иккинчи муаммо бу оламнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги фаразлар хусусида марксизмнинг Гегель қарашларига билдирган эътирозларидир. Шу ўринда афсус билан қайд этишим керакки, биз фалсафий қарашларни, назарияларни фақат Маркс, Энгельс ва Лениннинг асарлари орқали ўрганиш имкониятига эгамиз. На китоб дуқонларида, на кутубхоналарда, айтилик, Гегелнинг, Фейербахнинг, Кантнинг асарларини топиб бўлмайди. Ўзимизнинг шарқ файласуфлари ҳақида эса юзаки бир маълумотларга эгамиз, холос. Шундай экан,

ўзидан олдин ўтган файласуфларга асосан танқид кўзи билан қараган марксизм классикларининг асарларини ўқиб биз, масалан, Гегель фалсафаси тўғрисида холис фикрга эга бўлишимиз мумкинми?..

Онгинг моддий ёки моддиймаслиги масаласи каби олам қандай яралган ёки яратилган деган савол ҳам қадимдан файласуфларни ўйлантириб келади. Ва бу борада ҳам аксарият файласуфлар оламнинг яратилганлигига ишонч билдирганлар. Шу жумладан, Гегель ҳам ўз қарашларини баён этиб, бутун борлиқнинг бошланғич асоси қандайдир «мутлақ рух», «дунёвий ақл» деб ҳисоблайди. Яна унинг таъкидича, мутлақ рух ўз-ўзидан тараққий этиб, табиатга айланади. Ундан сўнг табиат орқали ўтиб, мутлақ рух ўзини киши онгида топади. Шу билан мутлақ рухнинг тараққиёти тугайди. (Марксча-ленинча фалсафа асослари. 83-бет.)

Маркс ўз вақтида Гегелнинг бу қарашини танқид қилиб, уни идеализмда айблаганди. Марксизм таълим берадики, атрофимизни ўраб турган олам азалдан мавжуд бўлган ва бундан кейин ҳам мавжуд бўлаверади. Бу маълум даражада тўғри, лекин Гегелни мутлақо ноҳақ дейиш учун асос бўла олмайди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Гегелнинг барча фикрлари ҳам ишонарли эмас. Афтидан, Гегель йигирманчи асрнинг иккинчи ярмига келибгина инсониятга маълум бўлган катта портлаш ҳамда ана шу портлашнинг маҳсули ўлароқ юзага келган кенгаювчи коинот назарияларини аллақандай савқи-табийий туйғу билан англаган-у, фақат ўз замонасининг илм-фан ютуқларининг чекланганлигиндан келиб чиқиб борлиқнинг бошланғич асоси сифатида мутлақ рухни ўйлаб топгандир. Яъни, аниқроқ қилиб ифодаланса, Гегель айтмоқчи мутлақ рух бу оламнинг ўша катта портлаш юз бермасдан олдинги ҳолати эмасмикин?.. Мутлақ рух, деган ибора эса илоҳиётни эслатади. Марксизм намояндаларининг Гегелни идеализмда, худопарастликда айбашларининг сабаби шу. (Хўш, очиқ тан олиб айтايлик-чи, биз илоҳиёт ҳақида, илоҳий кучлар ҳақида нимани биламиз ўзи? Биз марксизм таълимотига асосланиб илоҳиётни фақат инкор қилиб келдик, ҳолбуки илоҳиёт йўқ ердан пайдо бўлган нарса эмас. Балки илоҳий кучлар борлиқнинг ҳали биз учун мутлақо номаълум бўлган кўринишларидир. Балки у илоҳий кучлар яшайдиган улкан бир олам қаршисида бизнинг оламимиз зигирдек келадиган бир дунёчадир.)

Хуллас, Гегель (балки бошқа кўплаб файласуфлар ҳам) олам қачонлардир ўтмишда сиқилган ҳолда битта нуқтага тўпланганлигини англашган-у, уни ифодалашга келганда таъриф тополмай қийналишган. Ахир улкан телескоплар орқали само кўйнига назар ташлаб, махсус спектрал тадқиқотлар асосида осмондаги юлдузлар тобора биздан олислашиб бораётганлиги фақат йигирманчи асрнинг иккинчи ярмига келибгина исботланди. Бу ҳол эса, олимларнинг, демак, ҳозир олам кенгайиб бораётган экан, қачонлардир у сиқилган ҳолда мавжуд бўлган, дея асосли хулоса чиқаришлариға сабаб бўлди. Қолаверса, сал кейинроқ релекит нурланиш деган ҳодиса ҳам кашф этилдики, бу узил-кесил хулоса чиқаришга ёрдам берди. Релекит нурланиш нима ўзи? Ҳозирги замон космогония назариясига кўра йигирма миллиард йил олдин олам ягона бир нуқтага тўпланган ҳолда бўлган. Хуллас, йигирма миллиард йил муқаддам бир нуқтага тўпланган оламнинг ўта сиқилган зич массаси портлайди. Портлаш натижасида ҳосил бўлган қолдиқлар газсимон кўринишда фазонинг ҳар томонига тарқаб кетади. Ана шу газсимон қолдиқлардан юлдузлар ва сайёралар пайдо бўлган. Бугунги кунга келиб оламнинг кенглиги шу даражадаги улкан масофани ташкил этадики, энг яқин юлдуздан чиққан ёруғлик ерга тўрт йилда етиб келади. Айрим юлдузларнинг ёруғлиги миллионлаб йилда базўр етиб келади. Фазонинг ўта олис бурчларидан келадиган радиотўлқинлар эса миллиардлаб йил йўл босаркан. (Радиотўлқиннинг тезлиги ёруғлик нури тезлиги билан бир хил.) Коинот қаъридан келадиган радиотўлқинларни ўрганадиган астронавтлар йигирма миллиард йил йўл босган радиотўлқинларни ҳам тутишган. Бу тўлқинлар таркиби ва манбаи текширилганда, улар ўша катта портлаш ҳодисасининг қолдиғи эканлиги аниқланган. Релекит (ўзбекча маъноси қолдиқ дегани) нурланиши жаҳондаги жуда кўп машҳур олимлар томонидан тан олинган ва шу асосда оламнинг пайдо бўлиши модели яратилган ҳам.

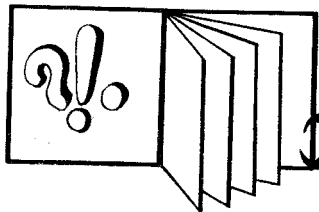
Хўш, бу ҳодисаларга олий ўкув юртларида талабаларга қўлланма бўлиб хизмат қилаётган дарсликда қандай муносабат билдирилган? Эътиборингизга қуйидаги парчани ҳавола этамиз: «Оламнинг фазо ва вақтда кенгайиб бораётганлиги тўғрисидаги диалектик материализмга қарши қаратилган ғайри илмий назариялардан бири «кенгайиб борувчи коинот назариясидир» (Марксча-ленинча фалсафа асослари).

«Кенгайиб борувчи коинот» назариясини кўтариб чиққан бельгиялик физик Леметрнинг ўзи Коинотнинг бошланғич ҳолатини ота атом ташкил этган, дейди. Ота атом ибораси билан мутлақ рух иборасини ўзаро солиштириб кўрсак, улар бир-бирини инкор қилмайди. Моҳияти эса бир.

Энди бир ҳаёл денгизига чўмайлик-да тасаввур этайлик. Уша даҳшатли портлаш юз бермасидан олдин олам қандай кўринишга эга эди? Ҳозир миллиард-миллиард юлдузлардан иборат олам ўшанда бир нуқтага тўпланган чоқда атрофдаги бўшлиқ қандай кўринишга эга бўлган? Ададсиз зулмат ҳукмронлик қилганмикан?.. Қадимги юнон афсонасида шундай ҳикоя қилинади: Бир пайтлар оламда зулмат — хаос ҳукм сурган экан. Хаосдан доимий ёруғлик — эфир ва доимий қоронғулик — нуқта пайдо бўлибди. Балки бу афсона бежиз яратилмагандир. Ким билсин, балки бизнинг оламимиздан бошқа яна миллионлаб оламлар ҳам мавжуддир! Ва у бошқа оламлар ҳам сиқилиб, портлаб, кенгайиб турар.

Хуллас, мактабларда, ўрта ва олий таълимгоҳларда бу фалсафани кўр-кўрона ўргатишни бас қилиш керак. Аввало сиёсий фанларни ўргатишга кетадиган дарс соатларини қисқартириш ва уларнинг ўрнига мутахассислик бўйича кўшимча дарслар ўтилиши керак. Шунда зора чала-савод мутахассислар сал бўлса-да озаёса. Фалсафанинг ўзи эса эркинроқ тарзда ўтилиши лозим, токи бу дарслар фақат марксча-ленинча фалсафа билан чекланмасдан, бошқа фалсафий қарашларни, хусусан, ўзимизнинг шарқ фалсафий қарашларини ҳам қамраб олиши керак. Зеро, ҳаёт нечоғлик мураккаб ва хилма-хил кўринишли экан, фалсафий қарашлар ҳам шунчалик хилма-хил кўринишлидир.

Абдурахмон КАРИМОВ, адиб

«БАЛИҚЧИ» НОМИНИНГ МАЪНОСИ

«Балиқчи» тарзида ёки шу сўз ёрдамида ясалган қўшма номлар Ўзбекистонда таллайгина. Унинг яратилиш тарихи, тилда қўлланиши, маъно ва вазифасини аниқлаш тилшунослик, тарих, этнография фанлари учун муҳим аҳамиятга эга.

У тарихан ясама сўз: балиқ + чи. Ўзак сўзнинг балиқ (рыба) тушунчасига мутлақо алоқаси йўқ. У туркий, мўғул, тунгус-манжур тилларига мансуб энг қадимий сўзлардан саналади. Қадимги туркий ёдномаларида — балиқ. Тўноқуқ ёдгорлиги, Манихей ва Турфон матнларида ҳам балиқ — шаҳарни билдиради. Масалан: **уч ўтуз балиқ сыды** — 23 шаҳарни вайрон қилдилар. Турфон воҳасидан топилган битикларда ўқиймиз: эртмиш ўдун бир улўғ балиқ бор эрти — қадим замонларда бир буюк (улўғ) шаҳар бор эди. Элтарақ ҳоқон шарафига 690—693 йилларда битилган ёдномаларда балиқ сўзи кўрғон маъносига: **қамуқ балиққа тэгдим** — кўп кўрғонларга ҳужум қилдим. Уйғур ёзувида битилган Манихей матнларида балиқ сўзи кўп ишлатилган: **балиқдин балиққа, улушдин улушқа, элдин элга тингчи, савчи бўлуп юрудимиз эрсар** — шаҳардан шаҳарга, қишлоқдан қишлоққа, элдан элга сўз олиб борувчи, совчи бўлиб юрсак. Қадимий ёдномаларда у **ўрду** (қаср), **улуш** (қишлоқ) каби маъноси яқин сўзлар билан жуфт сўз шаклида ҳам қўлланилган: **балиқ ўрду** — шаҳар ва қаср, **улуш балиқ** — қишлоқ ва шаҳар.

Академик В. В. Бартольд **балиқ, балиғ** сўзининг Ўрхун-Енисей ёдгорликларида қайд этилганлигига асосланиб, барча туркий тиллар учун умумий эканлигини кўрсатган. В. В. Радлов луғатига ҳам бу сўзнинг қадимги туркий битиклардаги маъноси асос қилиб олинган, унда **балиқ, палық** — шаҳар, кўрғон деб изоҳланган.

Балиқ, балиғ, палық, балых, балук сўзи, айниқса, V—XI асрлар ёдгорликларида кўп учрайди. М. Кошғарийнинг таъкидлашича, X—XI асрларда бу сўз анча эскирган. Халқ нутқидаги бу ҳолатни тўғри англаган М. Кошғарий шундай ёзади: «**балиқ** — жоҳилия давридаги (ислом пайдо бўлишидан олдинги давр — Т. Н.) турклар ва уйғурлар тилида — шаҳар. Уйғурларнинг энг катта шаҳарларига Бэш балиқ дейилиши шунданidir. Бэш балиқ беш шаҳар демакдир. Уйғурлар бошқа бир шаҳарларига Янги балиқ — янги шаҳар дейдилар». XIII асрда яратилган Ўғузхон ҳақидаги ёдгорликларда бу сўзнинг **балук** кўриниши қайд этилган.

Туркий, мўғул ҳамда тунгус-манжур тилларидаги манбаларнинг қиёси шуни кўрсатадики, мазкур сўзнинг энг сунгги маъноси шаҳардир. Бу маъно шаҳарларнинг юзага келиши, тараққиёти ва йириклашуви билан боғлиқ. Унинг энг қадимий ва пировард маъноси ўртасида мантикий-моддий алоқадорлик билан бир қаторда, фарқи ҳам бор. Фарқ шундаки, **балиқ** сўзининг туркий тиллардаги қадимий маънолари — девор, деворли тўсиқ, девор билан ўралган жой (шаҳар, кўрғондир). Шу маъно сариқ уйғурлар тилида сақланган, холос. Академик В. В. Радлов «Туркий тиллар луғати таъриби» асарида бу сўз кўрғон маъносига эга эканини кўрсатган. Бешбалиқ кўринишидаги қўшма номларнинг яратилишига кўрғон маъноси асос бўлган.

Балиқ сўзининг ўзак тузилиши ҳақида ҳам турли мулоҳазалар мавжуд. С. Е. Малов мазкур сўз лой маъносидаги бал сўзидан ясалган, дейди. Г. Дёрфер бу сўз маъносидаги ўсишни қуйидагича эътироф этган: лой девор билан ўралган жой — шаҳар. Қадимги уйғур тилидаги балақасун, балқасун(н), ҳозирги мўғул тилидаги балғас (шаҳар), бурятча балгаахан сўзларининг келиб чиқиши бир эканлиги маълум. Туркий тиллар тарихининг теран билимдони Э. В. Севортяниннинг аниқлашича, мўғул тилларидаги бу сўзнинг тузилиши туркий **балиқ** — **балқ** — **балақа** (шаҳар) сўзи билан мантиқан ўзакдош. Энг қадимий туркий тил хусусиятларини ўзида сақлаб келувчи ёқут тилида **балаған** — уй-жой, тураржой, ёғоч уй, кулба, қишги ёки ёзги қора уй, чўп-ходадан тикланган уй маъносида ишлатади.

Бу сўз кейинчалик ёқут ва мўғул тилларидан тунгус-манжур тилларига ўзлашган. Эвенк, эвен, негидал тилларида **балаған**, удей ва орок тилларида **балаға, балақа** — тураржой, гўша, ёғоч уй, қишлоқ уй, ертўла, ёғоч ғўласидан қилинган чайла, барак; эвенк тилида **балаған** — тураржой, уй; эвен тилида **балағамийа** — эски бино (иморат), **балаған** — ёғоч уй; эвен тилининг баргузин шеvasида **балғахун** — ёзлик тураржой, уй. Бу ше-

вага балғахун сўзи мўғул тилидан ўтган. Манжур тилида **фалга** — қишлоқ, слобода (500 уйлик), даҳа (10 уйлик), уйлар қатори, махсус яшаш жойига эга бўлган уруф. Қалмиқ тилида **балгад** шаклида, маъноси — қишлоқ, шаҳар. Тунгус-манжур тилларига туркий ва мўғул тиллардан ўтганлиги учун ҳам товуш, ҳам ўзак тузилишида фарқлар бор.

Н. А. Баскаковнинг аниқлашича, туркий, мўғул ва тунгус-манжур тилларига тегишли бу сўзнинг энг қадимий асоси — **палға, палғ**. У, аслида, угор тилига оид. Бу тилдан бошқа тилларга инсониятнинг ўтроқлашиш палласида ўтган.

Балиқ таркибий қисмли номлар V—XI асрларда яратилган. С. Е. Маловнинг таъкиди-га кўра, Урумчи билан Гучен оралиғида X—XI асрларда туркий халқлар — уйғурлар вилоятида беш шаҳар бўлган: Сулми, Қўйу, Йанбалық, Бэшбалық, Иангибалық. М. Кошғарий бу шаҳарларни Искандар Зулқарнайн бино қилган дейди. Академик В. В. Бартольд асарларида ва бошқа тирихий манбаларда балық сўзидан ясалган ўрта асрлардаги бир қанча шаҳар ва қишлоқлар номи қайд этилган: Илибалық — ҳозирги Илийск, Или дарёси бўйидаги шаҳар. Ўрдубалық — ўрта асрлардаги уйғур шаҳарларидан бири. Тарғубалық — ўрта аср Мўғулистонида Ўрхун дарёси бўйидаги қўрғон, Ғубалық, яъни Қуз балық — Баласағуннинг туркий номи. Байбалық — Селенга дарёси бўйидаги уйғур шаҳри. Бу ном Шимолий Мўғулистонда топилган Мўйун чуру битикларида ҳам зикр этилган.

«Алтур яруқ»да тилга олинган йирик аҳоли масканларидан бирининг номи Учаған-дир. Бу ном икки битикда Учаған балық, Учаған улуш тарзида ишлатилган. Демак, балиқ ва улуш сўзлари деярли маънодош бўлган. XI асрда улуш сўзи қишлоқни англатган. Баранас балық — XII—XIV асрларга оид уйғур ҳужжатларида қайд этилган шаҳар (Баранас, Баранаси — санскрит тилига хос ном). Қузбалық — Қадимги Еттисув вилоятининг маркази — Баласағун шаҳри номларидан бири эканлиги «Абдулланом» асарида алоҳида таъкидланган. Баласағун ўтмишида Қуз улуш ҳам дейилганлиги маълум. Қузбалық айрим манбаларда Ғубалик (русчаси Гобалик) ҳам битилган. Балиқ сўзи билан ясалган қадимий номларнинг айримлари ҳозиргача сақланиб қолинган. Шоир Миртемирнинг ёзишича, унинг туғилган қишлоғи сахро томонидаги қадимий шаҳар ўрни — тепалик номи — Бойбалх. Шубҳасиз, унинг азалий шакли Бойбалық бўлган.

Кўринадики, балиқ сўзи кўз, бай, ўрду, беш, янги каби турдош отлар билан бирикиб, муайян жойнинг турли хусусиятларини билдирувчи янги номлар яратган.

Масалан, Или азалдан дарё номи бўлган, унинг бўйидаги шаҳарни туркий халқлар Илибалиқ деб юритганлар. Вавилон эса қадимги туркий ёдномаларда Бобил балиқ тарзида битилганлиги маълум. Бу ном XII—XIV аср уйғур ёдгорликларида ҳам учрайди. Баласағун номининг томири ҳам шу сўзга дахлдор. Товуш тузилиши унинг мўғулча шаклига яқин. Қадимги мўғул тилида балақасун, балғасун, балғасу(н) — Баласағун. Сўнги бўғинларида товуш алмашиниши юз берган.

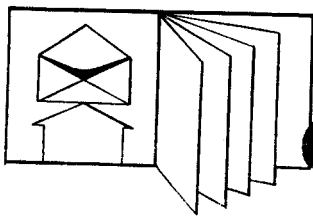
Шарқнинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлмиш Балх номи балиқ сўзининг сал ўзгарган шакли деб тахмин қилиш мумкин.

В. В. Бартольднинг ёзишича, тўғуз ўғузларнинг ёзги қароргоҳи Панжикат ўтмишида Панжикас деб ҳам аталган, у туркий бешбалықнинг форсча ўғирмасидир. «Худуд ул-олам»да бу шаҳар Тангриотоғнинг шимолида ўрнашганлиги қайд этилган.

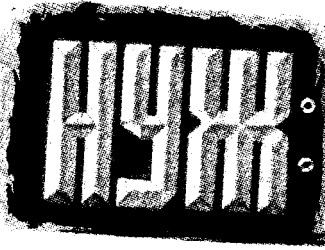
Угор тилидан **палғ** сўзи туркий тилларга ўтгач, турли маъноларга эга бўлган. Унга ясовчи қўшимча қўшилиб қўшма сўзлар ясалган: **балықчи, балықсы**. Бу сўз дастлаб ўтроқ аҳоли — шаҳар ё қишлоқда доимий яшовчи, шаҳарлик маъносини билдирган. Кейинчалик бу маъно қатъийлашиб, аниқлашиб борган. Тарихчи Р. Г. Кузеевнинг таъкидлашича, бошқирд тилида **балықсы** — истеҳкомли шаҳар қўриқчиси, яъни шаҳарни талончи кўчманчилар ҳужумидан сақловчи киши(лар)дир. Н. Логофет XIX аср охирида 102 ўзбек уруғини қайд этар экан, балиқчи деган ўзбек уруғини ҳам санаб ўтган. Қозоқларнинг улуғ жузида ҳам **балық, балықчи** уруғи борлиги маълум. С. М. Абрамзоннинг ёзишича, **балықчи** уруғи қирғизларнинг сару қабиласига мансубдир. Академик С. П. Толстов **балықсы, балықчы** уруғи ёвмут туркманларида мавжудлигини қайд этган. **Балықчы** уруғи туваларда ҳам учрашини тарихшунос Л. П. Потапов аниқлаган.

Чорвадор қипчоқ туркий халқларда пайдо бўлган **балықчи, балықсы** каби атамалар ҳозиргача турли туманларда аҳоли масканлари номи сифатида сақланиб келмоқда.

Тўра НАФАСОВ,
профессор

Биз маклуф қилдик илбзу

Айша Собир
Ишмас
Ҳасиқам

Ҳурматли муҳарририят! Кейинги пайтда номаълум учувчи жисм(НУЖ)лар ва улар билан мулоқот қилган кишилар тўғрисида матбуотда кўп ёзилаёпти. Узга сайёралардан келган шундай «меҳмон»лар билан америкалик эр-хотин Бэтти ва Барни Хиллар учрашган дейишади. Бу учрашув қачон ва қай йўсинда рўй берган, ойномагиз саҳифасида шу ҳақда маълумот берсангиз.

Т. ЮНУСОВА,
Тошкент шахри

Кўриб, мулоқотда бўлганларнинг ҳикоя қилишича, номаълум учувчи жисмларнинг учувчилари ростмана одамлар сингари бўлишар экан. Бундай келгиндилар билан олтинчи йилларда бўлган бир учрашув анча шов-шув бўлган эди. Бу ҳақда ҳатто Джон Фуллер «Амалга ошмай қолган саёҳат» номли китоб ҳам ёзган. Бу Бэтти ва Барни Хилларнинг бошидан ўтган воқеа тафсилотиدير.

Шундай қилиб, 1961 йил 19 сентябрда эр-хотин Канада чегарасидан уйларига — Портсмутга, Нью-Гемпшир штатига қайтишаётган эди. Коулбрукда улар кечки овқат қилишди ва 22.00да йўлни давом эттириб, 2.30дан кечикмай уйга етиб олишни мўлжаллашди, чунки эрталаб тўфон бўлиши кутилаётган эди. Воқеа Уайт Маунтейнс тоғларига туташ 3-тошкўчада рўй берди. Машинани ўзидан нур таратиб турган қандайдир объект таъқиб қила бошлади. Бэтти дурбинни олиб, кўзига тутди ва тахтадай қотиб қолди: у бирнеча фут баландликда «тепаси айланиб, чироқлари ўчиб-ёниб турган улкан кемани» кўрди. Объект Хиллардан унча узоқ бўлмаган жойга кўнди ва ундаги икки қаватли қатор ойналар аниқ кўзга ташланди. Ойна ортида қандайдир мавжудотлар бор эди! Барни машинадан тушиб, дурбин билан одатдагича бўлмаган кемани томоша қила бошлади. Унинг назарида, «келгиндилар ойналарга ёпишиб, автомобилга тикила бошлади». Объект ерга кўнгач, Бэтти бақирди: «Машинага қайт! Улар сени олиб кетиб қолишади!» Барни эса худди шол бўлгандай қимирламас, ўзини қандайдир сеҳрли куч тутиб турганини ҳис этар эди. Лекин бир дақиқа ўтгач, у қақирилмаган сеҳргарларни «енгди» ва қайтиб машинага миниб, эшикни беркитиб олди.

Бирдан Хиллар «электрон чийиллашни» эшитдилар, бу товуш автомобиль юкхонаси томондан келгандек бўлди. Анча кейин эр-хотин, бу товуш билан ўзларида бирдан бошланган мудроқ ўртасида қандайдир боғланиш бор эди, дейишди — шу пайдан бошлаб улар ўз ҳолатларини билмай қолишди! Наҳотки, Хилларга «электрон гипнозчи» таъсир кўрсатган бўлса! Англашларича, орадан қандайдир бирнеча дақиқа ўтган ва бошқача оҳангдаги «би-ип» жўрлигида улар ўзларига келишган эди. Эр-хотин мутлақо сокин бир вазиятда ва... учиб бораётган машинада ўзларига келишганди! Йўл белгиси Конкордгача 17 миль қолганлигини билдирди, бошқача қилиб айтганда, улар НУЖга дуч келган жойдан 35 миль олисда боришаётган эди.

Барни, машинани қандай қилиб дарахтга олиб бориб урмаганликларига ёки йўл четидаги ариқча тушириб юбормаганликларига ҳайрон бўлиб, рулни зўрға қўлга олди

ва тезликни пасайтирди. Эр-хотин ниҳоятда қўрқиб кетганликларидан, нафаслари ичига тушиб, индамай боришарди: икки соатда улар бошидан қандай воқеалар ўтди? Уйга келиб ётишди, лекин ҳадеганда уйку келавермади. Бўлган воқеани фақат тонг сахарда унутиб, кўзларини юмишди, лекин ўша заҳоти қаттиқ бақириб, ўз товушларидан ўзлари уйғониб кетишди. Ҳар иккисининг хаёлида уларни қаяққадир судраб олиб кетишмоқчи бўлишаётганди, лекин улар қаттиқ қаршилиқ кўрсатишарди...

Гипноз сеансининг қирқ беш соатли магнитофон ёзуви хайратга тушган тадқиқотчиларга эр-хотин Хилларда юз берган беқиёс, «учинчи турдаги алоқа» билан танишиш имконини берди. Улар билан бўлган ғалати воқеалар бундай ривожланган эди...

Қўрқиб кетган эр-хотинларни кемага бир хилда кийим кийган одамсимон қиёфадаги мавжудотлар бошлаб киришди. Улар орасида фақат биттасининг кийими бошқачароқ эди ва у «ҳарбий-денгиз кучлари капитан»га ўхшар эди. Автомобилдан тушиб боришаётганда «капитан» Бэтти билан инглиз тилида ғалати акцент билан гаплашди (Беттининг фикрича, француз тилида). Туширилган зина ёнига келишганда аёл қаршилиқ кўрсата бошлади. Бу «капитан»нинг жаҳлини чиқарди. У Бэттини итариб: «Юринг, юринг. Қанча кўп қаршилиқ кўрсатсангизлар, сизларни шунча кўп ушлаб турамиз. Бизнинг вақтимиз оз. Юринг. Кейин ўз машинангизга қайтасиз», деди. Итоат этишга тўғри келди.

Кема бортида Хилларни иккига ажратишиб, шундай дейишди: «Бизнинг асбобларими фақат бир кишига мўлжалланган». «Доктор» пайдо бўлди, у ҳам инглиз тилида гапирарди. У Бэттини курсига ўтқазиб, виқор билан ишга киришди. Катта линзаси бўлган «микроскоп»ни олди. Унинг ёрдамида аёлнинг терисини кўздан кечирди. Кейин унинг бўйинини орқага бироз эгиб, бошини худди тиш врачни курсисида ўтиргандагидек, осмонга қаратиб қўйди. Оғзини очишни илтимос қилиб, бошини чапга ва ўннга буриб, томоғи ва тишларини, қулоқларини кўздан кечирди. Сочидан бир тутамини қирқиб, қўтидаги қоғоз халтага солди. Тирноқларини ҳам шундай қилди. Кейин аёлни ечинтириб, столга ётқизишди. «Доктор» симларга туташтирилган бир даста игна олиб, Бэттининг қорни ва елкаларига ура бошлади. У эса оғриқ сезмади. «Доктор»нинг кузатувидан мамнун эканлиги билиниб турарди. Мана, у ташқарига чиқиб, узун... игна билан қайтиб келди! Бэтти қўрқиб кетди: «Сиз нима қилмоқчисиз?» «Доктор» уни тинчлантириб, бу сўнги ва мутлақо оғриқсиз муолижа эканлигини айтди. Шундай сўзлар билан у игнани қоринга тика бошлади! Бэтти бақирди. «Доктор» дарҳол игнани олди, «капитан» эса унинг қўлини кўзига олиб борган эди, оғриқ қолди. «Нега бундай қилаяспизлар» — деб сўради аёл. «Ҳомиладорликни аниқлаш учун муолижа»,—деб жавоб беришди унга. «Капитан» Бэттининг столдан туришига ва кийинишига ёрдам берди. «Доктор» шундан кейин Барни била шуғуллана бошлади.

Муолижа тўла такрорланди. Лекин энди Хейнекни ва бу ажойиб саргузаштни текширган бошқа кишиларни бироз кулдирган ғалати воқеа рўй берди...

«Доктор» Барнининг тишларини кўздан кечириётган, пастки қисмини тортиди ва... уни қўлига олди. Эрининг пастки жағи сунъий эканлиги ҳақида қизиқувчан келгиндиларни оғохлантириш Бэттининг хаёлига келмаганди! Аёлнинг тишлари эса ўзиники эди ва бу келгиндиларнинг ақлини бироз шоширди. Кейинроқ Хейнек ҳазиллашиб, улар Икс сайёрасига қайтишгач, илмий анжуманда маъруза қилиб, Қуёш системасига борганликларини, у ерда онгли ҳаётга дуч келиб, жағи сунъий қора танли эркакка ва жағи ўзиники бўлган оқ танли аёлга дуч келганликларини маълум қилишгандир, деб юрди.

Бэтти қунишди ва «капитан» берган катта китобни кўздан кечиришни давом этказди. Бу тик тортилган чизиқлар билан тўлдирилган — ингичка, нуқтали ва эгри чизиқлардан иборат китоб эди. «Капитан» аёлга ақл бовар қилмайдиган мулоқот содир бўлганлигининг исботи сифатида шу китобни совға этишни ваъда берди. Бэтти дадиллашди ва уларнинг қардан келганликларини «капитан»дан сўради. У эса аёлга, кинот ҳақида нималарни биласиз, деди. Мактаб таълими доирасида тасаввурга эга эканлигини билгач, ҳайрон бўлиб бошини чайқади. Шунга қарамасдан, катта альбом олиб, уни «тутқин» аёлга берди. Юлдузли осмон харитаси туширилган альбом варақлари сирли усул билан тайёрланганди: улар уч ўлчовли голографик манзарани берар эди! («Худди ойнага қарагандай бўласиз»,—деб кейинчалик эслади Бэтти Хил.) Битта харита уни айниқса қизиқтириб қолди; унда юлдузларни туташтирувчи чизиқлар бор эди. «Капитан», йўғон чизиқлар савдо йўлларини, ингичка чизиқлар — маълум вақтда такрорланадиган илмий сафарларни, нуқтали чизиқлар эса бўлажак парвозларни билдиради, деб тушунтирди. «Сизнинг юлдузингиз қаерда?»—деб сўради Бэтти. «Бу ерда Сизнинг Қуёшингиз қардалигини биласизми?»—деб унга қарши савол берилди. «Йўқ, билмайман». «Ундай бўлса, биз қаердан келганлигимизни мен қандай изоҳлаб берай?»

Тутқинларни қўйиб юборишдан аввал, «капитан», экипаж аъзолари уларга мулоқотнинг ашёвий далилларини беришга эътироз билдиришаётганликларини айтди. «Сиз юз берган барча воқеани унутишингиз керак», деди у Бэттига мурожаат қилиб. «Йўқ, йўқ. Мен буни ҳеч қачон унутмайман, ҳеч қачон!—деб эътироз билдирди аёл.—Сизлар буюёқча яна учиб келасизларми?»—«Бу бизга боғлиқ эмас. Эҳтимол, биз учрашар-

миз». — «Сиз бизни миллиардлаб одамлар орасидан қандай топасиз?» — «Биз ўзимизга керакли одамни ҳамиша топамиз», деб маънодор қилиб таъкидлади «капитан»...

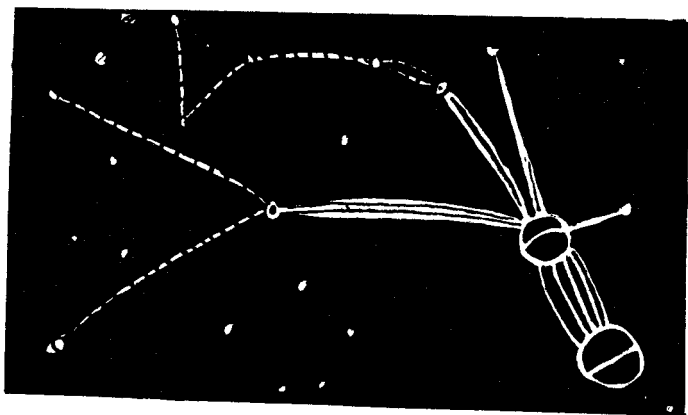
Бенжамин Саймоннинг клиникаларидаги гипноз сеанслари чоғида, тадқиқотчиларда Бэттининг хотирасига асосланиб, НУЖда кўрсатилган юлдузлар харитасини жонлантириш ғояси пайдо бўлди. Хотирани тиклайдиган гипноз тажрибаси бундай кашфиётларни билади. Доктор Саймон ҳафсала билан тажриба ўтказишга киришди.

Муваффақият кутилганидан зиёда бўлди. Бэтти Хилл бир неча сеансда харитани чизди, бунда ҳар гал ўз схемасига қандайдир аниқликлар ва ўзгаришлар киритар эди. Иш ниҳоясига етгандан кейин антиқа харитани рўзномада эълон қилиб, мутахассисларнинг фикрларини билмоқчи бўлишди.

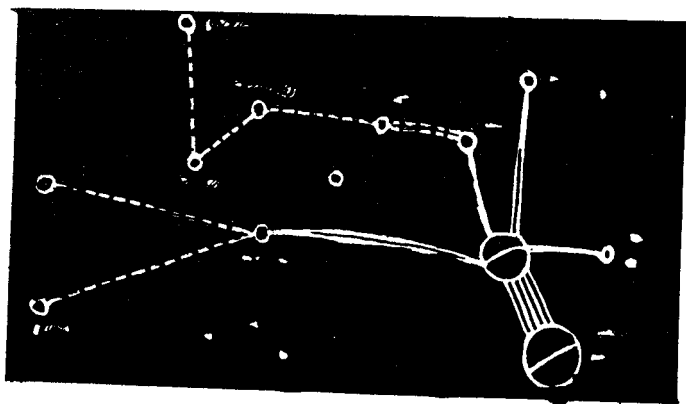
Тугалланган харитадан шу нарса кўриниб турар эдики, фақат Тўрли юлдузлар туркумида юлдузларнинг бундай жойлашувини кўриш мумкин. Келгиндилар базасига-ча масофа ғоят даражада олис эди: ўттиз нур йилига тенг! Улар бу ергача қандай учиб келишган? Бу саволга фақат битта жавоб бўлиши мумкин: нур тезлигига яқин тезликда учишган. Агар коинот сайёҳлари шундай тезликда учган бўлсалар, у ҳолда бир томонга келишнинг ўзига бир ярим йил сарфлашган. Ҳозирги космик ютуқлар билан солиштириганда, бу у қадар кўп вақт эмас!

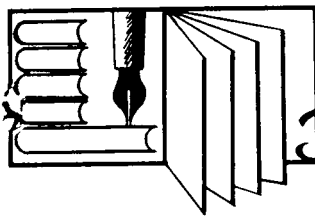
«Аврора» ойномасидан таржима қилинди.

Бэтти Хилл НУЖда кўрган ва гипноз ёрдамида қайта кўз ўнгида тасаввур этган юлдузлар харитаси

Бэтти Хилл харитасининг изоҳи

БУЛУТЛАРГА ЎРАЛГАН ҲИЛОЛ

Тилак Жўранинг «Сандувоч» ва
«Руҳият» китобларини ўқиб

Шеър — бу дардчил юрак жавоҳирларидир. Баҳорни соғинган масъум қушлардек безовта шоир юрагидаги бир парча ёғду — бу шеърият. Самимий шоир ижоди табиий бўлади, деб ёзади мунаққидларимиз. Дарвоқе, Тилак Жўра ҳам асрлар бўйи элимизга ризку рўз ато этиб келган табаррук заминга, ҳар кўкламда мўътабар тупроққа умид билан барака уруғи қадайдиган меҳнаткаш деҳқонга бўлган меҳрини мисраларга жо қила олган самимий шоирлардан бири. Унинг шеърларида нотабиий ўхшатишлар, ўринсиз иборалар, яланғоч фикру сохта ҳайқириқлар йўқ ҳисоб. У ғайриоддий бадий қиёслар ўйлаб топишга ишқивоз эмас, юрагида неки бўлса борини тўкиб солади: «кузакнинг аёзли қучоқларида» япроқларидан айрилган дарахтларнинг безовталиги, «майин ёғиб ўтган ёмғир ортида, қаддини тиклаётган майсалар назокати, абри найсоннинг жозибали қўшиғи, қор кетган ўнгирларда бодроқдай очилган бойчечаклар беғуборлиги, кўмкўк қирларда алвон бўлиб ёйилган лолақизғалдоқлар ёноғига кўнган тонг шабнамнинг оҳиста силкиниши, бошоқлари бўлиқ буғдойзорларнинг сокин шовиллаши ҳеч муболағасиз, табиий тасвирланади.

**Субҳидамда табиатнинг ранги бир бўлак,
Сарғайган шоҳларда олтин исирға,
Офтоб тиқилибди заранг тандирга,
Бойчечак чопқиллаб чиқди ёмғирга.**

Олам гўзалликлари ва табиат ҳодисалари ҳақида шеър битмаган шоир йўқ ҳисоби. Шу боис уни куйлашда бирор янги бадий топилма топиш ҳамма ижодкорларга ҳам насиб этавермайди. Лекин салоҳиятли қаламкашларгина олам ва одам дардларини уйғунлаштира оладилар, унинг ғаройиб мўъжизаларини кўрсата оладилар. Табиат ҳодисалари, манзара ва ҳолатларни инсон ўй-хаёллари, ички кечинмалари билан муқояса қиلىш Тилак Жўра шеърларининг бош фазилатига айланган.

«Дунёни дунёлигича севаман», дейди шоир шеърларининг бирида. Демак, у аввало дунёни ўзлигича англаш, сўнгра уни кўз қорачигидай асраш тарафдори. «Буғдой бошоқларига сўқланган оналарнинг қари умидлари», даштларимиз бағрини ёриб толган зангори оловни дунёдан дунёларга кўчириб, оқибатда ўзи ундан бенасиб бўлиб қолган заҳматкаш ўзбек йигитининг «қумдаги изи, қорайган юзи», «булутларнинг кутубли-

ги, хаёлларнинг сукутлиги» — яъни, дунёнинг дунёлигини белгилловчи ана шу мезонларнинг бари шоир учун муқаддас. Ҳатто саҳроларни севгучи юракни саҳролар ҳам севади, ўз муруввати билан сийлайди. Шоир «бизлар бир вужудмиз, ялакат мағиз», деб ҳайқирганида минг бор ҳақдир. Ана шу ҳақиқат унутилган жойда экологик фожиалар қат-қат униб чиқаверади. Буни ўз дёригимиз мисолида ҳам бот-бот кўриб, сезиб турибмиз.

**Ўўза чивир ойдинда онам,
Бўшаб қолган чаноқларни ул,
Улоқтирар ёнидан беғам,
Ўўза чивир ойдинда онам,
Улоқтирар... ўйга толаман,
Ва дилимга шубҳа соламан,
Сен бўшама, эй саҳий далам,
Беш панжали мисли бўш чаноқ,
Отмасинлар, ахир сени ҳам,
Беш панжали мисли бўш чаноқ.**

Она замин ҳақида куюнчаклик билан ёзилган мазкур шеър ўқувчи кўз олдида кузакнинг узун тунларида иссиқ танчада ўтириб, ярим оқшомгача кўсак чивийётган момоларнинг ҳорғин ҳолатини гавдалантиради. Ва «бўш чаноқлар» йил бўйи тер тўкиб, кузакда сариқ чақаям ололмаган деҳқон панжасини ёдга туширади. Яқин ўтган йилларда сохта шараф-шон ва беҳуда унвонлар кетидан қувиш оқибатида заҳматкаш бободоҳқоннинг боши қарздан чиқмай келди. Шоир пахта деб юрак-бағри беҳисоб оғулар ила заҳарланган кўҳна замин тақдирдан хавотирланади. Ахир муайян деҳқончилик анъаналарига риоя этмаслик, ҳар хил заҳри қотилларни беҳуда солавериб натижасида экинзорларимиз, айниқса пахта дала-ларимизнинг табиий ҳолати ниҳоятда ғариблашиб кетди. Қанчадан-қанча кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириб, «боғ-роғлар»га айлантириқ, деб оғиз кўпиртириб мақтандиг-у, лекин минг-минглаб гектар қадимдан деҳқончилик қилиб келинган экинзорлар шўрланиб, яроқсиз ҳолга келиб қолди. «Боғ-роғлар»нинг мевасидан татимай ўтдик. Шунинг учун ҳам шоир ҳаттоки саҳро бўлсин — севади, унинг қисматини эл қисмати билан тенг кўради, унинг кулфати миллат кулфати эканини ўқдиради.

Шоир табиат билан инсон руҳиятининг бирлигига имон келтиради, табиатдан яралган одамзот қачонлардир яна унга қайтишига, тупроққа, дарёга, майсаларга, гулларга, япроқларга айланиши муқаррарлигини яхши билади. Шу боис шеърларининг бирида «Ёмғир бўлгим, Дарё бўлгим бор эди!» деб хитоб қилади.

Тилак Жўра ўз туйғуларига табиатдан ранг излайдиган, дардларига ундан малҳам қидирадиган шоир. У борлиқдаги ҳодисаларни шунчаки

қайд қилиб қўя қолмайди, улардан муҳим башарий хулосалар чиқаришга интилади:

**Майсазорда занг босган тақа,
Булултарга ўралган ҳиллол.
Аста ташлаб умрингга ҳалқа.
Ўтиб борар бу даврон — шамол.**

Халқимизда «от — мурод» деган гап бор. «Майсаларда занг босган тақа» — ушалмаган орзулар, «булултарга ўралган ҳиллол» эса айтилмаган дардларга тўла хаста кўнгил. Шамол эса бахисоли бандидан узилган япроқлардек умр йўлларига армонларини сочиб бормоқда. Лекин шеър бизда ҳазин таассурот қолдирмайди. Аксинча, бизни эзгуликка даъват этади, аллақандай умид бағишлайди. Чунки унда «туман ичра милтиллаган нур» бор. У муҳаббат туйғусининг куртаклари. Ва шоир лирик қаҳрамони «умидларнинг этагига осилиб», беҳуда яшамаётгани ойдинлашади.

Тилак Жўра ижодигадаги табиийлик унинг чуқур фалсафий шеърларига ҳам хосдир. Уларда инсон кечинмаларининг боқийлиги рамзлар орқали ифодаланиб, ўз кўлами ва маъно доирасини кенгайтиради. Рамзлар эса ўз навбатида шеърхонни мулоҳаза юриштишга, мушоҳада этишга, умуман, «ақлини чархлашга» даъват этади. Улмас туйғулар табиатдан мана бундай дилбар ва яна маҳзун қоришиқ ранглар олади:

**Чақин урган дарахтнинг,
Болта чопган дарахтнинг,
Ёп-ёлғиз илдизи ҳам.
Ёрни қучиб ётади,
Ёп-ёлғиз илдизи каби,
Биринчи муҳаббатим,
Юрагимга кўмилган,
Уни ҳеч урмас чақин.
Наки болта чопади.**

Маълумки, чақин урган дарахт ёнади, болта чопган дарахт қуриб-қовжираб битади. Муҳаббат учқуни тушган юрак эса ишқ алангасида ўртанади. Шоир нега қуриган дарахтнинг ёп-ёлғиз илдизини биринчи муҳаббатга менгзамоқда? Зукко китобхон эса дунёдан йитган бу дарахт Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир кабилар тимсоли эканини дарров англайди. Юртга, одамларга бўлган муҳаббати юксак бу зотларнинг умри хазон бўлса-да, лекин қолдирган бебаҳо мероси бизни маънан озиқлантириб келмоқда. Шоир уларнинг асарларини дарахтлар илдизига менгзайди. Жасоратли, зукко қаламкашлар маҳв этилгани билан одамлар дилида абадий яшаб қолди. Бу муҳаббат инсоният томирларида мангу кўпирадиган қондир. Муҳаббат сўнган жойда эса ўзликни, ватанини унуттиш юз беради. Шеър ана шундай рамзийлиги билан кўнгилга яқин. Шоирнинг ҳар икки тўпламини варақлаганда куз манзаралари акс этган шеърларга кўзимиз тушади. Тилак Жўра шеърлятида у янги маъно товлаишлари билан бойитилган.

**Хўрсиниб ботади юлдузлар,
Хотирамининг кўчаларига,
Хаёлимнинг дарчаларига,
Хўрсиниб ботади юлдузлар,
Кузининг сокин кечаларида...**

Куз — инсон фаслининг маҳзун фасли. Кишининг бир умрлик қилган ва қилиб улгуролмаган ишларини сарҳисоб қиладиган палла. Унда не-не қувонч ва армонларни кўради киши. Умр китобини варақлаганинг сари хаёлан «хотиранинг боғ кўчаларида» сайр қиласан. У бошингиз узра чарх уриб учаётган қўшлар галасининг ноласи, кузакнинг маъюс афғонини эслатади: ўз дардини ким-

га айтарини билолмаган девона кўнгил — булултар кўз олдингизда йиғлаб юборди. Шунда шоир «Осмондай йиғламоқ истайман мен ҳам. Кузакда узатган отамни эслаб, Кузакка ўхшаркан бу кўҳна олам. Инсонни япроқдай тупроққа ташлаб», дейди. Уларни мутлоа қилганингда дилинг бир ўксиклик туяди. Аммо ана шу туйғу замирида эзгулик, ҳаётга ташналик учқуни милтил-лаб туради. Юракка зиё олиб киради.

Шоирнинг лирик қаҳрамони тинимсиз изланади, оппоқ қўшиқларга бурканган тилсимот сирларини билишга интилади, у ортидан соядай эргашиб юрган ҳаловатнинг минг бир уринишларига парво қилмасдан, фақат ижодкор дилига шеър дардини, юрт қадрини пайванд этган кўҳна замин тақдири ҳақида қайғуради. Табиатдан юлиб олинган манзаралар инсон кечмишларини бор бўйбаста билан очиқ-равшан ифодалайди. Улар чуқур фалсафийликка йўғрилган. У табиатнинг жонли манзараларини чизиб, бадий идрок этиб, инсоний дард билан уйғунлаштиради, руҳиятига вобаста қилади. Инсон табиатнинг бир зарраси эканини ҳар қадамда, ҳар сатрида эслатиб туради. Тилак Жўранинг шоирлик маҳорати, ўзига хослиги ҳам ана шу ўринда яққол сезилади.

Мунаввара ФАРМОНОВА

КУТИЛГАН КУНЛАР ҚЎШИҚЛАРИ

(Бир китоб ҳақида ўйлар)

«Баҳор келур боғларга» тўплами Дадахон Ҳасаннинг тўртинчи китоби. Унинг қатор шеърлари ҳофизлар ижросида қўшиқ бўлиб, эл орасига тарқалган.

Дадахон Ҳасан шеърлари ҳам ўзбек шеърляти-нинг бир қисми, унинг тадрижий давомидир. Шоирнинг умуминсоний масалаларни бугунги кун нигоҳи билан кузатиши ёрқин сезилади.

Масалан, Она замин мадҳини кўйлар экан, шоир башар гаплари ҳақида ёзаётгандек туюлади. Шеърлардаги образли сўзлар, ташбеҳлар эса шунга урғу бераётгандек бўлади.

Ҳозирги шоирлар, жумладан Д. Ҳасан шеърляти-да публицистик унсурлар етакчи хусусиятга эга. Бедорликка даъват, замон ташвишлари, қаноатланмаслик ҳисси шоир мисраларида ниш уриб туради. Ундаги рамзлар, образлар залворли, вазмин моҳият қасб этган. Она фақат Онагина эмас, у Ватан. Ватанга ҳам доимо сергаб муносабат зарур. «Безовталиқ» шеърлятидаги лирик қаҳрамон Она-Ватанини ягона вужуд сифатида улуғлайди. «Онажоним, турибсан найзаларнинг тиғида. Наҳот асролмам сени кўзим қорачиғида». Шоир мана шу безовталиқ туйғусини бадий гавдалантирган ва у беҳтиёр ўқувчи дилини ҳам ром этади. Шеър оҳанги қасидагўйликдан йироқ, аксинча, ундан титроқ-ҳаяжон, Ватан келажаги учун чуқур масъуллик ҳисси сезилиб туради. Безовталиқ руҳи «Фарзанд армони» шеърлятида янада теран акс этади.— «Онажоним, мен ҳам фарзанд бўлдимми?» деган саволга қониқарли жавоб топа олмаган лирик қаҳрамон қаттиқ қийналади:

**Фарзандлар бор чиндан фарзанд бўлади,
Она кучоғида ўйнаб-кулади.
Меҳрлар кўргүзиб кўнгли тўлади —**

каби нурли қиёслардан, сокин манзаралардан сўнг «Онажоним, мен ҳам фарзанд бўлдимми?» деган хитоб асл фарзанднинг юрак нидоси сифа-

тида сас беради. Чунки Эркидан ажралган одам шеър мисраларида таъкидланганидек, «кўзи ёшли», «бағри тошли», «мағлуб ўғлон»дир. Шоир мана шундай ҳолатлар билан келиша олмайди, шундай хаёллар чулғанга пайтларда «ору номус, дину имон» кўзига кўринмай қолади, шиддатли ҳаракатлар ўзига чорлайди уни.

Ҳар бир шеър маълум бир ғоявий-эстетик ниятнинг маъноси бўлади. Қаламкашнинг «Бедорлик», «Мули Бисунинг Фаластин ҳақидаги армони», «Баҳор келур боғларга», «Аҳмад Зоҳир» каби шеърларининг қатламларига Эркини соғинган, чорасизлик, ёлғизлик азобини чуқур ҳис қилган изчил қалб кечинмалари сингдирилгандир.

Шоир бир шеърда:

**Сўйла дарё, эй дарё, сувинг нечун қорадир,
Қайгулсан, мунглисан, дардингга не чорадир.
— Соҳилимда қорақўз, қорақошлар жанг қилди,
Ватан деган валломат, жўмард ёшлар жанг қилди,—**

деб ёзади. Шеър давомида дарё бағрида «Она!» дея ҳайқириб жон берган ўғлонларни кўрамиз, хуллас, дарёнинг қопалиги қаҳрамонлар дард-армонларидан эканини тушунамиз. Шеър охирида эрк масаласи яна кўндаланг туради. Бу туйғу шоир бахтли онлар ёки дардин куйлаганда ҳам руҳий ориқ сифатида эсга келаверади. Демак, унга жавоб топиш керак. Жавоб эса ҳар бир одамнинг қалбида, виждонида етилмоғи лозим. У фақатгина инсоният тажрибалари асосида қўйилмоғи шарт. Дадаҳон Ҳасан шеърларида ўқувчини ўйга толдирадиган ана шундай безовта туйғулар мавжуд.

Тўпلامдаги барча шеърлар чуқур инсоний дард билан йўғрилган. Шоир жодидидаги янги сифатлардан бири ҳам худди шунда. «Бир сиқим тупроқ», «Уруш ветеранларига», «Афгон дўстим Қосимга», «Онаизор фарёди», «Қабр бошида» каби шеърларида урушни қоралаш оҳанглари соф шахсий кечанмалардан келиб чиққан. Ва бу кечинмалар шубҳасиз, умумийлик касб этади.

Кўз ўнгимизда аввалига «ўттиз йил ўртаниб, талпиниб, чопиб, ниҳоят, бир сиқим тупроқни топиб», «Мана шу бир сиқим тупроқ — отамдир», дея оқ уриб турган йигит сиймоси, сўнгра «Ота, туринг энди юртга кетайлик...» деяётган фарзанднинг гўдак каби хаёлпараст уринишлари ва ниҳоят ўйлари сокинлашиб «Бир ҳовуч келтирдим она тупроқдан, Атай селмоқ учун азиз қабрга», дея шум тақдирга тан берган, шу аснода фикрлари ҳам тўлишган, идроки ҳам ўткирлашган, бинобарин мутассирлиги ҳам чандон ортган инсон қиёфаси гавдаланади. Лирик қаҳрамон туйғулари китобхонга юқади, унинг дардларига шерик бўлади.

**Бошингда бўй чўзиб бир жұфт оқ қайин,
Кўшиқ куйламоқда бағримдай жұшиб,
Кўшиқ куйламоқда у жуда майин,
Кўшиққа отамнинг номини кўшиб.**

Ушбу мисралардан тасвирдаги ризолик руҳини илғав қийин эмас. Унда ҳамма нарса уйғун — шаҳид қаҳрамоннинг руҳи-покимагос орасталки бор, япроқлар кўшиғи ҳам жуда майин чизилган. Булар дастлабки таассурот. Гап фарзанд ҳиссиётлари томон бурилганда, яна ҳамма нарса алғов-далғовга келади, дард ўзининг битмас-туганмас кемиришларини бошлайди, бироқ энди ундаги ҳислар катта идрок билан йўғрилган. Қабр тепасидаги «олтин япроқлар» — оддий япроқлар эмас, улар «шаҳидлар руҳи!» сифатида англаниши, «Мана, ўтса ҳамки, йиллар, ой, дамлар, Юр-

тим болам дейди. Мен отам дейман» каби ўзбекиона мушоҳадаларнинг тўғилиши ҳам ана шу етилган идрок самарасидир.

Тўпلامдаги бир талай шеърлар мавзу талқинига, оҳангию таъсир омилларига кўра шеъриятизм нуфузини оширган дейиш мумкин. Масалан, афгон урушига муносабат барча расмий доираларда, ҳужжатларда бир хил — салбий бўлди. Аммо бирор бир ҳужжат она йиғисининг ўрнини боса олмас керак. «Онаизор фарёди»ни ўқийётган китобхоннинг беихтиёр фарзандидан айрилган онага кўшилиб, айтиб-айтиб йиғлашдан бошқа иложи қолмайди. Марсия армоннинг, жудоликнинг тимсолига айланган. Зеро, «Яшнаб кетиб бир гулдай, сайраб кетиб булбулдай, қақшаб қолган қулунтой»нинг азаси олдинги урушлар юзасидан минг бора афсуслироқ ва надоматлироқ эмасми?! Умуман, бу ўлимда бирон маъно, бирор маслак борми?!

Шеър сизни оғир ўйлар гирдобига тортаверади, қаршилантиришлар тизмаси фикрингизни тинимсиз сергақлантириб боради. Дунё қаъридан чиқиб келаётган фожиянинг чуқурлиги ва кўлами шуурингизда ойдинлашаверади.

**Жоним болам, билмадим, нима эди гуноҳинг,
Ун тўққизга тўлмасдан бўғзингда қотди оҳинг.
Қора қонга бўялмиш кўзил гулдай смёкинг,
Ун саккиз минг оламни ёқди ҳажру фиरोқинг.**

Шеърда бандалик руҳиятининг барқарорлиги унинг таъсирчанлигини оширган омиллардандир. Энди онанинг барча умидлари қодир худодандир. Шоир халқимиздаги муҳим руҳий асосни жуда ўрнида қўллаганки, буни оддий, аммо сезиларли санъаткорона ютуқ деб баҳоламоқ керак.

Айтилаётган фикрига зеб бўла оладиган либос топиш Дадаҳон Ҳасан шеърияти такомилдан дарак беради. Бугина эмас, қатор ўринларда у мажоз санъатидан пухта фойдаланади. Бундай хилдаги шеърлар ялтироқлик ва тумтароқликдан холи бўлади. Аксинча, образлар ва образли тафаккур мўлроқ кечди ҳамда улар ўқувчининг ўз туйғуларига суянаган ҳолда руҳий-ҳиссий фаоллигини оширади, мустақил хулосалар чиқаришга, хаёлот ва маънавияти, қамровининг кенгайишига туртки беради. Мисол учун, бир шеърда тоғлар салобати, пуर्वқорлиги, хушхаволигию бағри тозалиги шоирона изланишларнинг мақсади сифатида тавсирланади:

**Тоғлар феълида ҳам
Буюк қудрат яширин —
Чунки улар ҳар маҳал
Суяб яшар бир-бирин!**

Тўпلامдаги Абдулла Қодирий, Чўлпон, Шукур Бурҳон, Саида Зуннуова ва бошқа атоқли сиймолар хотирасига бағишланган шеърларда ҳам билвосита йўллар билан ворислик туйғуси, ҳақиқат ва адолат масалалари, Ватан эрки ва халқ равнақи йўлидаги фидоийлик, курашчанлик ҳислатлари улуғланади, улар руҳи олдидаги масъулиятга чорланади.

«Баҳор келур боғларга»ни ўқиган китобхонда аввало Она-Ватанга муҳаббат ҳисси янада қатъийлашади. Эрк тўғрисидаги тушунчалари, тасаввурлари муайянлашади, теранлашади. Шулар қаторида ҳофиз юрагидан тошиб чиқаётган садони ҳам ҳис этиб турадим. Бу садо ҳаммиса самимий ва жозибалидир. Чунки унда куйган юрак оловларининг тафти бор.

Муҳаммади ЖУМАНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

КЕНГЛИКЛАРГА СИҒМАГАН ЮРАК

Абдумажид Азим. Қалбим ватани. Ғафур
Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, Тошкент — 1990

Яши шеър сурури кишини ҳафталаб, ойлаб сархуш этади. Шунинг учун шоирларни азалдан афсунгар, яъни сўз сеҳргари деб улуғлашади. Абдумажид Азимнинг дастлабки шеърӣй мажмуаси билан танишганимизда ҳам шунга амин бўламиз.

**Чинқирар юрагинг тунлар асаби,
Қиёфанг киргандир кўмнинг тусига.
Фаластинлик гўдак фарёди каби
Қувғинди юрасан ерининг юзида,
Мен сени топаман, Ҳақиқат!
Агар сен бор бўлсанг ердами, кўқда,
Одам борса келмас бирор овлоқда.
Қуёш ботар жойи — алвон уфқда,
Оёқ куйар сахро, ё ёнар тоғда,
Мен сени топаман, Ҳақиқат!**

«Ҳаққа, ҳақиқатга ташна ўтдик биз», дея нола чеккан Абдулла Орипов сингари Абдумажид Азим ҳам «Мен сени топаман, Ҳақиқат!» дейди қатъият билан.

Инсон умри эса манзили ноаниқ карвон эмас. Ақлимизни танибмизки, ота-оналаримиз катталарга ҳурматда, кичикларга иззатда бўлишга, яхшилардан андоза олиб, эзгу ишлар қилишга ундайдилар. Авлодларга «яши от» қолдиришни улуғ шоирларимиз саодат билганлар. Халқимизнинг маънавий падари бузрукворларидан бири Навоӣй «Ямондин қоч, Ямондин», дея насиҳат қиларкан, «эй инсон, мудом яхшиликдан юз ўғирмагин», деб ҳақ йўлга бошлайди.

Инсон умри моҳиятини тушуниб етиш учун интилиш, хоксорлик, ҳаётга «бир нафаслик рўё» деб қарай билиш шоирликнинг биринчи белгиларидан. Абдумажид Азим шеърларида шундай фазилат борлиги учун ҳам унинг Ҳақ, Ҳақиқат зиёси билан нурланиб турган сатрларидан завқланасиз.

Ватан ҳақида ҳар ким ҳар хил ёзади. Абдумажид Азим «халқим деб кўкрагига урадиган», ватанга муҳаббатини чираниб айтадиган қаламкашлардан эмас. Унинг она-Ватанга муҳаббати ҳам майин ва маъсум, ҳар қандай баландпарвозликлардан холи, самимий муҳаббат. Унинг «Келганман, эҳтимол, ўзга замондан» мисралари билан бошланувчи манзумаси ҳақида шундай дейиш мумкин. Абдумажид мухтасар мана шу шеърда халқимизнинг шонли ва машаққатли кечмишини акс эттиради.

Биз буюк алломалар яшаб ўтган буюк юрт соҳибимиз. Бироқ шу юртни бизники дейишга ҳаққимиз борми? Шу қадар буюк ватанда яшаётганини ҳис эта билмаган кимса ўзини унинг соҳиби ҳисоблай оладими? Ватаним деб ҳайқириш осон. Бироқ Ватан шон-шухратини янада юксалтириш инсоний бурчимиз эмасми? Абдумажид Азим: «Менинг ўттиз йиллим Куйди ёлғондан»,—дейди алам билан. Асримиз тонгида халқимиз маънавиятини юксалтирадиган зиёлиларимизни, халқимиз қалбда асрлар мобайнида яшаб келаётган собит эътиқодни, яъни ўзлигимизни ўлдирдик, сохта ғояларга сажда қилдик. Минг йиллик ақидаларимиз, динимиз, маърифатимиз, маънавиятимизни етмиш йил мобайнида беармон топтадик. Узбек деган номни дунёга танитган алломаларимиз рўҳини ранжитиб, улар-

нинг шаънига маломатлар ёғдиришдан ўзимизни тиймадик. Оқибатда юртимиздан фазл, дастурхонимиздан қут-барақа кетди. Ота билан бола, она билан қиз, ака билан ука, опа билан сингил ўртасида меҳр-оқибат кўтарилди. Ор-номус, ифрату ҳаёни ўтга улоқтирдик. «Уйғонаман эрта тонгда, Бошқа одам бўлиб тураман. Унутилган не бўлса қонда, Барчасини тирилтираман»,— дер экан, шоир «ёруғликни энтикии кутажагини» айтади.

Абдумажиднинг «Тез ёрдам» шеърини ўқиганингизда, Абдулла Ориповнинг «Кўриқхона» шеърини ўқиганингизга тушади. Бу билан Абдумажид тақлидчи экан, деган хулосага бормаслик керак. Бу ҳар қандай тақлиддан юқори турадиган, шоирнинг ўз қалбда етилган дард маҳсули. Ундаги сатрлардан Абдумажид Азим юрагининг тафтини, шеърни шеър қиладиган асосий фазилат — самимиятни ҳис этасиз.

...Фурсат шоилтирар,

Тасалли нечун!

Сўнгра минг пушаймон беҳуда,
ахир,

Виждонларни моғор босмаслик учун
Бугун

барчамизга

тез ёрдам зарур!

Ҳаққа интилиш, Тангрининг — ҳақиқат ва адолатнинг девонаси бўлиш учун саъй-ҳаракатлар қилиш — бизларга бобомерос ҳислат. Истасак-истамасак, ҳаққа-ҳақиқатга ташналик қонимизда уйғониб, бизларни рўҳий бедорликка, рўҳий ташналикка бошлайверади.

Абдумажиднинг «Отам билан урушдан қирқ йил кейинги суҳбат» шеърини ўқисангиз, бу фикр нечоғли тўғри эканига ишонч ҳосил қиласиз. Умуман, Абдумажиднинг барча шеърлари учун тонг еллари каби майинлик, аини бир пайтда яхшиликка, эзгуликка талпинишдек покиза кечинмалар хос. Шу жиҳатдан олганда, Абдумажиднинг, яъни уруш тугагандан кейин ўнлаб йиллар ўтгач, дунёга келган ўғлининг отасига қарата айтган: «Душман билан олишганинг чоғ, Ҳамроҳ эдим сенинг ёнингда»,— дейиши бизга эриш туюлмайди.

Тарихда мислсиз қурбонлар берилган бу урушда минглаб кишиларнинг қони нима учун тўқилди, деган саволдан туғилган бу шеър ҳам «пул деб виждонини», «нафс деб жонини» сотаётган «ҳаромтовоқлардан» жирканиш рўҳи билан суғорилган:

Мендаги бу оғриқ ўғлимга,

Ўғлимдан ҳам ўғлига ўтар.

Биламан, у минг йилга етар.

Етар... Етар... Етар...

Мана шундай ворисийлик бўлмаганда, аждодларимиз ибтидоӣй ғорларини ҳамон тарк эта олмаган, инсоният сермашаққат тариққийёт йўлини босиб ўта олмаган бўларди.

Биз ниҳоят, олис тарихга, бой маданиятга, адабиётга эга халқлигимизни англай бошладик.

Ёш шоир «Шеърят» манзумасида:

Минг йиллик уйқудан уйғониб кетдим,

Туркулар айтурман туркий лисонда.

...Рўҳимда уйқудан уйғониб кетди,

Минг йиллик уйқуда ётган оламлар! —

деб ёзади. Демак, у халқимиз билан бирга ғафлат уйқусидан бош кўтараётганини, рўҳига қутлуғ бедорлик инаётганлигини ич-ичидан ҳис этмоқда.

Абдумажиднинг шеърларида «Япроқдай умримдан узилди кунлар», «Қуёш кучар чексиз

далани», «Хиёнат, алдовдан неча бор ўлдим» каби диққатни тортадиган сатрлар кўп. Лекин унинг дастлабки тўпламида қовушмаган иборалар, ўхшашликлар, зўрма-зўраки сўз ишлатиш — юфия қилишга уринишлар кўзга ташланади. Абдумажид шеър айтишнинг ҳавосини олган. Назаримда, унинг олдида яна бир доволон турибди: у сўз танлай билиш маҳоратини эгаллаш учун ҳаракат қилиши керак.

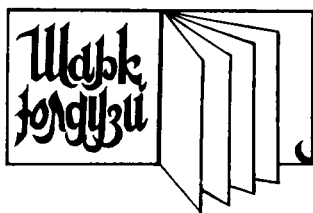
Буни ёш шоир билади, лекин эслатиб қўйиш бизнинг бурчимиз.

Абдумажид шеърларидан бирида «Юракдаги бедор сўзларим, юзларингга отаман, шаҳар» деб ёзади. Юзга отиш — кўполлик. Майин шеърлар ёзадиган, ҳатто баланд пардаларда битилган шеърларига ҳам маъсумлик хос бўлган Абдумажиднинг шеърятини бундай сатрлар беэмайд. Ёки бошқа бир шеърда «Юрак — кўкрагимда

ёнаётган тош» дея қалбини тошга ўхшатади. «Сурхон даштларига сиғмаган юрак» наҳотки тошга ўхшаса?! Ҳар бир сўзнинг хилма-хил маъноларидан ташқари ўзига хос ранги, туси ҳам бўлади. Шоир сўзнинг ана шундай ранглари, тусларини фарқлай билиши керак. Абдумажид шеърларидан бирида «ҳар бир сўзни Ватанга қайноқ меҳрдан тарашлаш»га интилишини айтадики, мана шундай сўзтарошлик унга ҳамиша хос бўлишини астойдил истардик.

Таъби нозик китобхонни ранжитмаслик, адабиётимиз равнақи, улуг шоирларимиз руҳи олдидаги ворислик бурчи сўз маъсулиятини теран ҳис этиб қалам тебратишга даъват этади. Буни Абдумажид Азим муваффақият билан адо этишига шубҳамиз йўқ.

Абдул ҲАМИД

Мақола

Мен қишлоқнинг оддий бир ўқитувчисиман. «Шарқ юлдузи» ойнамаси 26 йиллик қадрдоним. Унинг ҳар бир сонини сабрсизлик билан кутаман.

Шу йил 4-сонда босилган Аҳмад Турсуннинг «Гулишан» қиссасини ўқиб, жуда мамнун бўлдим. Қиссада бугунги куннинг фожияли манзараларидан бири таъсирли ва содда ифодаланибди.

Ёзувчи Аҳмад Турсунга ижодий зафарлар, мустаҳкам соғлиқ, оилавий бахт тилайман.

Абдурасул Оқболаев,

Жалолобод вилояти, Сузоқ туманидаги
Туркобод қишлоғи

Ойнаманинг 3-сонидаги «Чўчқа гўшти ва саломатлик» номли мақолани ҳаял қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Чўчқа гўшти ҳаромлигининг илмий далиллар билан исботланганлиги мени айнақса хурсанд қилди. Бу ифлос ҳайвоннинг бизга етиб келишига бошқа халқларнинг, очиғини айтганда, оврўполикларнинг туркий ерларга босқини сабабдир. Бу нарса Октябрь инқилоби вақтида, иккинчи жаҳон урушидан сўнг, шунингдек, Тошкентда ер қимирлашидан кейинги йилларда шахримизда, вилоятларимизда ва ноҳияларимизда оврўполик аҳолининг кўпайиши билан боғлиқ. Шулар туфайли ҳаром чўчқа ҳалол Ватанимизга кириб келди. Оврўполиклар чўчқани ёқтиришади, деган баҳона билан жумҳуриятимизда кўплаб чўчқачилик комплекслари қурилди. Бу комплексларда маҳаллий миллат вакиллари хизмат қилиб, оғаларимизга чўчқа гўшти етиштириб турдилар.

Чўчқачилик комплексларини қандай қилиб йўқотиб бўлар экан, деб кўп ўйлар эдим. Чўчқачилик комплекси бизларга нимага керак? Унинг ҳаромлигининг сабаблари маълум экан-ку?

Тақлифим: бундай комплексларни зудлик билан йўқотиб, ўрнига ҳалол гўшт етиштириладиган қорамолчилик ва қўйчилик фермалари ташкил этилса...

Берилган мақоладан ниҳоятда хурсандимиз. Сизларга салом билан:

Тошкент вилояти, Оржоникидзе тумани,
«Салор» посёлкаси, Космонавтлар кўчасидаги 31-уйда яшовчи
А. Абдуфаттоҳов

НАВОИЙХОНЛИК

Қудрат Дўстмуҳаммад. Улуғбобо шахсиятлари хусусида	2
ШЕЪРИЯТ	
Саъдулла Ҳаким. Утли хотиралар ёритар руҳим	9
Омон Матжон. Қуш йўли. <i>Достон</i>	64
Эркин Самандар. Аждодлар қиличи. <i>Тарихий фожиа</i>	120
Зебо Раҳимова. Дунё бор, руҳият майдонларида	137
Маъруф Жалил. Висол ва ҳижрон	139
НАСР	
Шойим Бўтаев. Қўрғонланган ой. <i>Романдан боблар</i>	12
Муроджон Мансур. Гуноҳи азим. <i>Роман</i>	76
ҲИКОЯЛАР ҲАЗИНАСИ	
Рюнасиё Акутагава. Ургимчак уясининг толаси	135
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР	
Озод Мўмин. Амир Темурнинг ёқути. <i>Эссе</i>	142
МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ	
Убайдий. Фароғати бор, дўстлар, гадолиғнинг	151
ҚУРЪОН	155
АСР САДОЛАРИ	
Нозимахоним. Манзурабону. <i>Шеърлар</i>	175
ҚУТЛОВ	
Наим Каримов. Ярим асрлик чинор	178
ТАРИХНИНГ «ОҚ ДОҒ»ЛАРИ	
А. Антонов — Овсеенко. Золим	183
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Абдуғафур Расулов. Шафоат ёғдусидан баҳрамандлик	189
МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА	
Аминжон Маматов. Коса тагида нимкоса	194
АКС САДО	
Абдурахмон Каримов. Онг иккиламчими?	196
ЖАЖЖИ ТАДҚИҚОТ	
Тўра Нафасов. «Балиқчи» номининг маъноси	198
СИЗ ТАКЛИФ ҚИЛГАН МАВЗУ	
Нуж. Ақл бовар қилмас ҳақиқат	200
ТАҚРИЗЛАР	
Мунаввара Фармонова. Булутларга ўралган ҳилол	203
Муҳаммади Жуманов. Кутилган кунлар кўшиқлари	204
Абдул Ҳамид. Кенгликларга сиғмаган юрак	206

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
№ 10

Журнал Союза писателей Узбекистана
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1991

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев Рассом Ғ. Алимов Мусаҳҳих К. Зиямуҳамедова

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайдди. Ойномадан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент—П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 6.07.91 й. Босишга рухсат этилди 30.08.91 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,25+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20.2. Тиражи 111203. Буюртма 5862. Баҳоси 2 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент—П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.